

مکتبہ امین زین کعبہ

دو قرن سکوت

955
K95D

مؤلفہ: امین زین کعبہ

دو قرن سکوت

سرگذشت حوادث و اوضاع تاریخی ایران دو قرن اول اسلام
از حمله عرب تا ظهور دولت طاہریان

تالیف
دکتر عبدالحسین زرین کوب
استاد دانشگاه طهران

چاپ سوم
تهران - اردیبهشت ماه ۱۳۴۴

دوست انتشارات احمدی

چاپ اول
دیماه ۱۳۳۰
چاپ دوم
اردیبهشت ماه ۱۳۳۶

● مؤسسه انتشارات احمدعلی - تهران - بازار بین‌الحرمین تلفن ۵۲۳۲۸

● چاپ سوم کتاب دو هزار و یکصد نسخه در چاپخانه محمد علی علمی انجام یافت

حق طبع محفوظ و مخصوص مؤلف است

مقدمه چاپ دوم

چنان دیدم که هیچکس کتابی نمی نویسد
الا که چون روز دیگر در آن بنکر دگوید،
اگر فلان سخن چنان بودی بهتر گشتی و
اگر فلان کلمه بر آن افزوده شدی نیک تر
آمدی . نقل از: عماد کاتب

در تجدید نظری که درین کتاب ، برای چاپ تازه بی کردم ، روا
ندیدم که همان کتاب نخستین را ، بی هیچ کاستی و فزونی چاپ کنم . کیست که بعد از
چند سال کتابی را که نوشته است بنگرد و در آن جای اضافه و نقصان نه بیند؟
تنها ، نه همین امثال عماد کاتب باین وسواس خاطر دچار بوده اند، که بسیاری
از مردم درباره کارهایی که کرده اند همین شیوه را دارند . اما محرك من ، اگر
فقط وسواس خاطری بود ، شاید بهمین اکتفا می کردم که بعضی لغتها را جابجا
کنم و بعضی عبارتها را پیش و پس ببرم . در تجدید نظری که در کتابی می کنند
بسیار کسان بیش از این کاری نمی کنند . اما من ترتیب و شیوه کتاب اول را
بر هم زدم و کاری دیگر پیش گرفتم . از آنچه سخن شناسان و خرده گیران ، در
باب چاپ سابق گفته بودند ، هر چه را وارد دیدم بمنت پذیرفتم و در آن نظر
کردم . در جایی که سخن از حقیقت جویی است چه ضرورت دارد که من بیهوده
از آنچه سابق بخطا پنداشته ام دفاع کنم و عبث لجاج و عناد ناروا ورزم ؟ از
این رو ، درین فرصتی که برای تجدید نظر پیش آمد ، قلم برداشتم و در کتاب
خویش بر هر چه مشکوک و تاریک و نادرست بود ، خط بطلان کشیدم . بسیاری
از این موارد مشکوک و تاریک جاهایی بود که من در آن روزگار گذشته ،
نمی دانم از خامی یا تعصب ، نتوانسته بودم بعیب و گناه و شکست ایران بدرست
اعتراف کنم . در آن روزگاران ، چنان روح من از شور و حماسه لبریز بود که
هر چه پاک و حق و مینوی بود از آن ایران می دانستم و هر چه را از آن ایران
- ایران باستانی را می گویم - نبود زشت و پست و نادرست می شمردم . در سالهایی

که پس از نشر آن کتاب بر من گذشت و در آن، مدت‌دمی از کارواندیشه در باب همین دوره از تاریخ ایران، غافل نبودم در این رای ناروای من، چنانکه شایسته‌است، خللی افتاد. خطای این گمان را که صاحب‌نظران از آن غافل نبودند، دریافت‌م و درین فرصتی که برای تجدید نظر در کتاب سابق بدست آمد لازم دیدم که آن گمان خطای تصب‌آه‌یز را جبران کنم آخر عهد و پیمانی که من با خواننده این کتاب دارم آن نیست که دانسته یا ندانسته، تاریخ گذشته را بزرق و دروغ و غرور و فریب بی‌الایم. عهد و پیمان من آنست که حقیقت را بجویم و آن را از هر چه دروغ و غرور و فریب است جدا کنم. در این صورت ممکن نبود که بر آنچه در کتاب خویش نادرست و مشکوک می‌دیدم از خامی و ستیزه‌روی خویش، خط بطلان نکشم و خواننده‌یی را که شاید بر سخن من بیش از حد ضرورت اعتماد می‌ورزد با خویشتن به گمراهی بکشانم.

این حقیقت‌طلبی که من آن را شمار خویش می‌شمردم، وظیفه دیگری نیز بر عهده من داشت: می‌ایست آنچه را در این کتاب مبهم و مجمل گذاشته بودم، بپاس حقیقت روشن کنم. خواننده جوانی که آن کتاب سابق را خوانده بود، در ذهن خویش پرسشهایی می‌داشت که من در آنجا، بدانها جوابی نداده بودم.

سبب سقوط و شکست ساسانیان چه بود؟ چه روی داد که صحرا نوردان کم‌فرهنگ، سرنوشت تمدنی چنان عظیم و با شکوه را بردست گرفتند؟ درین دوقرن، که تاریخ نویسان اخیر ما در باب آن سکوت کرده‌اند چه سبب داشت که زبان فارسی چون گمشده‌یی ناپیدا و بی‌نشان ماند؟ در آن مدت که شمشیر - زنان ایران بهر بهانه‌یی بر تازیان می‌شوریدند و با عربان و مسلمانان جنگ و پیکار می‌کردند مغان و موبدان در برابر آیین مسلمانانی چگونه بحث و جدل می‌کردند؟ اینگونه سؤالاها را که بر هر خاطری می‌گذشت لازم بود که در آن کتاب جواب بگویم. اما در چاپ نخستین پیرامون این مسائل نگشته بودم تا مگر بهنگام فرصت در مجلدی دیگر بدان سؤالاها پاسخ بگویم... و هنگامی که بتجدید نظر در آن کتاب پرداختم، تا آن را برای چاپ دوم آماده سازم، گمان کردم که این فرصت بدست آمده است...

اما برای چه نام کتاب را که سرگذشت دوقرن از پرماجراترین تاریخ ایران است، «دوقرن سکوت» گذاشته‌ام و نه دوقرن آشوب و غوغا؟ این را یکی از منتقدان، پس از انتشار چاپ اول کتاب پرسیده بود. این منتقد عزیز، اگر کتاب مرا از سر تا آخر با دقت و حوصله کافی خوانده بود جواب خود را

در طی کتاب می‌یافت. نه آخر در طی این دو قرن زبان ایرانی خاموشی گزیده بود و سخن خویش جز بر زبان شمشیر نمی‌گفت؛ با اینهمه در چاپ تازه‌یی که از آن کتاب منتشر می‌شود شاید مناسب بود که نام تازه‌یی اختیار کنیم. اما بنام تازه‌یی چه حاجت؟ این کتاب را، وقتی که نوزادی خرد بود بدان نام می‌شناختند چه زیان دارد که اکنون نیز، با این رشد و نمائی که یافت است بهمان نام سابق بشناسند؟

باری، آنچه مرا بر آن داشت که درین چاپ تازه نیز، کتاب سابق را بی هیچ افزود و کاستی چاپ نکنم وظیفه حقیقت‌جویی بود. اما درین تجدید نظری که کردم، آیا وظیفه خویش را درست ادا نموده‌ام؟ نمی‌دانم و باز بر سر سخن خویش هستم که نویسنده تاریخ، هم از وقتی که موضوع کار خویش را انتخاب می‌کند از بیطرفی که لازمه حقیقت‌جویی است خارج شده است. لیکن این مایه عدول از حقیقت را خواننده می‌تواند ببخشد. من نیز اگر بیش از این از حقیقت تجاوز نکرده باشم خرسندم. با اینهمه بسا که باز نتوانسته باشم از تعصب و خامی بر کنار بمانم. در هر حال از این بابت هیچ ادعایی ندارم: ادعا ندارم که درین جستجو بحقیقتی رسیده‌ام. ادعا ندارم که وظیفه مورخی محقق را ادا کرده‌ام. این متاعم که تو میبینی و کمتر زینم.

فروردین ۱۳۳۶

عبدالحسین زرین کوب

چند اعتراف از نویسندگان

نوشتن مقدمه‌یی بر این چند صحیفه شاید کارزائد و بیفایده‌یی بنظر آید . اما چه باید کرد؟ بسیاری از خوانندگان عادت کرده‌اند که حدوارزش کار نویسندگان را از مقدمه کتاب اوجوبیند . این عادت اگر پسندیده و سودمند باشد از آن زیوست که نمی‌گذارد خواننده کنجکا و نکته‌یاب وقت خود را در مطالعه آنچه مبتذل و بیفایده است بهدر دهد .

لیکن همین امر نویسندگان را وامی‌دارد که در بیان «سبب تألیف کتاب» از آنچه موجب علاقه او به موضوع کتابش شده است ، از آنچه فقط بخود او و بزندگی درون او مربوط است ، با خواننده سخن بگوید . از همین جاست که افزودن مقدمه‌یی بر یک کتاب ، برای نویسندگان غالباً کاری دشوار و بیفایده و فلال‌انگیز بنظر می‌آید ...

... در تاریخ ملاک یقین چیست؟ گمان میکنم علم هنوز برای این سؤال جواب درستی ندارد. آنچه از اسناد و شهادتات ، بعد از تحقیق و انتقاد علمی برمی‌آید مفید جزم و یقین نیست موجب ظن و تخمین است و بر آنچه بقول ارباب منطق ، متکی بر شایعات و متواترات و مظنونات باشد چگونه می‌توان معرفت قطعی و جزئی بنیاد نهاد؟

اینکه کسانی مانند میشله تاریخ را «بعث و نشو و نما در گذشته در محضر یک قاضی» خوانده‌اند خالی از مسامحه نیست . گذشته‌یی را که در فضای بی-انتهای خاموشی و فراموشی غوطه می‌خورد چگونه می‌توان بهمدد سندی و کتابی چند که بر حسب اتفاق از دستبرد فنا و فراموشی جسته است دیگر باره زنده کرد؟

... در تاریخ از بیطرفی و حقیقت‌جویی سخن بسیار گفته‌اند . لیکن این سخن ادعائی بیش نیست . مورخ از همانجا که موضوع تاریخ خود را انتخاب

می‌کند در واقع دنبال هوس و میل خود می‌رود و از بیطرفی خارج می‌شود. اگر «تاریخ هند» را موضوع تحقیق خویش قرار می‌دهد برای آنست که رغبتی یا صلاحتی او را بحوادث آن سرزمین علاقه‌مند کرده است و اگر از «انقلاب فرانسه» سخن می‌گوید، از آن روست که در آن ماجری چیزی هست که با احساسات و تمایلات او مناسبتی دارد. بنا برین بیطرفی مورخ، ادعائی است که بدشواری می‌توان آن را تأیید کرد.

من در تهیه این یادداشتها، که جرأت نمی‌کنم آنرا تاریخ بخوانم جز آنکه صحنه‌یی چند از تاریخ گذشته را از روزنه وجدان و عواطف خویش؛ و از پشت شیشه‌های تاریک یا رنگارنگ اسناد و منابع موجود تصویر کنم کاری نکرده‌ام... در تاریخ، اگر بتوان تجزیه و استقراء را مانند علوم طبیعی بکار بست مورخ می‌تواند از صحت روش تحقیق خویش مطمئن باشد. لیکن باز نمی‌تواند معلوماتی را که از آن روش بدست می‌آورد مثل یک حقیقت علمی، قطعی و تردن‌ناپذیر اعلام کند. اما کیست که بتواند در تاریخ مانند علوم، روش تحریبی درست بکار بندد...؟

تهران دیماه ۱۳۳۰

عبدالحسین زرین کوب

فهرست مندرجات

۴۷-۴۵	بسیج جنگ	۱	
۵۱-۴۸	درقادیبه	فرمانروایان صحرا	
۵۳-۵۲	فرجام جنگ	(از صفحه ۱ تا صفحه ۳۹)	
۵۵-۵۳	بسوی مداین	۴-۲	روزهای آرام
۵۶-۵۵	فتح مداین	۶-۴	صحرا نشینان
۵۹-۵۷	جنگ جولاء	۸-۶	حیره
۶۲-۵۹	شوشتر و شوش	۱۳-۹	بنی لخم
۶۴-۶۳	درباب خیانت	۱۵-۱۳	هاپاوران
۶۶-۶۴	آخرین نبرد	۱۷-۱۵	پادشاه حمیر
۶۷-۶۶	فتح نهاوند	۱۹-۱۷	رقابت‌های بازرگانی
	۳	۲۲-۱۹	اصحاب اخدود
	آتش خاموش	۲۴-۲۲	اصحاب فیل
	(از صفحه ۶۹ تا صفحه ۱۰۷)	۲۸-۲۴	ذی یزن
۷۴-۷۰	آغاز يك فاجعه	۳۰-۲۸	سیف ذی یزن
۷۷-۷۵	مقاومت‌های معلی	۳۲-۳۰	وهرز دیلمی
۸۰-۷۷	قتل عمر	۳۴-۳۲	کشته شدن سیف ذی یزن
۸۴-۸۰	رفتار فاتحان	۳۹-۳۴	ایرانیان در یمن
۸۵-۸۴	موالی و بنی امیه	۲	
۸۸-۸۵	برتری ایرانیها	طوفان وریگ	
۹۵-۸۸	قیام مختار	(از صفحه ۴۱ تا صفحه ۶۷)	
۹۸-۹۵	حجاج	۴۳-۴۲	پیام محمد
۱۰۱-۹۸	عبدالرحمن	۴۴-۴۳	آیین تازه
		۴۵-۴۴	دستبرد تازیان

نه	فهرست مندرجات		
۱۵۰ - ۱۴۹	انتقام ابومسلم	۱۰۳ - ۱۰۱	خروج زید بن علی
۱۵۲ - ۱۵۱	راوندیان	۱۰۶ - ۱۰۳	یحیی بن زید
۱۵۹ - ۱۵۲	سنباد	۱۰۷ - ۱۰۶	سقوط امویها
۱۶۵ - ۱۵۹	استادسیس	۴	
۱۶۶ - ۱۶۵	شورش درهمه جا		زبان گمشده
	۶		(از صفحه ۱۰۹ تا صفحه ۱۲۷)
	در آنسوی جیحون	۱۱۲ - ۱۱۰	نغمه‌های کهن
	(از صفحه ۱۶۷ تا صفحه ۱۸۶)	۱۱۳ - ۱۱۲	پیام تازه
۱۷۰ - ۱۶۸	ماوراء النهر	۱۱۴ - ۱۱۳	زبان گمشده
۱۷۲ - ۱۷۱	خاتون بخارا	۱۱۷ - ۱۱۴	کتاب سوزی
۱۷۳ - ۱۷۲	قتیبه بن مسلم	۱۱۹ - ۱۱۷	نقل دیوان
۱۷۸ - ۱۷۳	فتح سمرقند	۱۲۰ - ۱۱۹	آغاز سکوت
۱۸۹ - ۱۷۸	اسحق ترك	۱۲۳ - ۱۲۱	فریاد خاموشان
۱۸۶ - ۱۷۹	پدیمبر نقابدار	۱۲۵ - ۱۲۳	آهنگ پارسی
	۷	۱۲۷ - ۱۲۵	ترانه‌ی دربصره
	شهر هزار و یکشب	۱۲۷ - ۱۲۷	سرود در بلخ
	(از صفحه ۱۸۷ تا صفحه ۲۲۵)	۵	
۱۸۹ - ۱۸۸	بنای بغداد		درفش سیاه
۱۹۱ - ۱۸۹	شهر هزار و یکشب		(از صفحه ۱۲۹ تا صفحه ۱۶۶)
۱۹۵ - ۱۹۱	خلیفه بغداد	۱۳۲ - ۱۳۰	بامداد رستاخیز
۱۹۶ - ۱۹۵	دولت عباسیان	۱۳۳ - ۱۳۲	آشفنگی اوضاع
۲۰۱ - ۱۹۶	برمکیان	۱۳۶ - ۱۳۳	ابومسلم
۲۰۸ - ۲۰۲	سقوط برامکه	۱۳۹ - ۱۳۶	انحطاط عرب
۲۰۹ - ۲۰۸	بوزینه زبیده	۱۴۰ - ۱۳۹	سیاه جامگان
۲۱۱ - ۲۰۹	برامکه و علویان	۱۴۱ - ۱۴۰	واقعه زاب
۲۱۴ - ۲۱۱	علی بن عیسی	۱۴۴ - ۱۴۱	بها فرید
۲۱۹ - ۲۱۴	حمزه بن آذرك	۱۴۶ - ۱۴۴	نگرانی منصور
۲۲۰ - ۲۱۹	در درگاه خلیفه	۱۴۹ - ۱۴۶	فرجام ابوسام

دو قرن سکوت		د
۲۶۷-۲۶۶	بدگمانی خلیفه	۲۲۱-۲۲۰ خاندان سهل
۲۶۸-۲۶۷	مازیار	۲۲۲-۲۲۱ همه جاشورش
۲۷۰-۲۶۸	مازیار و طاهریان	۲۲۴-۲۲۲ در بغداد
۲۷۱-۲۷۰	بازی افشین	۲۲۵-۲۲۴ بازگشت ببغداد
۲۷۳-۲۷۱	خروج مازیار	۸
۲۷۶-۲۷۲	دویست و بیست و چهار	بانگ رستاخیز
۲۷۶-۲۷۶	شکست	(از صفحه ۲۲۷ تا صفحه ۳۰۰)
۲۷۸-۲۷۶	کشف توطئه	۲۳۱-۲۲۸ رستاخیز ایران
۲۷۹-۲۷۸	دشمنان افشین	۲۳۳-۲۳۱ خرم دینان
۲۸۰-۲۷۹	احمد بن ابی دواد	۲۳۶-۲۳۳ اختلاف روایات
۲۸۴-۲۸۲	در آذربایجان	۲۳۷-۲۳۶ بابک
۲۸۶-۲۸۴	سقوط افشین	۲۳۹-۲۳۷ روایات مجعول
۲۸۶-۲۸۵	در جستجوی فرار	۲۴۱-۲۳۹ قیام بابک
۲۸۸-۲۸۶	آغاز توطئه	۲۴۳-۲۴۱ افشین و مازیار
۲۹۳-۲۸۸	مجا کمة افشین	۲۴۶-۲۴۳ ترکان بغداد
۲۹۶-۲۹۳	افشین و مازیار	۲۴۷-۲۴۶ رقابت امراء
۲۹۹-۲۹۶	سرانجام افشین	۲۴۸-۲۴۷ درباره بابک و افشین
۳۰۰-۲۹۹	طاهریان	۲۴۹-۲۴۸ بوزنطیه یا بیزانس
	۹	۲۵۰-۲۴۹ تئوفوبوس
	جنگ عقاید	۲۵۱-۲۵۰ جنگهای بابک
	(از صفحه ۳۰۱ تا صفحه ۳۴۳)	۲۵۳-۲۵۱ جنگ و خدعه
۳۰۴-۳۰۲	نبرد در روشنی	۲۵۵-۲۵۴ گرفتاری بابک
۳۰۶-۳۰۴	آیین زرتشت	۲۵۶-۲۵۵ فرجام بابک
۳۰۷-۳۰۶	فساد و اختلاف	۲۵۷-۲۵۶ افشین
۳۰۸-۳۰۷	آیین مانی	۲۶۱-۲۵۷ اشروسنه
۳۰۹-۳۰۸	مزدک	۲۶۲-۲۶۱ در خدمت خلیفه
۳۱۱-۳۱۰	زندقه و تأویل احکام	۲۶۴-۲۶۲ اوضاع خراسان
۳۱۲-۳۱۱	زروانیان	۲۶۵-۲۶۴ رقابت با طاهریان

یازده	فهرست مندرجات	
۳۴۸—۳۴۷	نفوذترکان	۳۱۴—۳۱۳ شك و حیرت
۳۵۰—۳۴۸	ستمکاری عمال	۳۱۵—۳۱۴ آیین عیسی
۳۵۲—۳۵۰	فساد حکومت	۳۱۶—۳۱۵ آیین بودا
۳۵۴—۳۵۲	وزراء	۳۱۸—۳۱۶ مشاجرات فلسفی
۳۵۵—۳۵۴	ثروت وزراء	۳۲۰—۳۱۸ فلسفه ثنویت
۳۵۶—۳۵۵	خراج و جزیه	۳۲۲—۳۲۰ زنادقه
۳۵۸—۳۵۶	اهل ذمه	۳۲۴—۳۲۳ عبدالله بن مقفع
۳۶۱—۳۵۸	خراج ستانی	۳۲۵—۳۲۴ بشار بن برد
۳۶۳—۳۶۱	رسم الجاء	۳۲۸—۳۲۵ انتشار زندقه
۳۶۴—۳۶۳	عیاران و راهزنان	۳۳۰—۳۲۸ مأمون و مجالس مناظره
۳۶۵—۳۶۴	مظالم	۳۳۲—۳۳۰ مناظره ثنوی
۳۶۸—۳۶۵	فساد عرب	۳۳۵—۳۳۲ گزارش گمان شکن
۳۶۹—۳۶۸	بمدازدویست سال	۳۳۶—۳۳۵ گجستک ابالیس
	ضمائم	۳۴۳—۳۳۶ شعوبیان
	(از صفحه ۳۷۱ تا صفحه ۴۲۴)	۱۰
۳۸۳—۳۷۱	یادداشتها	پایان يك شب
۳۹۲—۳۸۵	منابع کتاب	(از صفحه ۳۴۵ تا صفحه ۳۶۹)
۴۲۴—۳۹۳	فهرست عمومی	۳۴۷—۳۴۶ سالهای آخر

۱

فرمانروایان صحرا

روزهای آرام

در آن روز گاران که هیبت و شکوه دولت
 ساسانی، سرداران و امپراتوران روم را در پشت
 دروازه‌های قسطنطنیه به بیم و هراس می‌افکند، عربان نیز مانند سایر مردم
 «انیران» بی‌روی نیاز بدر گاه خسروان ایران می‌آوردند و در بار گاه کسری
 چون نیازمندان و درماندگان می‌آمدند و گشاد کار خویش را از آنان
 می‌طلبیدند. پیش ازین، نیز بدر گاه شهریاران ایران جز از در فرمانبرداری
 در نیامده بودند. پیش از اسکندر «بیابان عرب» در زمره سرزمین‌هایی
 بود که به داریوش شاهنشاه ایران تعلق داشت. از آن پس نیز، سران و
 پیران قوم، بر در گاه پادشاهان ایران در شمار پرستاران و فرمانبرداران
 بودند. در دوره‌یی که شاپورد و الاکتاف هنوز از مادر نزاده بود، برخی
 از آنها ببحرین و کناره‌های دریای فارس بغارت آمده بودند. اما
 چنانکه در تاریخ‌ها آورده‌اند وقتی شاپور بزاد بر آمد، آنها را ادب
 کرد و بجای خویش نشاند. در در گاه یزدگرد اول بزرگان حیره
 چون دست نشاندگان و گماشتگان ایران بشمار می‌آمدند. و در
 روزگار نوشیروان، تازیان سرزمین‌ها ماوران نیز مثل تازیان حیره
 خراج‌گزار و دست‌نشانده ایران بودند. بادیه‌های ریگزار بی‌آب

نجد و تهمه را دیگر آن قدر و محل نبود که حکومت و سپاه ایران را بخویشتن کشاند. زیرا درین بیابانهای بی آب هولناک خیال انگیز، از کشت و ورز و بازار و کالا هیچ نشان نبود. و جز مثنی عرب گرسنه و برهنه، که چون غولان و دیوان همه جا بر سر اندکی آب و مثنی سبزه، بایکدیگر در جنگ و ستیز بودند، از آدمی نیز در آنجا کس اثر نمی‌دید. جز آن بیابانهای هولناک هراس انگیز بی آب و گیاه که به رنج گرفتن و نگهداشتن نمی‌ارزید دیگر هر جا از سر زمین تازیان از جی و بهایی داشت اگر از آن روم نبود در زیر نگین ایران بود. و عربان، که درین حدود سکونت داشتند بارگاه خسروان را در مدائن کعبه نیاز و قبله مراد خویش می‌شمردند. در قصه‌ها هست که از شاعران عرب نیز، کسانی چون اعشی، بدرگاه خسرو می‌آمدند و از ستایش شاهنشاه مال و نعمت و فخر و شرف بدست می‌آوردند.^۱ در آن روزها، خود این اندیشه هم که روزی تخت و تاج و ملک و گاه خسروان دست فرسود عربان بی‌نام و نشان گردد و کسانی که به بندگی و فرمانبرداری ایرانیان بخود می‌بالیدند، روزی تخت و دیهیم شاهان و ملک و گاه خسروان را چون بازیچه‌ی بی‌ارج و بها بکام و هوس زیر و زبر کنند هر گز بخاطر کس نمی‌رسید. اما درست در همین روز گاران، که ضعف معنوی و روحانی، نیروی ظاهری و جسمانی دولت ساسانی را از درون می‌خورد و میکاست، نیرویی معنوی، بزرگ و بالنده، از درون ریگزارهای قفر و هولناک بیابان عرب پدید آمد و اندک اندک بالید و فزونی یافت تا سرانجام شکوه و قدرت کسانی که پنجه بر پنجه روم

میزدند و بزور بازو پنجه آنان را می تافتند ، دستخوش تازیان گشت .
 جزیره خشک و بی آب و گیاه عرب ، با آن
 صحرا نشینان
 هوای گرم و سوزانی که همه جا جز در جاهای
 کوهستانی آن هست البته برای زیست مردم جایی مناسب نبود .
 ازین رو بود که از دیر باز تمدن و فرهنگ در آنجا جلوه‌ی نکرده بود
 گذشته از پاره‌ی نقاط که ، از آب و گیاه بهره داشت یا جاهایی که
 بر سر راه تجارت واقع بود در سراسر این بیابان فراخ زندگی شهر نشینی
 هیچ‌جا رونق نیافته بود .

گذشته از نواحی کوهستانی جنوب ، که از یمن تا عمان امتداد
 داشت ، در کنارهای بادی-ه ، مجاور شام و بین‌النهرین نیز از قدیم
 شهرهایی کوچک می بود که اعراب در آن سکونت می داشتند . شهرهایی
 مانند مکه و یثرب و طائف و دومة الجندل نیز جنبه بازرگانی داشت
 و بر سر راه تجارت بود . باقی این سرزمین پهناور جز ریگهای تفته و
 بیابانهای فراخ چیزی نداشت . و اگر گاه چشمه‌ی کوچکی از خاک
 می جوشید و سبزه‌ی پدیدمی آمد عرب بیابان نشین با شترها و چادرهای
 خویش همانجا فرود می آمد . زندگی این خانه بدوشان بیابان گرد
 البته بغارت و تطاول بسته بود و در سراسر صحرا ، قانون جز زور و
 شمشیر نبود . عربان که از دیر باز در چنین سرزمینی می زیستند ناچار
 مردمی وحشی گونه و حریص و مادی می بودند .

جز آزمندی و سود پرستی هیچ چیز در خاطر آنها نمی گنجید
 هر گز از آنچه مادی و محسوس است فراتر نمی رفتند و جز با آنچه شهوات
 پست انسان را راضی می کند نمی اندیشیدند . از افکار اخلاقی ، آنچه بدان

مینازیدند م-روت بود و آن نیز جز خود بینی و کینه جویی نبود .
شجاعت و آزادگی که در داستانها با آنها نسبت داده اند همان درغار تگری
و انتقام جویی بکار می رفت تنها زن و شراب و جنگ بود که درزندگی
بدان دل می بستند .

از اینها که می گذشت دیگر هیچ توجه و عنایتی بعالم معنی
نمی داشتند . آداب و رسوم زندگی شهری را ، بهیچوجه نمی توانستند
پذیرند . درغارتها و چپاولهایی که احیاناً بر شهرهای مجاور می کردند
همه جا با خود ویرانی و فساد می بردند . از وحشی خویی و درنده
طبعی بسا که بقول ابن خلدون سنگی را از بن عمارت بر می کنند
تا زیردیگ بگذارند یا آنکه تیرسقف را بیرون می کشیدند تا زیر خیمه
نصب کنند^۱

این فرمانروایان صحرا که از تمدن و فرهنگ بی بهره بوده اند ؛
در دوره بی که تمدنهای بزرگ دنیای قدیم شکوه و عظمت تمام داشته
است ، اگر جز قتل و غارت و رهنی کاری داشته اند حفظ راه های
بازرگانی و بدرقه کاروان های تجار تی بوده است . بنا بر این هر چند ،
استیلا برین صحراهای فراخ بی آب و گیاه آن قدر نداشته است که ه
دولتهای بزرگ قدیم چون مصر و بابل و ایران و روم بدان چشم طمع
بدوزند اما برای حفظ جان قافله های تجار تی ، هم از دیر باز کشور-
گشایان قدیم این فرمانروایان صحرا را بخدمت خویش می گرفته اند .
در تاریخها هست که وقتی کمبوجیه پادشاه هخامنشی لشکر بمصر برد

اعراب را واداشت که در بادید برای سپاه او آب تهیه کنند^۱ و در برخی از جنگهایی که ایرانیان با یونانی ها کرده اند نیز اعراب جزو سپاه ایران بشمار می آمده اند^۲. بدینگونه در روز گاران کهن عرب راشانی و قدری نبود. شهری و تمدنی نداشت و محیط زندگی او نیز پیدایش هیچ نظام و تہذیبی را اقتضا نمی کرد. معہذا اگر در کناردهای این بیابان فراخ شهری و واحه‌یی بود، از برکت تربیت و تمدن روم یا ایران بود. چنانکه نزاع ورقابت مستمری که همواره بین ایران و روم در کار بود، دولتهای غسان و حیره را پدید آورد غسان در کنار بادیۂ شام بود و دولت روم آن را در برابر ایران علم کرده بود. حکومت ایران نیز دولت حیره را در کنار بادیۂ عراق بوجود آورده بود تا هم در آن حدود از «اصطکاک» مستقیم دو دولت جلوگیری کند و هم در جنگ باروم مددکار ایران باشد.

اما نفوذ ایران بر عرب منحصر بامارت حیره نبود. از همه قبایل و طوایف، گردنکشان و بزرگان عرب بدر گاه پادشاهان ساسانی روی نیاز می آوردند. گذشته از اینها یمن نیز از روزگار نوشیروان دست نشانده ایران بود. مطالعه در تاریخ حیره و یمن نشان می دهد که ایرانیان در آن روز گاران عرب را بهیچ نمی گرفته اند و هرگز از جانب آنها هیچ اندیشه‌یی نداشته اند.

چنانکه از آثار و اخبار برمی آید، در اوایل
 حیره
 قرن سوم بعد از میلاد پاردهیی از طوایف عرب،
 از فترتی که در پایان روزگار اشکانی پیش آمده بود استفاده کردند و

بسرزمین های مجاور فرات فرود آمدند و بر قسمتی از عراق دست یافتند . ازین تازیان ، برخی همچنان زندگی بدوی را دنبال کردند اما عده یی دیگر بکار کشاورزی دست زدند . پس از آن ، رفته رفته روستاها و قلعه ها بنا کردند و شهرها بر آوردند. مهمترین این شهرها ، حیره بود که در جایی نزدیک محل کنونی کوفه بر کرانه بیابان قرار داشت این شهر ، چنانکه از نام آن پیداست^۱ قلعه یی واردویی بوده است که اعراب در آن سکونت داشته اند اما اندک اندک بشهر تبدیل شده است . تاریخ بنای این شهر را در افسانه ها به بختنصر نسبت داده اند و پیداست که در صحت این قول جای شك هست . اینقدر هست که هوای آزاد بیابان و آب جویبارهای فرات برای آبادی این سرزمین مساعد افتاده است . کثرت زرع و نخیل و و فور آب و کشت درین ناحیه می توانسته است فرمانروایان صحرا را بتمدن دعوت نماید. عربهایی که درین حدود ، سکونت میداشتند بسبب مجاورت با ایران از برکت فرهنگ و تمدن بهره یی یافته بودند در نزدیک حیره کاخ هایی همچون «کاخ خورنق» و «کاخ سفید» و «کاخ ابن بخیله» بر پا گشته بود که جلوه و رونقی خاص بدان شهر می بخشید. عربان این ناحیه برخی آیین ترسایی داشتند و بعضی آیین مجوس را پذیرفته بودند. نیز در بین آنها کسانی بودند که با خط و کتابت آشنایی داشتند و شاید خط و کتابت از آنجا بدیگر جاهای عربستان رفته باشد .

تاریخ امراء حیره ، درست روشن نیست^۲. اینقدر هست که این امراء

۱ - حیره از لغت سریانی hēria است بمعنی دیر و حرم که بعد بر لشکرگاه اعراب مجاور ایران اطلاق گردیده و سپس بمعنی شهری شده است که در مجاورت سرحد مفرسپاه باشد .

از اعراب بنی لخم بوده‌اند و بحکم مجاورت نسبت بشاهنشاهان ساسانی فرمانبرداری می‌کرده‌اند. سبب عنایتی که فرمانروایان ساسانی بحمايت و تقويت امراء حيره می‌داشتند این بود که می‌خواستند بوسیله آنها اعرابی را که در ثغور ایران سکونت داشتند متحد نمایند و بیاری آنها از تجاؤ و تعدی بدویان غارتگر بحدود مرز ایران جلو گیری نمایند. ازین روی پادشاهان ساسانی در حمايت و تقويت این امراء عنایت بسیار می‌ورزیدند و آنها را با فرمان خویش بدین مقام منصوب مینمودند. نام این امراء در تاریخ‌های قدیم ایران ضبط بوده است و حمزه اصفهانی فهرستی از نام و مدت عمر آنها با ذکر پادشاهانی از ساسانیان که با آنها معاصر بوده‌اند نقل نموده است^۱. این فهرست هر چند کامل و خالی از خطا نیست اما بهر حال جالب و مهم است. ترتیب و شماره امراء این سلسله غالب نادرست و مبهم است. شباهت و وحدت نام‌های آنها از اسبابی است که مورخان را در باب تاریخ امراء این خاندان بخطا و اشتباه افکنده است. هر چه هست، امراء بزرگ این دیار، در دوره ساسانی بیشتر از خاندان لخم بوده‌اند و همه از شاهنشاه ایران فرمان می‌برده‌اند.

ذکر تاریخ حیره و امراء خاندان لخم در اینجا حاجت نیست. خاصه که درین باب، تاریخها نیز اطلاعات دقیق و درستی ندارند. با اینهمه اشاره‌ی کوتاه بامارت این خاندان تا اندازه‌ی وضع تمدن و حکومت اعراب مجاور این ناحیه را بدست می‌دهد. اینقدر برای این کتاب کفایت است و بررسی تبعاتی که محققان در تاریخ این سلسله کرده‌اند در حوصله کار ما نیست.

آنچه از تاریخها و داستانهای عرب برمی آید این
 است که نخستین امیر حیره، از خاندان لخم، عمرو بن
 عدی نام داشت. اما نام و نشان و سرگذشت او بدرستی معلوم
 نیست و با افسانه‌هایی که اعراب در باب جذیمه ابرش دارند در آمیخته
 است. گفته‌اند این جذیمه، پیش ازین در حدود حیره پادشاهی داشت و
 فرمان می‌راند. از جاه و جلال و شکوه و هیبت او داستانها نقل کرده‌اند که
 هیچ يك را باور نمی‌توان کرد. از افسانه‌هایی که در باب او آورده اند یکی
 این است که در بزمی جوانی از بنی لخم، نامش عدی، ساقی بود که رقاش
 خواهر جذیمه با او سری و سرّی داشت. عدی رایارای آن نبود که خواهر
 ملکه را از وی در خواهد، اما رقاش او را حیل‌ی آموخت. جذیمه را شراب
 بسیار پیمود و مست کرد. آنگاه در خواست که رقاش را بزنی بدو دهد
 جذیمه در مستی پذیرفت و در هشیاری پشیمان شد. اما کار گذشته بود. و
 از عدی پسری آمد که او را عمرو نام نهادند. و چون جذیمه، چنانکه در
 افسانه‌ها و داستان‌های عرب آورده‌اند، بحیل زبانه کشته شد عمرو بن
 عدی که خواهر زاده‌اش بود بخونخواهی او برخاست. زبانه را کشت و حیره
 را مقر امارت خویش کرد. بدینگونه بود که امارت حیره بخاندان لخم
 رسید. گفته‌اند که وی باشاپورا اول و چندتن پادشاه دیگر، که بعد از او
 مدتی کوتاه سلطنت کردند، معاصر بود.

پس از عمرو و پسرش که امرؤ القیس نام داشت بجای او نشست، در باره
 مدت امارت او سخنانی که در تاریخها آمده است گزافه آه می‌زست و آن را
 از صد سال هم بیشتر نوشته‌اند. اما از قرائن برمی آید که وی نزدیک چهل
 سال امارت حیره داشته‌است. لوحی که بر گور او یافته‌اند، و بخط نبطی و

زبان قدیم تازی است از ارتباط اوبادر گاه پادشاهان ایران حکایت دارد چنانکه از تاریخها برمی آید، وی بر بیشتر اقوام عرب از مردم عراق و جزیره و حجاز از جانب پادشاهان ایران فرمانروایی داشته است . دوره امارت وی با عهد سلطنت بهرام سوم و نرسی و هرمز بن نرسی و شاپور ذوالاکتاف مقارن بوده است .

پس از او چند تن دیگر حکومت کردند که از آنها جز نامی باقی نمانده است . تا آنکه نوبت به نعمان بن امرؤ القیس رسید که اورانعمان اعور گویند . نوشته اند که این نعمان مردی تندخوی و توانا لیکن سخت گیر و کینه کش بود . گفته اند که یزدگرد اول را در حق او مهری و اعتقادی بود . بنای کاخ خورنق را نیز که در مجاورت حیره بوده است بدو نسبت کرده اند . گویند وقتی بنای این کاخ افسانه آمیز پایان رسید معمار آن را که سنمّار نام داشت بکشت . درباره فرجام کار او نیز نقل کرده اند که چون باندیشه بی ثباتی و ناپایداری دولت و ملک جهان افتاد، جامه درویشی پوشید و ترک ملک نمود و سر به بیابان نهاد . این داستان را محققان افسانه می شمارند . از قرائن چنان برمی آید که چون رفتار نعمان ، شاید به پیروی از سیاست یزدگرد نسبت به ترسایان مساعد و ملایم بوده است این قصه را جعل کرده اند تا علاقه و ارتباط او را با زاهدان و سیاحان نصاری بیان نمایند . باری پس از او ، نوبت امارت به منذربن نعمان رسید . این همان امیر حیره است که در داستانها گفته اند یزدگرد تربیت فرزند خویش بهرام را بدو سپرد . حتی آورده اند که اگر سعی و جلالت منذر نبود بزرگان ایران ، بعد از یزدگرد راضی نمی شدند بهرام را بسلطنت بنشانند . بدینگونه ، دخالتی که وی در انتخاب

بهرام گور بسلطنت کرداز نفوذ و قدرت او حکایت دارد. در جنگی که چندی بعد بین بهرام گور با رومی ها در گرفت نیز مندر خدمتهای شایسته کرد .

چندتن دیگر از امراء خاندان لخم بعد از او بر حیره فرمانروایی کردند. تا نوبت امارت به مندر بن‌اء السماء رسید که از همه ملوک حیره نامدار تر و پر کار تر بود. وی در روز گار سلطنت قباد و نوشیروان می زیست و در روز گار او بود که زنگیان بر یمن استیلا یافتند. هم درین اوان بود که ماجرای ظهور مزدک روی داد و پریشانی و نابسامانی تمام در کارها افتاد. قباد، چنانکه در تاریخها هست بآین مزدک گروید اما مندر نیز مانند آن دسته از امراء و سرداران ایران که با قباد و مزدک مخالفت کردند آیین مزدک را نپذیرفت. درین هنگام، امراء کنده که بابنی لخم از دیر باز رقابتی داشتند فرصت نگه داشتند و چون دیدند شاهنشاه بسبب مخالفتی که مندر در کار مزدک با او کرده است از او رنجیده است بقباد نزدیک شدند. قباد نیز حارث کندی را بامارت حیره برگماشت و او مندر را از آنجا راند. اما وقتی نوشروان بسلطنت نشست و در صد بر آمد خللهایی را که بسبب فتنه مزدک رخ داده بود جبران کند دیگر باره مندر را بامارت حیره، باز گرداند. اما اعاده حکومت نتوانست مقام و اعتبار او را اعاده کند. پس از او پسرش عمرو بن مندر، بامارت حیره نشست که او را بنام مادرش عمرو بن هند خوانند. گفته اند که او امیری درشت خوی و خود پسند بود. و این خود پسندی سبب شد که بدست عمرو بن کلثوم کشته آمد. داستان ملاقات او با این عمرو بن کلثوم را در قصهها با آب و تاب تمام آورده اند و از آب و رنگ افسانه نیز خالی

نیست . پس از او برادرانش قابوس و منذر نیز هر يك اندك مدتی امارت کردند .

تا نوبت به نعمان بن منذر رسید که ابوقابوس کنیه داشت . گفته اند وی با هرمز چهارم و خسرو پرویز در يك روز گار می زیست و از آنها فرمانبرداری می کرد . دردوره او بتقلید از دربار ساسانی تجمل و شکوه امارت در بین امراء حیره هم راه یافت . در باره آغاز امارت او نوشته اند وقتی پدرش منذر وفات یافت شاهنشاه ایران هرمز چهارم در نشاندن او به امیری حیره تأخیر و تعلل ورزید . سرانجام بیاری عدی ابن زید که نسبت بوی علاقه بی داشت و در درگاه شاهنشاه کتابت می کرد منصب امارت حیره بوی واگذار گشت اما وقتی بامارت رسید در تجمل و شکوه کوشید و در گاه خود را بشیوه درگاه خسروان بر روی خوشامد گویان باز گذاشت . اندك اندك نفوذ بدستگالان و نیرنگ سازان خوشامد گوی در درگاه او چندان افزود که بی سببی در حق عدی بن زید ، کاتب و شاعر بدگمان گشت . و او را که سبب و واسطه رسیدنش به امارت حیره گشته بود بازداشت و هلاک کرد . اما چندی بعد پسر عدی ، نامش زید حيله کرد و انتقام خون پدر را از او بازستد . این داستان را در تاریخها بدینگونه آورده اند که زید با نعمان دوستی کرد و سپس از او درخواست که وی را نزد پرویز فرستد تا مقام پدرش عدی را بوی بازدهند . نعمان درخواست او را پذیرفت و از خسرو درخواست که زید را بجای عدی بپذیرد و او را کاتب و مترجم عربی دربار خویش سازد . زید بر رفت و بر درگاه پرویز بماند و فرصت نگاه میداشت تا انتقام خون پدر را از نعمان بستاند خسرو راهوس آمد که برای یکی از کسان خویش زنی

بگیرد . زید مجالی یافت و از خواهران یا عم زادگان نعمان دختری را نام برد و بسیار بستود. اما نعمان راضی نمی شد که آن دختر را بدرگاه فرستد و زید می دانست که این خود ، سبب خشم خسرو و نکبت نعمان خواهد گشت. چون خسرو از جواب تلخی که نعمان بدین خواستگاری داده بود آگاه گشت سخت خشمگین شد . اما چندی خشم خویش فرو خورد و سپس او را بدرگاه خواند تا سخت بمالد . چون پیامد ، بفرمود تا بندش کردند و پهای پیل افکندند و بقولی بزندانها افکندند تا بمرد . پس از آن امارت حیره دوام نکرد و باندا مدت بر افتاد . خسرو و جانشینانش از آن پس ، دیگر از خاندان لخم کس را بامارت حیره نشانند و از جانب خود بدانجا عاملان فرستادند . تا وقتی که خالد بن ولید با سپاه مسلمانان آنجا را بگرفت و بامردم بر جزیه صلح کرد از آن پس حیره از اهمیت افتاد و با آنکه باز در ضمن پاره‌یی حوادث ذکر می آید دیگر اهمیت سابق را نیافت و توسعه کوفه اندک اندک از رونق آن کاست تارفته رفته بویرانی افتاد. بدینگونه حکومت حیره ، که دست نشاندۀ ایران و «حائل» بین ایران و عرب بود از میان رفت و دروازه تیسفون روبه بیابان باز گردید .

گذشته از حیره و کنده ، از دیگر بلاد عرب نیز هر جا که بزیستن می ارزید از نفوذ ایران بر کنار نماند . از آنجمله دیار یمن را نام باید برد .

سرزمین یمن که خوشبخت‌ترین و پرمایه‌ترین

هاماوران

نواحی عربستان بشمار میرود از دیر باز مورد توجه

جهانگشایان بوده است . در داستانهای پهلوانی ما ازین ناحیه بنام دشت

هاماوران یاد کرده اند. شیفتگی کاوس بسودابه دختر پادشاه هاماوران برای این پادشاه خود رای جهانجوی افسانه‌ها، گرفتاریها و تلخ کامیهای بسیار ببار آورد که در شاهنامه فردوسی طی داستان زیبا و دل انگیز جادوانه‌ای بیان شده است. چنانکه از شاهنامه برمی آید وقتی کاوس از مازندران نجات یافت به نیمروز رفت و چندی در آنجا بود. بسی بر نیامد که از شورش و سرکشی تازیان آگاهی یافت.

پس کشتی و زورق بسیار فراهم آورد و از راه دریا آهنگ هاماوران کرد. جنگی خونین روی داد و سرانجام کاوس بر آنها چیره شد. پادشاه هاماوران زنهار خواست و پذیرفت که باز دهد. شاه هاماوران را دختری بود سودابه نام که کاوس شیفته او گشت. در کتابهای دیگر بجای سودابه نام سعدی را آورده اند که تازی است. کاوس سودابه را از سالارهاماوران درخواست. شاه نمی خواست اما بناچار از بیم گزند کاوس رضا داد.

يك هفته پس از عروسی، سالارهاماوران کاوس را بمهمانی خواند و بانامداران و دلاوران در بند کرد. سودابه نیز این نامردی پدر را نپسندید و در زندان بودن باشوی را از رفتن بخانه پدر بهتر دانست. در ایران آشوب در افتاد و دیگر بار افراسیاب مجال تاخت و تازیافت. سرانجام رستم سپاهی گران بر گرفت و از راه دریا به هاماوران رفت و از بربرستان و مصر نیز بیاری هاماوران شتافتند و جنگی سخت روی داد. پادشاه مصر و بربرستان در این جنگ گرفتار شدند. سالار هاماوران که شکست خویش را به یقین دانست کس نزد رستم فرستاد و زنهار خواست و کاوس را با سران لشکری به رستم تسلیم کرد. کاوس چون از بند رها گشت بر سالار هاماوران ببخشود و از خطای او در گذشت. پس سودابه را در مهد زرین

نشانند و باخویش بایران برد .

در این داستان چنین بنظر میآید که نام حمیریان، دگر گونه گشته است و بصورت هاماوران در آمده است . برخی از محققان داستان شگفت گرفتاری کاوس را در هاماوران و مسافرت رستم را برای رهایی او یادگار جنگهای خسرو و انوشیروان در حبشه میدانند که در خداینامه ها گونه اساطیر گرفته باشد.^۱

اما قرائن و امارات بسیاری که در تاریخها و قصه های قدیم ایران وجود دارد نشان می دهد که خیلی پیشتر از روزگار خسرو و انوشیروان نیز ایرانیان با مردم هاماوران و دیگر بلاد تازی مربوط بوده اند . در دوره پادشاهان هخامنشی ایرانیان بر یمن و نواحی شمال عربستان و صومالی و حبشه فرمانروایی داشته اند. در کتیبه نقش رستم دارای بزرگ پادشاه هخامنشی نام عربستان و حمیر و عدن و نیز حبشه را در شمار کشورهای که فرمانبردار و خراجگزار او هستند یاد می کند.^۲ در دوران لشگر کشی های کمبوجیه و دارای بزرگ از سرزمین های تازی نشین ، آنها که بر سر راه سپاهیان ایران بوده اند یا از جهتی میتوانسته اند مورد توجه پادشاهان ایران قرار گیرند، از پادشاهان هخامنشی فرمان می برده اند .

از آن میان سرزمین یمن ، که از مواهب طبیعت پادشاهان حمیر بیشتر بهره داشته است از دیرباز آبادتر و برومندتر از سایر قسمت های عربستان بوده است و از همین روی یونانیان

۱- نولدکه ، حماسه ایران ، ۳۰

۲- رك ، Herzfeld. 17

آنرا عربستان خوشبخت می خوانده‌اند.^۱ نیز چون بر کناره دریای هند و دریای سرخ جای می داشته است و از دیرباز برای بازرگانی میان دنیای غرب و شرق جایگاه مناسبی بشمار می آمده است از این حیث هم مورد توجه جهانگیران ایرانی و رومی بوده است. تاریخ هیچ قومی باندازه تاریخ عربستان آشفته و پیریشان نیست و از آنمیان تاریخ یمن بیش از همه آشفته و درهم است. چنانکه بسیاری از اخبار و روایات مربوط بدان را مورخان نتوانسته‌اند باور دارند و درست بشمارند. بسا که خیالبافی‌ها و گزاف‌گویی‌ها در طی این اخبار توانسته باشد شکستی را بصورت پیروزی و یا ناکامی را بصورت کامیابی جلوه دهد.

افسانه‌ها و داستان‌هایی که در منابع عربی راجع به پادشاهان هاماوران (حمیر بها) نقل کرده‌اند از ارتباط آنها با تاریخ و تمدن ایرانی حکایت می‌کند. این روایات شاید چنانکه گفته شد، افسانه‌هایی بیش نباشد لیکن در هر حال از آنها نکاتی بدست می‌آید. نوشته‌اند که شمر پسر عرش از پادشاهان حمیری سراسر ایران را تسخیر کرد. حتی از جیحون گذشت و سغد و سمرقند را بدست کرد.^۲ گفته‌اند که نام سمرقند از شمر کند بنام اوست^۳ درباره پادشاه دیگری بنام ملکیکرب نوشته‌اند که قوم خود را در هر گوشه از جهان به‌پرا کند و به سیستان و خراسان برد^۴ شگفت‌تر آنست که درباره برخی از این پادشاهان گفته‌اند که آنها

۱- Arabia Felix

۲- طبری، ص ۹۱۰ چاپ لیدن، و اخبار الطوال چاپ مصر ص ۲۸

۳- یاقوت مجلد ثالث ص ۱۳۳، چاپ لاپیزیک ۴- یعقوبی ج ۱ ص ۱۵۹ چاپ نجف

آتش پرستی پیش گرفته‌اند^۱ این نسبت خود تا اندازه زیادی بر وجود روابط و علایق بین ایرانیان با سرزمین هاماوران گواهی می‌دهد. بدینگونه عربستان خوشبخت از دیرگاه، قبل از ساسانیان با ایران ارتباط داشته است و اینکه در تاریخها و افسانه‌ها نام آن با نام ایران پیوسته است بر حسب تصادف نیست.

در اواخر دوره ساسانیان که جنگهای ایران و روم رقابتی بازرگانی باوج شدت رسید و اختلافهای دینی در سرزمین یمن برومی‌ها و وزنگی‌ها مجال دخالت در سرنوشت مردم هاماوران داد بیش از همه وقت ارتباط میان ایرانیان و کشور هاماوران روشن و آشکار گردید. چنانکه از اخبار و روایات برمی‌آید وزنگی‌ها از روزگاران بسیار کهن در کنارهای عربستان که رو بروی کشورشان بود باشوق و آرزوی بسیار می‌نگریدند. حتی از خیلی قدیم بارها بدانجا لشکر کشیدند و چون این لشکر کشی‌ها مکرر میشد سرانجام نه‌همان برای مردم یمن بلکه برای اعراب حیره نیز که دست‌نشانده ایرانیان بودند خطری بزرگ گردید. این کار مردم یمن را واداشت که از خسرو انوشیروان برای دفع شر آنها مدد بجویند^۲ اما آنچه ایرانیان را در این کار بدخالت واداشت گذشته از موقعیت خطیر حیره که يك مسأله نظامی بشمار می‌رفت موضوع رقابت بازرگانی با رومیان بود. در این اوان پادشاهان و بازرگانان هاماوران را کار به سستی و پریشانی روی نهاده بود و رومی‌ها بر اثر رواج و انتشار آیین مسیح در مشرق نه‌وذ خویش را در آسیا منتشر و مستقر میکردند، بازرگانان آنها امتعه‌هند

۱- اخبار الطوال ص ۶۳

۲- Encyclopedie de l'Islam Vol 1. p. 74-۲

را از یمن بحبشه و سپس به مصر می بردند . عربان از این امر ناراضی بودند و می کوشیدند در راه تجارت حبشی ها و رومی ها موانعی ایجاد کنند . همین امر موجب شد که تازیان کلیسای زنگیان را در یمن بیالایند و آنان را بر ضد خویش تحریک کنند و داستان ابرهه و اصحاب فیل از همین جا پدید آمد . اما ایرانیان که از دیر باز در تجارت نیز مانند سیاست با رومیان رقابتی داشتند در صدد بر آمدند که بر سر راه بازرگانی آنان دشواریهایی پدید آورند . از این رو سپاهیان از آنها در آن قسمت از عربستان که بر کناره خلیج فارس قرار دارد جای گرفتند . یوستین قیصر روم نزد بنی حمیر کس فرستاد که ایرانیان را از نزد خویش برانند و نیز بحبشیان پیغام فرستاد که بازرگانان رومی را در این راه یاری کنند . یوستی نیان نیز در روزگار امپراطوری خویش چنین کرد . اما پیمان دوستی که بسته شد طول نکشید و عرب دیگر بار بمعارضه با قافله های روم پرداخت

در آغاز قرن ششم زنگیان حبشه بر بلاد هاماوران استیلا یافتند زیرا این بلاد در آن روز گاران چنانکه گفته شد واسطه تجارت بین هندوستان و بلاد کناره دریای مدیترانه بود و مردم هاماوران که این تجارت را در آن روزگار بدست داشتند نهانی با رومی ها و زنگیها کشمکش می ورزیدند . ثروت و جلال خیره کننده یی که در افسانه ها پادشاهان حمیری نسبت کرده اند از این بازرگانی ها فراهم می آمد . اینها ادویه و عاج و طلا و عقیق و یشب و سایر امتعه هند را با کالاهایی مانند عود و عطریات و جز آن که از یمن بدست می آمد بشام و فلسطین و عراق

و دیگر بلاد روم می بردند و امتعه خاص بلاد فنیقی رامی آوردند بازرگانان رومی نیز که به تجارت امتعه هند اشتغال می داشتند ناچار بودند که درین راه از آنها مدد و معاونت بجویند .

مقارن این ایام چنانکه از تئوفانس روایت است مردم هاماوران بر بازرگانان رومی که آیین مسیح داشتند و با کالای هند از زمین میگذشتند در افتادند و عده بی را از آنان هلاک کردند. امر تجارت متوقف ماند و این کار بر حبشی ها که نیز آیین مسیح داشتند و از این تجارت سودهای می بردند گران آمد. ازین رو برای گشودن راه بازرگانی سپاهی گرد آوردند و در زیر لوای هداد پادشاه خویش بهاماوران رفتند پس از جنگی پادشاه هاماوران را که ذمیانوس (ذو نواس) نام داشت کشتند و باقیصریوستی نیان پیمان تازه کردند. نوشته اند که چندی بعد حبشی ها از زمین باز گشتند. اما چون بار دیگر راه بازرگانی بسته شد پادشاه حبشه لشکری گران بیهن فرستاد. این بار سردار حبش با یاری یک تن اسقف نصاری که همراهش بود کوشید که آیین ترسایی را در زمین رواج دهد اما فرمانروایی او دیری نکشید. زیرا شورش مردم پادشاه زنگیان را از زمین نومید کرد و او داشت که با حمیری ها آشتی کند. ^۱ بنا بر این استیلای حبشه بر یمن جهات بازرگانی و اقتصادی داشته است با این حال سؤال دین نیز درین مورد می توانسته است بهانه مناسبی باشد.

درین باب چنین آورده اند که ذو نواس پادشاه هاماوران از رشك و خشم که رزنگیان داشت

اصحاب اخدود^۲

آیین جهودان پذیرفت . می نویسند که او « در عهد فیروز یزد جرد بود ... و از عالمان جهودان سخنها خوش آمدش و دین جهودان گرفت. پس جهودان وی را بر آن داشتند که بنجران رود و آنجا ترسا آن بودند .. و ذونواس مغاکی بکند و آتش در آن بر افروخت بسیار و هر که از ترسایی بر نگشت و جهودی پذیرفت در آن مغاک افکندش و ذونواس آنجا نشسته بود با مهتران خویش و بیست هزار مرد در آن سوخته شدند و انجیلها همه بسوخت ... پس مردی از ترسا آن انجیلی نیم سوخته بر گرفت و سوی قیصر رفت ... و بگفت که ذونواس چه کرد ... و [قیصر] گفتا که از [ملاک؟] من تایمن دوراست لیکن از یمن تا حبشه نزدیک است و او را نامه نبشت بملاک حبشه و این مرد آنجا رفت و ملاک حبشه بگریست از آن کار و قریب هفتاد هزار مرد بساخت و سوی یمن فرستاد با مهتران نامدار و با مهتری نام او اریاط . پس ذونواس از ایشان هزیمت شد و خود را در دریا افکند و کسی باز ندیدش » پیداست که این روایات از افسانه‌ها خالی نیست ، اما آنچه در این میان سخت آشکار است این است که امپراطوران بیزانس بیپناه حمایت ترسایان درین هنگام حبشی‌ها را بر ضد مردم‌ها ماوران یاری می کرده‌اند و همین امر پادشاهان ساسانی را که همواره دشمن و رقیب امپراطوران روم بودند بر آن میداشته است که درین ماجراها بیاری مردم ستم دیده بر خیزند . استیلائی حبشه بر یمن برای مردم گران تمام شد . جور و بیداد و ناروایی بسیار به مردم روا داشتند . زنگیان با مردم‌ها ماوران رفتار و حشیانه پیش گرفتند . زنان را رسوا کردند و قتل‌های بی اندازه

رفت^۱ زوجدن نامی بجای ذونواس بر آمد و بمقاومت برخاست. اما کاری از پیش نبرد و ناچار خود را بدریا افکند^۲ زنگیان بر یمن استیلا یافتند. اما چندی بعد میان آنها اختلاف افتاد. چنانکه از روایات بر می آید اریاط یکچند فرمانروایی کرد. آنگاه ابرهه نامی با او بستیزه برخاست. زنگیان دو گروه شدند گروهی بیاری ابرهه برخاستند و گروهی با اریاط ماندند^۳ میان هر دو گروه جنگ و ستیزه پدید آمد ابرهه اریاط را گفت که ما را با یکدیگر جنگ افتاده است چرا باید لشکری را بکشتن دهیم. آن بهتر که بتن خویش با یکدیگر جنگ کنیم تا که پیروزی یابد؟ چنین کردند و اریاط کشته شد. زنگیان که در یمن بودند همه بروی گرد آمدند. چون نجاشی از این داستان آگاهی یافت بر آشت و سوگند خورد که خاک سرزمین او را پایمال سازد و خونش را بریزد و پیشانی او را بآتش بسوزاند. ابرهه موی پیشانی بسترد و آن موها با انبانی از خاک سرزمین یمن و شیشه‌ای از خون خویش نزد نجاشی فرستاد و پیام داد که من بنده‌یی از بندگان توام و اریاط نیز بنده‌یی از بندگان تو بود. در اجراء فرمان تو با یکدیگر ستیزه کردیم و اکنون فرمان تراست. نیز پیشکشها و ارمغانهای بسیار فرستاد و نوشت که شنیده‌ام پادشاه بمسیح سوگند خورده است که موی پیشانی من بآتش بسوزاند و خونم بریزد و خاک سرزمین مرا پایمال خویش سازد و اکنون من موی پیشانی خویش فرستادم تا ملک آنرا بسوزاند

۱- فارسنامه ابن بلخی ص ۹۵ چاپ کمبریج

۲- سنی ملوک ص ۸۹

۳- سیره ابن هشام ج ۱ ص ۳۹

و خون خویش در شیشه‌یی پیشکش کردم تا آنرا بخاک ریزد و انبانی از خاک این سر زمین تقدیم داشتم تا آنرا پایمال فرماید و سوگند از خویش افکنده باشد و خشم و ناخشنودی از من فرو گذارد و هم بر تختگاه خویش بماند . چون نجاشی این نامه بخواند رأی او را به‌پس‌دید و از او خشنودگشت .

از وقتی که زنگیان بسر داری اریاط بر یمن
اصحاب فیل دست یافتند تا آنگاه که پناه ایران بسر داری
و هرز آنها را از آنجا براندند و تباه کردند ، چنانکه حمزه و بعضی دیگر از مورخان روایت کرده‌اند مدت هفتاد و دو سال گذشت . آغاز استیلای آنها بر یمن در روزگار قباد پسر فیروز پادشاه ساسانی بود . گفته‌اند که اریاط بیست سال فرمان راند و ابرهه بیست و سه سال فرمانروایی کرد . پس از ابرهه پسرش یکسوم هفده سال و پس از او پسر دیگرش مسروق دوازده سال فرمانروا بودند ^۱ .

ابرهه را نوشته‌اند که در پراکندن آیین‌تر سایی می‌کوشید . گفته‌اند که او پرستشگاهی بنام قلیس در صنعا ساخت . کنیسه‌یی که در هیچ جا مثل آن نبود . پس در صد برآمد که عرب را از حج کعبه

۱ - آنچه مورخان مسلمان در باب ابرهه و دیگر زنگیان «اصحاب فیل» آورده‌اند ظاهراً جز قصه‌های رایج بین عوام مأخذی نداشته است ؛ و اختلافاتی هم که در باب ترتیب تاریخی این امراء و مدت امارت آنها درین روایات هست از همینجاست . درین باره گذشته از روایات پروکوپ مورخ رومی ، کتیبه‌هایی هم هست که در تحقیق تاریخ یمن و حبشی‌ها مهم است . برای اطلاعات بیشتر رجوع کنید به :

Ryckmans, L'inst. monarch. en Arab. merid. av. l'islam.

Beeston, Notes on the Murighan inscription, BSOS XVI

همچنین

باز دارد و قبله آنان را بسوی قلیس بگرداند و در این باب بنجاشی نامه کرد و دستوری خواست عربان که قصد او را بدانستند بر آشفتند و یکی از آنها بصنعا رفت و قلیس را بیالود چون ابرهه آگهی یافت بخشم رفت و آهننگ ویران کردن کعبه نمود و با فیل و سپاه راه مکه در پیش گرفت^۱

داستان اصحاب فیل بشارت در قرآن آمده است و این سال را در تاریخ عرب عام الفیل نام نهادند. گفته‌اند و درین گفته جای سخن هست که پیغامبر اسلام در این سال بجهان آمد. اما ابرهه از این لشکر-کشی سودی نبرد و گویند که در مکه مردی در بازگشت بيمن تباه شد. آیا لشکرکشی زنگیان بمکه فقط بر اثر يك رقابت دینی و برای انتقام از آلودن کنیسه بوده است؟ بعید بنظر می‌آید در هر حال شاید بتوان گفت که دست یافتن زنگیان بریمن راه بازرگانی هند به مدیترانه را که از حجاز می‌گذشته است فرو بسته است و اعراب حجاز که از این رهگذر زیان بسیار می‌دیدند باز زنگیان بستیز برخاسته اند و در امور آنان کار فزایی و خرابکاریها کرده‌اند. این اسیتلای حبشه بازرگانی روم نه همان لطمه‌یی نزده است بلکه کار بازرگانان روم را آسانتر می‌کرده است اما برای بازرگانان ایرانی، نیز مثل عربان، زیان داشته است و مداخله ملوک حیره و پادشاهان ایران نیز درین کار بیش از هر چیز از نظر بازرگانی و اقتصادی بوده است. در باره مدت فرمانروایی زنگیان بریمن، چنانکه حمزه نیز تأکید کرده است جای اختلاف هست و همه مورخان در باره آن منفق نیستند. درین مورد نکته‌یی نیز

هست که باید در اینجا یاد کرد: ولادت پیغامبر را که مقارن عام الفیل بوده است، در حدود ۵۷۰ میلادی شمار کرده اند^۱ لشکر کشی ایرانیان را نیز به یمن در سالهای ۵۷۰ تا ۵۷۶ دانسته اند اگر آن سردار حبش که فیل و لشکر بمکه برده است ابرهه باشد برای بیست و نه سال فرمانروایی یکسوم و مسروق دیگر فرصتی باقی نمی ماند. بنا بر این باید گفت آنکه بقصد ویران کردن کعبه از یمن سپاه بحجاز برده است باید مسروق باشد و یا آنکه پسران ابرهه نیز بنام پدر در ضمن قصص عربی یاد شده اند. اگر نتوان این پندار را پذیرفت باید در درستی روایتی که حمزه و ابن اثیر و دیگران در باره مدت فرمانروایی زنگیان در یمن آورده اند و نیز در باره تعداد و توالی فرمانروایان آنها تردید کرد.

باری زنگیان در دوره استیلای خویش بر یمن

ذی یزن

بیداد بسیار را کردند. خواسته‌ها را بزور از خداوندان

می ستانند و زنها را بستم از خانه‌ها می بردند. خانواده‌های بسیار بدینگونه پریشان گشت و بیداد بسیار بر مردم رفت. نوشته اند که از پادشاه زادگان یمن یکی بود که ذی یزن نام داشت و مردم او را بزرگ و گرامی میداشتند. ذی یزن را زنی بود ریحانه نام از خانواده‌یی که سالها بر یمن حکم را نده بود. ریحانه بخوبرویی و پارسایی و خردمندی در همه ملک‌ها ماورا بنام بود. ابرهه را از آن زن آگاهی دادند. ذی یزی را بخواست وزن از او بستم جدا کرد. پس او را بزنی گرد و بخانه خویش برد ریحانه را از ذی یزن کودکی دوساله بود نام

وی معد یکرب و لقب سیف . آن کودک را باخویشتن بخانه ابرهه برد . از ابرهه نیز دو پسر ، نام آنها یکسوم و مسروق آورد . ابرهه سیف را نیز چون پسران خویش میداشت و سیف گمان برده بود که مگر ابرهه پدر اوست با برادران یکسوم و مسروق بر آمد و بالا گرفت و همچنان از راز گذشته بی خبر بود اما ذی یزن که زن و فرزند را از دست داده بود از شرم و رسوایی در یمن نتوانست ماند . راه روم پیش گرفت و داوری نزد قیصر برد ، از بیداد زنگیان بنالید و برای راندن آنها از او بمال و مرد مدد خواست و پذیرفت که اگر بیاری قیصر یمن را از دست زنگیان بازستاند آنجا چون کاردار و دست نشانده روم باشد و با ژوسا و بقیصر فرستد . قیصر که خود زنگیان را برانگیخته بود و یاری کرده بود سخن او ننیوشید از آن گذشته نمی توانست برای کسی که همدین او نیست کسانی را که آیین ترسا دارند و همدین او هستند بیازارد . مگر این زنگیان خود چون کاردار و دست نشانده او بر یمن فرمان نمیراندند ؟ بدینگونه قیصر در کار این شاهزاده ستمدیده آواره ننگریست . ذی یزن نومید شد و به نومیدی از پیش قیصر باز گشت . از آنجا آهنگ ایران کرد تا داد بپیشگاه خسرو برد . نخست به حیره رفت . نعمان بن منذر ، و بقولی عمرو بن هند در آنجا از دست انوشیروان ملك بود . قصه خویش باز گفت و امیر حیره که نیاکانش خود از یمن بودند او را بنواخت و دلجویی کرد . چندی بعد باخویشتن او را بدر گاه خسرو برد و قصه او باز گفت . خسرو انوشیروان او را بار داد . چون ذی یزن بدر گاه خسرو در آمد از بیم و شکوه خیره شد . بروی در افتاد و نماز برد . انوشیروان فرمود تا او را از خاک بر گیرند او را بر گرفتند

شاهنشاه بنواختش و گرم پرسیدش ذی یـزی زبان بگشود و از بیدادها و نارواییهای زنگیان بنالید. گفت و شنود او را با نوشیروان در تاریخها آورده اند. نوشته اند که این ذی یزن چون نزد خسرو راه یافت: «بهردو زانو در آمد و بره ملک ثنا گفت و از عدل و داد او اندر جهان یاد کرد و پس گفت ای ملک من فلان بن فلانم ... مامردمانی بودیم که ملک یمن اندر خاندان ما بود و حبش بیامدند و آن پادشاهی از ما بردند و خواسته های ما بگرفتند و ما را ذلیل کردند و بر رعیت ستم کردند بسیار و ما را بر آن خواری پنجاه سال شد که صبر همی کنیم و بدر ما رعیت ما صبر همی کنند تا کار ما آنجا رسید که نیز صبر نماند و چیزها رسید بما ، در خون و خواسته و حرمت ، که اندر مجلس ملک شرم دارم گفتن و بزبان گردانیدن و اگر ملک بحقیقت بدانستی که با ما چه رسیده است ، از عدل و فضل آمدی که ما را فریاد رسیدی و از دست این بی ادبان برهائیدی ، هر چند ما بدر او نیامدمانی و از وی درنخواستیمی . و امروز من بامید بدر ملک آمدم بزهار و از وی فریاد خواهم و اگر ملک ببزرگی امید مرا راست کرد و مرا فریاد رسید بسپاهی که بامن بفرستد تا من آن دشمن را از پادشاهی خود برانم و آن رعیت را از ایشان برهانم ، مملکت ملک با یمن پیوسته گردد و ملک او تا حد مغرب برسد و آن خلق را از بندگی بخرد و بعدل خویش آزاد کند و باز جای آورد و مرا و همه آل حمیر را از جمله بندگان خویش کند .. نوشیروان را سخن وی خوش آمد و بر او دلش بسوخت و آب در چشم آورد و ذی یزن پیر بود و ریشش سپید . نوشیروان گفت ای پیر نیکو سخن گفتی و دل مرا سوزان کردی و چشم مرا پر آب کردی

ودانم توستم رسیده‌یی و این‌ا زدرد گفתי ولکن ... این زمین تو از پادشاهی من سخت دوراست وبمیان بادیه حجاز است و از دیگرسوی دریاست وسپاه بادیه فرستادن ... مرا اندرین تأمل باید کردن و بسا این پادشاهی من و خواسته من پیش تست اندرین جای بباش و دل از پادشاهی برداروهرچیزماراست ازملك و نعمت باماهمبازباش وبفرمود او را فرود آرند جایی نیکو و دو هزار درم دهندش . چون درم بدو دادند و ازدرملك بیرون شد . آن درمها همی ریخت ومردمان همی چیدند تابخانه رسید ، هیچ درم نمانده بود و بانوشیروان از آن خبر برداشتند ... دیگر روز چون مردم رابارداد او را نیز بارداد و گفت باعطای ملوکان چنان نکنند که تودی بادرم ما کردی . بزاری گفت من آنرا شکرخدای را کردم بدانکه روی ملك مرا بنمود و آواز او مرا بشنوانید وزبان او با من بسخن آورد واز آنجا که من آمده بودم خاک زر وسیم است واندر آن زمین کم کوه است که اندر آن کان زر نیست ویاکان سیم ... انوشیروان او را گفت باز گرد وشکیبائی کن تا اندر حاجت تو بنگرم^۱»

از این روایت برمی آید که انوشیروان ذی یزن را وعده یاری نداد اگر چند او را بنواخت و گرامی داشت . اما بعضی از تاریخ نویسان نوشته اند که باو نوید یاری داد و نتوانست وفا کند . مسعودی آورده است که «انوشیروان بدو وعده داد که در جنگ باسیاهان بیاری او بر خیزد اما بجنگ روم و کشورهای دیگر پرداخت ومشغول گشت^۲» در

۱ - تاریخ بلعمی ، خطی

۲ - مروج ، ج ۱ ص ۸۴

هر حال نوشته اند که ذی‌یزی چون پناهنده‌یی ده سال بر درگاه
انوشیروان بماند وهم آنجا وفات یافت .

اما سیف ☆ در خانه ابرهه بود و او را پدر خویش
سیف ذی‌یزن میدانست. چون ابرهه بمردویکسوم و مسروق
فرمائروائی یافتند او از رازنهمان آگاه گشت و دانست که سرگذشت
پدرش چه بوده است . پس ، از یمن بیرون رفت و خویشتن را در جستجوی
انتقام آواره جهان نمود . نوشته اند که نخست نزد قیصر رفت و از یداد
زنگیان بنالید . اما چون قیصر بدو ننگریست و سخنش نشنود نومید شد
و راه درگاه خسرو در پیش گرفت در اینجا از بیان این نکته نباید خودداری
کرد که داستان مسافرت ذی‌یزن و پسرش سیف را ، نخست بدربار
قیصر و سپس بدرگاه انوشیروان بیک گونه نوشته اند . اینجا این پندار
دست میدهد که شاید یکی از اینهارا از روی دیگری ساخته باشند . این
کار در داستانها نظیر دارد و بارها اتفاق افتاده است . نمونه آن هفت
خان اسفندیار است که بتحقیق از روی هفت خان رستم ساخته اند . در داستان
دادخواهیها و کوششهای ذی‌یزن و سیف نیز در دربارهای روم و ایران
شبهات بقدری آشکار است که ناچار باید یکی را از روی دیگری
پرداخته باشند من‌ترجیح میدهم که داستان ذی‌یزن را از روی داستان
سیف ساخته باشند و درین کار شاید خواسته اند سرگذشت این شاهزاده
آواره و تیره بخت را در دنگیز تر و غم آلوده تر جلوه دهند .

باری آورده اند که سیف نخست نزد قیصر بروم برفت و از دست
سیاهان و بیدادو گزند آنان دادخواست و از قیصر یاری طلبید تا آنها را
از سرزمین خویش براند . قیصر او را پاسخ داد که آنها خود پیروان دین

منند و شمابت پرستانید شما را در جنگ آنها یاری نتوانیم کرد . چون سیف از قیصر نومید شد روی بسوی دربار خسرو آورد . نخست در حیره نزد نعمان رفت و نعمان او را بدرگاه کسری برد^۱ بعضی نوشته‌اند که سیف نیز یکسال بر در نوشیروان بماند . روزها از بامدادان تا شامگاه بر در سرای خسرو مینشست و داد میخواست و شبها همه بر سر گور پدر میرفت و میگریست و همانجا میخفت . یکسال گذشت و کسی در کار او ننگریست . آخر روزی در پیش موکب نوشیروان بر پای خاست و فریاد بر آورد که : « ای ملک مرا نزد تو میراثی هست دادم بده » خسرو او را بخواند و پرسید که تو را بر من چه حق است و تو کیستی؟ سیف گفت من پسر آن پیریمانیم که ده سال بامید و نویدی که از ملک یافته بود بر این درگاه بود تا بمرد ، آن وعده که ملک بدان پیر داده بود اکنون بمیراث از آن من است و شاهنشاه را وفای بدان در گردن است . خسرو را دل بر او بسوخت . او را بنواخت و ده هزار درم بداد و امید داد و دلگرم کرد . سیف چون از نزد خسرو بازگشت آن درم ها براه می ریخت و مردم بر می چیدند دیگر روز خسرو او را از سبب آن باز پرسید ، پاسخ سیف همان بود که ذی یزن چندین سال پیش در همین باب داده بود .

پیداست که این جزئیات در اینگونه داستانهای کهن از افسانه خالی نیست . معذانه همان بهره‌ی از حقیقت دارد بلکه از تصویری که راویان عرب درباره خسروان ایران داشته‌اند نموداری بدست میدهد .

نوشته‌اند که نوشیروان در کاراوبا سران و سرداران خویش رای زد. گفتند در زندان ملک مرگگ ارزانیان بسیارند. ایشان را باید فرستاد اگر کشته شوند باک نیست و اگر پیروز گردند ملک را کشوری تازه بچنگ آمده باشد. نوشیروان این رای به پسندید و فرمود در کارنامه زندانیان بنگرند هشتصدتن مرگگ ارزانیان در آن میان بودند که برایشان کشتن واجب آمده بود.

برخی از تاریخ نویسان آورده‌اند که همه این هشتصدتن از فرزندان ساسانیان و نژاد دیگر پادشاهان بوده‌اند. این دعوی شگفت و گزاف بنظر می‌آید. شاید بازماندگان اینان که خود را «آزاده نژادان» یا ابناء احرار می‌خواندند این داستان را ساخته باشند تا نژاد و تبار خویش را بشاهان برسانند و از ننگ انتساب بزندانیان و مرگگ ارزانیان خویشتن را برکناردارند. باری این زندانیان هشتصدتن بیش نبودند. ایشان را از زندان بیرون آوردتا باسیف ذی یزن بیمن فرستد. سیف گفت شاهنشاهها بدین قدم مردم بازنگیان چه توان کرد؟ انوشیروان گفت بسیار هیزم را اندک مایه آتش بسنده باشد «بفرمود تا هشت پاره کشتی راست کردند و این مردم را با سلاح و ذخیره در نشانند»^۱

سردار و سپهسالار دلاوران ایران و هرز سپهبد
وهرز دیلمی
دیلم^۲ بود. نام این شخص را باختلاف یاد کرده‌اند

بعضی آنرا وهرز بن کامکار ضبط کرده‌اند و گفته‌اند که او پیری سالخورده بود و بیش از صد سال داشت و از سواران و پهلوانان عجم و از خاندانهای

۱- فارسنامه ص ۹۵

۲- مروج، ج ۲ ص ۲۸۲

بزرگ بود و چون بسر کشی و راهزنی افتاده بود کسری او را بند فرموده بود^۱ برخی او را خرزاد بن نرسی نواده^۲ جاماسب برادر قباد فیروز دانسته‌اند و گفته‌اند که انوشیروان وقتی او را بیاری سیف ذی‌یزن بیمی می‌فرستاد مرتبه و هرزی بدو عطا کرد^۳ و بنا بر این و هرز نام او نیست نام پایگاهی است که نوشیروان بدو داد. بعضی نیز نام وی را وهرزبن به-آفرید بن ساسان بن بهمن نوشته‌اند و گفته‌اند که پل نهر و ان را در عراق این وهرزبن به آفرید کرده است^۴ آنچه از همه این روایات برمی‌آید آنست که این سردار گویا از خاندان ساسانیان بوده است و در سپاه انوشیروان پایگاه ارجمندی داشته است. بلعمی گوید که «...مردی بود اندر جمله آن سپاه وی، پیری هشتادساله نام او را او هزارتن خواندندی و همه عجم ایدر از او تیر انداز تر نبود و انوشیروان او را بهزار مرد داشتی بجوانی و هر کجا او را بفرستادی گفتمی هزار مرد سوار را فرستادم و او پیروضعیف شده بود و از کارمانده و ابروان بر چشم افتاده او را بخواند و بر آن لشکر سالار کرد»^۵ وهرزبایاران خویش و سیف ذی‌یزن از راه دریا آهنگ هاموران کرد. در دریا دو کشتی با دو یست مرد ازین جنگجویان غرقه شدند. شش کشتی بعدن رسید و جنگجویان از دریا بر آمدند. پادشاه زنگیان از آمدن آنها آگاهی یافت چون اندکی آنان بدانست شگفت کرد و آنان را بچیزی نداشت. از آنسوی، کسان

۱- اخبار الطوال ص ۶۶

۲- التنبیه والاشراف ص ۲۲۶ و مجمل التواریخ ص ۱۷۲

۳- فارسنامه ص ۹۶

۴- تاریخ بلعمی، خطی

سیف و بسیاری از مردم هاماوران نیز که در مدت چندین سال بیدادها و شکنجه‌ها از دست زنگیان دیده بودند باردوی جنگجویان پیوستند. شماره این گروه را پنجاه هزار تن نوشته‌اند.

نوشته‌اند که وهرز چون بکناردریا رسید هر چه توشه و اندوخته در کشتی‌ها مانده بود بدریا ریخت و کشتی‌ها را آتش زد و کسان خویش را گفت کشتی‌ها و خواسته‌ها از بهر آن سوختم تا شما بدانید که دیگر باز گشتن را روی نیست و دشمن نیز بدانند که اگر بر مادست یا بدازما چیزی بدو نرسد اکنون مارامرگ در پس و پیروزی در پیش است جز پیش رفتن را چاره نیست. جنگجویان همه زبان دادند سو گند خوردند که تاجان دارند بکوشند. جنگ خونینی رخ داد که طبری و بلعی جزئیات آنرا بتفصیل نوشته‌اند درین جنگ پیکان وهرز پادشاه زنگیان را از پای درافکند. ایرانیان زنگیان را به تیرباران گرفتند و بسیاری از آنان تباه شدند.

ستم‌دیدگان هاماوران نیز کینه‌ی دیرینه از زنگیان در دل داشتند دست بر آوردند و هر که را از آنان می‌یافتند می‌کشتند. بدینگونه سیف‌ذی یزن و مردم هاماوران کین خویش را از دشمنان بستاندند و پس از چندین سال آنان را از خاک خویش براندند.

سختی شدن سیف ذی یزن فرمانروایی یافت. سپهد وهرز را از سوی انوشیروان دستوری رسید که باز گردد

و ملک بسیف بسپارد. چنان کرد و ایرانیان را در یمن بماند. اما نوشیروان با پادشاه یمن پیمان‌ها بست و شرطها کرد. از جمله آنکه آزادگان ایران را در یمن زن گرفتن روا باشد لیکن یمنیان را نباید

که از ایرانیان دختر بزنی کنند^۱
 شاید از این شرط فزونی شمار ایرانیان را خواست تا ایرانیان
 از راه پیوند افزون تر گردند و فرهنگ و تمدن ایران در آن خطه بیشتر
 پراکنده گردد.

ازین پس یمن زیر فرمان ایرانیان درآمد و فرمانروایی ایرانیان
 در آن سرزمین آغاز گشت. سیف نیز هر وقتی خواسته و خراج بدرگاه
 نوشیروان می فرستاد و باارمغانها و پیشکشها بندگی و فرمانبرداری خویش
 را فرامینمود. جز این نیز چاره نداشت. زیرا از وقتی که زنگیان از یمن
 بر افتاده بودند ایرانیان در همکارهای سیاسی و نظامی دست اندر کار
 بودند و سیف خود در دست آنان چون افزاری بود. عده‌یی از حبشیان
 که چون نوبتیان و نگهبانان بر درگاه سیف خدمت می کردند ناگهان
 بر او در افتادند و او را تباه کردند. می نویسند که «چون سیف ذی یزن
 بملك بنشست از حبشه کس بیمن اندر نهشت مگر پیران ضعیف و
 کودکان خرد که سلیح بر نتوانستند داشتن و زنان و گرنه دیگران راهمه
 به شمشیر بگذاشت و سالی بر آمد. رسولی فرستاد در سرای نوشیروان
 با خواسته بسیار و از جوانان حبشه که بر او بودندی چون سیف بر نشستی
 پیش او حربه بردندی و خدمت او کردند و ایشان را نیکو همی داشت
 تا ایمن شد بر ایشان روزی بر نشسته بود با سپاه و این حبشیان پیش
 او اندر همی دویدند او تنها از پس ایشان اسب بدوانید و پیادگان از
 او باز ماندند این حبشیان با اسب همی دویدند چون سپاه از وی
 دور شد گردوی اندر آمدند و او را بمیان اندر گرفتند و بکشتند. آن

سپاه بپراکندند و حبشیان ازهرجا سر برآوردند و از حمیران و اهل بیت مملکت و خویشان سیف خلقی بکشتند بسیار . روزگاری برآمد کس بملك نشست و کس را اطاعت نداشتند خبر به نوشیروان شد . سخت تافته شد و باز وهرز را بیمن فرستاد با چهارهزار مرد و بفرمود که هر که بیمن اندر است از حبشه همه را بکش پیرو جوان و مرد و زن و بزرگ و خرد و هرزنی که از حبش بار دارد شکمش بشکاف و فرزندان بیرون آور و بکش و هر که اندر یمن موی بر سر او جعد است چنانکه از آن حبشیان بود و ندانی که او از حبشیان و فرزندان ایشان است همه را بکش و هر که دانی که اندر یمن هوای ایشان خواهد و بدیشان میل دارد همه را بکش تا بیمن اندر از حبشی کس نماند»

این بار فرمانروایی ایرانیان بر یمن باتندی

ایرانیان در یمن

و سختی بیشتری همراه بود . سپهد وهرز با خشم و کینه بسیار بکشتن و شکنجه زنگیان پرداخت . زیرا این سرکشی آنها در دربار ایران چون کوششی برای برتری روم تلقی می شد . وهرز مرزبان یمن گشت و بدینگونه یمن در زیر فرمانروایی ایرانیان در آمد و خراج و ساو آن بدرگاه خسرو گسیل گشت . مدت فرمانروایی وهرز در یمن درست روشن نیست ، بلعمی چهار سال ، دینوری پنج سال ، و مؤلف کتاب البدء والتاریخ شش سال نوشته است . در باره فرجام زندگی او نیز این داستان را آورده اند که چون مرگ خویش را نزدیک دید تیر و کمان بخواست و گفت مرا نگهدارید . پس کمان بر گرفت و تیری بیفکند و گفت بنگرید تا تیر من بکجا

افتد ، دخمه من همانجا کنید . تیر او بدانسوی کنیسه افتاد ، و آنجا را تا امروز گور وهرز نام نهاده اند^۱

درباره جانشین وهرز بین روایات تاریخها اختلاف است . بلعمی و کسانی که روایت خویش را از او گرفته اند ، و نیز ابن اثیر و دیگران ، گفته اند که وهرز را پسری بود مرزبان نام انوشیروان ولایت یمن بدوداد و او مانند پدر خراج یمن بدرگاه خسرو میفرستاد . شك نیست که مرزبان در آن هنگام نام خاصی نبوده است بلکه حاکی از منصبی است که فرمانروایان زبردست شاهنشاه و کسانی که از دست او در بلاد عرب و دیگر شهرها حکم میرانده اند بر عهده داشته اند . حمزه این جانشین وهرز را ولیسجان و مؤلف البدء والتاریخ بنجان بن وهرز^۲ نوشته است و مسعودی مردی از ایرانیان که سیحان می گفته اند ثبت کرده است . در کامل ابن اثیر بعد از مرزبان بن وهرز از بینجان ابن مرزبان نام رفته است و این نیز قطعاً صورتی از همان ولیسجان حمزه است . وجه اشتقاق و معنی و حتی قرائت این نام ، از روی یقین محقق نیست . آنچه تقریباً از همه این روایات برمی آید آنست که جانشین وهرز از فرزندان او بوده است و این ، با سنن حکومت ساسانی سازگار بنظر می رسد . بعض مورخان روایت دیگری نیز در باب جانشین وهرز آورده اند . می گویند انوشیروان بعد از وهرز زرین را عامل کرد و او جبار و مسرف بود . وقتی میخواست بر نشیند کسی را می کشت و از میان اندامهای بریده او می گذشت ، انوشیروان بمرد

۱- اخبار الطوال ص ۵۶ - و طبری ص ۹۸۸

۲- البدء والتاریخ ص ۱۹۴

واو ، بقولی همچنان بر یمن فرمانروا بود و هرمز پسر انوشیروان او را از کار برکنار کرد . نام این زرین در بعض روایات بصورت وین یا دین یا زین^۱ نیز آمده است : گفته‌اند که او نیز از اسواران بود . آنچه درباره خونریزی و تندخویی و شتابکاری او ذکر کرده‌اند نیز گویا از آن روست که وهرز و جانشینش بفرمان خسرو در آغاز کار سرکوب کردن زنگیان مجبور بشدت عمل‌هایی بوده‌اند . روایات در نام مرزبانانی که بعد از او بوده‌اند از آنچه تاکنون گفته شد آشفته‌تر و بی‌سامان‌تر است .

حمزه نام هشت تن از مرزبانان ایران را ، که بعد از کشته شدن سیف ذی یزن بر یمن فرمان رانده‌اند ذکر می‌کند . لیکن نامهایی که آورده است در نسخه چاپی از غلط و تصحیف بسیار خالی نیست . در فهرستی که او نقل کرده است پس از وهرز فرمانروایی یمن به ولیسجان رسیده است و پس از او خرزادان شهر فرمانروایی یافته است . آنگاه نوشجان و سپس مرزوان و پس از او پسرش خر خسرو بفرماندهی یمن نشسته‌اند . وی پس از خر خسرو فرمانفرمایی بآبان ابن ساسان الجرون را یاد می‌کند و می‌گوید که غزوه‌های پیغامبر با قبائل عرب در زمان او بود ، و پس از او دادویه بن هرمز بن فیروز بفرماندهی یمن رسید و حمزه او را آخرین مرزبان ایرانی در یمن می‌شناسد . بعضی ازین نام‌ها بصورت تحریف شده در مروج الذهب

۱ مارکوارت بجای زین ، وین خوانده است . تبدیل حرف واو و زاء در خط عربی بسیار اتفاق می‌افتد . بعید نیست که کلمه‌های بینجان و ولیسجان و تینجان و سیحان و بیجان که برای نام جانشین وهرز ذکر شده است نیز بصورت تحریف یافته يك اسم مرکب باشد که جزء اول آن کلمه زین و یا دین بوده است .

مسعودی نیز ذکر شده است . اما از روایت طبری وابن اثیر چنین بر می آید که تا وقتی پادشاه ساسانی باذان را بولایت یمن فرستاد فرزندان وهرز در پی یکدیگر بر جای وی فرمانروایی کرده اند . می نویسند که چون وهرز در گذشت خسرو پسرش مرزبان بن وهرز را فرمان ولایت یمن داد و چون او بمرد پسر او را که وینجان نام داشت بفرماندهی آن ولایت نشاند . پس از او پسری را از آن او نامش خور خسرو بمرزبانی یمن گماشت . « پس چند سالی بود هرمز بدین خر خسرو خشم گرفت و کس فرستاد تا به بند کرد و از یمن بیاوردش . هرمز خواست که او را بکشد مردی از مهتران پارس که بدست او جامه‌یی بود از آن انوشیروان که وقتی او را بخلعت داده بود بیاورد و به سر خر خسرو برافکند . هرمز حرمت آن جامه انوشیروان را اورا نکشت و اورا بزندان فرستاد و مردی بفرستاد بیمن نام او باذان ملک یمن بود آنگاه که پیغمبر ما بیرون آمد بمکه . باذان تا عهد او بزیست و با مردمان یمن مسلمان شد ^۱»

درین روایت چنانکه پیداست از دادویه بن هرمز پسر فیروز که بنا بر روایت حمزه خواهرزاده باذان بوده است نامی در میان نیست . روایتی هم هست که « پس از آن پیغامبر ما معاذ جبل را آنجا فرستاد تا ایشان را امیری کرد و نبی و احکام اسلام بیاموخت ایشان را و ایشان بیاموختند و بشنیدند ^۲»

بدینگونه در پایان دوره انوشیروان ، گذشته از ولایت حیره که

۱- تاریخ بلعمی ، خطی

۲- تاریخ بلعمی ، خطی

از دیر باز در تحت حمایت تیسفون قرار داشت ، سرزمین یمن نیز در زیر لوای ساسانیان بود . ملوک کنده قدرتی نداشتند و غسانی‌ها نیز دست - نشاندۀ رومیان بودند . در سایر بلاد عرب قدرتی و دولتی در کار نبود . در مکه و طائف و یثرب ، عربان و جهودان جز کشاورزی و بازرگانی و راهداری اندیشه‌یی نداشتند و این بلاد را خود قدر آن نبود که دولت پر عظمت و باشکوه ساسانی را از آن دغدغه‌یی و تشویشی بخاطر راه یابد .

با اینهمه دولت ساسانی بر رغم شکوه و عظمت ظاهری که داشت ، بسختی روی به پستی و پیریشانی می‌رفت . در پایان سلطنت نوشروان ، ایران وضعی سخت ، متزلزل داشت . سپاه یاغی بود و روحانیت روی بر فساد داشت . فسادی که در وضع روحانی بود ، از قدرت و نفوذ موبدان برمی‌خاست . تشمت و اختلاف در عقاید و آراء پدید آمده بود . و موبدان در ریا و تعصب و دروغ و رشوه غرق بودند . مزدک و پیش ازومانی برای آنکه تحولی در اوضاع روحانی و دینی پدید آورند خود کوششی کردند اما نتیجه‌یی نگرفتند . کار مزدک با مقاومت روحانیان و مخالفت سپاهیان مواجه شد و موجب فتنه و تباهی گشت . رای و تدبیر نوشروان که با خشونت بی‌اندازه توأم بود این فتنه را بظاهر فرو نشانند اما عدالتی که در افسانه‌ها باو نسبت داده‌اند نتوانست ریشه ظلم و فساد را یکسر از بن بر آورد . ازین رو بامر گ او باز روحانیان و سپاهیان سر بفتنه انگیزی بر آوردند . سلطنت کوتاه هر مز با مخالفت روحانیان و سپاهیان بسر آمد و پرویز نیز با آنکه در جنگها کامیابیهایی داشت از اشتغال بعشرت و هوس فرصت آنرا نیافت که نظامی و نسقی بکارهای پریشان بدهد . جنگهای بی‌هوده او نیز با آنهمه تجملی که جمع آورده بود ، جز آنکه خزانه مملکت را تهی

کند نتیجه‌ای نداد فتنه‌ای که دست شیرویه را بخون پدر آلوده ساخت از نیرنگ سپاهیان و روحانیان بود. و از آن پس، این دو طبقه چنان سلطنت را بازیچه خویش کردند که دیگر از آن جز نامی نمانده بود. سرداران سپاه مانند شهربراز و پیروز و فرخ هر مزد همان راهی را که پیش از آنها بهرام چوبین رفته بود پیش گرفتند و هر یک روزی چند تخت و تاج را غصب کردند.

اردشیر خردسال پسر شیرویه، و بوراندخت و آرمیدخت، نیز قدرت آنرا نداشتند که بانفوذ و مطامع سرداران برآیند. چند تن دیگر نیز که برین تخت لرزان بی‌ثبات برآمدند یا کشته شدند و یا از سلطنت خلع شدند. یزدگرد آخرین بازمانده تاجداری بود که از تخمه ساسانیان مانده بود. اما او نیز کاری از پیش نبرد و گرفتار سرنوشت شوم بدفرجامی شد که دولت و ملک ساسانیان را یکسره از میان برد. بدینگونه سپاهیان یاغی و روحانیان فاسد را پروای مملکت‌داری نبود و جز سود جویی و کامرانی خویش اندیشه‌ی دیگری نداشتند. پیشه‌وران و کشاورزان نیز، که بارسنگین مخارج آنان را بردوش داشتند در حفظ این اوضاع سودی گمان نمی‌بردند بنا بر این مملکت بر لب بحر فنا رسیده بود و یک ضربت کافی بود که آنرا بکام طوفان حوادث بیفکند. این ضربتی بود، که عرب وارد آورد و مدت دو قرن دراز کشوری آباد و آراسته را عرضه دردناک‌ترین طوفان حوادث کرد.

۲

طوفان وریگ

پیام محمد

در همان هنگام که اهریمن نفاق و شقاق ،
کشور ساسانیان را بورطه مرگ و نیستی
می کشانید سر و ش خدایی بیابان نوردان عرب را از جاده کفر و نفاق
براه هدایت و نجات می خواند . عرب که حتی خود نیز خویشان را
پست و وحشی می خواند در زیر لوای دینی که محمد آورده بود ، در راه
وحدت و عظمت گام می زد . پیام تازه ای که محمد خود را حامل آن
می دانست همه جهان را به برابری و نیکی و برادری می خواند و از شرك
و نفاق و جور و بیداد نهی می کرد . نه همان اعراب که زندگی شان
یکسره در جور و تطاول و شرك و فساد می گذشت بلکه ایران و روم نیز که
رسم و آیین دیرینشان دستخوش اختلاف و تعصب روحانیان گشته بود ،
در آن روز گاران بچنین پیام دلنشینی نیاز داشتند و آنرا مژده رهایی
و نجات تلقی می کردند . اما این مژده آسمانی ، قبل از هر چیز عرب را که
پست ترین و پراکنده ترین مردم بود بسوی رفعت و وحدت کشانید .
درست است که محمد حتی پیش از آنکه مکه و طائف را فتح کند و تمام
اعراب را در زیر لوای خویش در آورد به پرویز و هرقل نامه نوشت و

آنهارا بآیین خویش خواند اما در آن هنگام بروی روشن بود که راه وی راه کامیابی و راه یکرنگی است درین نامه‌یی که بسال ششم یا هفتم هجری^۱، نزد پرویز فرستاد او را بآیین خویش خواند و هم بیم داد که اگر آیین خدا را نپذیرد با او بجنگ بر خواهد خاست. گفته‌اند که پرویز از خشم و نخوت نامه پیغمبر را پاره کرد و بیادان فرماندار یمن نامه نوشت که این عرب گستاخ را بند برنهد و نزد او فرستد. خشم پرویز از این بود که این مرد تازی، با اینکه از بندگان اوست چگونه جسارت کرده است و باو پیغام و نامه‌یی چنین نوشته است. پرویز نمی‌دانست که آیین این عرب جهان را می‌گیرد و رسم مخلوق پرستی را برمی‌اندازد و ملک و دولت او را نیز تا چند سال بعد بکلی از هم می‌گسلد و پاره پاره می‌کند. معهذا چنین واقعه‌یی اتفاق افتاد و فرمانروایان صحرا شهرها و کاخ‌های عظیم کشور خسروان را بزیرنگین خویش در آوردند.

آیا این پیروزی شگفت انگیز نا بیوسیده‌یی
 آیین تازه
 که در جنگ با ایران بهره عرب گشت و همه
 جهان را بعبرت و شگفتی افکند تأیید آسمانی بود؟ کسی که به نیروی
 غیبی اعتقاد می‌ورزد درین باره شك ندارد اما محقق کنجکاوی که
 برای هر امری علتی روشن می‌جوید، این گفته را باور نمی‌کند.
 اینقدر می‌توان گفت که آنچه شکست ایران را درین ماجرا سبب گشت
 خلل و فساد داخلی و نفاق و شقاق باطنی بود که بزرگان و -ران ایران

۱ - بعقیده کوسن دو پرسوال سال ششم و مطابق قول مورخین عرب سال

هفتم . رك : تاریخ ادبی براون ج ۱ ص ۲۷۲

را بهم در انداخته بود و پیروزی و کامیابی تازیان نیز سببی جز وحدت و اتفاق و عشق و ایمان نداشت و اینهمه حاصل آیین تازه‌یی بود که محمد مردم را بدان می خواند . این دعوی را از تحقیق در ماجرای این جنگها می توان تأیید کرد .

در تاریخها داستان این جنگها را بتفصیل یاد کرده اند . اعراب که پیش از آن در حکم بندگان و فرمانبرداران ایران بودند نخست از این جنگ بیم و هراس فراوان داشتند و از شکوه و وحشت خسروان اندیشه تجاوز به ثغر فارس را نیز بخاطر نمی گذراندند . حتی در واقعه ذی قار که قبیلدی چند ، از تازیان عده‌یی از سپاه ایران را شکستند ، چنان این فتح را خلاف انتظار و مهم شمردند که بی اختیار بخود ستایی پرداختند . گویی انتظار و امید این را نداشتند که هرگز بتوانند با سپاه ایران بر آیند .

معهدنا ، در سالهایی که اوضاع ایران

دستبرد تازیان آشفته بود ، و هر چندروزی یکی از سرداران

شورش می کرد و یا شاهزاده‌یی دیگر بر تخت می نشست ، قبیله بکر بن وائل ، که در کناره فرات جایی داشتند ، گاه گاه فرصتی نگه میداشتند و بر آبادیها و دهکده های مجاور مرز ایران تاختنی می کردند . و چون مورد تعقیب مرزبانان واقع می شدند بدرون صحراها می گریختند و از تعقیب در امان می ماندند .

در روزگار خلافت ابوبکر دو تن از جنگجویان این قبيله یکی مثنی بن حارثه و آندیگر سوید بن قطبه در سرحدات ایران دست بتجاوز و غارت زدند . مثنی در حدود حیره رهنی می کرد و سوید در حدود

ابله بود .^۱ ضعف وفتوری که در کار ساسانیان پدید آمده بود ، این گستاخی هارابی کیفر می گذاشت . بهمین سبب رهنان هر روز دلیرتر و گستاخ ترمیشدند . مثنی نامه‌یی با بوبکر نوشت و ضعف و سستی کار ایران را باز نمود و مدد خواست تا برای نشر اسلام در ثغر ایران بجهاد پردازد . مثنی طمع می داشت که مگر ابوبکر لشکری تعبیه کند و او را بر آن اشکر امارت دهد . اما ابوبکر خالد بن ولید را باین مهم نامزد کرد و مثنی را زیر حکم او قرار داد . خالد بر حیره دست یافت و با مردم آن بر خراج سالیانه صلح کرد . اندکی بعد خالد مأمور شام شد و کار عراق و حیره بمثنی ماند .

وقتی عمر بخلافت نشست کار ایران آشفته تر

بیج جنگ

و پریشان تر بود . یزدگرد شهریار در مدائن

بر تخت نشسته بود اما سپاهیان و موبدان هیچ يك از شر انگیزی و فتنه جوئی باز ننشسته بودند . عربان در حدود حیره مستقر شده بودند و تا کناره های دجله مرزهای ایران را تهدید می کردند . یزدگرد رستم فرخ هر مزد را که سپهد خراسان بود بدر گاه خواست و فرمان داد تا برای راندن و فرو مالیدن اعراب به چاره جوئی بر خیزد . مثنی بن حارثه نیز چون این بشنید آهنگ مدینه کرد تا از عمر مدد درخواهد . در مدینه مسلمانان از جنگ با ایران می ترسیدند و بدان رضامی دادند . مواجهه با ایرانیان برای آنها تصور پذیر نبود . زیرا از قدرت و شکوه ایران بیم بسیار داشتند . امامثنی بن حارثه آنها را دل داد و گفت این کار را چنین بزرگ مگیرید که مادر سواد با این قوم در آویختیم و بهترین

آبادیهای سوادرا از آنها بستدیم ، پیش ازین نیز امت‌های دیگر با این قوم پیکار کرده اند و ما هم بخواست خدا با آنها پیکار کنیم^۱ . باری در چنین پیکاری عرب راهم امید غنیمت بود و هم آرزوی ثواب وقتی خلیفه بر منبر رفت و خطبه کرد و گفت ای مردم خداوند شمارا بزبان رسول خویش گنج خسروان و قیصران وعده داده است برخیزید و جنگ با فرس را ساز کنید . مردم چون اسم فرس را شنیدند ساکت شدند الا ابو عبید بن مسعود ثقفی که برخاست و گفت من اول کس هستم که بدین مهم بروم دیگران نیز باو تآسی جستند . عمر ابو عبید را بر آنها امیر گردانید و این لشکر بهمراهی مثنی ابن حارثه راه عراق را پیش گرفت^۲ این جماعت در حدود حیره و کسکر دو بار با مرز داران ایران در آویختند و پیروز شدند . سپس در آنسوی فرات ، با عده‌یی از سپاه ایران رو برو شدند . پیللی از آن سپاه ایران ابو عبیده را با خرطوم در ربود و بزیر پا مالید . سپاه عرب از بیم بگریخت و اگر دلیری مثنی نبود همه آن سپاه عرب در فرات غرقه می‌شد . چون خبر این شکست در مدینه به عمر رسید ترسید و اندوهگین شد اما دیگر بار لشکری ، بسر داری مثنی فرستاد . این لشکر توانست شکست گذشته را جبران کند . و مثنی سپاه ایران را که سردار آن مهران مهر و به نام داشت بشکست و تا دجله پیش رفت . درین هنگام در جانب ابله و بصره نیز سپاه عرب پیشرفته‌ایی کرده بود و در خوزستان و بصره مرزداران ایران را شکسته بود . مثنی خبر یافت که رستم در مداین

۱- ر . ک ، طبری حوادث سال ۱۴ هجری- و اخبار الطوال ص ۱۰۷

۲- البدء والتاریخ ج ۵ ص ۱۶۹

بتدارك لشكر مشغولست . عمر را آگاه ساخت و از او لشکر و مدد خواست . کاری دشوار افتاده بود و با آنکه در مدینه همه از این پیکار نگران بودند ، ادامه آنرا لازم می‌شمردند . بهمین جهت اندک اندک بدین کار رغبتی یافتند . درین میان يك روز عمر لشکر به بیرون آورد و کس نمی‌دانست عزم کجا دارد . در بیرون مدینه قصد خویش را باز نمود و مسلمانان را بجهاد تشویق کرد و این کار را بس آسان داشت . همه پذیرفتند و آمادهٔ پیکار گشتند . آنگاه از او خواستند که با آنها درین سفر همراه باشد . گفت آمدن من سهل است من بیایم . اما عده‌یی از یارانش مصلحت در آن دیدند که دیگری را بر این لشکر امیر کند و خود در مدینه بماند و بهنگام ضرورت لشکر را مدد فرستد . سعد وقاص را بامارت لشکر نامزد کرد و کار عراق و گشادن آن دیار را بدو وا گذاشت .

سعد با سپاه خویش ، که در آن تقریباً از همهٔ قبائل عرب جنگجویانی داوطلب بودند ، روی براه آورد . نوشته‌اند که عمر نیز خود تاچند فرسنگ آنها را بدرقه مینمود . سعد براه حیره رفت و آهنگ قادسیه کرد که در حکم دروازهٔ شاهنشاهی ایران بشمار می‌آمد . چون خبر لشکر سعد بایرانیان رسید رستم را باسی هزار مرد به‌صاف او گسیل کردند . رستم بحیره آمد و عربان آنجا را فرو گذاشتند و پس نشستند . رستم در دیرا عور نزدیک حیره لشکر گاه ساخت و سعد در قادسیه^۱ فرود آمد .

۱- قادسیه شهری بوده است در فاصلهٔ پنج فرسخ از کوفه بجانب غرب . برگرد آن نخلستانها و بستانها بوده است و جنگ معروف در نزدیکی آن واقع گشته است . بقیه در پاورقی صفحهٔ بعد

نوشته‌اند ، که در قادسیه «چون هر دو لشکر بهم رسیدند و عجم ترتیب آلات و اسلحهٔ عرب را مشاهده کردند بدیشان می‌خندیدند و نیزدهای ایشان را بدو ک زنان تشبیه می‌کردند. رسولان سعد پیش رستم تردد آغاز نهادند هر که بر سالت آمدی رستم را دیدی بر تخت زرین نشسته تاج بر سر ، و بالشهای پزر بافته نهاده بساطهای مذهب انداخته و تمامت لشکر او آراسته بسلاح-های نیکو و جامه‌های با تکلف و پیلان بردر بار گاه داشته ، رسول سعد شه شیر حمایل کرده و نیزه در دست گرفته بیامدی و شتر را نزدیک تخت رستم بیستی. عجم بانگ بر آوردی ، رستم ایشان را منع کردی و رسول را نزدیک خواندی رسول همچنان با سلاح پیش اورفتی . آهن بن نیزه را بر بساط نهادی وقت بودی که بساط را سوراخ کردی و بر نیزه تکیه کرده بارستم سخن گفתי . رستم مردی عاقل بود در سخنان ایشان تأمل کردی همه بر قانون حکمت و حزم یافتی و از آن بیندیشیدی و هر اس بر او مستولی گشتی و از جمله یکی آن بود که از پیش سعد هر نوبت رسولی دیگر می‌آمد و یک کس را دو نوبت نمی‌فرستاد رستم بیکدی از رسولان گفت چه سبب است که امیر شما در هر نوبت رسولی دیگر می‌فرستد و یک کس دو بار بر سالت نمی‌آید؟ رسول گفت سبب آن است که امیر ما در راحت و زحمت میان سپاه عدل و سویت می‌کند و روا نمی‌دارد که یک شخص را متعاقب زحمت دهد و دیگران آسوده باشند و رستم ازین سخن و از استقامت سیرت ایشان متفعل شد و بدانست

بقیه از پاورقی صفحهٔ قبل
قادسیه بعدها تنزل کرده و کوچک شده است . در ایام حمدالله مستوفی این شهر قسمت عمده اش خراب و ویران بوده است .

که بناء عرب بر اصلی محکم است . و روزی رستم با یکی از رسولان که نیزه در دست داشت گفت ! این دوک که در دست تست چیست ؟ او گفت آتش پاره را از کوچکی و بزرگی عیبی نباشد و با دیگری گفت غلاف شمشیر ترا بسی کهنه می بینم رسول گفت اگر چه کهنه است اما تیغ نو است وجودت شمشیر در نفس او باشد نه در غلاف متکلف . رستم از جوابهای مسکت ایشان متأثر شد و یاران خود را گفت این جماعت اعراب در آنچه می گویند و مردم را بآن دعوت می کنند حال از دو بیرون نباشد یا صادق باشند یا کاذب اگر کاذبند قومی که بر محافظت عهد و کتمان سر تا این غایت بکوشند و از هیچکس از ایشان حرفی که مخالف دیگران باشد نتوان شنود در غایت حزم و شهامت باشند و اگر صادقند در برابر ایشان هیچکس تاب ندارد . لشکر عجم از این سخن بغایت گرفته شدند و بانگ بر آوردند و گفتند این سخن بیش مگوی و از نوادری که از این مجهولان میشنوی متعجب مشو و بر محاربت ایشان تصمیم عزم واجب دار . رستم گفت : این سخن با شما نه از آن میگویم که بر مقاتله ایشان جازم نیستم بلکه شما را از حال ایشان تنبیه می کنم و سخنی که در دل من است با شما میگویم ...»^۱

این بر خوردهای گستاخ و این سخنان پر شور ، ملازمان رستم و سپاهیان ایران رامی ترساند و بشگفت می انداخت وقتی مغیره بن شعبه از جانب عربان به رسالت آمد گستاخ پیش رفت و بر کرسی رستم و در کنار او نشست . ملازمان سپهبد او را فرو کشیدند و ملامت کردند . مغیره گفت «ما شما را خردمند می انگاشتمیم اکنون نادانتر از شما کس نمی بینیم .

از ما تازیان هیچکس دیگری را بنده نیست گمان کردم شما نیز چنین باشید بهتر آن بود که از اول می گفتید که برخی از شما بندگان برخی دیگریید. از رفتار شما دانستم که کار شما بشد و ملک با چنین شیوه و آئین نماند» داستان ملاقات مغیره را بگونه‌های دیگر نیز در کتاب‌ها نقل کرده‌اند. از جمله می نویسد رستم پیامی نزد سعد فرستاد که کسی را نزد من بفرست تا با او سخن گویم. مغیره بن شعبه را فرستادند مغیره بیامد و موی جدا کرده و گیسوان چهارپاره فروهشته بود. رستم با وی گفت شما عربان در سختی و رنج بودید و نزد ما بسوداگری و مزدوری می آمدید چون نان و نعمت ما بخوردید برفتید و یاران و کسان خود را نیز بیاوردید. مثل شما وما داستان آن مردست که پاره‌یی باغ داشت روزی روباهی در آن دید گفت يك روباه را چه قدر باشد؟ و باغ مرا از آن چه زیان افتد. او را از آنجا نراند. پس از آن روباه برفت و روباهان جمع کرد و بیباغ آورد، باغبان فراز آمد و چون کار بد انگونه دید، در باغ فراز کرد و رخنه‌ها بر بست و آن روباهان را تمام بکشت. گمان دارم که آنچه شما را بدین سرکشی واداشته است سختی و رنج است. باز گردید شما را نان و جامه دهیم. اکنون بدیار خود بروید و بیش موجب آزار ما نشوید. مغیره جواب سخت داد و گفت از سختی و بدبختی آنچه گفتمی ما بدتر از آن بودیم تا پیغامبری در میان ما آمد و حال ما دیگر شد ما را فرمان داد که شما را بدین حق بخوانیم یا با شما پیکار کنیم. اگر بپذیرید، بلاد شما هم شماراست جز بادستوری شما اندر آن نیائیم و گرنه باید جزیه دهید

یا پیکار کنید تا فرجام کار چه شود؟ رستم بر آشفت و گفت هر گز گمان نکردمی که چندان بزیم که چنین سخنی بشنوم^۱

عربی دیگر، نامش ربعی بن عامر که برسالت نزد رستم آمد، گفت شما ایرانیان کار خور و نوش را بزرگ گرفته‌اید و ما آنهمه را بچیزی نداریم و اینگونه سخن رستم و یارانش را از سادگی رفتار و استواری رأی این مشتی مردم ساده بیابان گرد که جامه زنده و رای بلند داشتند سخت باعجاب افکند. این سخنان شورانگیز و رفتار دلیرانه نشان می‌داد که دیر یا زود تازیان ملك خسروان را بزیرسلطه خویش در می‌آورند. رستم و سرداران و سپاهیان او در هر واقعه‌یی باین نکته برمیکشورند که دیگر نوبت دولت و حشمت شاهان ساسانی گذشته است و اکنون نوبت سادگی و آزادگی است. نیز بسا که زوال حشمت و قدرت عجم را از حکم تقدیر و سرنوشت می‌شمردند. افسانه‌های عامیانه‌یی که از طریق خداینامه‌ها در شاهنامه انعکاس یافته است حکایت می‌کند که رستم از اوضاع ستاره‌ها سقوط و زوال ملك فرس را از پیش دیده بود ولیکن اگر در این نکته که رستم از راه اسطرلاب و نجوم زوال ملك عجم را پیش بینی کرده باشد بتوان تردید کرد لا محاله قرائنی هست که نشان میدهد رستم و دیگر سرداران و پهلوانان امیدی به پیروزی نداشته‌اند. با فساد و خللی که در همه ارکان ساسانی دیده میشد برای رستم دشوار نبود که شکست ایران را در برابر سپاه تازه نفس و بی باک تازی پیش گوئی کند.

باری چهارماه هر دو لشکر رو بروی یکدیگر بودند
 و مذاکره و گفتگوی رسولان در بین بود. سرانجام فرجام جنگ
 رستم جنگ را آغاز کرد و دولشکر بهم در افتادند. سه روز پیکاری سخت
 کردند و بسیار کس از دو جانب کشته شد روز چهارم بادمخالف وزید و شن
 و خاک صحرا را بچشم ایرانیان فروریخت. رستم درین روز کشته شد
 و مرده اش را در میدان جنگ یافتند. صد زخم بیش داشت. نوشته اند
 که بنه خویش را بر استری نهاده بود و خود از رنج گرما در سایه آن
 آرمیده بود. عربی، نامش هلال بن علقمه شمشیر بر صندوق زد. بند
 ببرد و صندوق بسر رستم فرود آمد. از گرانی آن پشت پهلوان
 بشکست. اما برخاست و برای فرار خود را در آب افکند. هلال
 بدانست که سردار سپاه است. در پی او بآب رفت و او را بر آورد و
 بکشت. چون سپاه ایران از کشته شدن رستم آگاه گشت بترسید و
 روی بهزیمت نهاد. با این پیروزی که عرب را دست داد ایران یکباره
 شکسته شد. درفش کویانی و خزینه رستم بدست سعد افتاد که آن همه
 را بمدینه فرستاد. نوشته اند که چون رستم کشته شد رخت و بنه او را
 بغنیمت بردند.

بهره‌ی که از آن غنیمت بهر کس از جنگجویان عرب رسید بحدی
 زیاد بود که قول مورخان را درین باب باور نمی‌توان کرد^۱ اینقدر
 هست که شکوه و تجمل سپاه ایران را از روی آن قیاس می‌توان کرد
 و همین تجمل و شکوه از اسباب عمده شکست ایرانیان درین پیکار بود.
 پس از آن سعد فتحنامه نوشت بعمر و هر چه غنیمت و اموال بود

نزد او فرستاد . وعمر پاسخ سعد نوشت که عرب را جز آنچه برای شتر و گوسفند بکارست نشاید . دشتی بجوی و مسلمانان را در آنجا بدار لشکری بخوزستان فرست و لشکری دیگر بجزیره ، و آنجا که فرود آیی بمان و بین من و مسلمانان دریایی ورودی فاصله مینداز . سعد بر جایی که اکنون کوفه است فرود آمد . آنجا ریگزار بود ، آبادانی کرد و شهر و مسجد ساخت .

بعضی گفته اند که کوفه ، چندسال بعد . هم بدستور عمر ، ساخته شد و نوشته اند که چون دید عرب خوی و خلش دگرگون گشته است و بفساد میرود بفرمود تا کوفه را در کنار بیابان بنا کردند و عرب را دستوری داد تا در آنجا نشیند .

باری سعد هزیمتیاں را دنبال کرد و در پی آنها

بوی مدائن

راه مدائن را پیش گرفت . مدائن ، چند شهر

پیوسته و نزدیک بهم بود در دو کرانه دجله که در ساحل شرقی آن تیسفون و انطاکیه خسرو (وهانتیو خسرو) قرار داشت و در جانب غربی آن شهر یونانی سلوکیه و در زیجان و بئر شیر (وه اردشیر) واقع بود^۱ در بین این چند شهر تیسفون از همه مهمتر بود و یادگارهای تاریخی و بناهای عظیم و گنجینه ها و اموال بیشتر داشت . در کهندز آن

۱- در قرن سوم که یعقوبی می زیسته پنج شهر ازین هفت شهر باقی بوده

است . در جانب شرقی دجله تیسفون و اسبانبور و رومیه (یعنی وندیو خسرو) در سمت غربی بهر سیر (وه اردشیر) و ساباط (بلاش آباد) نیز ، ك ، بلدان الخلافة الشرقيه ص ۵۲ - و مقاله اب انستاس کر ملی در مجله المشرق (۵) بیروت ۱۹۰۲ و همچنین مقاله Streck در دایرة المعارف اسلام ، ج ۳ کلمه مدائن .

«قصر ابيض» واقع بود که شاهان اشکانی ساخته بودند و در شهر تازه ایوان کسری قرار داشت که ساخته شاپور اول بود. با اینهمه، شهر ازین هم کهنه تر بود و احتمال هست که در دوره پیش از اشکانیان آن را بر آورده بوده اند. بهر حال چون هزیمتیا بمدائن رسیدند اعراب نیز در پی آنها آمدند و بر در مدائن خیمه زدند. در آنجا چندین ماه بر در شهر ماندند و مدت اقامتشان بس دراز کشید. چندانکه دو بار خرماي تازه خوردند و دو بار گوسفندان و شتران قربانی کردند. چون اقامت آنها در آن حدود دراز کشید در مدائن قحطی افتاد و کار مردم بخوردن گوشت سگ و گر به رسید دهقانان آمدند و آشتی خواستند. یزدگرد در این هنگام بمد این بود چون این خبر بدانست مرزبانان و بزرگان را بخواند و گنج و خواسته بی را که در خزاین خویش داشت بدانها بخشید و نامه‌ها و عهد نامه‌ها در این باب بنوشت و گفت: اگر این ملك از دست ما بشود شما باری از این تازیان بدین مالها اولیتريد. و اگر ملك بدست ما باز آید شما نیز این مالها باز پس خواهید داد. آنگاه کسان و یاران خویش را برداشت و راه حلوان پیش گرفت. پس از آن خره زاد بن فرخ هر مزد را که برادر رستم بود سپهسالاری لشگر داد و تیسفون بدو سپرد. سعد که يك چند بر در مدائن مانده بود، ملول گشت. قومی از ایرانیان نزد وی آمدند و اشارت کردند که هر چه زود تر بمدائن در آید و گفتند اگر دیر جنبد یزدگرد دیگر چیزی در آنجا باقی نخواهد گذاشت. او را بموضعی ازدجله راه نمودند که آب آن اندک بود و سپاه عرب را گذشتن از آن آسان دست میداد. این دعوت که از جانب جمعی ایرانی روی داد، سعد را دلیر نمود.

بسیج حمله کرد و یاران را گفت خود را بآب زنند و از دجله بگذرند. و خود نیز اسب براند و بآب زد و از آن گذاره کرد. یاران در پی او همه در آب راندند و در حالی که آرام و بی پروا با یکدیگر سخن می گفتند از آن سوی بر آمدند. از سپاه سعد که چنین بی محابا بآب زدند نوشته اند که فقط یکنن غرق شد باقی بی هیچ آسیبی از آن بر آمدند. نگهبانان مدائن چون تازیان را بر کنار دروازه های شهر دیدند، بانگ بر آوردند که: «دیوان آمدند! دیوان آمدند!» خره زاد با پاره یی از لشکر خویش از شهر بر آمد و با مهاجمان جنگ در پیوست. اما شکست خورد و بشهر پناه برد و عربان بر دروازه شهر فرود آمدند. خره زاد را بیش یارای مقاومت نماند. نیم شبی بالشکر خویش از دروازه شرقی بیرون آمد. شهر را فرو گذاشت و راه جلولا پیش گرفت.

تازیان به تیسفون در آمدند و غارت و کشتن

فتح مدائن

پیش گرفتند. سعد در ورود بمدائن نماز فتح

خواند: هشت رکعت، و چون بکاخ سفید کسری در آمد از قرآن «کم تر کوا من جنات و عیون» خواند. بدینگونه بود که تیسفون با کاخهای شاهنشاهی و گنجهای گرانبهای چهارصد ساله خاندان ساسانی بدست عربان افتاد و کسانی که نمک را از کافور نمیشناختند و توفیر بهای سیم وزر را نمیدانستند از آن قصرهای افسانه آمیز جز ویرانی هیچ برجای نهداند. نوشته اند که از آنجا فرش بزرگی بمدینه آوردند که از بزرگی جایی نبود که آنرا بتوان افکند. پاره پاره اش کردند و

بر سران قوم بخش نمودند . پاره‌یی از آنرا بعدها بیست هزار درم فروختند .

در حقیقت ، وقتی سعد بمدائن در آمد ، مدافعان ، آنرا فرو گذاشته و رفته بودند . ایوان را لشکریان یزدگرد خود در هنگام گریز غارت کرده بودند اما فاتحان آنها را دنبال کردند و مالهای غارتی را از آنها بازستاندند . جز عده‌یی اندک از سپاهیان که پاسداری کاخها را مانده بودند ، دیگر در تیسفون کسی نبود . سعد با اعراب خویش در کوچه‌های خلوت و متروک شهری آرام و بیدفاع در آمد . ایرانیان مجال آنرا نیافته بودند که همهٔ اموال و گنجهای پربهای کهن را با خویشان ببرند . مال و متاع و ظرف و اسباب و زر و گوهر که درین میان باقی مانده بود بسیار بود . بیک روایت سه هزار هزار هزار درم در خزانه بود که نیم آن بجای مانده بود . از این رو گنج و خواستهٔ بسیار بدست فاتحان افتاد . سعد فرمان داد تا در شهر کهنه مسجدی بسازند و از آن پس بجای آتشگاه و باژ و برسم و زمزمه در این شهر بزرگی که سالها مرگزموبدان و مغان بود ، حز بانگ اذان و تهلیل و تسبیح چیزی شنیده نمیشد . و دیگر هرگز در آنحدود رسم و آیین مغان و موبدان تجدید نشد . اندک اندک شهر نیز از اهمیت افتاد و باتوسعهٔ بصره و واسط و کوفه از مدائن جز شهری کوچک و بی‌اهمیت نماند . هر چند ایوان آن سالها همچنان باقی ماند و ویرانه‌های آن از شکوه و عظمت ایام گذشته ایران رازها می‌گوید و افسانه‌های دلنشین می‌سراید .

بعد از واقعه مدائن ، حادثه جلولاء پیش آمد
 جنگ جلولاء که در آن نیز ایرانیان شکست سخت خوردند^۱
 در این باب نوشته‌اند که وقتی ایرانیان از مدائن بگریختند چون
 بجلولاء رسیدند در آنجا هر یکی از مردم آذربایجان و باب و اهل جبال
 و فارس برای آنکه بشهر و دیار خویش بروند راهی جدا داشتند. پیش
 از آنکه جدا شوند و هر یک برای خویش روند انجمن کردند و گفتند
 اگر اکنون بپراکنیم دیگر هرگز گرد نیاریم شد و این جایی است
 که راه هر یک از ما جدا شود. صواب آنست که همین جا گرد آییم و
 بار دیگر با عرب پیکار کنیم. اگر فتح ما را باشد آنها را رانده باشیم
 ورنه جهدی که بایست کرده‌ایم و عذری داریم. همه پذیرفتند و آنجا
 بماندند. مهران رازی را بر خویشان امیر کردند و آنجا خندق بکنند
 و آماده جنگ شدند. نامه‌یی به یزدگرد نوشتند و از او مال و لشکر
 مدد خواستند. یزدگرد مال و سپاه جهت آنها فرستاد. این عده که
 در جلولاء بودند برای آنکه از گزند تا زیان که هر لحظه ممکن بود
 از گرد راه بر آیند در امان بمانند بر گرد لشکر گاه خندقها کردند.
 درین روزها اوضاع ایران سخت پریشان بود و هر کس از سرداران و

۱- جلولاء ، شهری بوده است نزدیک خانقین ، و در قدیم از منازل
 عمده بین راه عراق و خراسان بشمار می آمده است. مطابق روایت حمدالله مستوفی ،
 در آنجا ملک شاه سلجوقی رباطی ساخت و آن را از آن پس رباط جلولاء خواندند.
 ظاهراً این شهر در محل قزل رباط کنونی واقع بوده است و گویا بهمین سبب این
 شهر را دولت عراق بنام سعد و قاص ، سعدیه نام نهاده است .

ر. ک ، لسترنج ، بلدان الخلافه ، ۸۷

مرزبانان وی استقلالی داشت . یزدگرد بیهوده تلاش می کرد تا آب رفته را بجوی باز آرد و هر جا می گشت تا نیرویی برای پیکار بادشمن فراهم دارد اما دیگر وقت گذشته بود و کار چنان روی به پریشانی و بی سامان داشت که از هیچ جهدی فایده حاصل نمی آمد . مدائن در دست اعراب بود ، و از دیگر شهرها ، با پریشانی و ناسازگاری که در کارهاشان نمودار بود چه کاری می توانست ساخته باشد ؟ درین میان سعدبن وقاص در مدائن بود . شنید که ایرانیان در جلولاء نیروهای پراکنده خود را گرد آورده اند و آهنگ پیکار دارند . و حتی از اصفهان و جبل نیز پاره لشکر بیاری این ایرانیان جلولا می رسد . سعد چون این خبر بشنید نامه یی بعمر نوشت و رای خواست . عمر فرمان داد که باید خود را آماده جنگ کرد و بدشمن مجال حمله نداد . سعد نیز عده یی را از سپاه عرب فرستاد تا در برابر لشکر گاه ایرانیان خیمه زنند و لشکر گاه سازند . سرانجام در جلولاء جنگی سخت در گرفت ایرانیان شکست خوردند و روی بهزیمت نهادند . بسیاری از آنها کشته شدند و بسیاری نیز با غنائم فراوان بچنگ دشمن افتادند . آنها که از چنگ دشمن گریختند بحلوان رفتند و یزدگرد هنوز در حلوان بود . چون از این شکست آگاه شد بترسید و بار و بنه برداشت و با حشم و خدم راه گریز پیش گرفت . در جلولاء چهار هزار تن از سپاه عرب مستقر شدند و باقی سپاه دیگر بار بمدائن نزد سعدبن ابی وقاص رفتند . سعد نیز از آنجا بکوفه رفت و کوفه را سعد بدستور عمر ساخته بود و خود از جانب خلیفه سه سال و اندی بر آن حکومت کرد . در جنگ جلولاء غنیمت بسیار بچنگ عرب افتاد چندان غنیمت که پیش از آن نیافته بودند و

زنان و دختران بسیار نیز با سارت گرفتند چندانکه عمر را از کثرت اسیران نگرانی در دل پدید آمد. دینوری می نویسد که عمر مکرر میگفت از فرزندان این زنان که در جلولاء اسیر شده اند بخدا پناه می برم^۱. کشتگان جلولاء را برخی بالغ بر صد هزار نفر نوشته اند^۲

وقتی هزیمتیان جلولاء که از پیش عرب شوستر و شوش گریخته بودند بحلوان رسیدند، یزدجرد،

چنانکه گفته آمد، از بیم پریشانی نتوانست بیش در حلوان بماند. راه گریز پیش گرفت و با کسان و یاران خویش باستخر و بقولی به قم و کاشان آهنگ کرد. از کسان و نزدیکانش که درین سفر همراه وی بودند یکی که هر زمان نام داشت و گفته اند که خال شیرویه پسر خسرو بود و در درگاه وی قریبی و مکانتی تمام داشت گفت عرب از جانب حلوان بر ما تاخته اند و کاری بزرگ از پیش برده اند و در آنجا با آنها بر نمی توان آمد اما جمعی از این قوم در حدود اهواز و خوزستان هستند که سرداران دلیر و سلحشور ندارند و تاب حمله ما را نیارند. اگر شهر یار دستوری دهد من بدان دیار بروم و لشکر گرد آورم و با سردار آن جمع که ابوموسی اشعری نام دارد در آویزم و او را بشکنم و از فارس و اهواز مالی و لشکری فراز آورم. یزدگرد این پیشنهاد را از هر زمان پسندید و پذیرفت. او را با گروهی، بدان مهم نامزد کرد و با مال و سپاه بدان صوب گسیل داشت.

آنگاه هر زمان برفت تا بشهر شوستر رسید. آنجا فرود آمد و

۱- اخبار الطول، ص ۱۲۳

۲- یاقوت، معجم البلدان، ج ۲، ص ۱۰۷

بفرمود تا حصار آن را عمارت کردند . و پس ذخیره فراوان گرد کرد و مردم بسیار فراهم آورد . ابوموسی نیز چون ازین آگاه شد نامه بعمر نوشت و از آنچه رفته بود آگاهی داد . عمر به عمار بن یاسر که بجای سعد اورا ولایت کوفه و سواد داده بود ، نامه نوشت و فرمود که با نیمی از سپاه خویش با ابوموسی پیوندد . چون سپاه عرب بر ابوموسی گرد گشت بر در شوشتر فرود آمد و هر زمان را در حصار گرفت ، هر زمان بیرون آمد و جنگ در پیوست . کشتاری عظیم رفت و سپاه ایران بشکست و باندرون شهر گریخت . ابوموسی دیگر بار شهر را در حصار گرفت و این محاصره مدتی دراز کشید . و نزدیک بود که لشکر عرب ستوه شود و از کار بازماند اما خیانت یک ایرانی کار را بکام عرب کرد . نوشته اند که درین میان یک روز مردی از بزرگان شوشتر ، نهانی از شهر بیرون آمد و نزد ابوموسی رفت و گفت اگر مرا بجان و مال و فرزند زینهار باشد در گرفتن شهر تر ایاری کنم . ابوموسی اورا زنهارداد . این مرد که سینه یاسیه نام داشت گفت باید نخست یکی را از یاران خویش با من بفرستی تا او را بدرون شهر برم و همه جایها را بدو بنمایم آنگاه تدبیر کار کنیم . ابوموسی یاران را گفت از شما کیست که از جان خویش بگذرد و با این مرد برود تا مگر جان جمعی را برهاند و یا خود به بهشت رود ؟ مردی از بنی شیبان نامش اشرس بن عوف برخاست و با سینه از راه پنهان بشهر درون رفت سینه او را بخانه خویش برد و طیلسانی در او پوشید و گفت اکنون باید که با من از خانه بیرون آیی و چنان فرا نمایی که گویی یکی از چاکران من باشی ، مرد چنان کرد و سینه بدین حیل او را در همه شهر بگردانید . حتی یک بار بر در کاخ هر زمان گذشتند . آنجا هر زمان با

تنی چند از سرهنگان وی ایستاده بودند و خادمان شمعی پیش روی آنها گرفته بودند. اشرس این همه بدید و سپس با سینه بخانه باز گشت. آنگاه دیگر بار از همان راه پنهانی از شهر بیرون شدند و نزد ابوموسی باز گشتند. اشرس آنچه دیده بود با ابوموسی بگفت. آنگاه گفت که اکنون دو یست کس از مسلمانان را بامن بفرست و خود بردروازه مارا فرو پای تاما از درون بانگهبانان در آویزیم و دروازه بگشاییم و لشکر عرب را بشهر در آوریم. ابوموسی گفت ای مردم از شما هر که از جان می گذرد با اشرس برود تا این کار بسامان رسد. دو یست کس از عرب پیش آمدند و با اشرس و سینه بشهر در شدند از همان راه پنهان که بزیر زمین بود. نخست در خانه سینه از نقب بر آمدند و ساز جنگ کردند. آنگاه از آن خانه بیرون شدند و بجانب دروازه رفتند. از بیرون شهر نیز ابوموسی با گروهی از جنگجویان خویش بر پشت دروازه ایستادند و بانگ تکبیر همی کردند. این دو یست کس که با اشرس و سینه بودند از درون شهر بانگهبانان در آویختند و آنها را بکشتند و دروازه بگشادند تا ابوموسی و عربان بشهر در آمدند و شمشیر در خلق نهادند. در گیر و دار این ماجرا، هر زمان که طعمه خیانت یکی از هموطنان خویش گشته بود، با برخی از یاران بگریخت و در قلعه‌یی که درون شهر بود پناه گرفت. ابوموسی همه شهر بستد و سپس هر زمان رادر آن قلعه که بود حصار داد. چون چندی بگذشت و هر زمان رادر آن قلعه هیچ ذخیره نماند امان خواست ابوموسی پذیرفت که او را نکشد و بمدینه نزد عمر فرستد، تا هر رفتار که خلیفه خواهد با او چنان کند. نوشته‌اند که ابوموسی او را با سیصد کس نزد عمر فرستاد و وقتی که این جماعت بمدینه نزد عمر رفتند جمله

قباهای زرین و شمشیرها و کمرهای گرانبها داشتند. آورده‌اند که وقتی هرمان را بمدینه بردند. جامه و ساز فاخر داشت. او را بمسجد بردند تا عمر را به‌بیمند، عمر در مسجد خفته بود و تازیانه بزیر سر داشت. هرمان پرسید امیر هؤمان کجاست؟ گفتند همین است که خفته‌است. گفت پرده دارانش کو؟ گفتند نه پرده‌داری دارد و نه درباری و نه کاتبی. گفت این مرد مگر پیغمبر می‌باشد؟ عمر از خواب برآمد و هرمان را بشناخت. ^۱ در داستانها آورده‌اند که چون عمر خواست او را بکشد آب خواست. بیاوردند. آنگاه از عمر امان گرفت که تا آن آب را ننوشد او را نکشند. عمر پذیرفت و هرمان آب را بریخت و عمر ناچار از کشتنش درگذشت. در فتح شوش نیز داستان نظیر این آورده‌اند. گویند چون ابوموسی آنجا را احصار داد مرزبان شوش از وی جهت هشتاد کس از یاران و کسان خویش ز نهار خواست تا شهر را تسلیم وی کند. ابوموسی پذیرفت و چون شهر را بگرفت هشتاد کس را که از یاران او بودند آزاد کرد اما خود او را بفرمود تا گردن زدند. در واقع مرزبان شوش که شهر را با ابوموسی تسلیم کرده بود قربانی غفلت و پریشانی خویش گشت. زیرا برای هشتاد کس از یاران خویش ز نهار خواسته بود اما خود را فراموش کرده بود و جهت خویش ز نهار نخواسته بود. ابوموسی شهر را بگرفت و غنیمت بسیار بدست آورد، و پس از آن تازیان بلاد خوزستان و فارس را جولانگاه خویش کردند و در طی یکسال مهرگان کدک، و صیمره و استخر و ارجان را نیز گرفتند.

در باب خیانت

خیانتی را که در این ماجرا سبب شکست ایران شد
 طبری بسپاه دیلمی نسبت داده است که از سرداران
 یزدگرد بوده است. این روایت را وی در واقعه فتح شوش نقل کرده است
 و از کجا که در تمام این جنگها از اینگونه خیانتها روی نداده باشد؟
 بهر حال روایتی که طبری نقل می کند این است که وقتی یزدگرد از
 کست جلولاء خبر یافت در حلوان بود. یاران و خاصان خویش را
 بخواست و موبد را نیز حاضر آورد. بعد از آن گفت که این قوم عرب
 هر سپاه که ما پیش آنها فرستیم می شکنند رای چیست؟ موبد گفت رای
 آن است که تو از این شهر بیرون آیی و با ستخر روی که خانه ملک است
 و سپس از آنجا لشکر فرستی. این رای را یزدگرد پسندید و بسوی
 اصفهان رفت. سپاه را با سیصد کس که از آنجمله هفتاد تن از بزرگان
 بودند بخواند و او را فرمود تا بهر شهر که بگذرد هر که خواهد برگزیند
 و با خویش بردارد و راه شوش را پیش گیرد و در آنجا با عربان پیکار
 کند. سپاه برفت و بجایی، نامش کلبانیه، فرود آمد هنوز وی بشوش
 نرسیده بود که اهل شوش، از ابوموسی اشعری صلح در خواستند.
 ابوموسی با آنها صلح کرد و راه رامهرمز را پیش گرفت اما سپاه در
 کلبانیه می بود و از مسلمانان سخت بیم داشت و آنجامی بود تا ابوموسی
 به شوشتر شد. سپاه نیز حرکت کرد و بجایی بین رامهرمز و شوشتر
 فرود آمد تا عمار بن یاسر فراز رسید. پس از آن سپاه بزرگان و سران
 ایران را که از اصفهان با او آمده بودند بخواند و گفت هیچ لشکری
 نماند که این قوم نشکستند و هیچ حصنی نماند که نگشودند شمارا درین باب
 رای چیست؟ گفتند رای آنست که بدین این قوم در آییم. پس از آن

یکی را از آن بزرگان، نامش شیرویه نزد ابوموسی فرستادند و صلح طلبیدند و امان خواستند و بدین مسلمانانی درآمدند^۱ از آن پس سیاه بخدمت عربان درآمد و در جنگها با آنها همراه شد. از جماعه وقتی اعراب شوشتر را حصار کردند وی با آنها همراه بود. نیمشبى جامه ايرانيان پوشید و خويشتن را بر کناره قلعہ افکند. جامه خويش را بخون رنگين کرده. بامدادان اهل قلعہ مردی را دیدند، با جامه پارسی بر کناره قلعہ افتاده گمان کردند از آنهاست. در قلعہ بگشادند تا او را بقلعه در آورند. سیاه برجست و بانگهبانان در آویخت و چندان با آنها بجنگید که دروازه بگذاشتند و بگریختند پس سیاه دروازه قلعہ بگشاد و مسلمانان بدان اندرآمدند^۲

يزد گرد وقتی از مدائن گريخت ظاهر اگمان
آخرين نبرد
می کرد عربان بسواد خرسند میشو ندو جبال را
باو خواهند گذاشت. اما محاصره شوش و پیشرفت بجانب اصفهان این
اندیشه خام را از سر او بدر کرد.

از این رو نامه و پیام بهمه سرداران فرستاد تا بلشکرو مال وی را مدد کنند. در آن آشوب و هرج و مرج سرداران را البته پروای يزد گرد نبود اما چون خطر عرب آنان را نیز تهدید می کرد صلاى شاه برگشته بخت را اجابت کردند. از کناره خزر تادریای هند و از جیحون تادریای فارس از هر جا سپاهی فراز آمد. در نزدیک همدان سپاهی نزدیک صد و پنجاه هزار تن جمع گشت. فرمانده این سپاه

۱ - طبری، ج ۳ ص ۶-۱۸۵، طبع مصر

۲ - طبری، همانجا

فیروزان بود. سپاهی چنین انبوه می‌خواست از راه حلوان بجانب کوفه که لشکر گاه عرب بود برود. وضع عرب، سخت می‌نمود و کوفه و بصره در معرض تهدید بود.

عمار بن یاسر سردار عرب چون از این خبر آگاه گشت نامه بمدینه نوشت و حالی که رفته بود باز نمود. عمر خطاب، نامه بر گرفت و بمنبر شد و گفت ای مردم تا کنون بفر اسلام و یاری خدای در جنگ با عجم پیروزی باما بوده است اکنون عجم سپاه گرد کرده اند تا نور خدای را بنشانند. اینک نامه عمار بن یاسرست که بمن فرستاده است. می‌نویسد که اهل طوس و طبرستان و دماوند و گرگان و ری و اصفهان و قم و همدان و ماهین و ماسبدان بر ملک خویش گرد آمده اند تا در کوفه و بصره با برادران و یاران شما در آویزند و آنان را از سرزمین خویش برانند و باشما بجنگ آیند. رایی که درین باب دارید بامن بگویید. طلحه گفت ای امیر رای تو صائب ترست هر چه تو گویی چنان کنیم. عثمان گفت ای امیر بمردم شام بنویس تا از شام آیند و بمردم یمن کس بفرست تا از یمن آیند و از مردم بصره در خواه تا از آنجا آیند و تو نیز بتن خویش از اینجا راه کوفه پیش گیر و چون اینهمه خلق بر تو فراز آیند سپاه تو بیشتر باشد و کار بر تو آسان گردد. مسلمانان که در پای منبر بودند این رای عثمان را پسندیدند و آفریح خواندند. عمر روی به علی کرد که نیز آنجا بود و پرسید رای تو چیست یا ابا الحسن؟ علی گفت اگر سپاه شام همه از آنجا بیاری تو آیند روم بر آنجا دست اندازد و اگر همه سپاه یمن آیند زنگیان بر ملک آنها طمع ورزند و آمدن ترا نیز روی نیست و ما از عهد پیغمبر باز، هرگز بکثرت سپاه بردشمن

پیروز نشده ایم که پیروزی ما بحق بوده است نه بزور. اکنون رای آنست که بسپاه شام و عمان و دیگر شهرها بنویسی تا بر جای خویش بباشند و هر کدام سه يك از عده خویش را بیاری تو بفرستند.

این رای را عمر بپسندید و آنگاه گفت کسی را فرمانده جنگ کنم که طعمه این قوم نباشد. پس نعمان بن مقرن را که از یاران پیغمبر و از سواران عرب بود درین هنگام در کسکرها عامل خراج بود برین سپاه فرماندهی داد و بدو نامه نوشت که فرمانده سپاه تویی و فرمان داد که اگر نعمان کشته شود حذیفه بن الیمان فرمانده است و اگر حذیفه بقتل آید جریر بن عبدالله. و همچنین پس از جریر فرمان مغیره بن شعبه راست و پس از مغیره اشعث بن قیس را. و در نامه‌یی که بنعمان بن مقرن نوشت وی را گفت که دو تن از دلاوران عرب در سپاه تو هست: عمرو بن معدیکرب و طلحه بن خویلد. آنان را بهیچ کاری مگمار اما در هر کار با آنان رای بزن.

ابوموسی درین هنگام ببصره بود. سه یکی از سپاه بصره برگرفت و بکوفه آمد. نعمان نیز بیامد و سپاه از هر سو گردگشت. برگ و ساز بساختند همه راه نهاوند پیش گرفتند.

سپاه ایران نیز بسرداری فیروزان یا مردان شاه، ساز و برگ بسیار آماده کرده بود. دولشکر در

فتح نهاوند

نزدیک نهاوند خیمه زدند و چندی در برابر یکدیگر نشستند. چون ایرانیان جنگ را نیاغازیدند و هر روز نیز بآنها از هر سوی کشور مدد می‌رسید عربان ستوه گشتند و بهراس افتادند که فرجام کار چه خواهد بودن؟ سران سپاه عرب بچاره جویی نشستند و رای چنان دیدند که

باید آوازه در اندازند که خلیفهٔ مسلمانان در مدینه مرده است و باید سپاه جنگ نا کرده باز گردد چنین کردند و آهنگ بازگشت نمودند. ایرانیان از سنگرها و قلعه‌های خویش بر آمدند تا عربان را دنبال کنند و بدین بهانه پراکنده شدند، تا به تازیان رسیدند تازیان برگشتند و جنگی سخت در پیوستند و چند روز بکشید و از هر دوسوی خلقی بسیار کشته شد. سرانجام سپاه ایران بشکست و بگریخت و نهاوند نیز بدست عرب افتاد. از آنجا براه همدان و آذربایجان رفتند و دیگر ایرانیان را بیش یارای مقاومت نبود. فتح نهاوند در واقع راه تصرف تمام ایران را بر روی اعراب بگشود و این آخرین مقاومت منظم بود که دولت ساسانی در برابر تازیان از خود نشان داد. ازین پس دیگر نه دولتی در کار بود و نه کشوری. همه چیز بدست عرب افتاده بود. سال بعد همدان و کاشان و اصفهان و استخر نیز بدست تازیان افتاد و یزدگرد از فارس بکرمان و از آنجا بسیستان رفت و سرانجام بمرو کشید.

در فتح نهاوند آخرین بازمانده گنجهای خسروانی نیز بدست فاتحان افتاد. پس از آن نیز دیگر ایرانیان را ممکن نشد که لشکری فراهم آورند و در برابر عرب در ایستند. همه چیز و همه جا، در دست عرب بود و از این روی بود که عرب این پیروزی را فتح الفتوح خواند.

۲

آتش خاموش

سقوط نهاوند در سال ۲۱ هجری چهارده قرن تاریخ
پرحادثه و باشکوه ایران باستان را که از هفت قرن
قبل از میلاد تا هفت قرن بعد از آن کشیده بود پایان بخشید. این حادثه
فقط سقوط دولتی با عظمت نبود سقوط دستگاهی فاسد و تباه بود. زیرا
در پایان کار ساسانیان از پریشانی و بی سرانجامی در همه کارها فساد و
تباهی راه داشت. جور و استبداد خسروان آسایش و امنیت مردم را عرضه
خطرمی کرد و کثرت خویی و سست رایبی موبدان اختلاف دینی را می افزود. از
یک سوسخنان مانی و مزدک در عقاید عامه رخنه می انداخت و از دیگر سوی
نفوذ دین ترسایان در غرب و پیشرفت آئین بودا در شرق قدرت آیین زرتشت
را می کاست. روحانیان نیز چنان در او هام و تقالید کهن فرورفته بودند
که جز پروای آتشگاهها و عوائد و فواید آن را نمی داشتند و از عهده
دفاع آیین خویش هم بر نمی آمدند.

وحدت دینی درین روزگار تزلزلی تمام یافته بود و از فسادگی که
در اخلاق موبدان بود هوشمندان قوم از آیین زرتشت سرخورده بودند
و آیین تازه یی می جستند که جنبه اخلاقی و روحانی آن از دین زرتشت
قوی تر باشد و رسم و آیین طبقاتی کهن را نیز درهم فروریزد. نفوذی

که آیین ترسا درین ایام در ایران یافته بود از همین جا بود . عبث نیست که روزبه بن مرزبان ، یا چنانکه بعدها خوانده شد ، سلمان فارسی آیین ترسا گزید و بازخرسندی نیافت . ناچار در پی دینی تازه در شام و حجاز می رفت .

باری از این روی بود که درین ایام زمینه افکار ازهر جهت برای پذیرفتن دینی تازه آماده بود و دولت نیز که از آغاز عهد ساسانیان بادیین توأم گشته بود ، دیگر از ضعف و سستی نمی توانست در برابر هیچ حمله یی تاب بیاورد . و بدینگونه ، دستگاه دین و دولت با آن هرج و مرج خون-آلود و آن جور و بیداد شگفت انگیز که در پایان عهد ساسانیان وجود داشت ، دیگر چنان از هم گسیخته بود که هیچ امکان دوام و بقاء نداشت . دستگاهی پریشان و کاری تباه بود که نیروی همت و ایمان ناچیزترین و کم مایه ترین قومی می توانست آن را از هم بپاشد و یکسره نابود و تباه کند . بوزنظیه - یا چنانکه امروز می گویند : بیزانس - که دشمن چندین ساله ایران بود نیز از بس خود در آن روزها گرفتاری داشت نتوانست این فرصت را بغنیمت گیرد و عرب که تا آن روزها هرگز خیال حمله به ایران را نیز در سر نمی پرورد جرأت این اقدام را یافت . بدین ترتیب ، کاری که دولت بزرگ روم با آیین قدیم ترسایی نتوانست در ایران از پیش ببرد ، دولت خلیفه عرب با آیین نورسیده اسلام از پیش برد و جایی خالی را که آیین ترسایی نتوانسته بود پر کند آیین مسلمانی پر کرد . بدینگونه بود که اسلام بر مجوس پیروزی یافت . اما این حادثه هر چند در ظاهر خلاف آه و عادت بود در معنی ضرورت داشت و اجتناب ناپذیر می نمود . سالها بود که خطر سقوط و

فنا در کنار مرزها و پشت دروازه های دولت ساسانی می‌غرید . مردم که از جور فرمانروایان و فساد روحانیان بستوه بودند آیین تازه را نویدی و بشارتی یافتند و از این رو بسا که پیشواز آن می‌شتافتند . چنانکه در کنار فرات ، یکجا ، گروهی از دهقانان جسر ساختند تا سپاه ابو عبیده بن جاک ایران بتازد ، و شهر شوشتر را یکی از بزرگان شهر بخیانیت تسلیم عرب کرد و هر هزان حاکم آن ، بر سر این خیانت باسارت رفت . در ولایاتی مانند ری و قومس و اصفهان و جرجان و طبرستان مردم جزیه را می‌پذیرفتند اما بجنگ آهنگ نداشتند و سبیش آن بود که از بس دولت ساسانیان دچار بیدادی و پریشانی بود کس بدفاع از آن علاقه‌یی و رغبتی نداشت . از جمله آورده‌اند که مرزبان اصفهان فاذوسبان نام مردی بود با غیرت ، چون دید که مردم را بجنگ عرب رغبت نیست و او را تنها می‌گذارند ، اصفهان را بگذاشت و با سی‌تن از تیراندازان خویش راه کرمان پیش گرفت تا بیزدگرد شهر یار بپیوندد اما تازیان در پی او رفتند و بازش آوردند و سرانجام صاحب افتاد ، بر آنکه جزیه بپردازند و چون فاذوسبان با اصفهان باز آمد مردم را سرزنش کرد که مرا تنها گذاشتید و بیاری بر نخاستید سزای شما همین است که جزیه به عربان بدهید . حتی از سواران بعضی بطیب خاطر مسلمانی را پذیرفتند و به بنی تمیم پیوستند . چنانکه سیاه‌سواری ، با عده‌یی از یاراناش که همه از بزرگان سپاه یزدگرد بودند چون کر و فر تازیان بدیدند و از یزدگرد نومید شدند بآیین مسلمانی گرویدند و حتی در بسط و نشر اسلام نیز اهتمام کردند .

همین نومیدها و ناخرسندها بود که عربان را در جنگ ساسانیان

پیروزی داد و با سقوط نیاوند عظمت و جلال خاندان کسری را یکسره درهم ریخت . این پیروزی ، که اعراب در نیاوند بدست آوردند امکان هر گونه مقاومت جدی و مؤثری را که ممکن بود در برابر آنها زوی دهد نیز از میان برد .

در واقع این فتح نیاوند ، در آن روزگاران پیروزی بزرگی بود . پیروزی قطعی ایمان و عدالت بر ظلم و فساد بود . پیروزی نهائی سادگی و فداکاری بر خودخواهی و تجمل پرستی بود . رفتار ساده اعراب در جنگهای قادسیه و جلولاء ، و پیروزی شگفت انگیزی که بدان آسانی برای آنها دست داد و بنصرت آسمانی می مانست جنگجویان ایران را در نبرد بتردید می انداخت و جای آن نیز بود . این اعراب که جای خسروان و مرزبانان پرشکوه و جلال ساسانی را می گرفتند مردم ساده و بی پیرایه یی بودند که جز جبروت خدا را نمی دیدند . خلیفه آنها که در مدینه می زیست از آنها تجمل و تفنن که شاهان جهان را هست هیچ نداشت و مثل همه مردم بود . آنها نیز که از جانب او در شهرها و ولایتهای تسخیر شده بحکومت مینشستند و جای مرزبانان و کنارنگان پادشاهان ساسانی بودند زندگی ساده فقر آلود زاهدانه یا سپاهیان داشتند . سلمان فارسی که بعدها از جانب عمر بحکومت مدائن رسید نان جوین میخورد و جامه پشمین می داشت . در مرض موت می گریست که از عقبه آخرت جز سبکباران نگذرنند و من با اینهمه اسباب دنیوی چگونه خواهم گذشت . از اسباب دنیوی نیز جز دواتی و لوائینی نداشت . این مایه سادگی سپاهیان یا زاهدانه البته شگفت انگیز بود و ناچار در دیده مردمی که هزینه تجمل و شکوه امراء و بزرگان

ساسانی را با عسرت و رنج و با پرداخت مالیاتها و سخره‌ها تأمین می‌کردند. اسلام را ارج و بهای فراوان می‌داد. در روزگاری که مردم ایران خسروان خویش را تا درجهٔ خدایان می‌پرستیدند و با آنها از بیم و آزرم رویاروی نمیشدند و اگر نیز بدرگاه می‌رفتند پناهم در روی می‌کشیدند، چنانکه در آتشگاهها رسم بود، عربان ساده دل و وحشی طبع با خلیفهٔ پیغمبر خویش، که امیر آنان بود، در نهایت سادگی سلوک می‌کردند. خلیفه با آنها در مسجد می‌نشست و رای می‌زد و آنها نیز بسا که سخن وی را قطع می‌کردند و بروی ایراد می‌گرفتند و این شیوه رفتار و اطوار ساده ناچار کسانی را که از احوال و اوضاع حکومت خویش ستوه بودند بر آن میداشت که عربان و آیین تازهٔ آنها را بدیدهٔ اعجاب و تحسین بنگرند.

باری سقوط نهاوند، که نسب نامهٔ دولت ساسانیان را ورق بر ورق بطوفان فنا داد، بیدادی و تباهی شگفت‌انگیزی را که در آخر عهد ساسانیان بر همهٔ شؤون ملک رخنه کرده بود پایان بخشید و دیوار فرو ریختهٔ دولت ناپایداری را که موریانهٔ فساد و بیداد آن را سست کرده بود و ضرب‌به‌های کلنگ حوادث دراز کان آن ترزل افکنده بود عرضهٔ انهدام کرد.

مقاومت‌های کوچک محلی که از آن پس، - پس از فتح نهاوند - در شهرها و دیه‌های ایران گاه‌گاه در برابر عربان روی داد البته برای مهاجمان گران تمام شد اما همهٔ این مقاومت‌ها نتوانست «سواران نیزه گذار» را از ورود بکشور «شهریاران» و سرزمین «جنگی سواران» منع نماید.

این مقاومتهای محلی غالباً بیش از يك حملهٔ دیوانه وار عصبانی نبود . پس از آن سقوط مهیب که دستگاه حکومت و سازمان جامعهٔ ایرانی را درهم فروریخت این اضطرارها و حرکتهای لازم بود تا بار دیگر احوال اجتماعی قوام یابد و تعادل خود را بدست آورد . ری پس از سقوط نهاوند بدست عربان افتاد . مردم چندین بار با فاتحان صلح کردند و پیمان بستند اما هر چند گاه که امیر تغییر می یافت سر بشورش بر میآوردند . مدتها بعد ، یعنی در زمان حکومت ابوموسی اشعری بر کوفه و اعمال آن ، بود که وضع ری آرام و قرار یافت . ابوموسی وقتی با صفهان رسید مسلمانی بر مردم عرضه کرد نپذیرفتند ، از آنها جزیه خواست قبول کردند و شب صلح افتاد اما چون روز فراز آمد غدر آشکار کردند و با مسلمانان بجنگ برخاستند تا ابوموسی با آنها جنگ کرد . و این خبر را در باب اهل قم نیز آورده اند . در سالهای ۲۸ و ۳۰ هجری تا زیان دو دفعه مجبور شدند استخر را فتح کنند . در دفعهٔ دوم مقاومت مردم چندان بارشادت و گستاخی مقرون بود که فاتح عرب را از خشم و کینه دیوانه کرد . نوشته اند که چون عبدالله بن عامر فاتح مزبور از پیمان شکستن مردم استخر آگاه شد و دانست که مردم بر ضد عربان به شورش برخاسته اند و عامل وی را کشته اند « سو گند خورد که چندان بکشد از مردم استخر که خون براند . به اصطخر آمد و به جنگ بستد . . . و خون همگان مباح گردانید و چندانکه می کشتند خون نمیرفت تا آب گرم بر خون میریختند . پس برفت و عدد کشتگان که نام بردار بودند

چهل هزار کشته بود ، بیرون از مجهولان «^۱ مقاومتهای مردم دلاور ایران با چنین قساوت و جنایتی درهم شکسته میشد اما این سخت کشی ها هرگز نمی توانست اراده و روح آن عده معدودی را که در راه دفاع از یارو دیار خویش خون و عمر و زندگی خود را نثار میکردند ، یکسره خفه و تباه کند از این رو همه جا ، هر جا که ممکن بود ناراضیان در برابر فاتحان در ایستادند . هر شهر که يك بار اسلام آورده بود و تسلیم شده بود وقتی ناراضیان در آن شهر ، دو باره مجال سرکشی می یافتند در شکستن پیمانی که با عربان بسته بود دیگر لحظه ای تردید و درنگ نمی کرد . در تاریخ فتوح اسلام در ایران مکرر باینگونه صحنه ها میتوان برخورد . در سال سی ام هجری مردم خراسان که قبول اسلام کرده بودند مرده شدند و عثمان خلیفه مسلمانان عبدالله بن عامر و سعید بن عاص را فرمان داد که آنان را سرکوبی نمایند و برای دوم بار عربان مجبور شدند گرگان و طبرستان و همیشه را فتح کنند^۲ سیستان در روزگار خلافت عثمان فتح شد اما وقتی خبر قتل عثمان آنجا رسید مردم گستاخ شدند و کسی را که از جانب عربان بر آنجا حکومت میکرد از سیستان برانندند .^۳ مرزبان آذربایجان که در اردبیل مقرر داشت با عربان سخت جنگید و پس از جنگ های خونین با حذیفه بن الیمان بر هشتصد هزار درم صلح کرد . اما وقتی عمر خلیفه دوم ، حذیفه را از آذربایجان باز خواند و دیگری را بجای او

۱- فارسنامه ابن بلخی، ص ۱۱۶

۲- مجمل التواریخ والقصص، ص ۲۸۳

۳- کامل، حوادث سنه ۲۹

گماشت مردم آذربایجان باردیگر بهانه‌یی برای شورش و سرکشی بدست آوردند...!

این شورش‌ها و مقاومتها برای بازگشت دولت ساسانیان نبود. برای آن بود که مردم بعبان سرفرو نیاورند و جزیه سنگین را که بر آنها تحمیل می‌شد نپذیرند. این پرخاشجویی با عرب نه فقط در کسانی که در شهرهای ایران مانده بودند بشدت وجود داشت در کسانی نیز که بمیان اعراب و در عراق و حجاز بودند مدتها باقی بود. توطئه قتل عمر که بعضی از ایرانیان ساکن مدینه قتل عمر در آن دست‌اندر کار بودند گواه این دعوی است

ابو اؤلؤ فیروز که دو سال بعد از فتح نهاوند، عمر بردست او کشته شد از مردم نهاوند بود. نوشته‌اند که او قبل از اسلام با سارت روم افتاده بود و سپس مسلمانان او را اسیر کرده بودند. اینکه او را رومی و حبشی و ترسا گفته‌اند، نیز ظاهراً از همین جاست و محل تأمل هم هست. بهر حال نوشته‌اند که وقتی اسیران نهاوند را بمدینه بردند ابو اؤلؤ فیروز، ایستاده بود و در اسیران می‌نگریست. کودکان خردسال را که در بین این اسیران بودند دست بر سرهاشان می‌پسود و می‌گریست و می‌گفت عمر جگرم بنخورد. نوشته‌اند این فیروز غلام مغیره بن شعبه بود. بلعمی گوید که «درود گری کردی و هر روز مغیره را دو درم دادی. روزی این فیروز سوی عمر آمد و او با مردی نشسته بود گفت یا عمر مغیره بر من غله نهاده است و گران است و نتوانم دادن بفرمای تا کم کند. گفت چند دست؟ گفت روزی دو درم. گفت چه کردانی؟ گفت درود گری

دانم و نقاشم و کنده گر، و آهنگری نیز توانم . پس عمر گفت چندین کار که تودانی ، دودرم روزی نه بسیار بود . چنین شنیدم که تو گویی من آسیا کنم بر باد که گندم آس کند. گفت آری . عمر گفت مرا چنین آسیا باید که سازی . فیروز گفت اگر زنده باشم سازم ترا يك آسیا که همه اهل مشرق و مغرب حدیث آن کنند. و خود برفت. عمر گفت این غلام مرا بکشتن بیم کرد . . بماه ذی الحجّه بود بامداد سفیده دم. عمر بنماز بامداد بیرون شد بمزگت و همه یاران پیغمبر صف کشیده بودند و این فیروز نیز پیش صف اندر نشسته و کاردی حبشی داشت . دسته بمیان اندر، چنانکه تیغ هر دوروی بود و راست و چپ بزند و اهل حبشه چنان دارند . چون عمر پیش صف اندر آمد فیروز او را شش ضرب بزد از راست و چپ ، بر بازو و شکم ، و يك زخم از آن بزد بزیر ناف ، از آن يك زخم شهید شد و فیروز از میان مردم بیرون جست ... « در این توطئه قتل عمر چنانکه از قرائن برمی آید ظاهراً هر زمان و چند تن از یاران پیغمبر دست داشته اند. باعمی می گوید که چون «عثمان بمزگت آمد و مردمان گرد آمدند . نخستین کاری که کرد عبیدالله بن عمر را بخواند و از همه پسران عمر عبیدالله مهتر بود . و آن هر زمان که از او از آورده بودند پیش پدرش و مسلمان شده بود، همه با ترسایان نشستی و جهودان، و هنوز داش پاك نبود و این فیروز که عمر را شهید کرد ترس بود و او هم با هر زمان هم دست بود و غلامی بود از آن سعد بن ابی وقاص، حنیفه [جفنه؟] نام، و هر سه بيك جای نشستندی و ابو بکر را پسری بود نامش عبدالرحمن، با عبیدالله بن عمر دوست بود و این کرد که عمر را بدان زدند سلاح حبشه بود و بسه روز پیش از آنکه عمر را بکشتند عبیدالله با عبدالرحمن

نشسته بود . عبدالرحمن گفت من امروز سلاحی دیدم بر میان ابولؤلؤ بسته ، عبیدالله گفت بدر هر زمان گذشتم او نشسته بود و فیروز ترسا غلام مغیره بن شعبه و این ترسا غلام سعد بن ابی وقاص نیز بود و هر سه حدیث همی کردند و چون من به گذشتم برخاستند و آن کارد از کنار فیروز بیفتاد ... پس آن روز که فیروز عمر را آن زخم زد و از مزگت بیرون جست و بگریخت مردی از بنی تمیم او را بگرفت و بکشت و آن کارد بیاورد عبیدالله آن کارد بگرفت و گفت من دانم که فیروز این نه بتدبیر خویش کرد و الله که اگر امیر المؤمنین بدین زخم وفات کند من خلقی را بکشم که ایشان اندرین همداستان بوده اند . پس آن روز که عمر وفات یافت عبیدالله چون از سر گور بازگشت بدر هر زمان شد و او را بکشت و بدر سعد شد و حنیفه را بکشت سعد از سرای بیرون آمد و گفت غلام مرا چرا کشتی عبیدالله گفت بوی خون امیر المؤمنین عمر از تو می آید تو نیز بکشتن نزدیکی . عبیدالله موی داشت تا بکف پس چون سعد را بکشتن بیم کرد سعد بن ابی وقاص فراز شد و مویش بگرفت و بر زمین زد و شمشیر از دست وی بستد و چاکران را فرمود تا او را بخانه یی کردند تا خلیفه پدید آید که قصاص کند . پس چون عثمان بنشست نخستین کاری که کرد آن بود که عبیدالله عمر را بیرون آورد از خانه سعد و یاران پیغمبر علیه السلام نشسته بودند گفت چه بینید و او را چه باید کردن ؟ علی گفت بیاید کشتن بخون هر زمان که هر زمان را بی گناه بکشت و این هر زمان مولای عباس بن عبدالمطلب بود ... و قرآن و احکام شریعت آموخته بود و همه بنی هاشم را در خون او سخن بود پس چون علی عثمان را گفت عبیدالله را بیاید کشتن ، عمرو بن عاص

گفت این مرد را پدر کشتند او را بکشی دشمنان گویند خدای تعالی کشتن اندرمیان یاران پیغمبر افکند و خدای ، ترا ازین خصومت دور کرده است که این نه اندرسلطانی تو بود عثمان گفت راست گفتم من این را عفو کردم و دیت هر زمان از خواسته خویش بدهم و از عبیدالله دست بازداشت «

بدینگونه ، ایرانیان کینه ضربتی را که از دست عمر ، در قادیسی و جلولاء و نهاوند دیده بودند در مدینه از او باز ستاندند و نیز در هر شهری که مورد تجاوز و دستبرد عربان می گشت ، ناراضیان تا آنجا که ممکن بود در می ایستادند و تا وقتی که بکلی از دفاع و مقاومت نومید نشده بودند در برابر این فاتحان که بر رغم سادگی سپاهیانہ رفتاری تند و خشن داشتند سر بتسلیم فرود نمی آوردند .

با اینحال ، وقتی آخرین پادشاه سرگردان بدفرجام ساسانی در مرو بدست يك آسیابان گمنام کشته شد و شاهزادگان و بزرگان ایران پراکنده و بی نام و نشان گشتند ، رفته رفته آخرین آبها نیز از آسیاب افتاد و مقاومتهای بی نظم و غالباً بی نقشه و بی نتیجه بی هم که در بعضی شهرها از طرف ایرانیان در مقابل عربان میشد بتدریج از میان رفت . عربان بر اوضاع مسلط گشتند . اما هیچ چیز مضحک تر و شگفت انگیز تر و در عین حال ظالمانه تر از رفتار این فاتحان خشن و ساده دل نسبت بمغلوبان نبود .

داستانهایی که در کتابها درین باب نقل کرده اند

شگفت انگیز است و بسا که مایه حیرت و تأثر میشود .

رفتار فاتحان

نوشته اند که فاتح سیستان عبدالرحمن بن سمره سنتی نهاد که

«راسو و جژ را نباید کشت»^۱ اما گویا سوسمار خواران گرسنه چشم از خوردن راسو و جژ نیز نمی‌توانستند خودداری کنند. در فتح مدائن نیز عربان نمونه‌هایی از سادگی و کودنی خویش، نشان دادند.

«گویند شخصی پاره‌یی یا قوت یافت در غایت جودت و نفاست و آنرا نمی‌شناخت، دیگری با او رسید که قیمت او میدانست آنرا از او به‌زار درم بخرید. شخصی بحال او واقف گشت گفت آن یا قوت ارزان فروختی او گفت اگر بدانستی که بیش از هزار عددی هست در بهای آن طلبیدی. دیگری را ز سرخ بدست آمد در میان لشکر ندامیکرد صفرارابه بیضا که می‌خرد؟ و گمان او آن بود که نقره از زر بهتر است و همچنین جماعتی از ایشان انبانی پر از کافور یافتند پنداشتند که نمک است قدری در دیک ریختند طعم تاخ شد و اثر نمک پدید نیامد خواستند که آن انبان را بریزند شخصی بدانست که آن کافور است و از ایشان آنرا بکرباس پاریدی که دو درم ارزیدی بخرید.»^۲

اما وحشی‌طبعی و تندخویی فاتحان وقتی بیشتر معلوم گشت که زمام قدرت را در کشور فتح شده بدست گرفتند. ضمن فرمانروایی و کارگزاری در بلاد مفتوح بود که زبونی و ناتوانی و در عین حال بهانه‌جویی و درنده‌جویی عربان آشکار گشت. روایت‌هایی که در این باب در کتابها نقل کرده‌اند طمع‌ورزی و تندخویی این فاتحان را در معامله با مغلوبان نشان می‌دهد. بسیاری از این داستانها شاید افسانه‌هایی بیش نباشد اما در هر حال رفتار مسخره‌آمیز دیوانه‌وار قومی فاتح، اما عاری

۱- تاریخ سیستان، ص ۸۵

۲- تجارب السلف، ص ۳۰

از تهذیب و تربیت را بخوبی بیان میکند . می نویسند : اعرابی را بر ولایتی والی کردند جهودان را که در آن ناحیه بودند گرد آورد و از آنها دربارهٔ مسیح پرسید . گفتند او را کشتیم و بدار زدیم . گفت آیا خونبهای او را نیز پرداختید؟ گفتند نه . گفت بخدا سوگند که از اینجا بیرون نروید تا خونبهای او را بپردازید ... ابوالعاج بر حوالی بصره والی بود مردی را از ترسایان نزد او آوردند پرسید نام تو چیست ؟ مرد گفت « بنداد شهر بنداد » گفت سه نام داری و جزیهٔ يك تن میپردازی؟ پس فرمان داد تا بزور جزیهٔ سه تن از او بستانند^۱

از اینگونه داستانها در کتابهای قدیم نمونه های بسیار میتوان یافت . از همهٔ اینها بخوبی برمیآید که عرب برای ادارهٔ کشوری که گشوده بود تا چه اندازه عاجز بود ... با اینهمه دیری بر نیامد که مقاومت های محلی نیز از میان رفت و عرب با همه ناتوانی و درماندگی که داشت بر اوضاع مسلط گشت و از آن پس ، مجرا بها و مناره ها جای آتشکده ها و پرستشگاهها را گرفت . زبان پهلوی جای خود را بلغت تازی داد . گوش هایی که بشنیدن زمزمه های مغانه و سرود های خسروانی انس گرفته بودند بانگ تکبیر و طنین صدای مؤذن را با حیرت و تأثر تمام شنیدند . کسانی که مدتها از ترانه های طرب انگیز باربد و نکیسا لذت برده بودند رفته رفته با بانگ حدی و زنگ شتر

۱- عیون الاخبار ج ۱ ص ۷۶ و ص ۷۷ . و نیز از همین گونه است داستان

آن اعرابی که حجاج او را ولایت اصفهان داد و او کسانی را که از ادای خراج طفره میزدند سر برید و سرهاشان در توبره کرد . رک: مروج الذهب ج ۲ ص ۱۶۰ طبع مصر . و نیز رجوع شود به کتاب حاضر، ص ۹۴

مأنوس شدند. زندگی پرزرق و برق و آرام مردم، از غوغا و هیاهوی بسیار آکنده گشت. بجای باژوبرسم و کستی و هوم و زمزمه، نماز و غسل و روزه و زکوة و حج بعنوان شعائر دینی رواج یافت. باری مردم ایران، جز آنانکه بشدت تحت تأثیر تعالیم اسلام واقع گشته بودند نسبت بعربان بانظر کینه و نفرت مینگریستند اما در آن میان سپاهیان و جنگجویان، باین کینه، حس تحقیر و کوچک شماری را نیز افزوده بودند. این جماعت عرب را پست ترین مردم میشمردند. عبارت ذیل که در کتابهای تازی از قول خسرو پرویز نقل شده است نمونه فکر اسواران و جنگجویان ایرانی در باره تازیان محسوب تواند شد؛ خسرو می گوید: «اعراب را نه در کار دین هیچ خصلت نیکو یافتم و نه در کار دنیا. آنها را نه صاحب عزم و تدبیر دیدم و نه اهل قوت و قدرت. آنگاه گواه فرومایگی و پستی همت آنان همین بس، که آنها با جانوران گزنده و مرغان آواره در جای و مقام برابرند، فرزندان خود را از راه بینوایی و نیازمندی میکشند و یکدیگر را بر اثر گرسنگی و درماندگی میخورند، از خوردنیها و پوشیدنیها ولذتها و کامرانیهای این جهان یکسره بی بهره اند. بهترین خوراکی که منعمانشان می توانند بدست آورد گوشت شتر است که بسیاری از درندگان آن را از بیم دچار شدن به بیماریها و بسبب ناگواری و سنگینی نمیخورند...» کسانی که در باره اعراب بدینگونه فکر میکردند طبعاً نمی توانستند زیر بار تسلط آنها بروند. سلطه عرب برای آنان هیچگونه قابل تحمل نبود. خاصه که استیلای عرب

بدون غارت و انهدام و کشتار انجام نیافت.

در برابر سیل هجوم تازیان، شهرها و قلعه های بسیار ویران گشت. خاندان ها و دودمان های زیاد بر باد رفت. نعمتها و اموال توانگران را تاراج کردند و غنائم و انفال نام نهادند. دختران و زنان ایرانی را در بازار مدینه فروختند و سبایا و اسرا خواندند. از پیشه‌وران و برزگران که دین مسلمانان را نپذیرفتند باج و ساوگران بزور گرفتند و جزیه نام نهادند.

همه این کارها را نیز عربان در سایه شمشیر و تازیانه انجام میدادند. هرگز در برابر این کارها هیچ کس آشکارا یارای اعتراض نداشت. حد و رجم و قتل و حرق، تنها جوابی بود که عرب خاصه در عهد امویان بهر گونه اعتراضی می داد.

حکومت بنی امیه برای آزادگان و بزرگزادگان

موالی و بنی امیه
ایران قابل تحمل نبود زیرا بنیاد آنرا بر کوچک

شماری عجم و برتری عرب نهاده بودند. طبقات پایین تر نیز بسختی میتوانستند آن را تحمل نمایند. زیرا آنها نه از خلیفه و عمال او نواختی و آسایشی دیده بودند و نه تعصبات دینی دیرینه را فراموش کرده بودند. عبث نیست که هر جاشورشی و آشوبی بر ضد دستگاه بنی امیه رخ میداد، ایرانیها در آن دخالت داشتند.

خشونت و قساوت عرب نسبت به مغلوب شدگان بی اندازه بود. بنی امیه که عصبیت عربی را فراموش نکرده بودند حکومت خود را بر اصل «سیادت عرب» نهاده بودند. عرب با خود پسندی کودکانه بی که در هر فاتحی هست مسلمانان دیگر را موالی یا بندگان خویش میخواند.

تحقیر و ناسزایی که در این نام ناروا وجود داشت کافی بود که همواره ایرانیان را نسبت به عرب بدخواه و کینه توز نگهدارد اما قیود و حدود جابرانه‌یی که بر آنها تحمیل می‌شد این کینه و نفرت را موجه تر میکرد. بیداده فشار دستگاه حکومت سخت‌مایه نگرانی و نارضایتی مردم بود. نظام حکومت اشرافی بنی‌امیه آزادگان و نژادگان ایران را مانند بندگان درم خرید از تمام حقوق و شؤون مدنی و اجتماعی محروم میداشت و بدینگونه تحقیر و همه‌گونه جور و استبداد بانام موالی پیوسته بود. مولی نمی‌توانست بهیچ کار آبرومند پردازد. حق نداشت سلاح بسازد و براسب بنشیند. اگر يك مولای نژاده ایرانی، دختری از بیابان نشینان بی‌نام و نشان عرب را بزن می‌کرد، يك سخن‌چین فتنه‌انگیز کافی بود که با تحريك و سعایت، طلاق و فراق را برزن و تازیانه و زندان را بر مرد تحمیل نماید.

حکومت و قضاوت نیز همه جا مخصوص عرب بود و هیچ مولایی باینگونه مناصب و مقامات نمیرسید. حجاج بن یوسف بر سعید بن جبیر که از پارسا ترین و آگاه ترین مسلمانان عصر خود بود منت مینهاد که او را با آنکه از موالی است چندی بقضاء کوفه گماشته است. نزد آنها اشتغال بمقامات و مناصب حکومت درخور موالی نبود؛ زیرا که با اصل سیادت فطری نژاد عرب منافات داشت. اما این ترتیب نمی‌توانست دوام داشته باشد. زیرا عرب برای کشورداری و جهان‌بانی بهیچوجه ذوق و استعداد و تجربه کافی نداشت.

این « نژاد برتر » که میدان فکر و عمل او هرگز از جولانگاه « اسبان و شترانش » تجاوز

برتری ایرانیها

نکرده بود ، برای ادارهٔ کشورهای وسیعی که بدستش افتاد نمی توانست بکلی از موالی صرف نظر نماید . ناچار دیر یازود برتری «موالی» را اذعان نمود . عبث نیست که يك خلیفهٔ خود خواه مغرور بلندپرواز اموی مجبور شد ، این عبارت معروف را بگوید که : «از این ایرانیها شگفت دارم . هزار سال حکومت کردند و ساعتی بما محتاج نبودند . و ما صد سال حکومت کردیم و لحظه‌یی از آنها بی نیاز نشدیم » . اما بر رغم کسانی که نمی توانستند این موالی را در رأس کارهای حکومت ببینند ، دیری نگذشت که ایرانیان در قلمرو دین و علم جایگاه شایسته‌یی برای خود بدست آوردند .

چنانکه در پایان دورهٔ اموی بیشتر فقها ، بیشتر قضاة و حتی عدهٔ زیادی از عمال از موالی بودند . موالی بر همهٔ شؤون حکومت استیلا داشتند . بدینگونه هوش و نبوغ موالی بتدریج کارها را قبضه کرد . اما عرب بدون کشمکشهای شدید حاضر نشد بفزونی و برتری بندگان درم نخریدهٔ خویش تسلیم شود . در این کشمکشها ایرانیان مجالی یافتند که برتری معنوی و مادی خود را بر فاتحان تحمیل نمایند . آنها نه فقط بر رغم افسانهٔ « سیادت عرب » در زمینهٔ امور اداری بر فاتحان خود برتری یافتند بلکه در قلمرو جنگ و سیاست نیز تفوق خود را اثبات کردند . اما از همان بامداد اسلام ، ایرانی نفرت و کینهٔ شدید خود را نسبت بدشمنان و باج ستانان خود آشکار نمود . نه فقط يك ایرانی ، در سال ۲۵ هجری عمر بن خطاب خلیفه دوم را با خنجر از پا در آورد بلکه از آن پس نیز هر فتنه و آشوبی که در عالم اسلام رخ داد ایرانیها

در آن عامل عمده بودند . نفرت از عرب و نارضایی از بدرفتاری و تعصب نژادی بنی‌امیه آنها را وادار میکرد که در نهضت ضد خلافت شرکت نمایند . چنانکه بیست هزار تن از آنان که بنام حمراء دیلم در کوفه میزیستند در سال ۶۴ هجری دعوت مختار را که بر ضد بنی‌امیه قیام نمود اجابت کردند .

در قیام مختار ، ایرانیان فرصت مناسبی جهت خروج بر بنی‌امیه و عربان یافتند . در آن زمان کوفه از مراکز عمده ایرانیان و شیعیان علی که با بنی‌امیه عداوت سخت داشتند محسوب میشد . این شهر مرکز خلافت علی بود و ازین رو عده بسیاری از پیروان و هواخواهان او درین شهر مسکن گزیده بودند . عده‌یی از اساوره ایرانی نیز از بازمانده «جند شهنشاه» ، پس از شکست قادسیه درین شهر باقی بود . اینان دیلمی‌هایی بودند که در سپاه ایران خدمت میکردند و بعد از جنگ قادسی اسلام آورده بودند و در کوفه جای داشتند^۱ بعلاوه کوفه در حدود حیره بنا شده بود و چنانکه معلوم است این دیوار از قدیم تحت حمایت پادشاهان ساسانی بود . خاطرۀ قصر خورنق و ماجرای نعمان و منذر هنوز در دل ایرانیانی که در حدود کوفه می‌زیستند گرم و زنده بود . ازین رو کوفه برای ایجاد يك «کانون طغیان» بر ضد تازیان جای مناسبی بنظر میرسید .

چند سالی پس از فاجعه کربلا ، عده‌یی از شیعه کوفه بریاست سلیمان بن سرد خزاعی و مسیب بن نجبة الفزاری در جایی بنام عین‌الورده به خونخواهی حسین بن علی برخاستند . و از تقصیری که

دریاری امام کرده بودند توبه کردند و خود را «توابین» نام نهادند . اما کاری از پیش نبردند و بدست عبیدالله بن زیاد پراکنده و تپاه شدند . درین میان مختار بن ابی عبید ثقفی پدید آمد .

قیام مختار

«توبه کاران» را که بر اثر شکست سابق پراکنده

شده بودند گرد آورد و دیگر بار بدعوی خونخواهی حسین بن علی برخاست . درین مقصود نیز کامیاب شد . زیرا با زیرکی و هوش کم نظیری توانست مردم ناراضی را نزد خود گرد آورد . اندکی بعد بسیاری از قاتلان حسین را کشت و کوفه را بدست کرد و تاحدوموصل را بحیطه ضبط آورد . درینجا بود که عبیدالله بن زیاد را شکست داد . عبیدالله در طی جنگی کشته شد و سرش را بکوفه بردند و از کوفه بمدینه فرستادند .

بدینگونه ، در سایه دعوت بخاندان رسول ، مختار قدرت و شوکت تمام یافت . اما در واقع نزد خاندان رسول ، چندان مورد اعتماد نبود . علی بن حسین او را لعن کرد و رضا نداد که بنام او دعوت کند . محمد حنفیه هم از دعاوی او بیمناک و پشیمان گشت . اما از بیم آنکه تنها نماند و بدست ابن زبیر گرفتار نشود از طرد و لعن او ، که بدان مصمم گشته بود ، خود داری کرد^۲ . باری کار مختار ، در سایه دعوت بخاندان رسول ، ویاری موالی ، بتدریج بالا گرفت و مال و مردم بسیار بهم رسانید . مردم بدو ، روی آوردند و او هر کدام از آنها را بنوع خاصی دعوت می کرد . بعضی را با امامت محمد بن حنفیه می خواند و

۱- تاریخ یعقوبی ، ج ۳ ص ۴

۲- مروج الذهب ، ج ۲ ص ۹۹ - ۹۸

نزد بعضی دعوی می نمود که بر خود او فرشته‌یی فرود می آید و وحی می آورد^۱. حتی نوشته‌اند که در نامه‌یی به احنف نوشت که « شنیده‌ام مراد روغن شمردید پیش از من همه پیغمبران را دروغ زن خوانده‌اند و من از آنها بهتر نیستم»^۲. و اینگونه دعاوی موجب آن شد که مسلمانان، از او روی برتابند و باین زبیر و دیگران روی آورند و حتی شیعیان نیز اندک اندک از گرد او پراکنده شوند .

این مختار خود را از هواداران پیغمبر فرا می نمود . پدرش در جنگ با ایرانیان کشته شده بود . عمویش سعد بن مسعود که تربیت وی را بر عهده داشت یک چند در دوره خلافت علی بحکومت مدائن رسید . و در هنگامی که او در جنگ خوارج بیاری علی برخاست مدائن چندی بدست مختار بود . با اینهمه ، وقتی امام حسن از جنگ با معاویه انصراف یافت و نزد سعد بن مسعود آمد مختار پیشنهاد کرد که او را نزد معاویه بفرستند و باو تسلیم کنند^۳ این امر بهانه‌یی شد که شیعه پس از آن همواره مختار را بدان نکوهش کنند . در هر حال مقارن ایام خلافت بنی امیه مختار بدان قوم علاقه‌یی نشان نداد . در واقعه مسلم بن عقیل که بکوفه آمد تا مقدمه خلافت را برای حسین بن علی آماده سازد ، و سپس گرفتار و کشته شد ، مختار بر خلاف بنی امیه برخاست و بزندان افتاد . در واقعه کربلا نیز در بند بود . چون رهایی یافت بمکه رفت و با ابن زبیر که آهنگ خروج بر امویان داشت آشنا

۱ - مروج ، ج ۲ ص ۹۹

۲ - عقد الفرید ، ج ۶ ص ۲۵۰ ، چاپ قاهره

۳ - طبری ، حوادث سنه ۴۰

گشت . بعد از آن به طائف زادگاه خویش رفت . يك سال بیش در آنجا نماز و باز با بن زبیر پیوست . در واقعه حصار مکه که سال ۶۴ روی داد نیز با او یاری کرد . اما چندی بعد ، باز ابن زبیر را بگذاشت و بکوفه رفت و در صدد اجرای طرح تازه‌ی افتاد . در آن هنگام که رمضان سال ۶۵ بود شیعیان کوفه بر گرد سلیمان بن سرد خزاعی بودند اما کار آنها پیشرفت نداشت و عبیدالله زیاد آنها را مالشی سخت داده بود . مختار ، چون نمی خواست فرمان رؤسای شیعه را گردن بنهد دعوتی تازه آغاز نهاد و خود را فرستاده و نماینده محمد بن حنفیه فرزند علی خواند . شیوایی بیان و زیبایی گفتار او ، که چون کاهنان قدیم سخن باسجع و استعاره می گفت ، سبب نشر دعوی و بسط نفوذ او گشت . از این رو يك چند و الی کوفه ، که از جانب ابن زبیر در آنجا بود وی را باز داشت . اما چون آزادی یافت در صدد برآمد با ابراهیم بن الاشر که از سران شیعه بود دوستی آغاز کند . ابراهیم نخست پذیرفت اما مختار نامه‌ی بدو نمود که گفته‌اند مجعول بود ، و در آن محمد حنفیه وی را بیاری خوانده بود و مختار را امین و وزیر خویش یاد کرده بود . ابراهیم چون این نامه بخواند دعوت او را پذیرفت و بهمکاری او رضا داد . بزرگان کوفه ، که در نهان بجانب ابن زبیر تمایل داشتند ، در مقابل شور و شوق موالی و حمراء دیلم که یاران و پیروان ابراهیم‌اشتر بودند ، مقاومت را روی ندیدند و کار نهضت مختار بالا گرفت . اندک اندک گذشته از کوفه بلاد عراق و آذربایجان وری و اصفهان و چند شهر دیگر نیز تحت فرمان او در آمد و هجده ماه ازین بلاد خراج گرفت . بزرگان کوفه نیز رفته رفته از ناچاری اکثر

بدو پیوستند اما نه باو اعتماد کردند و نه از اینکه موالی را بر کشیده بود وی را عفو نمودند . اما مختار که قدرت و شوکت خود را مدیون یاری موالی بود بشکایت بزرگان کوفه التفات نکرد . يك بار نیز وقتی که ابراهیم و سپاه او بدفع لشکریان شام رفته بودند بزرگان کوفه در صد خروج بر مختار برآمدند . اما مختار با آنها گرگ آشتی‌یی کرد و در نهان ابراهیم را خواست . چون ابراهیم باز آمد بزرگان کوفه همه بدست و پای به‌مردند و سر جای خویش نشستند . پس از آن مختار بعقوبت قاتلان امام حسین بر آمد و کسانی را نیز که از یاری کردن او خود داری کرده بودند بمالید . بفره‌ود تا سراه‌اشان را ویران کند و آنها را بکشند و براندازند . مال و عطایی هم که پیش از آن بآنها داده میشد بفرمود تا بموالی که یاران وی بودند داده شود . همین امر سبب شد که عربان دل از و بردارند و او را یله کنند و بدشمنانش روی آورند .

در واقع ، مختار موالی را که مخصوصاً در کوفه زیاد بودند زیاده از حد دلجوئی کرد و آنها را که در دوره تسلط عمال بنی‌امیه عرضه جور و استخفاف بسیار واقع شده بودند هـوا خواه خویش گردانید . عمال بنی‌امیه که تعصب عربی بسیار داشتند پیش از آن ، نسبت باین موالی تحقیر و اهانت بسیار روا داشته بودند . آنها قبل از آن موالی را پیاده بجنگ می‌بردند و از غنائم نیز بدانها هرگز بهره‌یی نمیدادند . مختار موالی را بر مر کب نشانده و از غنائم جنگ بهره‌شان داد . از این رو آنها بیاری مختار برخاستند . چنان شد که عده موالی در سپاه او چندین برابر عربان بود و از هشت هزار تن سپاهیان او که در پایان

جنگ تسلیم مصعب بن زبیر شدند ده يك هم عرب نبود. گویند اردوی ابراهیم اشتر، چنان از این ایرانیان در آگنده بود که وقتی يك سردار شامی برای مذاکره با ابراهیم به اردوی او میرفت از جایی که داخل اردو گشت تا جایی که نزد سردار اردو رسید يك کلمه عربی از زبان سپاهیان نشنید. وقتی ابراهیم اشتر را ملامت کردند، که در پیش دلاوران حجاز و شام ازین مشتی عجم چه ساخته است وی با لحنی که از اطمینان و رضایت مشحون بود گفت که هیچکس در نبرد شامی ها ازین قوم که با من هستند آزموده تر نیست. اینان فرزندان اسواران و مرزبانان فارسند و من خود نیز جنگ آزموده و معرکه دیدم. پیروزی هم با خداست^۱، پس چه جای ترس است. باری آنچه موجب وحشت و نفرت اعراب از مختار گشته بود کثرت موالی در سپاه او بود.

طبق قول طبری، بزرگان کوفه انجمن کردند و از مختار بد گوئی آغاز نمودند که این مرد خود را امیر ما میخواند در حالی که ما از او خشنود نیستیم. زیرا او موالی را با ما برابر کرده است و بر اسب و استر نشانده است. روزی ما را با آنها میدهد و از اینرو بندگان ما سر از فرمان ما بر تافته اند و دارایی یتیمان و بیوه زنان را تاراج می کنند. وقتی بزرگان عرب بمختار پیام فرستادند که «ما را از بر کشیدن موالی آزار رسانیدی، آنها را برخلاف رسم بر چهار پایان نشاندی و از غنائم جنگی که حق ماست با آنها نصیب دادی؟» مختار به آنها جواب داد که «اگر من موالی را فرو گذارم و غنائم جنگی را بشما واگذارم آیا بیاری من با بنی امیه و ابن زبیر جنگ خواهید کرد و در این باب

سو گند و پیمان تو انید بجای آورد؟» اما آنها جواب منفی دادند و بدین جهت بود که مختار سرانجام در مقابل ابن‌زبیر که بزرگان کوفه و رجال عرب با او همداستان بودند مغلوب و مقتول شد در باب مختار و نهضت او گونه‌گون سخنها گفته‌اند و داوری درین باب نیز آسان نیست. بزرگان عرب از شیعه و سنی درباره او نظر خوبی نداشته‌اند و اقدام او را دربر کشیدن موالی ناپسند و خلاف حمیت می‌شمرده‌اند و ازین روی وی را به دروغ‌زنی و حيله‌گری و جاه‌طلبی و گزافه‌گویی متهم کرده‌اند. درست است که رفتار او با بزرگان کوفه از دورویی خالی نبود و نیز در سوء استفاده از نام محمد حقیقه قدری افراط کرد. اما هواداری او از موالی درس بزرگ پر بهایی بود هم برای موالی که بعدها جرأت اقدام بر خلاف عربان را یافتند و هم برای عرب که بیهوده شرف اسلام را منحصر بخویش میدیدند!

بدینگونه قیام مختار، برای ایرانیان بهانه زور آزمایی با عرب و مجال انتقام جویی از بنی‌امیه بود. ولیکن عربان که نمیتوانستند نهضت قوم ایرانی را تحمل کنند سعی کردند در این ماجرا موالی را بتاراج مال یتیمان و بیوه‌زنان متهم کنند. اما در واقع این اتهام ناروایی بود. این اعراب بودند که مال یتیمان و بیوه‌زنان را تاراج می‌نمودند. سرداران عرب بودند که موجبات سقوط دولت عربی بنی‌امیه را فراهم آوردند.

کار عمده آنها غزو و جهاد بود اما درین کار مقصود آنها پیشرفت دین نبود. اینکار را فقط بمنظور غارت و استفاده پیش گرفته بودند

بسیاری از سپاهیان و کارگزاران بر اثر طمع ورزی رؤساء و امراء فقیر گشته بودند. وقتی يك عامل بجای دیگری گماشته میشد، عامل معزول را مصادره میکرد و با اقسام عقوبتها و عذابها اموال او را باز می‌ستاند بدینگونه بود، که در عهد امویان حجاج - عراق را وقتیبة بن مسلم خراسان را بآتش کشیدند. میزان مالیاتها و خراجها هر روز فزونی می‌یافت و بیداد و تعدی مأموران در گرفتن اموال هر روز آشکارتر میگشت. از قساوت و خشونت عمال حجاج داستان های شگفت انگیز بسیار در تاریخها آورده‌اند. حکایت ذیل نمونه‌یی از آنهاست: می‌نویسند که مردم اصفهان چندسالی نتوانستند خراج مقرر را بپردازند. حجاج عربی بدوی را بولایت آنجا برگماشت و از او خواست که خراج اصفهان را جبايت کند. اعرابی چون باصفهان رفت چند کس را ضمان گرفت و ده ماه بآن‌ها مهلت داد. چون در موعد مقرر خراج را نپرداختند آنها را که ضمان بودند بازداشت و مطالبه خراج نمود آنها باز بهانه آوردند. اعرابی سوگند خورد که اگر مال خراج را نیاورند آنان را گردن خواهد زد. یکی از آن ضمانها پیش رفت بفرمود تا گردنش بزدند و بر آن نوشتند «فلان پسر فلان، وام خود را گزارد» پس فرمان داد تا آن سر را در بدره‌یی نهادند و بر آن مهر نهاد. دومی را نیز همچنين کرد. مردم را چاره نماند، بشکوهیدند و خراجی را که بر عهده داشتند جمع کردند و ادا نمودند.

باچنين سخت‌کشی و کینه‌کشی که از جانب عمال حجاج نسبت بمردم روا میشد چاره‌یی جز تسلیم محض یا قیام خونین نبود و چند بار

مردم ناچار شدند سر بشورش بردارند.

دورهٔ حکومت خون‌آلود و وحشت‌انگیز حجاج
 حجاج ۱
 در عراق یکسره در فجايع و مظالم گذشت داستان
 ها و روایات هولناکی از دوران حکومت او نقل کرده‌اند که مایهٔ نفرت
 و وحشت طبع آدمی است. گویند «در زندان او چند هزار کس محبوس
 بودند و فرموده بود تا ایشان را آب آمیخته بانمک و آهک میدادند و
 بجای طعام سرگین آمیخته بگمیز خرد^۲» حکومت او در عراق بیست
 سال طول کشید. در این مدت کسانی که او کشت جز آنان که در جنگ
 با او کشته شدند، اگر بتوان قول مورخان را باور کرد بالغ بر یکصد
 و بیست هزار کس بود. نوشته‌اند که وقتی وفات یافت پنجاه هزار مرد و
 سی هزار زن در زندان او بودند^۳ شاید این ارقام از اغراق و مبالغه خالی
 نباشد اما این اندازه هست که دورهٔ حکومت او در عراق، برای همهٔ
 مردم، خاصه برای موالی بدبختی بزرگی بوده است.

دربارهٔ حجاج قصه‌های شگفت‌انگیز و هولناک بسیار آورده‌اند.
 نوشته‌اند که وقتی از مادرزاد پستان بدهن نمی‌گرفت ناچار تا چهار
 روز خون جانوران دردهانش می‌ریختند. با این افسانه خواسته‌اند از
 این کودکی که مقدر بود روزی فرمانروای جبار عراق بشود اژدهایی

۱- دربارهٔ حجاج رجوع شود بر رسالهٔ جالب Jean Perier تحت عنوان،
 Vie d'al Hadjâdj ibn yousof که جزء انتشارات l'Ecole des hautes Etudes
 در پاریس بسال ۱۹۰۴ مسیحی به طبع رسیده است و جامع اطلاعات مفیدی در این
 باب است.

۲- تجارب، السلف ص ۷۵

۳- التنبیه، ص ۲۷۵

خون آشام بسازند. حقیقت آنست که اوائل حال او درست معلوم نیست. گفته‌اند که در جوانی معلم مکتب بود. در جنگی که بین عبدالملک مروان با مصعب بن زبیر در عراق روی داد بخلیفه پیوست و با او بشام رفت سپس ازدست او مأمور فتح مکه شد و آن را حصار داد. از بالای کوه ابوقبیس با منجنیق بر مکه سنگ بارید تا آنرا بگشود و ابن زبیر را که به حرم رفته بود بگرفت و بکشت. پس از آن حکومت مکه و مدینه و یمن و یمامه از جانب خلیفه بدو واگذار شد. دو سال بعد، او را بحکومت عراق فرستادند و عراق در آن هنگام از فتنه خوارج دمی آسوده نبود. باین خوارج، ناراضیان و علی‌الخصوص موالی غالباً همراه بودند. کسانی که هنوز در اسلام بچشم آشتی نمی‌دیدند خیلی زود ممکن بود فریفته دعوی کسانی شوند که خلیفه را ناحق می‌دانستند و مالیات دادن باورادر حقیقت بمثابه حمایت و تقویت او می‌شمردند. حکومت حجاج در عراق با قساوتی بی‌نظیر توأم بود و استیلائی او بر مردم بمنزله تازیانه عقوبت و شکنجه بود. در ورود به بصره خطبه‌یی خواند که از قساوت و صلابت او حکایت می‌کرد. حجاج با آنکه خوارج را مالش سخت داد از بس بیداد می‌کرد خشم و نفرین مسلمانان همواره در پی او بود. وی سیاست خشن تعصب

۱- با اینمه بعضی محققان مانند Welhausen و لهاوزن و Lammens لامنس (ر.ک: دائرة المعارف اسلام، ج ۱ ص ۳۱۷- ۲۱۵) سعی کرده‌اند که برای مظالم و فجایع او محامی بیابند. گفته‌اند که او در اوضاع و احوال آن روز ناچار بود خود را يك دنده و سخت گیر نشان دهد اما بهیچوجه بیرحم و شقی نبود و در عین حال نیز از ضعف و سستی اجتناب داشت. داستانهای راهم که در باب فجایع او هست با تردید تلقی کرده‌اند، اما اقدامات او را در امر جمع مالیات و ضرب مسکوکات و توجه بکشاورزی ستوده‌اند. لیکن بی‌گمان، با اینگونه تردید و تأویل نمی‌توان جنایتکار بزرگی را که تاریخ از ستمکارهایش داستان دارد تبرئه کرد.

نژادی بنی‌امیه‌را برضدموالی در دورهٔ حکومت خود باخشونت و قساوت بسیار دنبال میکرد. می‌نویند وقتی بعامل خود در بصره نوشت که نبطی‌ها را از بصره تبعید کن زیرا آنها موجب فساد دین و دنیایند. عامل‌چنان کرد و پاسخ داد که آنها راهمه خارج کردم جز کسانی که قرآن میخوانند یا فقه‌می‌آموزند. حجاج بوی نوشت که «چون این نامه‌را بخوانی پزشکان را نزد خود حاضر آور و خویشان بر آنها عرضه کن تا نیک بجویند و اگر در پیکرت يك رگ نبطی باشد قطع کنند». بدینگونه حجاج سیاست نژادی بنی‌امیه را، در تحقیر موالی بسختی اجرا، میکرد. همین امره موجب نارضایی شدید مردم از دستگاه حکومت او بود. نیز در ریختن خون و بخشیدن مال بقدری افراط و اسراف کرد که عبدالملك خلیفهٔ اموی از شام بدو نامه نوشت و درین دو کار او را ملامت بسیار کرد! حکومت او برای کسب قدرت لازم میدید که بسختی مخالفان را از میان بردارد و دوستان و هواداران خود را حمایت و تقویت کند. برای این مقصود لازم بود که از ریختن خون خلاق و از گرفتن مال آنها خودداری نکند و بهمین جهت در جمع خراج و جزیه تندخویی و سخت‌کشی پیش گرفت.

جزیه مالیات سرانه و خراج مالیات ارضی بود که ذمی‌ها مادام که مسلمان نشده بودند طبق قوانین خاصی میبایست پردازند چون رفته رفته میزان این مالیاتها بالامیرفت و قدرت پرداخت در مردم نقصان می‌یافت، ذمی‌ها برای آنکه از پرداخت این باج‌ها آسوده شوند اسلام می‌آوردند و مزارع خویش را فرو می‌گذاشتند و بشهرها روی می‌آوردند.

با اینحال حجاج همچنان جزیه و خراج را از آن‌ها مطالبه می‌کرد^۱. کار گزاران حجاج با و نوشته بودند که «مالیات رو بکاستی گذاشته است زیرا اهل ذمه مسلمان و شهر نشین شده‌اند» حجاج برای آنکه «عواید بیت‌المال اسلام» نقصان نپذیرد فرمان داد که کسی را رها نکنند تا از ده بشهر کوچ نماید و نیز امر کرد که از نو مسلمانان همچنان بزور جزیه را بستانند. روحانیان بصره از این رفتار او بستوه آمدند و بر خواری اسلام گریستند. اما نه این چاره جویبهای حجاج دولت اموی را از سقوط میرهانید و نه گریه روحانیان خشم و نفرت موالی را فرو مینشانید. این فشار و شکنجه که از جانب حجاج و عمال او بر موالی وارد می‌آمد آنان را با انتقام جویی برمی‌انگیخت.

در این هنگام فتنه عبدالرحمن بن محمد بن اشعث که برضد مظالم حجاج قیام کرده بود رخ داد. موالی و نومسلمانان که از جور و بیداد حجاج بجان آمده بودند، بیرون میشدند و میگریستند و بانگ می‌کردند که «یا محمداه یا محمداد» و نمی‌دانستند چه کنند و کجا بروند. ناچار بمخالفت حجاج با بن اشعث پیوستند و او را برضد حجاج یاری کردند

داستان خروج عبدالرحمن بن محمد بن اشعث را

عبدالرحمن

تاریخ‌ها بتفصیل نوشته‌اند. عبدالرحمن از اشراف

قحطان بود و از جانب حجاج در زابل امارت داشت و خواهر او را که می‌مونه نام داشت حجاج برای محمد پسر خود بزنی گرفته بود^۲ وقتی

۱- ابن خلکان ، ج ۲ ، ص ۲۷۷

۲- الامامة والسياسة ، ج ۲ ، ص ۳۸ چاپ مصر

حجاج نامه‌ی تندبدو نوشت: «که مالها بستان از مردمان و سوی هندوسند تاختن‌ها کن و سر عبدالله عامر در وقت نزدیک من فرست!» عبدالرحمن که داعیه سروری داشت و بهانه سرکشی میجست پذیرفت و بر آشفت «پس نامه حجاج جواب کرد که تاختن هندوسند کنم اما ناحق نستانم و خون ناحق نریزم» پس عبدالرحمن بالشکر خود که اهل عراق و دشمن حجاج بودند همداستان شد. حجاج را خلع کرد و بقصد جنگ با او روانه عراق گردید. در نزدیکی شوشتر حجاج شکست خورد و به بصره گریخت و از آنجا بکوفه رفت. در نزدیکی دیرالجمام طی صد روز هشتاد نبرد بین آنها رخ داد. سرانجام عبدالرحمن مغلوب گشت. سپاه او تباه شد و او خود بخراسان گریخت.

در باره فرجام کار این عبدالرحمن نوشته‌اند که چون از حجاج شکست بگریخت و از راه بصره و فارس و کرمان بسیستان رفت و «مردمان او را بسیستان قبول کردند» اما مفضل بن مهلب و محمد پسر حجاج بتعقیب او برآمدند و او مجبور شد سیستان را فرو گذارد و به زابلستان بزینهار زنبیل رود. چون برفت «خبر سوی حجاج رسید و حجاج عماره بن تمیم القیسی (یا الخمی) را برسولی فرستاد سوی زنبیل و پیامد بازنبیل خلوت کرد و عهدا فرستاده بود که نیزاندر ولایت تو لشکر من نیاید و از ما تو نخواهم و میان ما دوستی و صلح باشد بر آن جمله که عبدالرحمن اشعث را و فلانی را از یاران وی سوی من فرستی، پس عبدالرحمن را زنبیل بند کرد و آن مرد را، و بندی بیاورد و یک حلقه بر پای عبدالرحمن نهاده بود و یکی بر پای آن مرد، بر بام بودند

عبدالرحمن گفت من حاقم بکنار بام باید شدن هرد و بکنار بام شدند
عبدالرحمن خویشان را از بام افکند هر دو بیفتادند و جان بدادند و نام
یار عبدالرحمن ابوالعنبر بود»^۱

در این حادثه بیشتر کسانی که بیاری ابن اشعث و بدشمنی حجاج
بر خاستند فقها و جنگیان و موالی بصره و عراق بودند. حجاج آنان را
بسختی شکنجه داد. موالی را پراکنده کرد و هر کدام را به قرای خود
فرستاد و بردست هر يك نام قریه‌یی که او را بدانجا میفرستاد نقش داغ
نهاد. حتی زاهدان و فقیهان نیز که درین ماجرا برضد حجاج
برخاسته بودند عقوبت دیدند. سعید بن جبیر از آن جمله بود. وی از
زاهدان و صالحان آن عصر محسوب میشد و بقدری مورد محبت و احترام
مردم بود که اگر چند عرب نبود مردم بر خلاف رسوم پشت سرش نماز
میخواندند. گویند وقتی او را دستگیر کردند و پیش حجاج بردند از او
پرسید: «وقتی تو بکوفه درآمدی با آنکه جز عربان کسی حق امامت
نداشت مگر من بتو اجازه امامت ندادم.» گفت: چرا، دادی. پرسید
«مگر ترا قاضی نکردم با آنکه همه اهل کوفه میگفتند جز عرب کسی
شایسته قضاء نیست؟» گفت، چرا، کردی. سؤال کرد: «آیا من ترا در
شماره منشیان خویش که همه از بزرگان عرب بودند در نیاوردم؟»
گفت چرا، در آوردی. حجاج گفت «پس موجب عصیان تو نسبت بمن
چه بود؟» فرمان داد تا او را سر بریدند و بدینگونه بسیاری از کسانی را
که همراه ابن اشعث برضد او برخاسته بودند بسختی مکافات داد. و درین
کار چندان بیرحمی و تندخویی نشان داد که خلیفه اموی از دمشق صدای

اعتراض بر آورد. مخصوصاً موالی درین فاجعه زیان بسیار دیدند. از جمله کسانی که با ابن اشعث بر ضد حجاج قیام کردند، فیروز نام از موالی بود. دلاوری و چالاکی او حجاج را سخت نگران می‌داشت. حجاج گفته بود، هر که سرفیروز را نزد من آورد او را ده هزار درهم بدهم، فیروز نیز می‌گفت «هر کس سر حجاج را برای من آورد صد هزار درم بدهم». سرانجام پس از شکست ابن اشعث، فیروز بخراسان گریخت و آنجا بدست ابن مهلب گرفتار شد. او را نزد حجاج فرستادند و حجاج او را بشکنجه‌های سخت بکشت^۱.

این خونریزیها و بیداد گریها ایرانیان را بیشتر بطغیان و عصیان برمی‌انگیخت. آغاز قرن دوم هجری سقوط امویان را تسریع کرد. قیامها و شورشهایی که علویان و خارجیان در اطراف و اکناف کشور پدید می‌آوردند دولت خودکامه و ستمکار بنی امیه را در سر اشیب انحطاط می‌افکند.

از رسوایی‌های بزرگ امویان درین دوره، خروج زید بن علی خشونت و قساوتی بود که در فرو نشانیدن قیام زید بن علی بن حسین و پسرش یحیی نشان دادند. این زید بن علی نخستین کسی بود از خاندان علی که پس از واقعه کربلا بر ضد بنی امیه طغیان کرد و در صدد بدست آوردن خلافت افتاد. وی یک چند پنهانی بدعوت مشغول می‌بود و زمینه شورش و خروج را آماده می‌کرد. درین مدت بسا که نهان گاه خویش را از بیم دشمنان عوض می‌کرد. گذشته از کوفه که در آن زمینه افکار را برای خویش آماده کرده بود چندی نیز بصره

رفت و در آنجا هم بجمع یاران و تهیه همدستان پرداخت. با اینهمه وقتی نوبت اقدام فرارسید والی کوفه، چنان پیش از او بسیج جنگ کرده بود که یاران زید رایارای مقاومت مانند و از پیرامون او پراکنده شدند. در باره داستان خروج او نوشته اند که «زید پیوسته سودای خلافت در سر داشت و بنوامیه می دانستند پس اتفاق افتاد که هشام [خلیفه اموی] زید را بودیعی از خالد بن عبدالله القسری [امیر سابق کوفه که او را هشام باز داشته بود و مصادره کرده بود و یوسف بن عمر را بجایش فرستاده بود] متهم کرد و نامه باو نوشت تا پیش یوسف بن عمر امیر کوفه رود، زید بکوفه رفت و یوسف از او آن حال پرسید، زید معترف نشد. یوسف او را سوگند داد و باز گردانید. زید از کوفه بیرون آمد و روی بمدینه نهاد. کوفیان پیش او آمدند و گفتند صد هزار مرد شمشیر زن داریم که همه در خدمت تو و جان سپاری کنند باز ایست تا با تو بیعت کنیم و بنوامیه اینجا اندک اند و اگر از ما یک قبیله قصد ایشان کند همه را قهر تواند کرد تا بهمه قبایل چهرسد. زید گفت من از غدر شما می ترسم و می دانید که با جد من حسین (ع) چه کردید ترک من گیرید که مرا این کار در خور نیست. ایشان او را بخدای تعالی سوگند دادند، و بعهود و موثیق مستحکم گردانیدند و مبالغه بسیار نمودند. زید بکوفه آمد و شیعه فوج فوج بیعت می کردند تا پانزده هزار مرد از اهل کوفه بیعت کردند بغیر از اهل مداین و بصره و واسط و موصل و خراسان، چون کار تمام شد... آنگاه دعوت آشکار کرد و یوسف بن عمر که از طرف بنوامیه امیر کوفه بود

* عبارت بین دو قلاب [] در متن کتابی که عبارت اصل، از آن نقل شده است نیست برای روشن شدن مطلب در اینجا الحاق شده است.

لشکری جمع کرد و جنگی عظیم کردند و آخر لشکرزید متفرق شدند و او با اندک فوجی بماند و جنگی عظیم کرد ناگاه به تیری که بر پیشانی او آمد کشته شد. یاران او را دفن کردند و آب بر سر او براندند تا گور او پیدا نباشد و او را از خاک بر نیارند. یوسف بن عمر در جستن کالبد اوسعی نمود و بازیافت و فرمود تا صلبش کردند و مدتی مصلوب بود، بعد از آنش بسوختند و خاکستر او را در فرات ریختند^۱ پس از بدارزدن، سرش را نیز به دمشق و سپس از آنجا بمکه و مدینه بردند. یکی از جهات آنکه بنی امیه با سانی توانستند یاران زید را مقهور و پراکنده سازند آن بود که در بین پیروان او وحدت کلمه نبود و حتی در آن میان از خوارج و کسانی که هیچ قصد نصرت و یاری او را نداشتند بسیار کسان بودند. ضعف و مسامحه مردم کوفه و دقت و مواظبت جاسوسان و منهبان بنی امیه نیز از اموری بود که سبب شکست زید و پیروزی امویان گشت.^۲

پس از زید پسرش یحیی در خراسان برخاست.

اما او نیز مانند پدر کشته شد و با قتل اودست یحیی بن زید

بنی امیه دیگر بار آلوده بخون يك بیگناه دیگر گشت. این یحیی، در همان روزهایی که پدرش بیاری کوفیان با بنی امیه بستیزه برخاست در کوفه جان خود را در خطر دید. ازین رو اندکی بعد از قتل پدر پنهانی از کوفه بگریخت و با چند تن از یاران خویش بخراسان رفت. در سرخس،

۱- تجارب السلف ص ۸۲-۸۱

۲- برای اخبار زید بن علی گذشته از یعقوبی، طبری، مقریزی، مقاتل الطالبین ركبہ، عمدة الطالب ص ۱۳۰، تبصرة العوام ص ۱۸۵، الفرق بین الفرق ص ۲۵، بیان الادیان ص ۳۴، الملل والنحل شهرستانی ص ۱۱۶ چاپ کورتن، و کتب عدیده دیگر.

خوارج که با بنی امیه میانه‌ی نداشتند در صدد بر آمدند با او همدست شوند و سر به شورش بر آورند. اما یاران یحیی او را از اتحاد با خوارج بازداشتند و او بباخ رفت. در آنجا بتدارک کار خویش پرداخت و یاران بر وی گرد آمدند یوسف بن عمر که زید را کشته بود از یحیی بیم داشت چون دانست کاریحیی در خراسان بالا گرفته است بوالی خراسان که نصر بن سیار بود نامه کرد تایحیی را فرو گیرد. نصر بن سیار از فرمانروای بلخ درخواست و او یحیی را فرو گرفت و نزد نصر فرستاد. نصر بن سیار یحیی را در مرو بزدان کرد اما ولید بن یزید خلیفه اموی که بجای هشام خلافت یافته بود نامه‌ی بنصر بن سیار نوشت و فرمان داد تایحیی را آزار نرساند و رها کند. نصر او را رها کرد و بنواخت و نزد خلیفه روانه نمود اما به حکمرانان بلاد خراسان، از سرخس و طوس و ابر شهر [که نیشا بود باشد] دستور داد که او را رها نکنند تا در خراسان بماند. چون یحیی به بی‌هق رسید از بیم گزند یوسف بن عمر بهتر آن دید که به عراق نرود و در خراسان بماند همانجا نیز بماند و دعوت آغاز کرد. صد و بیست کس با او بیعت کردند. با همین اندک مایه نفر آهنگ ابر شهر کرد و بر عمر و بن زراره که فرمانروای آن شهر بود فائق آمد. پس از آن بهرات و جوزجانان رفت و در آنجا عده‌ی دیگر از مردم خراسان بدو پیوستند اما چندی بعد لشکری که نصر بن سیار بدفع او فرستاده بود با او تلافی کرد. جنگی سخت و خونین روی داد. یحیی با یارانش کشته شدند (رمضان ۱۲۵ هجری) سرش را به دمشق بردند و پیکرش را بر دروازه جوزجانان آویختند تا روزی که یاران ابو مسلم بر خراسان دست یافتند او هم چنان بر دار بود. مرگ یحیی که در هنگام قتل ظاهر آهجده

سال بیش نداشت و رفتارها انت آمیزی که با کشته او کردند شیعیان خراسان را سخت متأثر کرد^۱. ازین رو، ابومسلم صاحب دعوت، از این امر استفاده کرد و کسانی را که با او بیعت میکردند وعده می داد که انتقام خون یحیی را از کشتن گانش باز خواهد. درحقیقت، خون یحیی مثل خون ایرج و سیاوش، بهانه جنگ باشد، و بسیاری از مردم خراسان را بکین توی واداشت و بر ضد بنی امیه همداستان ساخت چندانکه ابومسلم چون بر جوزجانان دست یافت قاتلان یحیی را بکشت و پیکر یحیی را از دار فرود آورد و دفن کرد مردم خراسان هفتاد روز بر یحیی سوگواری کردند و در آن سال چنانکه مسعودی نقل می کند، هیچ کودک در خراسان نژاد الا^۲ که او را یحیی و یازید نام کردند^۲.

این مایه ستمکاری که از بنی امیه و عمال آنها صادر میشد خاطر مسلمانان خاصه موالی را از آنها رنجور و رمیده می کرد. اما آنچه آنها را تالب پرتگاه سقوط کشانید تعصب و اختلاف شدیدی بود که بین یمانی ها و مضرهای از دیر باز در گرفته بود و در آخر روزگار بنی امیه ستیزه های خانوادگی را در بین قوم سبب گشته بود. دشمنی میان دو قبیله در تاریخ عرب سابقه طولانی دارد اما بیخردی و خودکامگی ولید بن یزید خلیفه اموی، مقارن این ایام آنرا تجدید کرد. خالد بن عبدالله قسری که یمانی بود در زمان یزید بن عبدالملک

۱ - در باب یحیی بن زید و قیام او گذشته از طبری، مسعودی، یعقوبی به مقاتل الطالبیین ابوالفرج اصفهانی و تاریخ بزمزیده حمدالله مستوفی رجوع کنید. برای تحقیق، فرنگی ها نیز رجوع نمایند به مقاله C. Van Arendonk در دائرة المعارف اسلام ج ۴

۲ - مروج، ج ۱، ص ۲، ص ۱۸۵ چاپ مصر

و برادرش هشام مدتی در عراق حکومت کرده بود. یوسف بن عمر ثقفی که پس از او بحکومت عراق منصوب شد در صدد برآمد که او را بحبس باز دارد و اموالش را بازجو و شکنجه بستاند اما هشام با آنکه دربارۀ خالد بدگمان بود بزجر و نکال اورضانداد. چون نوبت خلافت بولید رسید خالد را به یوسف سپرد و یوسف او را بکوفه برد و باشکنجه بکشت یمانیان گرد آمدند و آهنگ ولید کردند و ولید مضریه را بدفع آنان گماشت. در جنگی که میان آنهارخ داد مضریه مغلوب شدند. یمانیه بدمشق درآمدند و محمد بن خالد را که ولید باز داشته بود آزاد کردند سپس یزید بن ولید پسر عم ولید را بجای او برداشتند و ولید را بخواری کشتند^۱.

بدینگونه کار خلافت دستخوش هرج و مرج

و عرضهٔ تعصب و نزاع یمانیه و مضریه گشت

سقوط امویان

زیرا مضریه نیز چندی پس از مرگ یزید که بیش از ششماه خلافت نکرد مروان بن محمد را بخلافت برداشتند و بار دیگر یمانیه را زبون کردند.

این هرج و مرج مایهٔ ضعف دولت بنی امیه گشت. خاصه که در

خراسان مرکز دعوت عباسیان نیز، بر اثر این نزاع و تعصب، بنی امیه مجال سرکوبی مخالفان خویش را نمی یافتند. شیپور انقلاب طنین افکنده بود و دشمنان هر چند سال، در گوشه بی از مملکت قیام می کردند. سقوط بنی امیه قطعی و حتمی بود.

خراسان مهد افسانه های پهلوانی ایران، که از مرکز حکومت

عربی دورتر بود ، بیش از هر جا برای قیام ایرانیان مناسب می نمود .
بهمین جهت وقتی قدرت بنی امیه رو با فول میرفت دعوت عباسیان در
آنجا طرفداران بسیار یافت .

دعوت ابو مسلم در آن سامان با شور و علاقه خاصی تلقی گشت .
کسانی که از جور و تحقیر و بیداد عربان بستوه آمده بودند ، این
نهیضت را مژده رهایی خویش تلقی کردند . نصر بن سیار که در خراسان
شاهد این احوال و اوضاع بود ، در پایان نامه یی که بمروان آخرین
خلیفه اموی فرستاد ، اضطراب و نگرانی خود را از توسعه نهیضت ابو مسلم
آشکارا بیان میکرد و از حیرت و خشم می گفت و می نوشت که : « من
درخشیدن پاره های آتش را در میان خاکستر معاینه می بینم و زودا که
پاره های آتش افروخته گ-ردد . دوپاره چ-وب ، آتش را بر
میافروزد و همیشه سخن مقدمه عمل قرار میگیرد . من از سر تعجب
همواره میگویم که کاش میدانستم بنی امیه بیدارند یا خواب؟ » اما بنی-
امیه در خواب بودند : خواب غفلت و غروری که همیشه دولت های خود
کامه و ستمکار را تا کنار پرتگاه سقوط میکشاند . قیام ابو مسلم بود که
آنان را از این خواب خوش برانگیخت و بنیاد خلافت اموی را یکسره
بر انداخت .

۱ - تاریخ یعقوبی ج ۳ ص ۷۹ - مضمون این ابیات است که نصر بخلیفه

نوشته است :

ویوشك ان یكون له ضرام
و ان الفعل یقدمه الکلام
ایقناظ امیه ام نیام

اری بین الرماد و میض جمر
فان النار بالعودین توری
اقول من التعجب لیت شعری

۴

زبان گمشده

در آن روزها که بارید و نکیسا بانوهای

پهلوی و ترانه‌های خسروانی در و دیوار کاخ

نغمه‌های کین

خسروان را در امواج لطف و ذوق فرو می گرفتند ، زبان تازی در کام فرمانروایان صحرا از ریگ‌های تفتۀ بیابان نیز خشک تر و بی حاصل تر بود . در سراسر آن بیابانهای فراخ بی پایان اگر نغمه‌یی طنین می افکند سرود جنگ و غارت و نوای رهنزی و مردم کشی بود . نه پندی و حکمتی بر زبان قوم جاری بود و نه شوری و مهری از لب‌هایشان می تراوید . شعرشان توصیف پیشگ شتر بود و خطبه‌شان تحریض بجنگ . بخلاف ایران که زبان آن سراسر معنی و حکمت بود . اندرز نامه‌های لطیف و سخنان دلپذیر داشتند . کتاب‌های دینی و سرودهای آسمانی زمزمه می نمودند . داستانهای شیرین از پادشاهان گذشته در خداینامه‌ها می سرودند . هر طبقه رازبانی و خطی جدا گانه بود . در دربار شاهان زبانهای خوزی و پارسی و در هر یک جایی و مقامی داشت^۱ . سرودهای لطیف و سخنان زیبارا ارجی و بهایی بود درست است که شعر عروضی ، بدین

۱- در بعضی کتابها از قول عبدالله بن مقفع نقل شده است که پادشاهان ایران در مجالس خویش بزبان پهلوی سخن می گفته‌اند اما در خلوتها با بزرگان مملکت بلفت خوزی تکلم می نموده‌اند . همچنین مردم بلاد مدائن و کسانی که بر درگاه پادشاهان بوده‌اند زبانشان دری بوده است و موبدان و منسوبان آنها بزبان فارسی سخن می رانده‌اند . (رك : الفهرست ، طبع مصر ص ۱۹ ، یا قوت ، ج ۴ ، کلمه فهلو - و حمزه اصفهانی : التنبيه على حدوث التصحيف) .

صورت که پس از اسلام متداول گشته است در آن روزگار معمول نبود. اما وجود شعر و سرود، در ایران پیش از اسلام، از وجود شعر جاهلی عرب محقق ترست. شهرت و آوازه خنیاگران و نغمه پردازان مشهوری مانند باربد و نکبسا حکایت از وجود شعر در زبان پهلوی دارد. البته هیچ موسیقی و آواز، بی شعر تحقق نمی یابد و بدین سبب می توان گفت نغمه های این خنیاگران و مشگران بانوعی شعر همراه بوده است. نمونه این نوع اشعار را محققان در قطعه های پهلوی «درخت اسوریک» و «یادگار زیران» و برخی از «پندنامه ها» نشان می دهند. مناجاتها و سرودهای مانوی نیز، که نمونه هایی از آن امروز بدستست، لطیف ترین نمونه شعر پیش از اسلام ایران را عرضه می دارد^۱. زبان ایران، در آن زمان گذشته از شعر آثار فلسفی و علمی نیز داشت. حتی بعضی از کتابهای علمی را از یونانی و هندی بدان زبان نقل کرده بودند. زبان این قوم زبان شعر و ادب و زبان ذوق و خرد بود. زبان قومی بود که از خرد و دانش و فرهنگ و ادب بقدر کفایت بهره داشت. با اینهمه این قوم، «که بصد زبان سخن می گفتند» وقتی، با اعراب

۱ - مانویان، بموسیقی و شعر، مثل سایر هنرهای زیبا علاقه خاصی داشته اند. نمونه هایی از دعاها و سرودهای دینی آنها در کشفیات و حفريات تورفان بدست آمده است. برای اطلاعات بیشتر، درین باب و در باب تمام مسائل مربوط بمانویه رجوع شود به: کتاب (مانی و دین او؛ دو خطابه از آقای سید حسن تقی زاده، نشریه انجمن ایران شناسی تهران ۱۳۳۵) مخصوصاً ص ۵۵. تمام ماخذ و منابع مهم شرقی و غربی در این کتاب نقل و ذکر شده است و برای نمونه بی از سرودها و ادعیه مانویان رك به ،

Boyce (M): The Manichean Hymn—cycles in Parthian. oxford university

Press 1954.

مسلمان روبرو گشتند « آیا چه شنیدند که خاموش شدند ؟ »

زبان تازی پیش از آن ، زبان مردم نیمه وحشی
محسوب میشد و لطف و ظرافتی نداشت .

پیام تازه

با اینهمه ، وقتی بانگ قرآن و اذان در فضای ملک ایران پیچید ، زبان پهلوی
در برابر آن فرو ماند و بخاهوشی گرایید . آنچه درین حادثه زبان
ایرانیان را بند آورد سادگی و عظمت « پیام تازه » بود . و این پیام تازه ،
قرآن بود که سخنوران عرب را از اعجاز بیان و عمق معنی خویش
بسکوت افکنده بود . پس چه عجب که این پیام شگفت انگیز تازه
در ایران نیز زبان سخنوران را فرو بندد و خردها را بحیرت اندازد .
حقیقت این است که از ایرانیان ، آنها که دین را بطیب خاطر خویش
پذیرفته بودند شور و شوق بی حدی که درین دین مسلمانی تازه می -
یافتند چنان آنها را محو و بیخود میساخت که بشاعری و سخن گوئی
وقت خویش بتلف نمی آوردند . علی الخصوص که این پیام آسمانی
نیز ، شعر و شاعری را ستوده نمیداشت و بسیاری از شاعران را در شمار
گمراهان و زیانکاران میشناخت . آنکسان نیز ، که از دین عرب و
از حکومت او دل خوش نبودند ، چندان عهد و پیمان در « ذمه » داشتند
که نمی توانستند لب بسخن بگشایند و شکایتی را اعتراضی کنند .
ازین روست که در طی دو قرن ، سکوتی سخت ممتد و هراس
انگیز بر سراسر تاریخ و زبان ایران سایه افکنده است و در تمام آن
مدت جز فریادهای کوتاه و وحشت آلود اما بریده و بی دوام ، از هیچ
لبی بیرون نتراویده است و زبان فارسی که در عهد خسروان از شیرینی
و شیوایی سرشار بوده است در سراسر این دوقرن ، چون زبان گنگان

ناشناس و بی‌اثر مانده است و مدتی دراز گذشته است تا ایرانی، قفل خموشی را شکسته است و لب بسخن گشوده است.

آنچه از تأمل در تاریخ ببر می‌آید این است،
 زبان گمشده که عربان هم از آغاز حال، شاید برای آنکه از

آسیب زبان ایرانیان در امان بمانند، و آن را همواره چون حربه تیزی در دست مغلوبان خویش نه بیند در صدد برآمدن زبان‌ها و لهجه‌های رایج در ایران را. از میان ببرند. آخر این بیم هم بود که همین زبانها خلقی را بر آنها بشوراند و ملک و حکومت آنان را در بلاد دور افتاده ایران بخطر اندازد. بهمین سبب هر جا که در شهرهای ایران، به خط و زبان و کتاب و کتابخانه برخوردند با آنها سخت بمخالفت برخاستند. رفتاری که تازیان در خوارزم با خط و زبان مردم کردند بدین دء و ی حجت است. نوشته‌اند که وقتی قتیبة بن مسلم سردار حجاج، بار دوم بخوارزم رفت و آن را باز گشود هر کس را که خط خوارزمی می‌نوشت و از تاریخ و علوم و اخبار گذشته آگاهی داشت از دم تیغ بی‌دریغ در گذاشت و موبدان و هیربدان قوم را یکسر هلاک نمود و کتابهایشان همه بسوزانید و تپاه کرد تا آنکه رفته رفته مردم امّی ماندند و از خط و کتابت بی‌بهره گشتند و اخبار آنها اکثر فراموش شد و از میان رفت. این واقعه نشان می‌دهد که اعراب زبان و خط مردم ایران را بمثابه حربه‌یی تلقی می‌کرده‌اند که اگر در دست مغلوبی باشد ممکن است بدان باغالب در آویزد و بستیزه و پیکار بر خیزد. ازین رو شگفت نیست که در همه شهرها، برای از میان بردن زبان و خط و فرهنگ ایران

بجد کوششی کرده باشند . شاید بهانه دیگری که عرب برای مبارزه با زبان و خط ایران داشت این نکته بود که خط و زبان محوس را مانع نشر و رواج قرآن می‌شمرد . در واقع ، از ایرانیان ، حتی آنها که آیین مسلمانی پذیرفته بودند زبان تازی را نمی‌آموختند و ازین رو بسا که نماز و قرآن را نیز نمی‌توانستند بتازی بخوانند . نوشته‌اند که «مردمان بخارا باول اسلام در نماز ، قرآن به پارسی خواندندی و عربی نتوانستندی آموختن و چون وقت رکوع شدی مردی بود که در پس ایشان بانگ زدی بکنیتا نکنیت ، و چون سجده خواستندی کردن بانگ کردی نگو نیانگونی کنیت»^۱ با چنین علاقه‌ای که مردم ، در ایران بزبان خویش داشته‌اند شگفت نیست که سرداران عرب ، زبان ایران را تا اندازه‌ی بادین و حکومت خویش معارض دیده باشند و در هر دیاری برای از میان بردن و محو کردن خط و زبان فارسی کوششی ورزیده باشند .

بدینگونه شك نیست که در هجوم تازیان بسیاری

از کتابها و کتابخانه‌های ایران دستخوش آسیب

کتاب سوزی

فنا گشته است . این دعوی را از تاریخها می‌توان حجت آورد و قرائن

۱- تاریخ بخارا ص ۷۵ چاپ تهران - برای قرائت و اشتقاق این الفاظ

در زبان سغدی، و مطالعه عقاید استاد هنینگ Henning و استاد روزنبرگ Rosenberg در این باب ، رجوع شود به تعلیقات آقای ریچارد فرای R. Frye بر ترجمه تاریخ بخارا که ایشان بنام : The History of Bukhara, 1954 بزبان انگلیسی منتشر کرده‌اند و عقاید زبان‌شناسان مزبور در آنجا بتفصیل نقل شده است (رک: ص ۲۳۵ کتاب مزبور) گذشته از استاد هنینگ و روزنبرگ ، مرحوم بهارنیز این عبارات و الفاظ را بقیاس تصحیح کرده است بدین شکل : نگون کنیت . و نگونیا نگون کنیت . رک : سبک‌شناسی ج ۱ ص ۲۲۹

بسیار نیز از خارج آن را تأیید می کند . با اینهمه بعضی از اهل تحقیق در این باب تردید دارند . این تردید چه لازم است ؟ برای عرب که جز کلام خدا هیچ سخن را قدر نمی دانست کتابهایی که از آن مجوس بود و البته نزد وی دست کم مایه ضلال بود چه فایده داشت که بحفظ آنها عنایت کند ؟ در آیین مسلمانان آن روزگار آشنایی بخط و کتابت بسیار نادر بود و پیداست که چنین قومی تا چه حد می توانست به کتاب و کتابخانه علاقه داشته باشد . تمام قراین و شواهد نشان می دهد که عرب از کتابهایی نظیر آنچه امروز از ادب پهلوی باقی مانده است فایده یی نمی برده است درینصورت جای شك نیست که در آنگونه کتابها بدیده حرمت و تکریم نمی دیده است . از اینها گذشته ، دردوره یی که دانش و هنر ، بتقریب در انحصار موبدان و بزرگان بوده است ، از میان رفتن این دو طبقه ، ناچار دیگر موجبی برای بقای آثار و کتابهای آنها باقی نمی گذاشته است . مگر نه این بود که در حمله تازیان ، موبدان بیش از هر طبقه دیگر مقام و حیثیت خویش را از دست دادند و تار و مار و کشته و تباه گردیدند ؟ با کشته شدن و پراکنده شدن این طبقه پیداست که دیگر کتابها و علوم آنها نیز که به درد تازیان هم نمی خورد موجبی برای بقا نداشت . نام بسیاری از کتابهای عهد ساسانی در کتابها مانده است که نام و نشانی از آنها باقی نیست . حتی ترجمه های آنها نیز که در اوایل عهد عباسی شده است از میان رفته است . پیداست که محیط مسلمانانی برای وجود و بقاء چنین کتابها مناسب نبوده است و سبب نابودی آن کتابها نیز همین است .

باری از همه قراین پیداست که در حمله عرب بسیاری از کتابهای

ایرانیان ، از میان رفته است . گفته اند که وقتی سعدبن ابی وقاص بر مداین دست یافت در آنجا کتابهای بسیار دید . نامه به عمر بن خطاب نوشت و در باب این کتابها دستوری خواست . عمر در پاسخ نوشت که آنهمه را بآب افکن که اگر آنچه در آن کتابهاست سبب راهنمایی است خداوند برای ما قرآن فرستاده است که از آنها راه نماینده تراست و اگر در آن کتابها جز مایه گمراهی نیست خداوند ما را از شر آنها در امان داشته است . ازین سبب آنهمه کتابها را در آب یا آتش افکندند . درست است که این خبر در کتابهای کهنه قرنهای اول اسلامی نیامده است و بهمین جهت بعضی از محققان در صحت آن دچار تردید گشته اند اما مشکل می توان تصور کرد که اعراب ، با کتابهای مجوس ، رفتاری بهتر از این کرده باشند .

بهر حال از وقتی حکومت ایران بدست تازیان افتاد زبان ایران نیز زبون تازیان گشت . دیگر نه در دستگاه فرمانروایان بکار می آمد و نه در کار دین سودی میداشت . در نشر و ترویج آن نیز اهتمامی نمی رفت و ناچار هر روز از قدر و اهمیت آن می کاست . زبان پهلوی اندک اندک منحصر بمو بدان و بهدینان گشت . کتابهایی نیز اگر نوشته میشد بهمین زبان بود . اما از بس خط آن دشوار بود اندک اندک نوشتن آن منسوخ گشت . زبانهای سغدی و خوارزمی نیز در مقابل سختگیریهایی که تازیان کردند رفته رفته متروک می گشت . این زبانها نه بآدین تازی و زندگی تازه سازگار بودند و نه هیچ اثر تازه بی بد آنها پدید می آمد . ازین روی بود ، که وقتی زبان تازی آواز بر آورد زبانهای ایران يك چند دم در

کشیدند. در حالی که زبان تازی زبان دین و حکومت بود، پهلوی و دری و سغدی و خوارزمی جز در بین عامه باقی نماند. درست است که در شهرها و روستاها مردم باخویشتن باین زبانها سخن می‌راندند اما این زبانها جز این چندان فایده دیگر نداشت. به همین سبب بود که زبان ایران در آن دوره‌های سکوت و بینوایی تحت سلطه زبان تازی در آمد و بدان آمیخته گشت و علی‌الخصوص اندک‌اندک لغتهایی از مقوله دینی و اداری در زبان فارسی وارد گشت.

نقل دیوان از پارسی بتازی در روزگار حجاج،
 نیز از اسباب عمده ضعف و شکست زبان ایران
 نقل دیوان

گشت. دیوان عراق تاروزگار حجاج بخط و زبان فارسی بود، حساب خراج ملك و ترتیب خرج لشکریان را دیران و حسابگران فرس نگاه می‌داشتند. در عهد حجاج، تصدی این دیوان را زادن فرخ داشت. حجاج در کار خراج اهتمام بسیار می‌ورزید و چون باموالی و نبطی‌ها دشمن بود در صدد بود که کار دیوان را از دست آنها باز ستاند. در دیوان زادن فرخ، مردی بود از موالی تمیم، نامش صالح بن عبدالرحمن که بفارسی و تازی چیزی می‌نوشت. و این صالح، در بصره زاده بود و پدرش از اسرای سیستان بود. درین میان حجاج صالح را بدید و بپسندید و او را بنواخت و بخویشتن نزدیک کرد. صالح شادمان گشت و چون يك چند بگذشت، روزی با زادن فرخ سخن می‌راند. گفت بین من و امیر واسطه تو بوده‌یی اکنون چنان بینم که حجاج را در حق من دوستی پدید آمده است و چنان پندارم که روزی مرا بر تو در کارها پیش دارد و ترا از پایگاه خویش بر اندازد. زادن فرخ گفت باک

مدار . چه ، حاجتی که او بمن دارد بیش از حاجتی است که من باو دارم . و او بجز من کسی را نتواند یافت که حساب دیوان وی را نگهدارد . صالح گفت اگر من بخواهم که دیوان حساب را بتازی نقل کنم توانم کرد . زادن فرخ گفت اگر راست گویی چیزی نقل کن تا من به بینم . صالح چیزی از آن بتازی کرد . چون زادن فرخ بدید بشگفت شد و دبیران را که در دیوان بودند گفت خویشان را کاری دیگر بجوید که این کار تباہ شد . پس از آن ، از صالح خواست که خویشان را بیمار گونه سازد و دیگر بدیوان نیاید . صالح خویشان را بیمار فرا نمود و یک چند بدیوان نیامد . حجاج از او پرسید گفتند بیمار است طبیب خویش را که تیادوروس نام داشت به پرسیدنش فرستاد . تیادوروس در وی هیچ رنجوری ندید چون زادن فرخ از این قضیه آگاه گشت از خشم حجاج بترسید . کس نزد صالح فرستاد و پیام داد که بدیوان باز آید . صالح بیامد و همچنان بسر شغل خویش رفت . چون یک چند بگذشت فتنه ابن اشعث پدید آمد و در آن حادثه چنان اتفاق افتاد که زادن فرخ کشته شد . چون زادن فرخ کشته آمد حجاج کار دیوان را بصالح داد و صالح بیامد و بجای زادن فرخ شغل دبیری بردست گرفت . مگر روزی در اثنای سخن ، از آنچه بین او و زادن فرخ رفته بود چیزی گفت حجاج بدو در پیچید و بجد در خواست تا دیوان را از پاری بتازی نقل کند ، صالح نیز پذیرفت و بدین کار رای کرد . زادن فرخ را فرزندی بود ، نامش مردانشاه ، چون از قصد صالح آگاه شد بیامد و ازو پرسید که آیا بدین مهم عزم جزم کرده ای ؟ صالح گفت آری و این بانجام خواهم رسانید . مردانشاه

گفت چون شمارها را بتازی نویسی دهویه و بیستویه را که در فارسی هست چه خواهی نوشت؟ گفت عشر و نصف عشر نویسم . پرسید «وید» را چه نویسی؟ گفت بجای آن «ایضاً» نویسم . مردانشاه بخشم درشد و گفت خدای بیخ و بن تواز جهان براندازد که بیخ و بن زبان فارسی را بر افکندی و گویند که دبیران ایرانی ، صدهزار درم بدو دادند تا عجز بهانه کند و از نقل دیوان بتازی در گذرد . صالح پذیرفت و دیوان عراق را بتازی در آورد^۱ و از آن پس دیوان بتازی گشت و ایرانیان را که تا آن زمان در دیوان قدری و شأنی داشتند ، بیش قدر و امکانت نماند و زبان فارسی که تا آن زمان در کار دیوان بدان حاجتمند بودند از آن پس مورد حاجت نبود و روز بروز روی در تنزل آورد .
درین خموشی و تاریکی و وحشی و خون آلودی

آغاز سکوت

که درین روز گاران ، نزدیک دو قرن بر تاریخ ایران سایه افکنده ست بیهوده است که محقق در پی یافتن برگه‌هایی از شعر فارسی بر آید . زیرا محیط آن زمانه ، هیچ برای پروردن شاعری پارسی گوی مناسب نبود . آنچه عرب در آندوره از شعر درك می کرد قصیده‌هایی بود که عربان در ستایش و نکوهش بزرگان روزگار خویش می‌سرودند یا قطعه‌هایی که به نام رجز می‌گفتند و از شور و حماسه جنگی آکنده بود . البته هیچ يك از این دو گونه شعر در چنان روز گاران در زبان پارسی مجال ظهور و سبب وجود نداشت . در آن روز گاران که قوم ایرانی مغلوب تازیان گشته

۱- رك ، الفهرست ص ۳۳۸ - ادب‌الکتاب صلی ص ۱۹۲ - بلادزی

بود و جز نقش مرگ و شکست و فرار در پیش چشم نداشت حماسه جنگی نداشت تارجز بسراید. نیز در چنان هنگامه‌یی که در شهرهای ایران عربان حکومت می‌کردند و خلیفه نیز که در شام یا بغداد می‌نشست عرب بود ناچار از ایرانیان کسی در صدد بر نمی‌آمد که خلیفه یا عمال او را بزبان فارسی بستايد. معانی دینی و اخلاقی نیز، نه در شعر آن روزگاران چندان معمول بود و نه ایرانیان مسلمان اگر اندیشه‌هایی از اینگونه داشتند نقل آنها را بزبان فارسی سودمند می‌شمردند. ایرانیان نامسلمان نیز مجالی و فراغی برای اینگونه سخنان کمتر می‌یافتند. ستایش زن و شراب نیز که ماده غزل می‌توانست باشد، تجاوزی بحرمت و حرم مسلمانان بود و هرگز مورد اغماض تازیان واقع نمی‌گشت. با این همه اگر سخنانی از اینگونه، بوسیله زنادقه و آزاد اندیشان آن روزگار گفته میشد از انجمن بیرون نمی‌رفت و بین خود قوم می‌ماند و انعکاسی نمی‌یافت شاید بهمین سبب اگر چیزهایی از اینگونه بپارسی و حتی تازی گفته میشد نمی‌ماند و از میان می‌رفت. هجو و شکایت نیز که از عمده ترین مایه‌های شعرست درین دوره مجال ظهور نمی‌یافت. هر اعتراضی و هر شکایتی که در چنان روزگاری بزبان یکی از ایرانیان برمی‌آمد بشدت خفه میشد. خلفا مکرر شاعران و گویندگانی را که بزبان تازی از مفاخر ایران، و از تاریخ گذشته نیاکان خویش سخن یاد می‌کردند آزار و شکنجه می‌دادند^۱.

۱- برای نمونه رفتاری که خلفا با این گونه شعرا می‌کردند، رک: به‌آغانی

از اینگونه سخنان ، اگر چیزی گفته میشد
 فریاد خاموشان بسی نمی پایید و با آثار دیگر شعوبیان از میان
 می رفت و اگر صدایی با اعتراض و شکایت بر می خاست انعکاس بسیار
 نمی یافت و در خلال قرنها محومی گشت . در برابر مظالم و فجایعی
 که عربان در شهرها و روستاها بر مردم روا می داشتند جای اعتراض
 نبود . هر کس در مقابل جفای تازیان نفس بر می آورد کافر و زندیق
 شمرده میشد و خونس هدر می گشت . شمشیر غازیان و تازیانه حکام
 هر گونه صدای اعتراضی را خفه و خاموش می کرد .

اگر صدایی بر می آمد فریاد درد ناك اما ضعیف شاعری بود
 که بر ویرانی شهر و دیار خویش نوحه می کرد و مانند ابوالینبغی ،
 يك امیرزاده بد فرجام اندوه و شکایت خود را بدینگونه می سرود :

سهرقند کندمند پذیرت کی اوفکند

از شاش ته بهی همیشه ته خهی^۱

یا ناله جانسوز زرتشتی ایران دوستی بود که در زیر فشار رنجها و
 شکنجهها آرزو می کرد که يك دست خدایی از آستین غیب بر آید و
 کشور را از چنگ تازیان برهاند و بانتظار ظهور این موعود غیبی
 بزبان پهلوی می سرود :

کی باشد که پیکی آید از هندوستان

۱- گوینده این ترانه، ابوالینبغی عباس بن طرخان بایجی برمکی و پسرانش
 فضل و جعفر معاصر و مربوط بوده است . قطعه فوق در کتاب المسالك والممالك
 ابن خردادبه نقل شده (ص ۲۶) این قطعه را اولین بار مرحوم عباس اقبال طی
 مقاله‌یی منتشر کرده است . رك ، مجله مهرسال اول شماره ۱۰

که آمد آن شاه بهرام از دوده کیان ✽
 کش پیل هست هزار و بر سراسر هست پیلبان
 که آراسته درفش دارد بآیین خسروان
 پیش لشکر برند با سپاه سرداران
 مردی گسیل^۱ باید کردن زیرک ترجمان
 که رود و بگوید بهندوان
 که ما چه دیدیم از دشت تازیان
 با یک گروه دین خویش پراکندند ، و برفت
 شاهنشاهی ما بسبب ایشان
 چون دیوان دین دارند ، چون سگ خورند نان
 بستاندند پادشاهی از خسروان
 نه بهنر نه بمردی ، بلکه با فسوس و ریشخند
 بستند بستم از مردمان
 زن و خواسته شیرین ، باغ و بوستان
 جزیه بر نهادند و پخش کردند بر سران ✽
 با اسلیک^۲ بخواستند ساو گران

۱- این کلمه را بیلی « بشیر » و مرحوم هدایت « بصیر » خوانده است ،
 صورت فوق که قرائت مرحوم بهار است ظاهراً مناسب تر است .
 ۲- استاد بیلی این کلمه را « اصلی » خوانده است و بممنی مال اصلی گرفته
 است . اما مرحوم بهار احتمال داده است بممنی « عسلی » باشد ، که بموجب برهان
 قاطع « بعضی جامه بی را گویند که مخصوص گبران است » ، یعنی با وجود تحمیل
 عسلی باج هم گرفتند .

بنگر تاچه بدی در افکند این دروغ بگیهان
که نیست از آن بدتر چیزی بجهان^۲...

بدینگونه زبان تازی، با پیام تازه‌یی که از بهشت
آهنگ پارسی آورده بود و با تیغ آهیخته‌یی که هر مخالفی را
بدوزخ بیمی داد، زبان خسروان و موبدان و اندرزگران و خنیاگران
کهن را در تنگنای خاموشی افکند. با اینهمه اگر چند ترانه‌های خسروانی
و آهنگ‌های مغانی در برابر آهنگ قرآن و بانگ ادان خاموشی
گزید لیکن نغمه‌های دلکش و شورانگیز پارسی اندک اندک بر حدیهای
تازیان بر تری یافت و موسیقی و آواز پارسی به اندک زمان فراخنای
بیابانهای عرب را نیز در نوشت و فرو گرفت. هم از آغاز عهد بنی‌امیه در
مکه و مدینه و شام و عراق، بسا کنیزگان خواننده و بسا غلامان خنیاگر
بآهنگ‌های فارسی ترنم می‌کردند. در کتاب اغانی داستانهای هست که
نشان میدهد تازیان تاچه حد شیفته آهنگهای داپذیر پارسی بوده‌اند.
در باره سعید بن مسجح که یکی از قدیم‌ترین خنیاگران عرب در روزگار
معاویه بود، آورده‌اند که آوازه‌های خویش را از روی آهنگهای ایرانی
میساخت. از جمله نوشته‌اند که وی بر گروهی از ایرانیان که در کعبه
بکار گل مشغول بودند گذشت. آوازه‌هایی را که آنها در هنگام کار بدا

۲- برای متن پهلون این قطعه رك به متون پهلوی، جاماسب آسانا

Jamasp - Asana, Pahlavi Texts

مرحوم بهار در مجله مهرسال پنجم و مجله سخن سال دوم و مرحوم صادق هدایت
در مجله سخن سال دوم نیز هر يك ترجمه‌یی از این متن انتشار داده‌اند. ترجمه‌یی

هم از این قطعه بوسیله استادبیلی بانگلیسی شده است. رك

Bailey: Zoroastrian Problems in the Ninth - century Books. P 195

ترنم میگردند شنید و چیزهایی بدان شیوه بتازی ساخت که نزد تازیان بس مطبوع و دلپذیر افتاد . همچنین روایت کرده اند که این سعید بن مسجح نخست بنده یی بود . روزی آوازی پر شور و دلپذیر خواند . خواجهاش چون آن آواز بشنید پسندید و از او پرسید که این آواز را از کجا آموختی؟ ابن مسجح پاسخ داد این آهنگی پارسی است که من شنیده ام و آنرا بتازی نقل کرده ام خواجه را بسیار خوش آمد و او را آزاد کرد . او نیز در مکه ماند و بخنیاگری پرداخت . داستانهای دیگر نیز از اینگونه در کتابها آورده اند و از همه آنها چنین برمی آید که موسیقی و آواز پارسی، هم از آغاز کار اعراب را سخت شیفته خویش داشته بود.^۱ البته ذوق به آهنگهای پارسی، ذوق به زبان پارسی را نیز در تازیان برمی انگیخت. اندک اندک در ترانه ها و نغمه هایی که شاعران تازی گوی می سرودند الفاظ و ترکیبات و حتی جمله ها و مصرعهای پارسی تکرار میشد. در سخنان ابونواس، و در اشعاری که برخی معاصران او سروده اند ازین الفاظ و مصرعهای فارسی بسیار هست. اینک يك نمونه کوتاه :

يا غاسل الطرجهـار للمخند ريس العقار

يا نرجسی و بهاری بده مرا يك باری^۱

اینگونه اشعار، باوزنهای کوتاه و ساده، غالباً برای بزم های طرب گفته میشده است و حکایت از رواج موسیقی و آواز و زبان فارسی در مجالس تازیان دارد و از اینگونه فارسیات، برمی آید که زبان فارسی با

۱ فجر الاسلام، ج ۱ ص ۱۴۳

۱ - طرجهار: قدح شراب . در باب فارسیات ابونواس رجوع شود بمقاله آقای

مجتبی مینوی: مجله دانشکده ادبیات (تهران) سال اول شماره ۳ .

نغمه‌ها و آهنگهای شورانگیزی که با آن همراه بوده است در مجالس اهل طرب قبول تمام داشته است .

از اینها گذشته، هیچ شك نیست که سرودها و ترانه‌های فارسی، مانند دوره‌های پیشین همچنان رواج و رونق خود را داشت. اگر زبانهای پهلوی و سغدی و دری و خوارزمی در دستگاه دین و حکومت در برابر زبان تازی شکست خورده بودند عامه مردم بهمان زبان دیرین سخن می گفتند. خود را داشت. در هر شهری عامه مردم بهمان زبان دیرین سخن می گفتند. ترانه‌ها و سرودها و افسانه‌ها و مثل‌ها همان بود که در قدیم بود .

از اینگونه ترانه‌ها در تاریخها نمونه‌هایی هست . نوشته‌اند که وقتی سعید بن عثمان، از جانب معاویه فرمانروایی خراسان یافت و با نسوی جیحون رفت و بخارا بگشود با خاتون بخارا که کارهای شهر همه بردست او بود صلح کرد و میان آنها دوستی پدید آمد و خاتون برین عرب شیفته گشت و مردم، بزبان بخارایی درین باره سرودها ساختند نمونه‌یی از این سرودهایی که در باب سعید و خاتون بخارا گفته‌اند بدست نیست و جای دریغ است^۱. اما يك دو نمونه از اینگونه سخنان باقی است و از آن جمله ترانه یزید بن مفرغ و حراره کودکان بلخ نقل کردنی است .

داستان یزید بن مفرغ و ترانه‌یی که او در هجو

ترانه‌یی در بصره ابن زیاد گفته است لطفی خاص دارد . نوشته‌اند

که وقتی عباد بن زیاد، برادر عبیدالله معروف در روزگار خلافت یزید بن

۱- تاریخ بخارا ص ۴۸. از این سرود اهل بخارا که گمان می‌رفت نشانی

از آن در دست نیست دو پاره را بنده در يك رساله عربی کهنه یافته‌ام . برای تفصیل

داستان و اصل آن دو پاره رجوع شود بمقاله من در مجله بنما سال ۱۱ شماره ۷

معاویه به حکومت سیستان منصوب گشت یزید بن مفرغ ، که شاعری نامدار بود نیز با او همراه گشت اما در سیستان عباد در نگهداشت او چندان نکوشید و بدو آنگونه که لازم بود عنایت نکرد . یزید برنجید و او را آشکار و پنهان بنکوهید و ناسزا گفت . عباد او را بزندان کرد و یزید چون از زندان بگریخت بعراق و شام رفت و هر جامی رسید پسران زیاد را می نکوهید و در نسب و شرف آنها طعن می کرد عبیدالله او را بگرفت و بزندان انداخت و با او سخت بد رفتاری آغاز نهاد . روزی فرمان داد تا نبیذ با گیاهی «شبرم» نام که اسهال آورد بدو بنوشانیدند . تادر مستی و نزاری طبیعت او نیز روان شد پس از آن گربه یی و خوکی و سگی با او در یک بند کشیدند و بدین حال او را در بصره ، به کوی و برزن میگردانیدند و کودکان بصره در قفای او افتاده بودند و آنچه را از او همی رفت میدیدند و فریادمی زدند و بفارسی می گفتند این شیست؟ - و او نیز بفارسی می گفت:

آبست و نبیذست

و عسارات زیب است

و دنبه فر به و پی است

و سمیه روسیذست

و سمیه نام مادر زیادست که می گفتند در روزگار جاهلیت عرب از روسیان بوده است^۱. این ترانه، نمونه یی است از آنچه درین دوره کودکان بصره، در چنین مواردی می خوانده اند و با آنکه خواننده و گوینده

۱ - ر . ک : تاریخ سیستان ص ۹۶ ، طبقات الشعراء ابن قتیبه ص ۲۱۰ -
 اغانی ج ۱۷ - و طبری سلسله ۲ ص ۳ - ۱۹۲ و همچنین مقاله « قدیمیترین شعر فارسی » مرحوم قزوینی در بیست مقاله ج ۱ طبع طهران ص ۳۴ - و این حکایت را اول بار مرحوم قزوینی درین مورد نقل کرده است .

خود عربست ظاهراً طول اقامت در بلاد ایران زبان فارسی باو آموخته است و بهر حال این چند کلمه نمونه‌یی از آوازاها و ترانه‌های مردم بصره است، در دوره‌یی که هنوز فقط نزدیک چهل سال از سقوط مدائن می‌گذشت. و از این حیث در تاریخ زبان ایران اهمیت خاص دارد.

اما ترانهٔ کودکان بلخ، داستانی دیگر دارد. در سرود در بلخ سال ۱۱۹ هجری، سردار عرب، اسد بن عبدالله قسری از خراسان بجننگ ختلان رفت. اما کاری از پیش نبرد و پس از رنجهای بسیار که دید، شکسته و ناکام باز گشت. چون درین بازگشت به بلخ رسید، مرده‌ان بلخ در حق او سرودها گفتند، طعنه آمیز و تلخ، بفارسی که کودکان شهر می‌خواندند و این از کهنه‌ترین سرودهای کودکان است که در تاریخها آمده است. میخواندند:

از ختلان آمدیه

بر و تباه آمدیه

آباره باز آمدیه

خشك و نزار آمدیه^۱

ازین پس، دیگر، تا پایان قرن دیگر، هیچ صدایی درین تیرگی و خموشی انعکاس نیافت و هیچ سرودی و زمزمه‌یی بر نیامد که آن سکوت سردآهین را بشکند. زبان عامه فارسی دری بود، و در نهان نیز، کتاب‌های دینی و کلامی به پهلوی نوشته میشد. اما بزبان دری آشکارانه شاعری سرودی گفت و نه گوینده‌یی کتابی کرد. باز نزدیک یک قرن انتظار لازم بود تا ذوق و قریحهٔ خاموش ایرانی، «زبان گمشده» خویش را بیابد و بدان نغمه‌های شیرین جاوید خود را آغاز کند.

۱ - ر.ك ، طبری ، حوادث سال ۱۰۸ - همچنین ر.ك ، قدیمترین شعر فارسی در بیست مقالهٔ قزوینی که حکایت فوق از آنجا نقل شده است .

۵

در فتنه سیاه

خروج سیاه جامگان ابومسلم را می توان آغاز
بامداد رستاخیز
رستاخیز ایران شمرد. نهضت این سیاه جامگان
از خشم و نفرت نسبت به مروانیان و عربان مایه میگرفت. اگر شور
و طنی و احساسات قومی و ملی محرك این قوم نبود لامحاله نفرت از
ستمکاران عرب در این نهضت و خروج، سببی قوی بشمار می آمد.
و آل عباس، که از اواخر دوران بنی امیه آرزوی خلافت در سر
می پروردند، از این حس بدبینی و کینه توزی که خراسانیان نسبت
به عرب داشتند، استفاده کردند و آنها را بر ضد خلافت مروانیان بر
آغالیدند^۱. از همین راه بود، که گویند، ابراهیم امام وقتی ابومسلم
را بخراسان جهت نشر دعوت خویش فرستاد بدو نوشت که در خراسان
اگر بتوانی، هر کسی را که بتازی سخن می گوید بکش و از اعراب
مضری کس بر جای مگذار^۲. از این سخن پیداست که محرك عمده
این سیاه جامگان ابومسلم، دشمنی با ستمکاران عرب بوده است و
ابراهیم امام و سایر آل عباس نیز از همین راه آنان را بیاری خویش

۱- عیون الاخبار، ج ۱ ص ۲۰۴

۲- ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۳۰۹

و داشته‌اند. اما اینکه درین نهضت داعیه مذهبی اثری قوی داشته باشد بنظر مشکل می‌آید. در هر حال، محقق است که ابومسلم و یاران او، از نصرت و تأیید عباسیان، جز بر انداختن مروان غرض دیگری نداشته‌اند و مشکل بنظر می‌آید که اگر ابومسلم کشته نمی‌شد و سیاه جامگان فرصت می‌یافتند دولت و خلافت را بر بنی‌عباس باقی می‌گذاشتند. هر چه هست هدف و غرض ابومسلم بدرستی از تاریخها بر نمی‌آید. و از این روی در باب او بین نویسندگان اخبار اختلاف است. بعضی سعی کرده‌اند او را شیعه آل علی فرانمایند. بی‌اعتنائی او را نسبت به منصور نیز، که سرانجام موجب هلاکتش گشت، از همین رهگذر می‌دانند. اما آنچه از قراین بر می‌آید این پندار را بسختی رد می‌کند. رضایت و حتی اقدام او در قتل ابوسلمه خلال که بتشیع متهم بود، نیز تا اندازه زیادی احتمال شیعی بودنش را ضعیف می‌کند. آیا ابومسلم تمایلات زردشتی داشته است؟ درین باب جای اندیشه هست. با آنکه در تبار و نژاد او اختلاف کرده‌اند؛ با آنکه او را بعضی کرد و بعضی عرب نوشته‌اند، از خلال روایات خوب پیدا است که ایرانی بوده است. نامش را بهزادان و نام پدرش را ونداد هرمزد ضبط کرده‌اند. نسب نامه‌یی که برایش نوشته‌اند، او را از نژاد شیدوش پسر گودرز یا رهام پسر گودرز معرفی می‌کند. بعضی نیز او را از فرزندان بزرگمهر بختگان شمرده‌اند. زندگی کودکی او در تاریکی پندارها و افسانه‌ها فرورفته است. افسانه‌ها او را خانه زاد عیسی بن معقل عجللی شمرده‌اند و شاید تصور شیعی بودنش نیز از همین جا سرچشمه گرفته باشد. در ابومسلم نامه‌های عهد صفوی، نسب او را باولاد علی رسانیده‌اند و

اینهمه قطعاً مجعول و ساختگی است . نکته اینجاست ، که علاقه بایران و آیین قدیم ایران ، بطوری از کرده‌ها و گفته‌های او بر می‌آید که هر نسبی و هر پنداری از اینگونه را سست و ضعیف جلوه می‌دهد . کوششی که او در بر انداختن بهاف-رید و پیروان وی کرد بنظر می‌آید که برای مجوسان بیش از مسلمانان سودمند بوده است . همدردی شگفت‌انگیزی که در فاجعه پسر سنباد ، در نشابوز بزیان عربان نشان داد از علاقه او بآیین گبران حکایت دارد . شورش‌ها و سرکشی‌هایی را نیز که کسانی چون سنباد و اسحاق ترک برای خونخواهی او برپا کردند بعضی گواه این دانسته اند که ابومسلم ظاهراً بآیین مجوس تمایل و پیوندی داشته است .

در هر حال شك نیست که ابومسلم ایرانی

آشفته‌گی اوضاع

بوده است . شاید هم بآیین دیرین خویش

علاقه‌یی تمام می‌ورزیده است . اما در سرزمین خویش ، همه جا بآیین خود و آزار مروانیان روبرو بوده است . خراسان و عراق دیار نیاگان خود را می‌دیده است که از بیداد و جفای تازیان عرضه ویرانی و پریشانی گشته است . آشفته‌گی و شوریدگی روزگاری را که در آن مثنی فرومایه قدرت و شکوه خدایان یافته بوده اند بچشم خویش می‌دیده است و دریغ می‌خورده است . نومیدی و واماندگی مردم ایران را که هر روز ببوی رهایی با هر حادثه جوئی همراه می‌شدند و بآرزوی خویش نمی‌رسیده‌اند بدیده عبرت می‌نگریسته است و متأثر می‌شده است . حق آن است که تاریخ روزگار او از پریشانی‌ها و سرگشته‌گی‌ها و نیز از دروغها و تزویرها آکنده بود . دنیای او دنیایی بود که از آشوبها و

دردها مشحون بود .

آرزوهای شریف مرده بود و آراء و عقاید همه جا رنگ تزویرو ریا داشت . دین بهانه‌یی بود که زیان کسان از پی سود خویش بجویند . آن سادگی و آزادگی ، که اسلام هدیه آورده بود ، در دولت مروانین جای خود را به ستمکاری و جهانجویی داده بود . هر روز ، در عراق و خراسان و دیگر جایها ، فرقه تازه‌یی بوجود می‌آمد و دعوت تازه‌یی آغاز می‌گشت . کیسانی‌ها ظهور امام خود را که در کوه رضوی زنده‌اش می‌پنداشتند ، انتظار می‌کشیدند . خارجی‌ها ، با تیغ کشیده نه همان عمال حکومت ، که مال و جان مسلمانان را نیز همواره تهدید می‌کردند . و مرجئه بپاس حرمت خلفا ، قفل سکوت برده‌ان می‌نهادند و بشیوه شکاکان از هر گونه داوری در باب کردار و رفتار ستمکاران تن می‌زدند . دولت بنی امیه ، بسبب غرض‌ها و اختلافها که پدید آمده بود ، روی بافول داشت . همه احزاب و همه فرقه‌ها نیز که در این روزها پدید می‌آمدند و یا خود پدید آمده بودند ، جز بدست آوردن خلافت اندیشه‌یی نداشتند . خلافت مهم‌ترین مسأله‌یی بود ، که در آن روزگار همه جا زبانزد خاص و عام بود . شیعیان آنرا حق فرزندان علی می‌دانستند و خوارج معتقد بودند که هر مسلمان پرهیزگاری می‌تواند بخلافت بنشیند . ازین مسلمانان پرهیزگار نیز هر روزی عده‌یی در هر گوشه از کشور مسلمانان پدید می‌آمدند .

ابومسلم در چنین روزگاری بود ، که ابومسلم فرصت نهضت یافت . این ابومسلم که بود؟ در باب او سخنها گونه‌گون آورده‌اند . پیش ازین نیز ، در باب او اشارتی رفت .

اینقدر هست که در باب اصل و تبار او مورخان اتفاق ندارند. زادگاه او را نیز اهل خبر هر يك بدگر گونه آورده اند. بعضی مرو و بعضی اصفهان و بعضی هم ، جایهای دیگر. بهر حال اعراب و عباسیان ، ظاهرأ در آن زمان وی را از موالی می شمرده اند. گفته اند که در کوفه با خاندان عجلی ارتباط داشت و گویا در همانجا بود که با بعضی غلاة آشنا شد و از عقاید و دعاوی آنها آگهی یافت . در باره اوایل احوال او، در ابومسلم نامه ها و تاریخها، چندان افسانه آورده اند که حقیقت را هیچ در نمی توان یافت . در هر حال بقولی يك چند در کودکی و جوانی حرفه زین سازان میآموخت و زین و ساز اسب می ساخت . قولی دیگر هست که روستایی بود و در خدمت خاندان عجلی بسر می برد و بسا که با ستوران از دیهی بدیه دیگر می رفت. باری از آغاز زندگی او اطلاع بسیار در دست نیست. اینقدر معلوم است که در سال ۱۲۴ هجری نقبای آل عباس که از خراسان بکوفه آمده بودند و آهنگ مکه داشتند او را در زندان دیدند . چون از زندان رهایی یافت، نزد ابراهیم امام ، که از بنی عباس بود و درین - هنگام آرزوی خلافت می داشت رفت. ابراهیم امام ، چون او را بدید و بیازمود ، پسندیدش و بخراسان فرستادش تا کار دعوت بنی عباس را ، که از يك چند باز در آنجا آغاز شده بود ، بردست گیرد و ابومسلم نیز راه خراسان پیش گرفت . نوشته اند که در این هنگام نوزده سال بیشتر نداشت .

مطابق روایات وقتی بخراسان می رفت، در نسا بور بکار و انسرایی فرود آمد . پس بمهمی بیرون شد. در آن میان جمعی از او باش نسا بور دراز گوش او را دم بریدند . چون ابومسلم باز آمد ، پرسید که این

محل را نام چیست ؟ گفتند بویاباد . ابومسلم گفت اگر این بویاباد را گندآباد نکنم بومسلم نباشم . بعد ها چون بر خراسان دست یافت همچنان کرد که گفته بود ... نیز آورده اند که در این سفر ؛ ابومسلم روزی بر درخانهٔ یکی از دهقانان خراسان ، فاذوسبان نام ، رفت و پیام فرستاد که خداوند این خانه را بگوید پیاده‌یی آمده است و از توشمشیری با هزار دینار چشم می‌دارد . فاذوسبان چون این پیام بشنید با زن خویش که زنی هشیار و فرزانه بود ، در این باب رای زد . زن گفت تا این مرد بجایی قویدل نباشد چنین گستاخ ترا پیام ندهد . فاذوسبان او را شمشیری با هزار دینار بداد و بعد ها چون ابومسلم بر خراسان دست یافت بجای آن دهقان نیکوییها کرد .

باری ابومسلم ، در خراسان نخست دست سلیمان بن کثیر و یارانش را که در امر دعوت رقیب و مدعی او بودند ، کوتاه ساخت و سپس بنشر دعوت پرداخت* . و این دعوت دز خراسان پیشرفتی تمام داشت . بدرفتاریها و تبه‌کاریهای مروانیان ، خراسان را بیش از هر جای دیگر برای قبول دعوت عباسیان آماده کرده بود . داعیانی که از مدت‌ها پیش از جانب امام عباسیان بخراسان گسیل شده بودند با هیأت و جامهٔ بازرگانان در هر شهر و قریه‌یی می‌گشتند و مردم را به بیعت وی می‌خواندند . سخت‌گیریهای امراء و سرداران عرب ، که از جانب مروانیان ، در خراسان فرمانروایی داشتند وداعیان بنی‌عباس را بسختی دنبال وشکنجه می‌کردند نیز فایده‌یی نمی‌بخشید . در اندک زمان از مرو بخارا و سمرقند و کش و نخشب و چغانیان و ختلان و مرورود و طالقان و تاهرات و پوشنک و سیستان ، همهٔ کسانی که از جور و بیداد عاملان

بنی امیه بستوه آمده بودند دعوت فرستادگان بنی عباس را بجان پذیرفتار گشته بودند و در این میان بود که ابو مسلم با آن روح گستاخ نستوه کینه جو بخراسان رسید و بنشر دعوت پرداخت .

انحطاط عرب در خراسان کار او پیشرفت زیاد یافت . در مدتی کوتاه همه ناراضیان ، همه زجر دیدگان ، همه فریب خوردگان ، در زیر لوای او گرد آمدند . زیرا که رفتار عاملان عرب ، همه را از حکومت مروانیان بستوه آورده بود . گذشته از آن در میان عربان نیز ستیزه و دورویی بشدت در گرفته بود . در آن روز گاران ، خراسان جزء بصره بود و والی آنجا بر این ولایت فرمان می راند . از اعرابی که ، هنگام فتح اسلام بدین سرزمین آمده بودند ، هر طایفه در شهری و دیاری دیگر سکونت داشت و بین این طوایف ، از مرده ریگ عهد جاهلی تعصب و اختلاف سختی باز مانده بود . چنانکه بنی تمیم که از طوایف مضر بودند و از آغاز فتوح ایران بخراسان آمده بودند ، همواره با ازدیها که یمانی بودند و دیرتر آمده بودند در جنگ و ستیز بودند . مقارن این ایام این یمانی ها و مضرها درهم افتاده بودند و خراسان در آتش نفاق و عناد آنها می سوخت . هر یک از این دو قبيله ، وقتی بحکومت می رسید فقط افراد قبيله خود را می نواخت . مدتی که مهلب بن ابی صفره و فرزندان او در خراسان حکومت می کردند یمانیها در اوج قدرت بودند . چون قتیبه بن مسلم و نصر بن سیار بحکومت رسیدند مضرها تفوق یافتند . و این اختلاف بین اعراب یمانی و مضرها همواره فزونی می یافت و حکومت بهر کدام می رسید دیگری را خوار و زبون می خواست . در شام و عراق و دیگر جایها نیز مقارن این اوقات

عصیت و اختلاف دیرین عربان تجدید گشته بود و خلفای دمشق نیز دستخوش این احزاب و اختلافات بودند. در خراسان نصر بن سیار، که خود وضع ثابتی نیز نداشت بامخالفتهای شدید روبرو بود. وقتی، فتنه بنی تمیم را که بیاری حارث بن سریج برخاسته بودند، فرو نشانند گرفتار فتنه کرمانی شد. و این اختلاف چندان بکشید که دیگر هیچ یک از عهده فرو نشانندش بر نیامدند. و ابو مسلم فرصت نگم داشت و در روز گاری که اعراب خراسان بهم در افتاده بودند و کس را پروای خلافت نبود کار خروج خویش را ساز کرد. هنگامیکه حکومت اموی در خواب غفلت و غرور مست رؤیاهای طلایی خویش بود و اعراب خراسان سرگرم ستیزه ها و دشمنی های قبیله‌یی خود بودند ابو مسلم بدعوت برخاست. مقارن نهضت سیاه جامگان او، نصر بن سیار سعی کرد اعراب مضری و یمانی را آشتی دهد و اختلاف آنها را از میان بردارد. اما وقت گذشته بود. تدبیر و ذکاوت ابو مسلم مانع از آن گشت که بین اعراب توافق نظر حاصل آید و هنگامیکه عربان هنوز سرگرم جدال و نزاع بودند دعوت او بثمر رسید.

ابو مسلم نخست مردم خراسان را بی آنکه نام امام خاصی را ذکر کند، یکی از بنی هاشم دعوت میکرد^۱ اینگونه دعوت را در آن زمان دعوت برضا می خواندند. مردم بیعت میکردند که با هر کس که از بنی هاشم همگان بر او اتفاق کردند همداستان باشند. در این مورد نکته جالبی بنظر می رسد. می نویسند در نسب نامه^۲ مجعولی که ابو مسلم برای خود ساخته بود خویشان را از خاندان عباسی و از فرزندان

سلیط بن عبدالله میخواند . یکی از گناهانیکه منصور برای قتل ابومسلم بهانه خویش کرد همین نسبنامه بود . این نسبنامه را ابومسلم برای چه ساخته بود ؟ شاید برای آنکه اگر فرصتی بدست آید راه رسیدن بخلافت برای او مسدود نباشد . آیا نمیتوان تصور کرد که سردار سیاه جامگان ، در حالیکه نسب خود را بسلیط بن عبدالله میرسانیده است با اینگونه دعوت نهانی ، دعوت برضا ، برای پیشرفت کار خویش می کوشیده است ؟ دور نیست که ابومسلم برای انتقام از عرب و احیاء حکومت ایران ، بهتر آن می دیده است که حکومت را بنام خلافت بدست آورد . بهمین جهت بود که منصور ، خلیفه زيرك و هوشيار عباسی ، حتی قبل از آنکه بخلافت برسد ، ازین جاہ طلبی ابومسلم نگران بود و همواره در هلاک اوسعی مینمود .

باری ، ابومسلم در خراسان ، باندك وقتی توانست تمام ناراضیان را در زیر لوای خویش جمع آورد . نهضت ضد بنی امیه ، که از مدت های پیش در خراسان ریشه یی گرفته بود با همت او همه جا نشر یافت . نوشته اند که در يك روز از شصت ديه ، از ديه های حدود مرو ، مردم بیاری او پیوستند و البته سعی و همت و تدبیر و جلالت او در نشر این دعوت تأثیر تمام داشت . مردم گروه گروه از هر سوی بدوروی می آوردند . از روزی که در قریه سفیدنج ، از قرای مرو ، درفش سیاه خویش برافراشت تا هفت ماه بعد که همه ناراضیان بدو پیوستند ، بتجهیز سپاه پرداخت . درین مدت مردم از همه شهرها و روستاهای خراسان بیاری او برخاستند و بدو پیوستند . وقتی یاران ابومسلم در خراسان بسیج کار خویش می کردند عرب جز بستیزه ها و عصبیت های دیرین خویش نمی اندیشید . در زمستان

سال ۱۲۹ هجری وی دعوت خویش آشکار کرد و تمام دشمنان بنی‌امیه بدو پیوستند. حتی یمانی‌ها نیز، خلاف مضریان را، بیاری او برخاستند ولیکن بعدها، پس از آنکه نهضت سیاه جامگان قوتی تمام گرفت آنها را بکناری نهادند. بیش از همه درین میان موالی بآن نهضت علاقه نشان دادند. در زمانی اندک، مردم از هرات و پوشنگ و مرو رود و طالقان و مرو و نسا بور و سرخس و بلخ و چغانیان و طخارستان و ختلان و کش و نخشب بسپاه او پیوستند.

«و ابومسلم یاران خویش را بفرمود تا سیاه پوشیدند

سیاه جامگان

و نامه نوشت بشهرهای خراسان که جامه سیاه

پوشید که ما سیاه پوشیدیم و نزدیک‌زایل شدن ملک بنی‌امیه است. و مردمان نسا و باورد و مرو و الروذ و طالقان همه جامه سیاه کردند* بفرمان ابومسلم. مدائنی گوید که جامه از بهر آن سیاه پوشیدند که در عزای زید بن علی بودند و پسرش یحیی، و خبر درست اندرین آن است که بنی‌امیه جامه سبز پوشیدندی و رایت سبز داشتندی و ابومسلم خواست که این رسم بگرداند. پس، بخانه اندر غلامی را بفرمود که از هر رنگی جامه بپوشید و عمامه بسر اندر بست. پس آخر سیاه پوشید و عمامه سیاه بسر بست. ابومسلم گفت هیچ رنگی بهیبت‌تر از سیاه نیست پس مردمان را فرمود که جامه‌ها و علم‌ها سیاه کردند^۱ یاران ابومسلم با این‌زی و این جامه از هر سویی بگرداو فراز آمدند. و وی با این سیاه جامگان بود که مرو را از دست عربان باز گرفت. سپاه او همه جامه سیاه برتن داشتند و چو بدستی سیاه بدست گرفته بودند که کافر کوب می‌گفتند و خرفستر گن

مجوسان را، بانسبتی که در دفع گزند عربان داشت، بخاطر می آورد*.
این سیاه جامگان بعضی اسب داشتند و بعضی دیگر بر خر نشسته بودند و
بر خران خویش بانگ می زدند و مروان خطاب می کردند. 'آخر مروان
ابن محمد که خلیفه دمشق بود حمار لقب داشت.

بدینگونه ابومسلم، با سپاهی چنین، دلاور و گستاخ و دست از جان
شسته، با پیروزی بمرو آمد و اعراب که خود سرگرم ستیزه های بی-
فرجام خویش بودند با او بر نیامدند. از آنجا سپاه او اندک اندک بهمه جا
پراکنده گشت و مروانین را درهمه جا دنبال کرد. سیاه جامگان
ابومسلم، سپس راه عراق را پیش گرفتند. سرانجام با وجود مقاومت
مروانین کوفه تسلیم شد و بخلافت بر ابوالعباس سفاح، که نخستین
خلیفه عباسی بود، سلام کرد.

مروان خلیفه، آخرین نیروی خود را جمع می-

واقعه زاب

آورد. در زاب واقع در سرزمین موصل، سیاه
جامگان با مروانین درافتادند. جنگی هولناک رخ داد. مروان گریخت
و بسیاری از سپاهیانش هلاک شدند. نوشته اند که درین جنگ صد هزار
شه شیرزن در رکاب مروان بود. با اینهمه، در دفاع از جان و ملک خلیفه
کوششی نمی کردند. پیداست که با چنین سپاه از مروان چه کاری بر
می آمد؟ فرار. اما در هنگام فرار نیز «موصلیان جسر بریدند تا مروان
از آب نگذرد»^۲ معینا، از آب گذشت و بدمشق و مصر رفت و آنجا کشته
شد. باری واقعه زاب که منتهی بشکست مروان گشت حکومت بنی امیه

۱- اخبار الطوال، ص ۳۰۷

۲- تجارب السلف، ص ۹۱

رادر مشرق پایان داد و بدینگونه آورد گاه کنار «زاب» در سال ۱۳۲ هجری نه همان شاهد سقوط بنی امیه بود ، که نیز در پایان يك قرن ، پیروزی ایرانیان را بر عرب معاینه دید .

درین جنگ، و دیگر جنگهایی که پیش از آن در عراق و شام روی داده بود، ابومسلم بتن خویش شرکت نکرد . چون لازم می‌دید که درین حوادث خراسان را از دست ندهد. هنگامیکه خلافت عباسی در شهر کوفه، بر روی خرابه‌های دولت اموی بنا میشد، ابومسلم سردار سیاه جامگان در خراسان بود . علاقه بسرزمین و شاید آیین نیابگان وی را در خراسان نگه می‌داشت . قدرت و عظمت او در خراسان حد و اندازه نداشت . در مرو و سمرقند نمازخانه‌ها و باروها ساخت و در بلاد مجاورتر کستان و چین نیز پیشرفت‌ها کرد. که می‌داند که درین مدت چه اندیشه‌ها در سر می‌پرورد و زمینه چه کارهایی را فراهم می‌آورد؟ اینقدر هست که هم‌درشعی بودنش جای شك هست و هم درسنی بودنش. از داستان بهافرید، پیداست که در حفظ آیین مجوس نیز، لااقل بقدر آیین مسلمانی، می‌کوشیده است .

مقارن پایان دولت اموی که خراسان ، برای

بهافرید

رهایی از یوغ اسارت عربان بیاری ابومسلم

برخاسته بود بهافرید پدید آمد . درباره او و آراء و عقایدی که او تعلیم می‌کرد از مطالعه تاریخها چندان اطلاعی نمیتوان بدست آورد . نوشته‌اند که او پسر ماه فروردین و از اهل زوزن بود . در آغاز

کار چندی ناپدید شد . به‌چین رفت و هفت سال در آنجا ماند . چون از آنجا باز آمد از طرفه‌های آنجا جامه‌ی سبزرنگ باخود آورد که

چون پیچیده شدی از نرمی و نازکی در دست جای گرفتی . بهافرید .
چون از چین بازگشت در قریه سیراوند از روستای خواف نیشابور
مسکن گرفت و دین تازه آورد . در آنجا هر شب بر بالایی برآمدی
و چون روز شدی از آن فرود آمدی مگر مردی کشتکار که در مزرعه
خویش کار میکرد او را بدید . بهافرید برزگر را بآیین تازه خویش
خواند و گفت که من تا کنون در آسمان بوده‌ام و بهشت و دوزخ بر من
عرضه کرده‌اند . خداوند بر من وحی فرستاد . و این جامه سبز در
پوشانید و همین ساعت بزمین فرستاد . مرد ، بدین اودر آمد و گروهی
بسیار پیرو او شدند^۱ .

این روایتی که ابوریحان درباره آغاز کار او بیان میکند البته از
ابهام و افسانه خالی نیست . با اینهمه بیش از این درباره او چیزی از
نوشته‌های قدما نمیتوان بدست آورد . در باره عقاید و آراء او نیز
اختلاف کرده‌اند . بعضی نوشته‌اند که اسلام بر او عرضه کردند و پذیرفت
لیکن چون کاهنی پیشه گرفته بود اسلام او پذیرفته نیامد^۲ اما از گفته
ابوریحان چنین برمی آید که بهافرید ، در پی آن بوده است که آیین
مجوس را اصلاح کند و شاید میخواست است بین دین زرتشتی و آیین

۱ - آثار الباقیه ص ۲۱۰ چاپ ایپزیک ، - داستان بهافرید در جوامع -
الحکایات عوفی هم بتفصیل آمده است . در طبایع الحیوان شرف الزمان مروزی
هم این داستان بوده است و در «ابواب فی الصین و التریک و الهند منخبه من کتاب
طبایع الحیوان» که مینورسکی با ترجمه انگلیسی طبع کرده است اشارتی باین
داستان آمده است (ص ۳ و ۶۵) - نیزرک : Turkestan

اسلام آشتی و سازشی پدید آورد .

ازین رو آیین زرتشت را تصدیق کرد لیکن در بسیاری از احکام بامجوس مخالفت کرد و برای پیروان خود کتابی بفارسی آورد و در آن احکام و شرایع خود را باز نمود . آنچه ابوریحان در باب شرایع و احکام او بیان میکند با آنکه شاید خالی از خلط و اشتباه نباشد جالب است . از نوشته وی برمیآید که بهافرید بدعتی در آیین مجوس پدید آورده است .

شاید علت اینکه نهضت اودیری نپایید نیز همین بود که مسلمانان و مجوسان هر دو از قیام او خشمگین و ناراضی بودند . گویند که چون ابومسلم به نیشابور آمد موبدان و هیربذان بر او گرد آمدند و شکایت آوردند که بهافرید اسلام و مجوسی هر دو را تباه کرده است . ابومسلم عبدالله بن شعبه را بجنگ وی گسیل کرد تا او را در جبال بادغیس بگرفت و نزد وی برد . ابومسلم فرمود تا او را بکشند و هر که از قوم او یافتند هلاک کردند .

بدینگونه پیروانش که بازگشت او را انتظار داشتند نزد مسلمانان کافر و نزد مجوسان اهل بدعت شمرده میشدند و از این رو بسختی مورد آزار و تعقیب هر دو قوم قرار می گرفتند .

نویسندگان کتب ملل و نحل، بهافریدیه را یکی از چهار فرقه هجوس شمرده اند و آن چهار فرقه را عبارت از : زروانیه - مسخیه - خرمدینیه و بهافریدیه دانسته اند . بعقیده نویسندگان مزبور، با آنکه قول بهافریدیه از گفتار مجوسان اصلی پسندیده تر است از آنها نمیتوان جزیه

قبول کرد^۱ زیرا دین آنها بدعتی بوده است که در دوره اسلام پدید آمده است. قطعاً بهمین جهت بود که آیین او و خاطره او عمداً عرضه فراموشی گشت .

ماجرای به آفرید نشان می دهد که ابو مسلم برای جلب زرتشتیان خراسان تا چه اندازه کوشش می کرد است. در داستان سنباد نیز می توان مؤید دیگری برای این احتمال یافت . کینه توزی نسبت بعرب و علاقه به آیین و نژاد ایرانی محرک عمده وی بوده است. در هر حال آثار و نشانه هایی که از جاه طلبی های او پدید می آید همواره مایه بیم و وحشت عباسیان می بود .

از هنگامی که با سقوط مروان، خلافت بر عباسیان

تقرانی منصور

راست شد، ابو جعفر منصور برادر سفاح، همواره

مراقب احوال و اطوار ابو مسلم بود. ابو مسلم نیز با غرور و آزادگی خاصی که داشت به این برادر زیرک و مودی خلیفه اعتنایی نمی کرد . بدینگونه در میان این دو حریف جدال نهانی سختی در گرفته بود .

منصور همیشه سفاح را بدشمنی ابو مسلم و هلاک او تحریر می کرد.

می نویسند که وقتی سفاح برادر خود منصور را بخراسان نزد ابو مسلم فرستاده بود تا او را بقتل ابوسلمه خلال که بدوستی علویان متهم بود راضی کند « ابو مسلم، سلیمان بن کثیر را که سرهمه داعیان بود و ردی بغایت بزرگ^۱» برای سخن ناچیزی که از او نقل کرده بودند، فرمان داد تا در حضور منصور بکشند و منصور از این گستاخی ابو مسلم سخت

(۱) الفرق بین الفرق ، ص ۲۱۵

(۲) مجمل ، ص ۳۲۳

بر آشت و برنجید «وسوی سفاح بازگشت و کینهٔ ابومسلم را اندر دل گرفت و گفت این مرد بدین دستگاه و فرمان اگر چنانک خواهد ؛ این کار از ما بگرداند و دیگری را دهد. و این باب سفاح را بگفت و آغالش همی کرد که تا ابومسلم را نخوانی و نکشی کار تو استقامت نگیرد و سفاح دفع همی کرد^۱ .

مرگ سفاح درین میان بیم و وحشت منصور را افزود . پس از مرگ سفاح عم او عبدالله بن علی بدعوی خلافت برخاست . جماعتی نیز درین دعوی از او حمایت کردند و ابوجعفر سخت نگران شد. ناچار درین باب از ابومسلم چاره و مدد خواست . ابومسلم بجنگ باعبدالله رضانمی داد و بهانه می آورد که کار عبدالله درشام وقعی ندارد، از خراسان بیشتر باید نگران بود . با این بهانه ابومسلم می کوشید خود را ازین اختلاف کنار بکشد و بخراسان برود . آیا درین مورد ابومسلم اندیشهٔ استقلال خراسان را داشته است ؟ آیا او نیز مانند عبدالله بن علی که در شام مدعی خلافت بود می خواسته است در خراسان خلافت تازه‌یی ایجاد کند و خود را از خاندان عباسیان معرفی نماید ؟ ممکن است، اما مورخان می نویسند که او درین ماجرا فقط می خواسته است میدان را برای دو حریف خالی کند تا هر کدام غالب شدند بخلافت برسند.

لیکن از این کار نیز او را منع کردند و سرانجام ابومسلم مجبور شد بنفع منصور بجنگ عبدالله برود. اما در این جنگ ابومسلم چندان خشونت و حرارت از خود نشان نداد . حتی وقتی عبدالله شکست خورد و گریخت، برخلاف انتظار منصور، ابومسلم او را دنبال نکرد. عبدالله

ببصره رفت و نزد برادر خود سلیمان بن علی که والی آنجا بود پنهان گشت. منصور کسانی را فرستاد تا حساب غنیمتها و خزیندهایی که درین جنگ از عبدالله بدست ابومسلم افتاده بود نگه‌دارند. وقتی این فرستادگان نزد ابومسلم رسیدند، سردار سیاه جامگان بر آشفت و پرخاش کرد که «هن در خون مسلمانان امینم و در مال آنان امین نیستم؟» آنگاه بمنصور ناسزا گفت و این خبر که بمنصور رسید برخشم و کینه او نسبت با بومسلم افزود. بدینگونه، منصور از ابومسلم نگران بود، می‌ترسید که قدرت و شکوه او در خراسان، کار خلافت او را بی‌رونق کند. عربان نیز که از ابومسلم کینه سخت داشتند درین میان منصور را نسبت بوی بد گمان ترمی کردند. می‌نویسند که منصور «روزی مسلم بن قتیبه را گفت: در کار ابومسلم چه بینی؟ پاسخ داد که «لوکان فیهما آلهة الا الله لافسدتا» منصور گفت بس کن این سخن را در گوش کسی گفتمی که آن را آویزه گوش خویش خواهد ساخت»

سرانجام، خشم و نگرانی منصور، چنانکه در

تاریخها آورده اند دام فریبی در پیش راه ابومسلم

فرجام ابومسلم

نهاد و او را به نیرنگ هلاک کرد. داستانی که

مورخان درین باب آورده اند، حکایت از سادگی و خوش باوری این

سردار دلیر گستاخ دارد. می‌نویسند که منصور ابومسلم را باصرار نزد

خویش خواند، ابومسلم «چون بمنصور رسید خدمت کرد. منصور او را

اکرام کرد، آنگاه گفت باز گرد و امروز بیاسای تا فردا بهم رسیم.

۱- ابن خلکان ج ۲ ص ۳۲۹ چاپ مصر- و در اخبار الطول این قول را به

دیگری نسبت داده اند ص ۳۱۸

ابومسلم بار گشت و آن روز بیا سود. منصور روز دیگر چند کس را با سلاحهای مخفی در مرافق مقام خود بداشت و با ایشان قرارداد که چون من دست بر هم زنم شما بیرون آیدید و ابومسلم را بکشید. آنگاه بطاب او فرستاد چون ابومسلم در مجلس رفت منصور گفت آن شمشیر که در لشکر عبدالله یافتی کجاست؟ ابومسلم شمشیری در دست داشت گفت این است. منصور شمشیر از دست او بستند و در زیر مصلی نهاد و با او سخن آغاز کرد و بتویخ و تقریع مشغول شد و يك يك گناه او می شمرد و ابومسلم عذر میخواست و هر يك را وجهی می گفت. در آخر گفت یا امیر المؤمنین با مثل من این چنین سخنها نگویند باز حتمی که جهت دولت شما کشیده ام. منصور در خشم شد و او را دشنام داد و گفت آنچه تو کردی اگر کنیز سیاه بودی همین توانستی کرد... ابومسلم گفت این سخنان را بگذار که من جز از خدای از کس دیگر نترسم. منصور دستها بر هم زد. آن جماعت بیرون جستند و شمشیر در ابومسلم نهادند.^۱

بدینگونه بود فرجام ابومسلم. فرجام مردی که خلافت و حکومت عظیم بنی امیه را برانداخت، و قبل از آنکه بتواند دولتی و سلطنتی را که خود آرزو داشت بنیاد نهد بغدر و خیانت کشته شد. در باب او آورده اند، که مردی بود کوتاه بالا، گندم گون، زیبا و شیرین و پاکیزه روی، سیاه چشم، گشاده پیشانی، ریشی داشت نیکو و پر پشت و گیسوانی دراز، بتازی و فارسی سخن خوب می گفت: شیرین سخن بود، شعر بسیار یاد داشت، در کارها دانا بود، جز بوقت نمی خندید و روی ترش نمی کرد و از حال خویش نمی گردید.^۲ با دشمنان چنان سخت بود که رحمت و

شفقت را فراموش می کرد، بیش از صد هزار تن را، چنانکه خود گفته بود، بهلاکت رسانیده بود^۱.

ابومسلم چه می خواست و چه خیالی در سر می پروراند؟ این را از روی منابع و اسناد موجود امروز بدرستی نمی توان دانست. ظاهراً بیم و نگرانی که منصور از او داشته است پر بیجا نبوده است. در هر حال خروج او را آغاز ستاخیز ایران میتوان بشمار آورد. در حقیقت ابومسلم با بر انداختن حکومت جبار بنی امیه رؤیای برتری نژاد عرب را از پیش چشمان خواب آلوده تازیان محو کرد، و برای جلوۀ ذوق و هوش ایرانی در سازمان سیاسی و اجتماعی اسلام راه های تازه گشود. و بدینگونه اگر آرزوهای بلند ابومسلم همه بر نیامد قسمتی از آن جامه عمل پوشید آیا می توان گفت که شکست نهانند را ایرانیان در واقعه زاب جزان کرده اند؟ سؤال جالبی است در واقع شکست مروان حمار در «زاب» بنیاد دولت ستمکار بنی امیه بر افتاد و این خود از آرزوهای نهانی ابومسلم بود. دیری بر نیامد که در نزدیک خرابه های تیسفون بغداد بنامد و خلافت تازه یی بدست ایرانیان بروی کار آمد که در آن همه چیز یاد آور دوران باشکوه طرب انگیز ساسانی بود. اما آرزویی که ابومسلم درین باره داشت ظاهر آازین برتر بود در هر حال این خلفای بغداد، بقول دارمستتر ساسانیانی بودند که خون تازی داشتند.^۲ و با اینهمه، این ساسانیان تازی نژاد، در حالیکه خود را مقهور نیروی معنوی ایران و مدیون پایمردیهای ایرانیان میدانستند ازین نیروی شگرف ناراضی بودند. ازین رو برای

۱ براون. تاریخ ادبی ایران ترجمه علی پاشا صالح ص ۳۵۸ بنقل از یعقوبی

۱ ر. ک : Darmesteter , coup d'o-il. P34

رهای خویش ازین جاذبهٔ عظیم هر زمان که مجالی یافتند عیث کوششی کردند .

نیرنگ ناروایی که ابو جعفر منصور بدان وسیله ابومسلم صاحب دعوت را بقتل آورد، نموداری ازین کوشش ناروا بود، کشته شدن ابوسلمهٔ خلال وزیر آل محمد، و برافتادن خاندان برمکیان نیز نمونه‌هایی دیگر از این نقشهٔ خدعه آمیز بشمار میرود .

باری ابومسلم طعمهٔ آز و کینهٔ عربان گشت اما
 انقام ابومسلم خاطر او مانند یادگاری مقدس همواره در دل
 ایرانیان باقی ماند، اندیشه او، اندیشهٔ استقلال و آزادی ایرانیان،
 اندیشهٔ احیاء رسوم و آیین کهن، پیروان و دوستان او را همچنان برضد
 تازیان برمی‌انگیخت .

بهین جهت نهضتها و قیام‌هایی که پس از مرگ ابومسلم و برای
 خونخواهی او رخ داد صبغهٔ دینی نیز داشت: سنباد آهنک ویران کردن
 کعبه داشت، استادسیس دعوی پیامبری میکرد و مقنن دعوی خدایی.
 همهٔ این نهضتها با هر شعاری که بود هدف واحدی داشت: رهایی
 ازین یوغ گران دردناکی که همه گون زبونی و پریشانی را بر ایرانیان

۲- این ابوسلمهٔ خلال از توانگران کوفه بود و در نشر دعوت بنی‌عباس، هم از آغاز کار اهتمام ورزیده بود. حتی وقتی بنی‌امیه ابراهیم امام را گرفتند، و برادران او ابوالعباس (سفاح) و ابو جعفر (منصور) متواری شدند وی آنها را در کوفه پناه داد. سفاح چون بخلافت رسید او را بوزارت گماشت و او را بدیر سبب وزیر آل محمد خواندند. اما بسبب بدگمانی که در حق او داشت. سرانجام با جلب موافقت ابومسلم کسانی را واداشت که شبانه در کوچه بسراور بختند و او را کشتند. برای احوالش ر. ک: تجارب السلف ۱۰۰-۹۷ و دستورالوزراء میرخواند ص ۲۵ چاپ تهران- وسایر کتب تاریخ .

تحمیل میکرد بزرگترین محرکی بود که این قوم ستمدیده فریب خورده کینه جوی را بر ضد ستمکاران فریبنده خویش در پیرامون سرداران دلیر خود گرد میآورد .

مرکز این قیامها و شورشها خراسان بود . زیرا خراسان پرورشگاه پهلوانان و مهد خاطرهما و افسانههای پهلوانی کهن بود و دلاوران آن هنوز روزگاران گذشته را از یاد نبرده بودند . در اکثر شورشها نیز خون ابومسلم بهانه بود . این سردار نامدار خراسانی نزد همه مردم ایندیار گرامی و پرستیدنی بنظر میآمد بسیاری از مسلمانان ایران او را یگانه امام واقعی خود میشمردند و مقامی شبیه به مهدویت و حتی الوهیت برای او قائل بودند . از این جهت بود که وقتی او بقتل رسید یاران و داعیانش در اطراف شهرها پراکنده گشتند و مردم را بنام او دعوت میکردند .

چنانکه شخصی از آنها بنام اسحق ترك بماوراء النهر رفت و در آنجا مردم را با ابومسلم خواند و دعوی میکرد که ابومسلم در کوههای ری پنهانست و چون هنگام ظهور فراز آید بیرون خواهد آمد .

دوستی و دلبستگی ایرانیان بدین سردار دلیر تا اندازهی بود که مدتها پس از او «قومی از ایشان» او را زنده می پنداشتند و معتقد بودند که از تکالیف هیچ چیز جز شناسایی امام که ابومسلم است واجب نیست . این مایه مهر و علاقه نیرویی بود که همواره می توانست دستگاه خلاف عباسیان را تهدید کند . ازین رو بود که جنبشهای شعوبی ایرانیان با خاطره این سردار رشید توأم گردیده بود .

شگفت‌تر از همه این جنبش‌ها نهضت راوندیان

است که در ظاهر از علاقه به منصور دم می‌-

راوندیان

زده‌اند اما در واقع مخصوصاً بعد از واقعه ابومسلم قصد هلاک منصور داشته‌اند. در حقیقت این جنبش کوششی بوده است برای آنکه منصور را غافلگیر کنند و همان‌گونه که خود او ابومسلم را بخدعه و فریب هلاک کرده بود، آنها نیز او را بتدبیر و نیرنگ هلاک کنند. داستان این واقعه را در تاریخها آورده‌اند و بدینگونه است که این جماعت از اهل خراسان بودند و چنین فرا می‌نمودند که منصور را خدای خویش می‌دانند، همه شهر منصور که در مجاورت کوفه بود و هاشمیه نام داشت آمدند «و گرداگرد قصر او طواف می‌کردند و می‌گفتند این کوشک پروردگار ماست. منصور بزرگان ایشان را گرفت و محبوس کرد دیگران بریختند و از هر جانب جمع آمدند و زندان منصور را بشکستند و محبوسان را بیرون آوردند و روی بمصور نهادند. منصور بیرون آمد و با ایشان حرب کرد.»^۱

باری این راوندیان جماعتی بودند که هر چند مقالات اهل تناسخ داشتند و در ظاهر بخاندان عباس علاقه می‌ورزیدند^۲، اما ابومسلم را نیز سخت دوستدار بودند. قتل ابومسلم با چندان خدمات ارزنده که بدستگاه خلافت کرده بود مایه وحشت و تأثر آنان بود. ازین رو در مرگ او آراء و عقاید عجیب آوردند و حقیقت نظر و اصل دعاوی ایشان

۱- تجارب السلف ص ۱۰۵

۲- دوباره مقالات و آراء راوندیه که ظاهراً بعضی از آنها امامت را هم بارث بعد از پیغمبر حق عباس و فرزندان او می‌دانسته‌اند. رک: تبصرة العوام ص ۱۷۸ و ابن حزم ج ۴ ص ۱۸۷ و مقالات اشعری ص ۲۱ و مفاتیح ص ۲۲.

روشن نیست . ازقراین برمی آید که درصدد سست کردن بنیاد خلافت منصور بر آمده اند و می خواسته اند انتقام ابومسلم را از او بستانند .
اما از دوستان ابومسلم که به بخونخواهی او
برخاستند از همه گرم روتر سنیاد مجوس بود

سنیاد

سنیاد که بود ؟ اگر آنچه مورخان مسلمان ، که در همه حال از تعصب مسلمانانی خالی نیستند در باره او نوشته اند درست باشد در قیام او جز يك طغیان تند بر ضد خلیفه تازی و جز يك حس انتقام جویی از آدم کشان عرب چیزی نمی توان یافت . اما با امعان نظر در علل و نتایج حوادث ، این نکته آشکار میگردد که قیام او خیلی بزرگتر از آنچه در تاریخها نوشته اند ، بوده است . نفرت از جور و عصیان بر ضد جباران بیشتر از حس انتقام و کینه جویی روح این پهلوان را گرم میکرد . نهضت خون آلود و گرم و سوزان او که بیش از هفتاد روز طول نکشید برای کسانی که پس از او بر ضد ستمکاران تازی قیام کردند سرمشق زنده یی بود .

در تاریخها قبل از این حادثه ذکر می آید که او آیین مجوس داشت و در یکی از قریه های نیشابور بنام آهن ساکن بود و در آنجا ثروت و مکتب داشت . او را از یاران و پروردگان ابومسلم خوانده اند و در باره کیفیت آشنایی آنها افسانه ها نوشته اند . از جمله آورده اند که :
« چون ابراهیم امام ابومسلم را بخراسان فرستاد از نیشابور میگذشت بخان سنیاد فرود آمد ناگاه ابومسلم بمهمی بیرون رفت و چهار پای خود را بر در محکم بسته بود چهار پای آواز کرده و در خان بکند چون ابومسلم باز گشت مردم خانش بگرفتند که در خان را نیک کن و این

غوغا بسنباد برسید چون در ابومسلم نگاه کرد و آن شکل را دید در یافت که او را شأنی خواهد بود . ایشان راز جر کرد و ابومسلم را بخانه برد و چند روز میهمان کرد بعد از آن حال ابومسلم می پرسید ابومسلم اظهار نمی کرد سنباد گفت بامن راست بگویی که من راز تو نگاه دارم ابومسلم شمه یی بگفت سنباد گفت فرست اقتضای آن میکند که تو این عالم بهم زنی و عرب را از بیخ بر اندازی و کم بوده است که فرست من خطا شده باشد ابومسلم از آن شاد گشت و از پیش او برفت . همین روایت را که ظاهراً از ابومسلم نامه ها نقل شده است و خالی از افسانه نیست یکی دیگر از مورخان بدینگونه نقل میکند که : «سنباد از جمله آتش پرستان نیشابور بود و فی الجمله مکتبی داشت و در آن روز که ابومسلم از پیش امام بمر و میرفت او را دید و آثار دولت و اقبال در ناصیه او مشاهده کرد او را بخانه برد و چند گاه شرایط ضیافت بجای آورد و از حال وی استفسار نمود ابومسلم در کتمان امر خود کوشید سنباد گفت قصه خود با من بگویی و من مردی رازدار و امینم افشای اسرار تو نخواهم کرد ابومسلم شمه یی از ما فی الضمیر خود را در میان نهاد سنباد گفت مرا از طریق فرست چنان بخاطر میرسد که تو عالم رازیر و زبر کنی و بسیاری از اشراف عرب و اکابر عجم را بقتل رسانی و او ازین مسرور و مستبشر گشت و سنباد را وداع نموده به نیشابور رفت .»

نکته جالب توجه آنستکه این داستان، در منابع قدیم نیست و بنظر میرسد که در منابع متأخر نیز از افسانه ها و داستانهای ابومسلم نامه های

فارسی وارد شده باشد. در هر حال، این روایت نیز از همین منابع است که می‌گویند. «اتفاق چنان افتاد که سنباد را پسری کوچک بود و بایکی از پسران عربان بمکتب میرفت در محله بوی آباد نشا بور و آن عربان چهارصد کس بودند. روزی پسر سنباد با پسر عربی جنگ کرد و پسر سنباد سر پسر عرب بشکست اثر خون بر سر عرب ظاهر شد پیش پدر رفت پدرش گفت این را اظهار مکن و با آن پسر دوستی در پیوند پسر عرب با پسر سنباد دوستی آغاز کرد و بعد از آنکه دوست شدند پسر سنباد را بخانه برد و کسی نزدیک پدرش فرستاد که پسرت اینجاست بیا و ببر سنباد بخانه عرب رفت و عرب پسر او را کشته بود و بریان نهاده و عضوی بجهت سنباد بر سر سفره نهاد چون از گوشت بخورد و سفره برداشتند عرب از سنباد پرسید که طعم بریان چه بود؟ سنباد گفت خوب بود عرب گفت گوشت پسر خود خوردی سنباد ازین معنی بیهوش شد چون با خود آمداز خانه عرب بیرون آمد و به پیش برادرش شد و این قصه با وی گفت و گفت این انتقام ما مگر آن، روزی تواند کشید که این زمان خروج کرده است و روزی که از اینجا میگذشت منش با انواع رعایت کرده ام. پس هر دو برادر با هم پیش ابو مسلم آمدند و این قصه با وی گفتند و ابو مسلم سوگند یاد کرد که من بوی آباد را گند آباد کنم - و این حکایت را در قصه ابی مسلم بر روایتی دیگر ذکر کرده اند. - القصة دو هزار مرد همراه ایشان کرد و آندو برادر را امیر لشکر گردانید و گفت هر عربی که در آن دیه هست همه را بکشند و مردگان ایشان را در میان راه بیفکنند. ایشان بدان دیه رفتند و آن چهارصد عرب را بتمام بکشتند و بینداختند و همچنان میبود تا بوی گرفت و گندیده شد و ایشان باز پیش ابو مسلم رفتند و از خواص

ابومسلم بودند و سنباد با وجود گبری جامه سیاه می پوشید و شمشیر حمایل میکرد و از عقب ابومسلم در معرکه ها و جنگ ها می رفت^۱ شاید این روایت که اعراب گوشت پسر سنباد را برای او بریان کرده باشند افسانه‌یی بیش نباشد اما در هر حال چنین افسانه‌یی برای تحریک دشمنی و کینه جویی ایرانیان صالح جویی که در شهرها و دیه‌های خود در کنار اعراب میزیسته‌اند بهانه خوبی می‌توانسته است باشد .

منابع قدیم ، همه از سابقه دوستی سنباد با ابومسلم یاد کرده‌اند طبری و دیگران او را از پروردگان و برکشیدگان ابومسلم خوانده‌اند و خواجه نظام‌الملک در سیاستنامه نیز درین باب نوشته است « رئیس بود در نیشابور گبر سنباد نام و با ابومسلم حق صحبت قدیم داشت او را برکشیده بود و سپهسالاری داده ..^۲ » و در همه حال از کتابها، بخوبی بر می‌آید که سنباد قبل از آنکه بخونخواهی ابومسلم قیام کند سابقه دوستی با او داشته‌است و حتی در روزهای آخر عمر ابومسلم ، که آن سردار نامی برای کشته شدن ، نزد منصور میرفته است . سنباد را به نیابت خود بر گماشته است و او را با خزانه و اموال بری فرستاده است^۳ از این روشگفت نیست که پس از قتل ابومسلم ، وی با چنان شور و التهابی بخونخواهی وی برخاسته باشد . با اینهمه ، انتقام ابومسلم درین نهضت بهانه بود و سنباد میکوشید با نشر مبادی و اصول غلاة و اهل تناسخ خاطره دلاوران قدیم را در دل ایرانیان ستم کشیده و کینه جوی زنده نگهدارد و نفرت و

۱- زبدة التواریخ ، نسخه خطی

۲- سیاستنامه ، ص ۱۵۶

۳- تاریخ طبرستان ، ج ۱ ص ۱۷۴

دشمنی با تازیان را در مردم خراسان ، تازه تر کند^۱ از این رو ، بانشر پاره‌یی عقاید تازه کوشید ایرانیان ناراضی را از هر فرقه و گروه که بودند بر گرد خویش جمع آورد و در مبارزه با دستگاه خلافت همه را با خود همداستان کند می نویسد که سنباد «چون قوی حال گشت طلب خون ابو مسلم کرد و دعوی چنان کرد که رسول ابو مسلم است بمردمان عراق ، که بومسلم را نکشته اند ولیکن قصد کرد منصور بکشتن او و نام مہین خدای تعالی بخواند کبوتری گشت سفید و از میان پپرید و او در حصار یست از مس کرده و با مهدی و مزدک نشسته است و اینک هر سه می آیند بیرون ، مقدم بومسلم خواهد بودن و مزدک وزیر است و کس آمد نامه بومسلم بمن آورد چون را فضیان نام مهدی و مزدکیان نام مزدک بشنیدند از را فضیان و خرم دینان خلقی بسیاری بوی گرد آمدند پس کار او بزرگ شد و بجایی رسید که از سواره و پیاده که با او بودند بیش از صد هزار مرد بودند هر گاه با گبران خلوت کردی گفتی که دولت عرب شد که من در کتابی خوانده ام از کتب ساسانیان و بمن رسیده بود و من باز نگردم تا کعبه را ویران نکنم که او را بدل آفتاب بر پای کرده اند ما همچنان قبله دل خویش آفتاب را کنیم چنانکه در قدیم بوده است و با خرم دینان گفتی که مزدک شیعی است و شما را می فرماید که با شیعه دست یکی دارید و خون ابو مسلم باز خواهید و با گبران گفتی با شیعیان و خرم دینان ، و هر سه گروه را آراسته میداشتی»^۱.

شاید این عقاید و سخنانی که مؤلف سیاست نامه بسنباد نسبت میداد از جعل و تعصب خالی نباشد اما در هر حال بنظر می آید که تعالیم

وعقاید سنباد با عقاید و آراء فرقه بومسلمیه و دست‌یابی از او ندیده‌چندان تفاوت نداشته‌است داستان قیام کوتاه‌ولی خون‌آلود او را طبری، مختصر نوشته است میگوید: «بیشتر یاران سنباد مردم کوهستانی بودند. ابو جعفر منصور، جهور بن مرار العجلی را باده هزار کس بحرب آنها فرستاد. پس بین همدان و ری در طرف بیابان بهم رسیدند و جنگ کردند سنباد هزیمت شد و نزدیک شصت هزار تن از یارانش در هزیمت کشته شدند و کودکان و زنان‌شان اسیر گشتند. سرانجام سنباد بین طبرستان و کومش بقتل آمد و آنکه وی را کشت لوان طبری بود^۱ منابع متأخر درین باب بتفصیلت سخن گفته‌اند. از جمله روایتی است که میگوید: «... چون ابومسلم کشته شد سنباد گبران ری و طبرستان را بخونخواهی ابومسلم دعوت کرد همه در باب باوی متفق شدند و متوجه تسخیر قزوین گشتند. جا کم قزوین شبیخون آورد و گبران همه را گرفته مغلول و مقید گردانید و نزد ابو عبیده که والی ری بود فرستاد. ابو عبیده بنا بر آشنایی سابق که با سنباد داشت دست از وی بازداشت و گفت ترا با امثال این مهمات چکار؟ پس بعد از چند روز سنباد را گفت تو با جماعت خود خواری را منزل خود کرده در آنجا میباش و چون سنباد در آن موضع قرار گرفت مردم آن ناحیه را با خود متفق ساخت و بسروی لشکر کشید و جمعی از لشکریان ابو عبیده نیز باوی متفق بودند ابو عبیده این معنی را دریافته از توهم آنکه مبادا وی را گرفته بدشمن سپارند در شهر ری متحصن شد و سنباد ری را محاصره نمود و بعد از چند روز فتح کرد، ابو عبیده را بقتل رسانید و اسباب

ابومسلم را از اسلحه و امتعه که درری بود متصرف شد و شروع رلشکر گرفتن نمود آنگاه بانك وقت لشکر سنباد مجوسی بصد هزار رسید و از ری تا نیشابور را در تصرف در آورد القصه چون سنباد مجوسی استیلا یافت بجماعتی مسلمانان که همراه او می بودند گفت که در آن حین که ابو جعفر قصد کشتن ابومسلم کرد وی مرغی سپید شد و پرید و اکنون در فلان قلعه مصاحب مهدیست و مرا فرستاده تا جهان را از منافقان پاک سازم و آن جماعت ... فریفته شده کمر خدمت او در میان بستند اما چون خبر ظهور سنباد بسمع ابو جعفر رسید جهور بن مرار را بالشکری سنگین در دفع او نامزد کرد. جهور بحوالی ساوه رسیده بود که سنباد با صد هزار کس لشکری آراسته متوجه او گردید و زن و فرزند مسلمانان را اسیر ساخته بر شتران سوار کرد و پیش پیش لشکر خود ایشان را میداشت الفصه چون تلاقی هر دو طایفه دست داد اسیران اهل اسلام فریاد بر آوردند که وا محمدا کجایی که مهم مسلمانان با آخر شد و مسلمانی بیکبارگی زوال پذیرفت جهور چون فریاد و فغان اهل اسلام را دید بفرمود تا شتران ایشان را بر مانند پس شتران روی بسنباد نهادند و جمعی کثیر از اهل صفوف لشکر او را پریشان ساختند و سنباد ندانست که حال چیست متوهم شد و روی بگریز نهاد...^۱ نوشته اند که در این نبرد از یاران سنباد چندان کشته شد که تا سال بیصد هجری، آثار کشتگان در آن مکان باقی مانده بود.^۲

بدینگونه بود که با خشونت کم نظیری، نهضت سنباد را

۱- تاریخ الفی، نسخه خطی مجلس

۲- تاریخ طبرستان، ج ۱ ص ۱۷۴

فرو نشانندند . سنباد نیز پس از این شکست بطبرستان گریخت و از سپهبد خورشید شاهزاده طبرستان یاری و پناه جست . گویند ، وی پسر عم خود طوس نام را باهدایا و اسبان و آلات بسیار با استقبال سنباد فرستاد . چون طوس نزد سنباد رسید از اسب فرود آمد و سلام کرد سنباد از اسب فرود نیامد و همچنان بر پشت اسب جواب سلام او داد طوس بهم آمد و خشمگین گشت . سنباد را سرزنش کرد و گفت من پسر عموی سپهبدم و مرا بپاس احترام از جانب خویش پیش تو فرستاد چندین بیحرمتی شرط ادب نبود . سنباد در پاسخ سخنان درشت گفت طوس بر اسب نشست و فرصت جست تاشمشیری بر گردن سنباد زد و او را هلاک کرد . آنگاه همه مالها و خواسته‌هایی که با وی بود بر گرفت و پیش سپهبد آورد شاهزاده طبرستان از این حادثه پشیمان و دردمند گشت و طوس را نفرین کرد و سپس سر سنباد را بوسیله حاجتی فیروز نام نزد خلیفه فرستاد . بدینگونه بود که روزگار سنباد پایان رسید . قیام خونین و کوتاه او بزودی فرو نشست اما شعله‌یی که او بر افروخت بزودی آتش سوزانی گشت و زبانه‌های آن کاخ بیداد خلفا را قرن‌ها فرو میساخت .

هنوز یاد نهضت کوتاه ، اما هولناک و خونین سنباد

در خاطر ایرانیان گرم و زنده بود که استاد سیس

استاد سیس

خروج کرد . البته قیام استاد سیس با خونخواهی ابومسلم ارتباط نداشت و ظاهراً مثل قیام بهافرید برای تجدید و اصلاح آیین زرتشت بود .

قیام وی بسال ۱۵۰ هجری در خراسان رخ داد و در اندک مدتی

چنانکه طبری و ابن اثیر و دیگران نوشته‌اند سیصد هزار مرد بیاری

وی برخاستند . می‌نویسند « که او نیان مأمون و پدر مراجل بود که

مادر ماه-ونست و پسرش غالب ، خال مأمون همان کسی است که بهمدستی وی فضل بن سهل ذوالر یاستین را کشت^۱ از زندگانی او نیز پیش از سال ۱۵۰ که خروج اوست چیزی معلوم نیست فقط از بعضی سخنان مورخان چنین برمی آید که وی در خراسان امارت داشته است و ظاهراً از کار گزاران و فرمانروایان محتمل و بانفوذ آن سامان بشمار می رفته است . حتی وقتی نیز بگفته یعقوبی ، از اینکه مهدی را بولیعهدی خلیفه منصور بشناسد سر فرو پیچیده است .

از روایات ، برمی آید که قبل از حادثه خروج نیز در میان مردم خراسان که روزی در فرمان ابو مسلم بوده اند ، نفوذ وی بسیار بوده است و در اندک مدتی می توانسته است سپاه بسیاری را بر ضد خلفا تجهیز نماید .

داستان جنگهای او را ، بیشتر مورخان از طبری گرفته اند . وی در طی حوادث سال ۱۵۰ در این باب چنین می نویسد : « از وقایع این سال ، خروج استادسیس با مردم هرات و بادغیس و سیستان و شهرهای دیگر خراسان بود . گویند باوی نزدیک سیصد هزار مرد جنگجو بود و چون بر مردم خراسان دست یافتند بسوی مرور و رفتند . اجثم مرورودی با مردم مرور و بر آنان بیرون آمد . باوی جنگی سخت کردند . اجثم کشته شد و بسیاری از مردم مرور و هلاک شدند . عده بی از سرداران نیز هزیمت گشتند . منصور که بدین هنگام در برزان مقیم بود خازم بن خزیمه را نزد مهدی [که ولایت خراسان داشت] فرستاد . مهدی وی را بجنگ استادسیس نامزد کرد و سرداران باوی همراه نمود . گویند

معاویة بن عبدالله وزی-رمهدی کارخازم را خوارمایه می گرفت و در آن هنگام که مهدی به نیشابور بود معاویة به خازم و دیگر سران نامه ها می فرستاد و امر و نزی می کرد خازم از لشکر گاه به نیشابور نزد مهدی رفت و خلوتی خواست تا سخن گوید . ابو عبدالله نزد مهدی بود گفت ازوی باک نیست سخنی که داری باز نمای خازم خاموش ماند و سخن نگفت تا ابو عبدالله برخاست و بر رفت . چون خلوت دست داد از کار معاویة بن عبدالله بدوشکایت بردو... اعلام کرد که زی بحرب استادسیس نخواهد رفت جز آنگاه که کار را یکسره بوی وا گذارند و در گشودن لوای سردارانش مأذون دارند و آنان را بفرمانبرداری وی فرمان نویسند . مهدی پذیرفت . خازم بلشکر گاه باز آمد و بر آئی خویش کار کردن گرفت . لوای هر که خواست بگشود و از آن هر که خواست بر بست . از سپاهیان هر که گریخته بود باز آورد و بر یاران خود در افزود اما آنان را در پس پشت سپاه جای داد و بواسطه بیم و وحشتی که از هزیمت در دلشان راه یافته بود ، در پیش سپاه نهاد . پس ساز جنگ کرد و خندقها بکند . هیثم بن شعبه بن ظهیر را بر میمنه و نهار بن حصین سغدی را بر میسره گماشت . بکار بن مسلم عتمیلی را بر مقدمه و «اتر ارحدای» را که از پادشاه زادگان خراسان بود بر ساقه بداشت . لوای وی باز بر قان و علم باغلامی از آن وی بسام نام بود پس با آنان خدعه آغاز کرد و از جایی بجایی و از خندقی به خندقی میرفت . آنگاه بموضعی رسید و آنجا فرود آمد و بر گرد سپاه خود خندقی کند ، هر چه وی را در بایست بود با همه یاران خود اندرون خندق برد . خندق را چهار دروازه نهاد و بر هر کدام از آن ها چهار هزار کس از یاران بر گزیده خویش بداشت و بکار را که صاحب مقدمه بود

دو هزار تن افزون داد تا جهلمگی هجده هزار کس شدند ، گروه دیگر که یاران اسنادسیس بودند با کلندها و بیلها و زنبهها پیش آمدند تا خندق را بینارند و بدان اندر آیند بدروازه‌یی که بکاربر آن گماشته بود روی آوردند و آنجا درخمله چنان بسختی پای فشردند که یاران بکار را چاره‌جز گریز نماند. بکار چون این بدید خود را فرود افکند و بدروازه خندق بایستاد و یاران را ندا داد که ای فرومایگان می-خواهید اینان از دروازه‌یی که بمن سپرده‌اند بر مسلمانان چیره گردند. اندازه پنجاه کس از پیوندان وی که آنجا با وی بودند فرود آمدند و از آن دروازه دفاع کردند تا قوم را از آنسوی براندند .

پس مردی سکزی که از یاران اسنادسیس بود او را حریش می گفتند و صاحب تدبیر آنان بشمار می رفت بسوی دروازه‌یی که خازم بر آن بود روی آورد خازم چون آن بدید کس پیش هیثم بن شعبه که در میمنه بود فرستاد و پیام داد که تو از دروازه خویش بیرون آی و راه دیگری جز آنکه ترا بدروازه بکار رساند در پیش گیر . اینان سرگرم جنگ و پیشروی هستند چون بر آمدی و از دید گاه آنان دور گشتی آنگاه از پس پشتشان در آی. و در آن روزها سپاه وی خود رسیدن ابی عون و عمرو بن سلم بن قتیبه را از طخارستان چشم می داشتند . خازم نزد بکار نیز کس فرستاد که چون رایات هیثم را به بینید که از پس پشت شما بر آمد بانگ تکبیر بر آورید و گوید اینک سپاه طخارستان فرارسید . یاران هیثم چنین کردند و خازم بر حریش سکزی در آمد و شمشیر در یکدیگر نهادند .

درین هنگام رایات هیثم و یارانش را دیدند . در میان خود بانگ

بر آوردند که اینک مردم طخارستان فر از آمدند. چون یاران حریش را تنها بدیدند، یاران خازم بسختی بر آنها به تاختند مردان هیثم بانیزه و پیکان به پیشبازشان شتافتند و نهار بن حصین و یاراناش از سوی میسره و بکار بن مسلم با سپاه خود از جایگاه خویش بر آنان در افتادند و آنان را هزیمت کردند. پس شمشیر در آنها نهادند و بسیاری از آنان بردست مسلمانان کشته شدند. نزدیک هفتاد هزار کس از آنان درین معرکه تباہ شد و چهارده هزار تن اسیر گردید. استادسیس باء-ده اندکی از یاران بکوهی پناه برد. آنگاه آن چهارده هزار اسیر را نزد خازم بردند بفرمودتا آنان را گردن بزدند و خود از آنجا بر اثر استادسیس برفت تا بدان کوه که وی بدان پناه گرفته بود برسید. خازم استادسیس و اصحاب وی را حصار داد. تا وقتی که بحکم ابی عون رضا دادند و فرود آمدند. چون بحکم ابی عون خرسند گشتند وی به فرمود تا استادسیس را با فرزندانش بند کنند و دیگران را آزاد نمایند. آنان سی هزار کس بودند و خازم این، از حکم ابی عون منجری کرد و هر مردی را از آنان دو جامه در پرشید و نامه‌یی بسوی مهدی نوشت که خدایش نصرت داد و دشمنش تباہ کرد. مهدی نیز این خبر را بامیر دؤ، نان منصور نوشت امام محمد بن عمر چنین یاد کرده است که بیرون آمدن استادسیس در سال ۱۵۰ بود و در سال ۱۵۱ بود که گریخت. «^۱ همین روایت را که طبری در باب خدعه و نیرنگ خازم آورده است، پس از وی کسانی مانند ابن اثیر^۲ و ابن خلدون^۳ نیز بی کم و کاست نقل کرده‌اند.

۱- طبری، ج ۶ ص ۲۸۸ طبع مصر

۲- کامل، ج ۵ ص ۲۹ طبع مصر

۳- کتاب المبر، ج ۳ ص ۱۹۸ طبع بولاق

با اینهمه فرجام کاروی درست روشن نیست . از این عبارت طبری که می گوید : «خازم بمهدی نامه نوشت که خدایش پیروزی داد و دشمنش را هلاک گردانید» چنین برمی آید که پس از گرفتاری وی را کشته باشند امامورخانی که روایت را از طبری گرفته اند ، مانند خود او از کشته شدنش بتصریح چیزی نگفته اند . گویا او را با فرزندان به بغداد فرستادند و در آنجا هلاک کردند .

روایات و اخبار پراکنده‌یی که در دیگر کتابهای تازه، و فارسی آمده است بر آنچه از طبری و ابن اثیر نقل گردید چیز تازه‌یی نمی‌افزاید . آنچه قطعی بنظر میرسد آنستکه نهضت استادسیس نیز مثل قیام سنبادجنبه دینی و سیاسی هر دو داشت . اینکه نوشته‌اند وی مدعی نبوت بود و یارانش آشکارا کفر و فسق می‌ورزیدند نشان میدهد که در ظهور وی نیز عامل دین قوی‌ترین محرك بوده است . بعضی از محققان خواسته‌اند اورایکی از موعودهایی که در سنن زرتشتی ظهور آنان را انتظار می‌برند بشمارند^۱ میگویند که او خود چنین دعوی داشته است و مردم نیز بدین نظر گرد آورفته‌اند . در این نکته جای تردید است . در واقع وی در سرزمین سیستان، سرزمینی که ظهور موعودهای مزدیسنان همه از آنجا خواهد بود یاران و هواخواهان بسیار داشت . در آنجا نیز مانند همه جا دعوت وی را با شور و شوق پاسخ دادند . همان سالی که وی در خراسان قیام کرد، در بست نیز ظاهراً بیاری وی مردمی برخاست... نام وی محمد بن شداد و آرویه المجویسی با گروهی بزرگ بدو پیوستند

و چون قوی شد قصد سیستان کرد^۱، بعلاوه، وی تقریباً در پایان هزاره یی که از ظهور پارت ها میگذشت قیام کرده بود، با این همه بعید بنظر میآید که ایرانیان آن زمان با وجود اوصاف و شروطی که روایات و سنن زرتشتی در باره «موعود» دارند وی را بمثابة موعودی بجای «هوشیدر» و «هوشیدرماه» و «سوشیان» تلقی کرده باشند* .

اما در هر حال نفرت و کینه یی که ایرانیان نسبت
 شرش در همد جا
 بعرب داشتند آنان را در هر جریانی که رنگ
 شورش و عصیان بر ضد خلفا داشت وارد میکرد. نهضت استاذسیس در
 میان سیل خون فرونشست امامقارن همین ایام نیز مردم طالقان و
 دماوند شوریدند. خلیفه سرداری را بنام عمر بن علاء برای سرکوبی شان
 گسیل کرد. او شورشیان را سرکوبی کرد. شهرهای آن ها را
 گشود. عدّه بسیاری از مردم دیلم درین ماجرا باسارت رفتند. قبل از این
 تاریخ و بعد از آن نیز بارها مردم طبرستان در برابر فجایع و مظالم
 تازیان قیام کردند. درین نهضت ها نه فقط نژاد عرب مردود بود بلکه دین
 مسلمانی نیز مورد خشم و کینه بود. يك مورخ و متکلم مسلمان می -
 گوید: «ایرانیان بر اثر وسعت کشور و تسلط بر همه اقوام و ملل از حیث
 عظمت و قدرت، بمنزلی بودند که خود را آزادگان و دیگران را
 بندگان میخواندند، وقتی که دولیشان بدست عربان سپری گشت چون
 عرب را پست ترین مردم می شمردند کار برایشان سخت گشت و درد و
 اندوه آن ها دوچندان که میبایست گردید از این رو بارها سر بر آوردند

که مگر با جنگ و ستیز خویشتن را از چنگ اسلام‌رهایی بخشند.^۱ «
 بدینگونه بیشتر این شورش‌ها رنگ ضد دینی داشت. در طبرستان
 بسال ۱۴۱ یکبار سپهبد خورشید حکم کرد که همه اعراب را و حتی همه
 ایرانیانی را که بدین اعراب درآمده‌اند بکشند. شورش سختی بر ضد
 عرب روی داد که عربان آنرا با خشونت و قساوت فرو نشانند.
 اسپهبد خورشید نیز که خود را مغلوب می‌دید زهر از نگین انگشتری
 برمکید و در گذشت. این همه قساوت و خشونت که اعراب در دفع
 شورشها نشان می‌دادند ایرانیان را از ادامه پیکار باز نمیداشت. زجر و
 قتل و زندان و تبعید فقط اراده آنها را قوی‌تر و عزمشان را راسخ‌تر
 میکرد. حتی خروج و قیامی که ترکان و تازیان بر ضد دستگاه خلافت
 میکردند مورد تشویق و حمایت ایرانیان قرار می‌گرفت. وقتی یوسف
 ابن ابراهیم معروف به برم که از موالی ثقیف بود در بخارا قیام کرد در
 میان مردم خراسان یاران و همراهان بسیاریافت و سغد و فرغانه را نیز
 دچار شورش و آشوب نمود.

۶

در آنسوی جیحون

ماوراءالنهر
در همان روزهایی که جنایت آسیابان «مرو» [آخرین چراغ دوده‌سازان را فرومی‌کشت و ماهوی سوری با چنین خیانتی که بجای خداوند گار خویش میکرد فرء شاهی را آرزو می‌داشت شاید در شهرهایی چون تیسفون و شوشتر و نهاوند و استخر وری و دیگر بلاد کسانی از ایرانیان بودند ، که چشم امید خویش را بدانسوی مرو ، بشهرهایی که در آنسوی آموی بود ، دوخته بودند و از آنجاها ، هر روزی انتظار خبر تازیدی را می‌کشیدند . خود یزدگرد نیز پیش از آنکه بتحریک ماهوی سوری در مرو ، طعمه جنایت آسیابانی بی‌نام و نشان شود ، شاید بدانسوی رود آموی امید بسیار داشت . و گویا بهمین سبب بود که نامه‌ها و رسولان با تحفه‌ها و هدایای بسیار بچین فرستاد و این امید را در دل می‌پرورد که شاید با یاری خاقان چین و بدست مردم و پادشاهان آنسوی رود آموی ، بار دیگر بتواند آب رفته را بجوی بازآرد و آنچه را در تیسفون و شوش و نهاوند باخته بود در مرو و آموی و شاید بخارا و سمرقند از دشمنان بازستاند ...

در واقع، در آنسوی آموی ، که بلاد ماوراءالنهر * بود ، بیشتر شهرها و دیه‌ها از ایران نشان داشت . بخارا و شهرها و روستاهایی که

برگرد آن بود هر چند از ترکان خالی نبود اما بر کباره شهرهای خراسان جای داشت و از بلاد ایران بشمار می آمد. این شهر در کرانه زرافشان سغد بود و مردم آن بزبان دری سخن می گفتند. خداوندان آن نیز بخار خدای نام داشتند. اما چنین بنظر می آید، که در این سرزمین آیین زرتشت بقدر خراسان رایج نبوده است. چنانکه از بتکده‌یی که بوداییان درین شهر داشته‌اند در کتابها سخن رفته است و نام بخارا نیز خود از کلمه «بهار» یا «وهار» آمده است که گویا نام معابد بودایی بوده است. و از کجا که همین انتشار آیین بودا، درین شهر و بلاد دیگر ماوراءالنهر سبب نشده باشد که درین بلاد، کسی بباری یزدگرد و فرزنداش نشتافته است؟

سمرقند نیز مانند بخارا شهر ایرانیان بود. درست است که مقارن این ایام طرخانان ترك بر آن فرمان می‌راندند لیکن زبانشان دری بود. مردم سمرقند، بی شك بزبان دری سخن می‌گفته‌اند و لهجه‌یی خاص داشته‌اند. دیه‌ها و روستاهای آن نیز اکثر بهمین زبان سخن می‌داشته‌اند.

نیز از بلاد ماوراءالنهر، شهرهای کش و نخشب بود که از بلاد نام آور سغدیان بشمار می‌آمدند. این سغدیان، که سغد نیز خوانده‌اند از کهنه‌ترین ولایات ایرانی بود. چنانکه هم در اوستا و هم در کتیبه‌یی از داریوش، در شمار بلاد ایران نام آن ذکر شده است. در این بلاد و هم بلاد فرغانه نیز، هر چند مقارن این روزگاران مردم با ترکان و هفتالیان در آمیخته بودند، اما همچنان بزبان و نژاد و سرزمین و تاریخ کهن،

خویش علاقه می‌ورزیدند . در بیشتر این شهرها ، مردم داستانهای گذشته ایران را باشور و شوق فریاد می‌آوردند و حتی در باره خون سیاوش که بدست ترکان ریخته بود ، ترانه‌ها داشتند که در بخارا ، و شاید دیگر جاها ، زمزمه می‌کردند . در اشروسنه و خوارزم نیز زبان ایرانی بود و در همه این بلاد ، تاریخها و داستانهای گذشته قوم ایرانی زبانزد و رایج بود .

در روزگاری که ، همه شهرهای ایران از عراق و فارس و آذربایجان و شوش و نهاوند و ری و خراسان ، از خلیفه تازیان فرمانبرداری می‌کرد این شهرهای ماوراءالنهر ، که در هر حال از بلاد فرس محسوب میشد ، از دستبرد تازیان مصون مانده بود . در خراسان ، پیش از آن ، تازیان کند و کاو عظیم کرده بودند و غارت و بیداد بسیار رانده بودند اما بدانسوی آموی دست نیافته بودند . مقارن سال ۵۳ هجری خراسان در حکم عبیدالله بن زیاد بود که مردی بی‌باک و ستمکار بشمار می‌رفت . درین زمان بخار خدایه که امارت و سلطنت دیرین بخارا را داشت ، مرده بود کودکی شیرخوار از او باز مانده بود ، نامش طغشاده ، که مادرش خاتون بجای او کار ملک می‌راند و در زمان وی تازیان چندبار بخارا آمدند و وی هر بار صلح کرد و خراج می‌گزارد . چون عبیدالله بن زیاد بخراسان آمد ، از جیحون بگذشت و آهنگ بخارا کرد . بعضی از روستاهای آبادان بخارا و دیه‌ها و قریه‌های مجاور آن را بگرفت و با خاتون جنگ‌های سخت کرد . درین جنگها اعراب باغها بکنند و دیه‌ها ویران کردند و بس خلق باسارت بردند و غنایم بسیار بدست آوردند .

چندی بعد ، سعید بن عثمـان بجای عبیدالله
 بامیری خراسان آمد : در لشکروی ، گذشته
 خاتون بخارا
 از غازیان و مجاهدان ، عدهٔ بسیاری از رهنان و بندیان و آدم‌کشان
 بودند ، که از زندان برآمده بودند و بامید تاراج و غنیمت راه خراسان
 را باوی درپیش گرفته بودند . وی باسپاهی چنین غارتگر در آنسوی
 آمویه یک چند تاخن‌ها کرد و مالها و اسیران بدست آورد . اما از
 سمرقند و بخارا جز باج و نوا نستد و آندوشهر بزرگ ماوراءالنهر را
 بجنگ نتوانست گشود . در بخارا ، باخاتون که ملکهٔ آن دیار بود ،
 بانرمی و مهربانی رفتار کرد و بعضی گفته‌اند خاتون او را دوست گرفت
 و میان آنها سری و سری پدید آمد . گویند : « چون سعید با خاتون صلح
 کرد ببخارا رسید و بیمار گشت خاتون بعیادت او در آمد . کیسه‌یی
 داشت پر زر . دست در کیسه کرد و دوچین از کیسه بر آورد و گفت این
 این یکی از بهر خویشتن نگاه میدارم تا اگر بیمار شوم بخورم و این دیگر
 ترا دهم تا بخوری و بهتر شوی . سعید راعجب آمد که آن چیست که
 خاتون با این عزت و بزرگی میدهد . چون خاتون بیرون رفت سعید
 بنگریست خرمايي بود کهنه گشته ، کسان خود را فرمود تا پنج شتر
 بار خرماي تازه بار کردند و بنزدیک خاتون بردند . خاتون جوالها
 بگشاد و خرماي بسیار دید ، کیسه بگشاد و آن خرماي خویشتن بیرون
 کرد و با آن خرماها مقابله کرد همچنان بود که خاتون داشت . بعدر
 اندر آمد و گفت ما را ازین جنس بسیار نباشد و این دو خرما ساله‌های
 بسیار نگاهداشته‌ام از بهر بیماری^۱ . آورده‌اند که این خاتون زنی بود

شیرین و با نیکوئی بسیار. سعید بروی شیفته شد و مردم بخارا را بزبان بخاری درین معنی سرودها * بوده است.^۱

باری ، از این تاختن ها که عبیدالله زیاد و

سعید بن عثمان کردند هیچ فتحی بهره مسلمانان قتیبه بن مسلم

نگشت. و این تازیان ، بی آنکه بتوانند آیین مسلمانان را در آنسوی

آموی رواج دهند بغارت و تاراج و بغنائیم و اسرا بسنده کردند و

باز گشتند . مسلم بن زیاد برادر عبیدالله ، و چندتن دیگر که بامیری

خراسان آمدند هر چند در آنسوی آموی نیز کری و فری کردند اما

جز غارت کردن و باج ستدن کاری دیگر از پیش نبردند و دیار ماوراءالنهر،

با آنکه هر بچندسالی دستخوش غارت و کشتار تازیان می گشت لیکن

یکسره مقهور و مغلوب تا زیان نمی بود . تا نوبت به قتیبه بن مسلم

باهلی رسید که بسال ۸۶ هجری از دست حجاج بامیری خراسان رسید.

این قتیبه نیز ، همچون خداوند گار خویش حجاج ، از شقی ترین و

بیباک ترین سرداران عرب بود . آنچه از بیداد و کشتار و تاراج که

بخوارزم و تخارستان و ماوراءالنهر او کرد کس نکرده بود . چون ،

آهنگ گشودن بخارا کرد ، در بیکنند که از روستاهای آبادان بخارا

بود ، يك چند بماند و شهر را حصار داد ، تا بگرفت . پس یکی را

از کسان خویش بدانجا نشاند و خود روی بخارا نهاد . بیکنندیان از

بیرسمی و تطاول تازیان بجان آمدند . بشوریدند و امیزی را که از

عربان بود فرو کشیدند و از پای در آوردند . قتیبه را خبر رسید .

لشکر خویش را فرمود که باز گردند و بیکنند را تاراج کنند و خون

و مال مردم مباح دارند . ازین غارت و کشتار عربان را بهره بسیار رسید . معابد بیکند را فرو کنند و هرچه طرایف یافتند بر گرفتند و ببرند .

بخارا نیز ، با جنگ گشوده شد . وقتیه بامردم آن صلح کرد ، بر آنکه هر سال دوست هزار درم خلیفه را و ده هزار درم امیر خراسان را بدهند و از خانه‌ها و ضیاع‌ها نیز يك نیمه مسلمانان را دهند و ستوران مسلمانان را نیز کسانی که در بیرون شهر جای دارند ، علوفه دهند . بدینگونه بخارا تازیان را مسخر گشت و تازیان با دهقانان همخانه شدند و ناچار کسانی که از هم‌خانگی با این قوم ننگ میداشتند ، خانه بیرون شهر بردند و شهر را به تازیان ماندند . بخارا آیین مسلمانان گرفت . آتشکده‌ها و بتخانه‌ها ویران شد و بجای آنها مسجد‌ها بنا گشت . و بازار ماخ که شاید تا همان روزها ، هنوز درود گران و صورتگران در آنجا بتان می ساختند و می فروختند ، از رونق افتاد . آخر کار ، قتیبه ، یکی را از یاران خویش ، در بخارا بامارت نشاند و خود بقصد سمرقند بیرون آمد .

اما فتح سمرقند آسان دست نداد . قتیبه يك چند
فتح سمرقند
آن را در حصار گرفت و مردم شهر مقاومت بسیار

نمودند و قتیبه با سپاه خویش ، زمانی دراز بر در شهر بماند . در باب فتح سمرقند ، که ناچار با غارت و کشتار و بیداد بسیار توأم بوده است ، در بعضی تاریخها داستانی آورده اند ، که افسانه‌های هومیروس و شهرتروا را بخاطر می آورد . نوشته اند که چون قتیبه يك چند سمرقند را در حصار گرفت و مقام او بر در شهر دراز کشید ، دهقان سمرقند وی را

پیام داد که اگر همه عمر بردر این شهر بمانی آنرا گشودن نتوانی که در کتابهای پدران ما چنانست که بر این شهر کس دست نتواند یافت الامردی که نام او پالان باشد و نام تو پالان نیست و این شهر نتوانی گشود. قتیبه و یاراناش چون این سخن بشنیدند بانگ تکبیر بر آوردند و یاران قتیبه شادیاها کردند و گفتند سمرقند بر دست ما گشوده آید که امیر ما را نام پالان شتر است ، و قتیبه را معنی چنانست ، ... باری ، چون مقام قتیبه بر دروازه سمرقند بدر از کشید ، در صدد بر آمد که تا بحیله و چاره بر شهر دست بیابد . پس بفرمود تا صندوقها بساختند که درهاشان از درون گشوده و بسته میشد ، و در هر صندوق مردی شمشیر زن بنشانند ، و آنهمه را در فرو بست و کس نزد دهقان سمرقند فرستاد و پیام داد که من بر دسمرقند بیش نتوانم بود . از اینجا خواهم رفت و آهنگ چغانیان دارم اما پاره یی اموال و سلاحها بامن هست که بردن آنها را روی نیست . اگر آنها را از من بز نهار در پذیر ی ، همه را در صندوقها گذارم و نزد تو فرستم ، تا اگر از چغانیان بسلامت باز گشتم همچنان بمن سپاری . دهقان سمرقند ، که از این خدعه غافل بود ، این خواهش قتیبه را پذیرفت . و قتیبه مردان را که در آن صندوقها بودند ، فرمان داد که چون شب در آید صندوقها بگشایند و بیرون آیند و دروازه سمرقند را بر روی سپاه مسلمانان باز کنند تا این فتح بردست آنها بر آید . پس از آن ، صندوقها را که دهقان سمرقند بز نهار پذیرفته بود هم بر آن قرار که رفته بود ، نزد دهقان بفرستاد . چون شب در آمد و شهر خلوت گشت آن مردان از صندوقهای خویش بر آمدند و شمشیرها بکشیدند و هر کس را که پیش ایشان رفتی می کشتند تا

بدروازه رسیدند . پس دروازه بانان را بکشتند و دروازه بگشودند . وقتیه با سیاه خویش بدرون شهر آمدند و دهقان را تاب مقاومت نماند بگریخت و برفت و سمرقند بدست تازیان افتاد ...

این داستان که در باب فتح سمرقند ، در تاریخها آورده اند البته جالب و خیال انگیز است اما شك نیست ، که فتح شهری از اینگونه ناچار باغارت و بیداد و کشتار و ویرانی همراه بوده است . در هر حال ، شاید که فتح سمرقند با چنین خدعه‌یی دست نداده باشد و یا این روایت از اغراق و افسانه خالی نباشد اما ظاهراً جای شك نیست که قتیبه سمرقند را ، بخدعه و برخلاف قرار دادهای مسلمانان گشوده است . زیرا ، قبل از آنکه وی بامارت خراسان بیاید ، گویا سعید بن عثمان ، با دهقان سمرقند صلح کرده بود ، بر آنکه از دهقانان هفتصد هزار درم را بخراج و صد هزار تن از مردم را بنوا بستاند ، و دیگر عربان را با سمرقند و مردم و آیین آن کاری نباشد . از روز گارامارت سعید بن عثمان تا این زمان که قتیبه بن مسلم بخراسان آمد ، دهقان سمرقند همچنان بر این قرار کار می‌کرد و این پیمان را عربان و سمرقندیان هر دو معتبر می شناختند . قتیبه بن مسلم چون بماوراءالنهر آمد بخارا بستد ، و بسمرقند روی آورد . و برخلاف آن عهد که عربان با دهقان سمرقند کرده بودند ، آن شهر را بحیله و خدعه بگرفت و شاید داستان صندوقها که در تاریخها آورده اند و پیش از این نقل گشت در همین احوال و بهمین تقریب روی داده باشد در هر حال ، چون قتیبه برخلاف عهد و پیمان مسلمانان ، سمرقند را بحیله و خدعه بگشاد ، مردم شهر را از سرایهای

خویش بـیرون راند و سپاه خویش را در خانه‌ها و سرایهای قوم بنشانند. و پیداست که در ماجرای از اینگونه، تاجچه اندازه مالها بهدر رفته است و خونها ریخته شده است. آورده‌اند، که چون عمر بن عبدالعزیز بخلافت نشست اهل سمرقند بشکایت نزد اورفتند و بنالیدند که قتیبه عهد مسلمانان بشکست و بستم شهر ما بگرفت و خانه ما بستند. عمر بن عبدالعزیز یکی را از قضاة، فرمان داد تا در این دعوی بنگرد و درین باب بحق و عدل حکم دهد. آن قاضی حکم داد که باید عربان و اهل سمرقند، بر دروازه سمرقند دیگر بازه نبرد کنند. اگر اعراب فائق آمدند، سمرقند را چون شهری که بعنوه گشوده باشند تلقی کنند و گرنه دیگر بازه با آنها عهدی تازه ببندند. درست است که حکم این قاضی، در وضع و حال اهل سمرقند، که بهر حال شهر و خانه آنها بخدعه و ستم بدست تازیان افتاده بود هیچ تغییری نمی داد لیکن، نشان می داد که در هر صورت، فتح این شهر بر دست قتیبه، همواره بمثابه خدعه‌یی ناروا تلقی میشده است. و ظاهر این خدعه و نیرنگی که قتیبه برای گشودن سمرقند بکار برده است، بسبب آن بوده است که تاشهر را بجنگ بگشاید و بدین بهانه مردم شهر را باسارت بگیرد و اموال و خواسته هاشان را بغنیمت دارد. باری فتح سمرقند، که با چنین خدعه و نیرنگ رسوا دست داد، ناچار بویرانی و پریشانی شهر کشید و چنان شد، که دهقانان و بزرگان شهر بر ویرانیهای آن مرثیه گفتند

۱- رك : Van Vloten : Domination arabe که این مطلب را از طبری

نقل کرده است و کتاب او از مهمترین تحقیقات در باب بنی امیه و علل سقوط آنهاست .

و جای آن بود .

اما قتیبه ، چون سمرقند بگشاد کس بدانجا بگماشت و خود بدیگر بلاد ماوراءالنهر آهنگ کرد . چغانیان را بدست آورد و کش و نخشب را نیز فتح نمود^۱ . و بدینگونه بیشتر شهرهای آنسوی آموی و بلاد خوارزم و تخارستان را بگشود و همه جا کند و کاو کرد و بیداد و غارت پیش گرفت . و هر چند خود او ، هم بر دست عربان کشته آمد ، ایکن بلاد آنسوی آموی نیز ، که روزی مایه امید غارتزدگان و ستمدیدگان تیسفون و نه اوند بود ، هم بدست او از پای درآمد و یکسره ویران و تباه گشت و دیگر آن امیدها که بود نماند و بر باد رفت و از آن پس عربان در سراسر روزگار مروانیان برین شهرهای ماوراءالنهر استیلای تمام داشتند . و دهقانان و امیران و امیرزادگان این بلاد ، که بیشترشان در ظاهر بآیین مسلمانی درآمدند و در نهان همچنان بآیین خویش باقی بودند ، در گرد آوردن خراج و دوشیدن ضعیفان ، عربان را یاری میکردند^۲ . و با یکدیگر نیز همواره در ستیز و جنگ بودند . در واقع قتیبه بن مسلم ، در فتح شهرهای ماوراءالنهر از همین اختلافاتی که بین سران و دهقانان بود بهره یافت و کارهای خویش راست کرد و بسا که در بین آنها اختلاف می افکند تا در کارهایشان دخل نماید . چنانکه ، وقتی بین امیر چغانیان و امیران بعضی بلاد مجاور اختلاف روی داد وی بهانه حمایت از امیر چغانیان

۱- اخبار الطوال ص ۲۸۲

۲- رك ، كتاب وان فلوتن ، که ذکر آن رفت و شواهدی جالب درین باب

لشکر بدانسوی برد و در خوارزم نیز یاری خوارزمشاه را که دهقانان خوارزم بروی شوریده بودند بهانه کرد و آن دیار را بگرفت و بکند و بکوید و کشتار و ویرانی عظیم کرد.^۱

باری ، در سراسر دوران حکومت بنی امیه تازیان را در دیار ماوراءالنهر قدرت تمام بود . سیاست خشن بنی امیه ، که در همه جا «موالی» و «عجم» را بشدت تحقیر می نمودند ، در آنجا نیز البته مایه خشم و نارضایی بود . و بهمین سبب هر خارجی که در این ایام در خراسان و دیگر جای ها بر می خاست ، از بلاد ماوراءالنهر هم کسانی بیاری او بر می خاستند و بدین سبب بود که دعوت ابو مسلم نیز در بین آن مردم بسرعت انتشار یافت و بسیاری از مردم این بلاد نیز در سلك «سیاه جامگان» او درآمدند . ظاهراً با ظهور ابو مسلم يك چند ، دردلهای این مردمان امید روی نموده بود که مگر بتوانند دیگر باریوغ اسارت عربان را از گردن بر گیرند و آزادی و استقلال گذشته خویش را بدست آورند . بهمین سبب بود که قتل ابو مسلم ؛ با آن غدروخیانت رسوا و ناروا ، آنان را ، دیگر بار به بیم و نگرانی افکند . و در اندک مدتی ، همه را واداشت که در زیر لوای اسحق ترك گرد آیند .

این اسحق درست معلوم نیست چه کسی بوده است

اسحق ترك قولی هست که از نسل زید بن علی بود و دعوی

امامت داشت ، روایت دیگر آنست که مردی بود عامی ، از مردم ماوراءالنهر که با جنیان دعوی ارتباط داشت . ظاهراً آنچه سبب شده است هویت و حقیقت حال او . مکتوم بماند آنست که با هر فرقه از مردم

طوری دیگر سخن می گفته است و مصلحت وقت را بدینگونه رعایت
 نمیکرده است. بهر حال، این اسحق از پیروان و هواخواهان ابومسلم
 بود، و مطابق بعضی روایات او را بدان سبب ترك می خواندند که وقتی
 بفرمان ابومسلم در میان ترکان برسالت رفته بود. بسیاری نوشته اند
 چون ابومسلم کشته شد، یارانش بگریختند و بیلاد دیگر رفتند.
 این اسحق نیز که از یاران ابومسلم بود بترکستان رفت و در آنجا
 دعوت آغاز کرد و مردم آن بلاد برگرد وی فراز آمدند. گفته اند
 که وی در ماوراءالنهر مردم را بخویشتن دعوت کرد و چنان فرامود
 که وی جانشین زرتشت است و مدعی شد که زرتشت زنده است و بزودی
 دیگر بار ظهور خواهد کرد تا دین خویش را آشکار سازد. و بدینگونه،
 در خراسان ظاهرأ دعوت وی انتشار تمام یافت.

امادر بلاد ماوراءالنهر، مهمترین حادثه‌یی که بکین

پیغمبر نقابدار

خواهی ابومسلم پدید آمد و واقعه ظهور «مقنع»

بود. در واقع چند سال بعد از حادثه اسنادسیس در خراسان، ماوراء-
 النهر شاهد قیام و شورش مقنع گردید این جهانجوی نقابدار م-رو
 دعویهای تازه و شگفتانگیز داشت. با اینهمه از ورای گرد و غبار
 افسانه‌هایی که زندگی او را فرو گرفته است نمی توان سیمای واقعی
 او را طرح کرد. آنچه مورخان و نویسندگان کتب ملل و نحل درباره
 او نوشته اند قطعاً ارتعصب و غرض خالی نیست. می نویسند که او «مردی
 بود از اهل روستای مرو از دیهیی که آن را کازه خوانند و نام او هاشم بن
 حکیم بود و وی در اول گازرگری که ردی و بعد از آن بعلم آموختن

مشغول شدی و ازهرجنسی علم حاصل کرد و مشعبدی و علم نیرنجات و طلسمات بیاهوخت وشعبده نیک دانستی و دعوی نبوت نیز میکرد . وبغایت زیرک بود و کتابهای بسیار از علم پیشینیان خوانده بود و در جادوی بغایت استاده شده بود .^۱ این مهارت بی نظیر او را در علوم حیل و نیرنجات همه مورخان ستوده اند . ماه نخشب که معجزه او خوانده شده است نمونه‌یی از مهارت او بشمار می‌رود . و درباب آن گفته‌اند که «بزمین نخشب ازبلاد ماوراءالنهر چاه‌ی بود . مقنع بسحر جسمی ساخت بر شکل ماهی چنانکه دیدند که آن جسم از چاه بر آمد واندکی ارتفاع یافت و باز بچاه فرو رفت»^۲ این ماه نخشب ، را شاعران ایران و عرب مکرر در سخنان خویش یاد کرده‌اند اما کیفیت آن اکنون درست معلوم نیست . نوشته‌اند که چون مقنع این ماه را ازچاه بر آورد مردم را گمان افتاد که این کار را بجادویی کرده است اما این جادویی ، در واقع عبارت از تمهید واستعمال بعضی قواعد ریاضی بود . آورده‌اند ، که بعدها از ته آن چاه که بنخشب بود کاسه بزرگی پراززیبق بیرون آوردند .^۳ باری ، این هاشم بن حکیم چنانکه در تاریخها آورده‌اند ، در روزگار ابومسلم از جمله یاران و سرهنگان او بود . عبث نیست که چون دعوت خویش آشکار کردخاطره این سردار سیاه جامگان خراسان در عقاید و آراء او چنان آشکارا انعکاس یافت . وی ابومسلم را از پیغمبر برتر شمرد وحتی او را بدرجه

۱- تاریخ بخارا چاپ تهران ص ۷۷

۲- تجارب السلف ص ۱۲۱

۳- آثار البلاد قزوینی، بنقل ازادوارد براون ؛ تاریخ ادبی ایران ج-۱

خدایی رسانید . نیز گویند که او دعوی داشت که روح ابومسلم نقل بوی کرده است و او خداست .^۱ در باره سبب شهرت او به «مقنع» آورده اند که همواره نقابی از زر و یا از پرنده سبز بر روی داشت تاروی او کس نتواند دید . یارانش را گمان بود که این «مقنع» را بر روی فروهشته است تا شعشعه طلعت او دیدگان خلق را خیره نسازد اما دشمنانش می گفتند که این نقاب را بدان روی از آن دارد که تازشتی و بدرویی خویش را فرو پوشاند و گفته اند که او مردی يك چشم و کثر- زبان و بدروی و کوتاه قد بود و موی بر سر نداشت مطابق قول ابوریحان وی «دعوی خدایی کرد و گفت برای آن بجسم در آمدم تا دیده شوم زیرا که از این پیش کس نتوانسته بود مرا ببیند . پس ، از جیحون بگذشت و بحوالی کش و NSF درآمد . با خاقان نوشت و خواند آغاز نهاد و او را بآیین خویش دعوت نمود . سپیدجامگان و ترکان بروی فراز آمدند و بر ایشان زن و خواسته مردم مباح گردانید و هر که را باوی مخالفت ورزید بکشت و هر چه مزدك آیین نهاده بود وی امضاء کرد و لشکریان مهدی خلیفه را بشکست و چهارده سال تمام استیلا داشت^۲ . درین مدت بسیاری از مردم سغد و بخارا و نخشب و کش آیین او را پذیرفتند و بر ضد خلیفه عام طغیان برافراشتند . نوشته اند که یاران او ، چون بمیدان جنگ می رفتند ، در هنگام هول و فزع از او ، چون خدایی یاری

۱- تبصرة العوام ص ۱۷۹

۲- آثار الباقیه ص ۲۱۱- و این مدت که در تاریخ بخارا هم آمده است از مبالغه خالی نیست . درین باب رجوع شود بتحقیقات آقای دکتر غلامحسین صدیقی در رساله

می طلبیدند و فریاد می کشیدند که « ای هاشم ما را دریاب ! »^۱ این سپیدجامگان مقنع کاروانها را می زدند ، شهرها و دهات را غارت می کردند ، ویرانیها و تباهی های بسیار واردمی آوردند. زنان و فرزندان مردم را باسارت می بردند ، مسجدها را ویران می نمودند و مؤذنان و نمازگزاران را طعمه شمشیر خویش می کردند .^۲ نوشته اند که در آغاز کار چون خبر مقنع بخراسان فاش شد . حمید بن قحطبه که امیر خراسان بود ، فرمود که اورا بند کنند. او بگریخت از دیه خویش ، و پنهان می بود. چندانکه اورا معلوم شد که بولایت ماوراءالنهر خلقی عظیم بدین وی گرد آمده اند و دین وی آشکارا کردند قصد کرد از جیحون بگذرد امیر خراسان فرموده بود تا بر لب جیحون نگهبانان او را نگاه دارند و بیوسته صد سوار بر لب جیحون برمی آمدند و فرود می آمدند تا اگر بگذرد او را بگیرند وی باسی و شش تن بر لب جیحون آمد و عمد ساخت و بگذشت و بولایت کش رفت و آن ولایت اورا مسلم شد و خلق بروی رغبت کردند و بر کوه سام^۳ حصار بود بغایت استوار و اندروی آب روان و درختان و کشاورزان . و حصار دیگر از این استوارتر آنرا فرمود تا عمارت کردند و مال بسیار و نعمت بی شمار آنجا جمع کرد و نگاهبانان نشاند و سفید جامگان بسیار شدند ،^۴ باری کار مقنع و

۱- ابن اثیر، ج ۵ ، ص ۵۲ طبع مصر

۲- تاریخ بخارا ص ۸۰ چاپ تهران

۳- مار کوارت در 92 Wehrot und Arang می گوید قلعه یی بود بنام سنام که

وی در آن می زیست.

۴- تاریخ بخارا ص ۸۰

سپید جامگان وی اندک اندک چندان قوت گرفت که پادشاه بخارانیز، نامش بنیات بن طغشاده، مسلمانان بگذاشت و بآیین وی گرایید. تا دست سپید جامگان دراز گشت و غلبه کردند و خلیفه سخت ستوه شد.^۱ آخر عربان از دلاوری و بیباکی این سپید جامگان بستوه آمدند. مقنع و یاران او سالها در برابر سرداران عرب، که خلیفه بجنگ ایشان می فرستاد در ایستادند. داستان این جنگها را در تاریخها می توان خواند. بغداد سخت در کار اینها فرو مانده بود و بسا که خلیفه از بیم و بیداد این قوم بگریه درمی آمد.^۲ آخر کار خلیفه سپاه عظیم، بماوراء-النهر بفرستاد و مقنع را این سپاه خلیفه شهر بند کردند. سرانجام چون مقنع، برهلاک خود یقین کرد خویشتن به تنور افکند تا از هم متلاشی شود و پیکر او بدست دشمنان نیفتد. اما فاتحان چون بقلعه او دست یافتند او را در تنور جستند و سرش را بریدند و نزد مهدی خلیفه که در آن ایام در حلب بود فرستادند.

در باره فرجام کار او، یکی از دهقانان کش داستانی شگفت انگیز گفته است که در تاریخ بخارا از قول او بدینگونه نقل کرده اند که گفت «جده من از جمله خاتونان بوده است که مقنع از بهر خویش گرفته بود و در حصار می داشت وی گفت روزی مقنع زنان را بنشانند بطعام و شراب بر عادت خویش، و اندر شراب زهر کرد و هر زنی را يك قدح خاص فرمود و گفت چون من قدح خویش بخورم شما بآید که جمله قدح خویش بخورید. پس همه خوردند و

۱- ایضا ص ۱۰

۲- تاریخ بلعمی ص ۷۳۳ طبع هند

من نخوردم و در گریبان خود ریختم و وی ندانست . همه زنان بیفتادند و بمردند و من نیز خویشتن در میان ایشان انداختم و خویشتن را مرده ساختم و وی از حال من ندانست پس مقنع برخاست و نگاه کرده همه زنان را مرده دید نزدیک غلام خود رفت و شمشیر بزد و سر وی برداشت و فرموده بود تا سه روز باز تنور تفتانیده بودند بنزدیک آن تنور رفت و جامه بیرون کرد و خویشتن را در تنور انداخت و دودی بر آمد من بنزدیک آن تنور رفتم از او هیچ اثری ندیدم و هیچکس در حصار زنده نبود و سبب خود را سوختن وی آن بود که پیوسته گفتمی که چون بندگان من عاصی شوند من با آسمان روم و از آنجا فرشتگان آرم و ایشان راقهر کنم و وی خود را از آن جهت سوخت تا خلق گویند که او به آسمان رفت تا فرشتگان آرد و ما را از آسمان نصرت دهد و دین او در جهان بماند پس آن زن در حصار بگشاد...»^۱

ظاهر این روایت البته از رنگ افسانه خالی نیست اما این نکته راهمه مورخان آورده اند، که او پیش از آنکه عربان بر قلعه وی دست بیا بند خود را هلاک کرد . و بدینگونه بود که روزگار خدای نخب یا پیغمبر نقابدار خراسان پایان رسید .^۲ و ماه نخب که یک چند در آسمان ماوراءالنهر پرتو افشاند ، هر چند طلوع آن چندان بدراز نکشید لیکن روزگاری کوتاه مایه امید کسانی شد که جور و بیداد و تحقیر تازیان

۱- تاریخ بخارا ص ۸۸-۸۷

۲- تامس مور (Th . Moore) شاعر انگلیسی (متوفی در ۱۸۵۲) داستان

این پیغمبر نقابدار را در حکایت «لاله رخ» آورده است

آنها را بعصیان و طغیان رهنمون گشته بود. این سپید جامگان، پس از مرگ مقنع نیز مدت‌ها در ماوراءالنهر بر آیین او بودند. نویسنده کتاب حدود العالم و بیرونی و مقدسی و مؤلف تاریخ بخارا، بوجود آنها در ماوراءالنهر اشارت کرده‌اند.^۱ عوفی نیز در اوائل قرن هفتم هجری می‌گوید «و امروز در زمین ماوراءالنهر از متابعان او جمعی هستند که دهقنت و کشاورزی می‌کنند و ایشان را سپید جامگان خوانند و کیش و اعتقاد خود، پنهان دارند و هیچ کس را بر آن اطلاع نیفتاده است، که حقیقت روش ایشان چیست؟».^۲ این سخن عوفی هنوز هم درست است، و در واقع از آنچه در کتابها درباره این سپید جامگان آمده است حقیقت آیین و روش آنان را نمی‌توان دریافت. و از همین روست که نویسندگان کتب مقالات نیز در باب عقاید آنها اتفاق ندارند. بعضی آنها را از خرمیان دانسته‌اند و بعضی از زبادقه. برخی آنها را بشیعه بسته‌اند و برخی بمزدکیان نسبت داده‌اند.^۳ در سخنانی نیز که بآنها نسبت کرده اند از همه این ادیان و عقاید چیزی هست. درباره جامه سپید، که زی و شعار این طایفه بوده است گمان غالب آن است که آنرا برغم عباسیان که «سیاه جامگان» بوده‌اند، می‌پوشیده‌اند. اما این جامه سپید نزد برخی فرقه‌ها زی و لباس روحانیان بوده است و مانویان نیز جامه سپید می‌داشته‌اند.^۴ شك نیست که در این روزگار مانویان در سغد

۱- Frye رك ترجمه تاریخ بخارا ص ۱۴۷

۲- جوامع الحکایات نسخه خطی کتابخانه مجلس

۳- ر. ک. تبصره ص ۱۷۹ مقدسی ص ۳۲۳ شهرستانی ص ۱۱۵ چاپ لندن

۴- Pelliot , Les traditions manicheennes P 202

وماوراءالنهر بسیار بودند^۱ بنا بر این ، شاید این جامهٔ سپید ، در میان پیروان مقنع از آن سبب متداول بوده است که آیین او از آیین مانی صبغه‌یی داشته است و یادست کم شاید ، بتوان گمان برد که مقنع نیز ، برای پیشرفت مقاصدی که داشته است ، سازش و تألیف بین پاره‌یی عقاید مانویان را که در ماوراءالنهر بسیار بوده اند با عقاید مجوسان و خرمدینان وجههٔ همت داشته است. و بنا بر این ، بی سبب نیست که اهل مقالات او را و یاران او را بهمهٔ این ادیان منسوب و متهم داشته‌اند.^۲

۱- الفهرست ص ۳۳۷

۲- برای اخبار مقنع گذشته از آنچه نقل شد رک: احوال و اشعار رودکی بقلم آقای سعید نفیسی ج ۱ ص ۲۹۳ و مقالهٔ آقای دکتر ذبیح الله صفا مجلهٔ مهر سال چهارم و پنجم - و برای تحقیقات اروپایی رجوع شود به تعلیقات آقای فرای Frye بر ترجمهٔ انگلیسی تاریخ بخارا ص ۱۴۳

۷

شهر هزار و یکشب

از روزی که شهر کوفه بخلافت بر ابوالعباس
بنای بغداد سفاح سلام کرد دمشق از رونق وشکوه دیرینه
افتاد . خلافت را خراسانیان پدید آورده بودند ولازم بود که در گاه
خلافت بدیار آنان نزدیک تر باشد . دمشق که نزدیک ثغر روم بود ،
از اقصای مملکت اسلامی که وسعت تمام داشت ، زیاده دور بود . از
آن گذشته ، مردم دمشق نیز همچنان بمروانی ها وسفیانیه ها علاقه
می ورزیدند . برای این خلافت که تازه بسعی موالی و آزادگان فرس
پدید آمده بود ، هیچ جا مناسب تر از عراق نبود زیرا عراقی نخستین
محل تلاقی و تماس بین عرب وعجم بود . هم بیلاد خراسان نزدیک بود
وهم با دیارتازیان چندان فاصله نداشت . اما در عراق نیز شهری که
بتواند ، از هر جهت جای در گاه خلافت را شایسته باشد ، نبود . کوفه بیشتر
بخاندان علی ارادت و تعلق داشت و بصره جایی پر دور افتاده بنظر
می رسید . لازم بود که شهری تازه بر آرند . شهری که در گاه خلافت
عباسیان را شایسته باشد . سفاح - ظاهراً بهمین سبب - در نزدیک کوفه
شهری تازه بنا کرد ، نامش هاشیمه و آنجا را پایگاه خلافت خویش
کرد . چندی بعد ، مرکز خلافت را بشهری دیگر ، بنام انبار منتقل
کرد . بعد از او ، برادرش ابو جعفر منصور بخلافت نشست و درصدد

بر آمد بارگاه خلافت را جایی مناسب‌تر بیابد .
 شرح بنای این شهر را چنین نوشته‌اند که : منصور «جماعتی از
 حکما و اهل بصارت فرستاد تا موضع مناسب بطلبند و ایشان آن مقام
 را که امروز بغداد آنجاست اختیار کردند و منصور نیز حاضر شد و
 آن موضع را پسندید و شهر بنا کرد ... یکی از عقلاء نصاری گفت
 یا امیر المؤمنین یکی از فضایل این موضع آن است که میان دجله و
 فرات افتاده است و در وقت محاربه دجله و فرات همچنان باشند که دو
 خندق شهر . دیگر آنکه خوار بار از دیار بکر بانحدار در دجله باین
 مقام آرند و از بصره بجاناب بحر بصعود . از جانب شام در روی فرات
 و از خراسان و دیار عجم در شط تامرا . دیگر آنکه چون مقام در میان
 است اگر جسر را قطع کنند دشمن نتواند گذشت . دیگر آنکه این
 موضع در میان بصره و واسط و موصل افتاده است و بروبحرو جبل بهم
 نزدیک . چون این سخن بشنید رغبت او در آن تأسیس زیاده شد . امثله
 باطراف نوشت تا استادان و مهندسان و فعله بیامدند و چون بنیاد باره
 بنهادند خشت اول را بدست خویش نهاد ... و منصور بفرمود تا عرض
 سور در اساس پنجاه گز کنند و در بالا بیست گز ... و سرای منصور در
 میان شهر ساختند تا مسافت از همه جانب یکسان باشد و چون حساب
 کردند چهار هزار هزار و هشتصد و سی و سه درم بر عمارت خرج
 رفته بود»^۱ .

بدنیگونه بود ، که بغداد بناشد . این شهری
 را که گوئی مقدر بود روزگاری دراز بر

شهر هزارویکشب

سراسر مملکت اسلام، حکمروا باشد، وی مدینه السلام نام نهاد اما نام بغداد، که یکی از روستاهای مجاور این ناحیه بود و آن را بدین شهر در افزوده بودند، همچنان بر این شهر بماند.^۱ این بغداد، که در کنار خرابه‌های تیسفون کهن بنا گشته بود وارث تمدن و جلال و شکوه تیسفون نیز گشت. و شهری که در روزگار ابو جعفر بنا گشت، در دوره هارون و مأمون وسعت بسیار یافت و صحنه داستانها و شاهد جلال و شکوه قصه‌های «هزار و یکشب» گشت.

باغها و نزهتگاههای بسیار در آن پدید آمد. سراهای رفیع و قصرهای بدیع در آن بنا گشت. روستاها و دیه‌ها در بنای آن داخل گردید. در دوره مأمون عظمت و جلال آن پایه‌یی رسید که تیسفون و بابل که نسال را بخاطر آورد. نوشته‌اند، و شاید از مبالغه بی‌خالی نباشد، که درین روزگار نزدیک شصت هزار حمام و بالغ بر سیصد هزار مسجد درین شهر افسانه‌ها وجود داشت.^۲ بازرگانان و سوداگران، از هر شهری و دیاری درین شهر بار می‌افکندند. کاروانسراهای آن همواره از بازارگانان و جهانگردان هر دیاری آکنده بود.

در بار هارون عظمت و جلالی افسانه آسا داشت. از همه جا نمایندگان و فرستادگان ملوک جهان بدین دربار باشکوه می‌آمدند حتی شارلمانی امپراطور بزرگ نامدار فرنگ نمایندگان نزد خلیفه بغداد

۱- در باب کلمه بغداد و اشتقاق آن رنک: دائرة المعارف اسلام، ج ۱ و نیز G. Le Strange, Baghdad, P/10-11 که آن را از دو جزء ایرانی: «بغ» یعنی خدا و «داد» گرفته‌اند. ۲- جرجی زیدان، تاریخ التمدن الاسلامی ج ۲ ص ۱۵۴

می فرستاد . بغداد ، در این روزگار با درگاه قیصران روم دعوی
 هه چشمی داشت و در قسطنطنیه بچشم حقیقت می دید : کاری که ، پیش
 از این ، در روزگار ساسانیان ، تیسفون می کرد . بسفور درین روزگار
 بسا که از بغداد درو حشت و نگرانی بود و بسا که سپاه بغداد تا بدروازدهای
 شهر مغرور و سر فراز و پر آوازه قسطنطنیه می رفت . و این جنگها و
 لشکر کشی ها ، قصه های بدیع هزار و یکشب را از جلال و عظمت
 لبریز می کرد .

بدینگونه شهر بغداد ، شهری شد که در آن روزگار در همه
 جهان هیچ مانند نداشت . قصرهای خلیفه و بزرگان شهر ، با حرم سراها
 و خواجگان و کنیزان که در آنها بودند بدین شهر خیال انگیز
 هزار و یکشب ، شکوه و عظمت خاص می داد . قصرهای خلیفه ، با
 چندان فرشها و اوانی و پرده های لطیف که در آنها بود ، یادگار
 ایوان با عظمت کسری را با فرش بهارستان و ترنج زر و تره زرین و
 زر مشت افشار ، که با سقوط مدائن همه بر باد و بتاراج رفته بود ،
 تجدید می کرد . و رسوم و اعیاد دربار خلافت ، با زیران ایرانی و
 با جامه و کلاه و زر و زیور خاص ایرانیان ، بار دیگر خاطره های
 مرده عهد شکوه و جلال تیسفون را در بغداد زنده می کرد .

این مایه شکوه و جلال خیره کننده بود که

خلیفه بغداد

بغداد را در آن روزگاران «قبله زائران» و

«کعبه آمال جهانیان» ساخته بود . شهری که بارگاه خلیفه بود ، از

اکثر عالم اسلام باج می گرفت و در زر و زیور و مکننت و نعمت می غلطید .

اما اینهمه ثروت که این شهر « هزار و یکشب» را در زیبایی و جلال

غرقه می‌کرد از کجا می‌آمد؟ از غارت مردم. زیرا، عباسیان هر چند تعصب و خشونت می‌را که مروانیان نسبت بموالی داشتند رها کردند و سیاستی تازه پیش گرفتند، اما در فراز آوردن مال و گرد کردن خواسته‌ها چنان بشیوه خلفای شام، حرص و طمع زیاده می‌ورزیدند. از همین راه بود، که در اندک زمان مال بسیار فراز آوردند. چنانکه ابوالعباس سفاح، اولین خلیفه بنی‌عباس وقتی مرد، از وی جز نه‌جبهه و چهارپیراهن و پنج شلوار و چهار طیلسان و سه مطرف خز نماند. امام‌نصور که بجای او نشست چندان در گرد کردن مال حرص ورزید که پس از مرگ، نزدیک ششصد هزارهزار دینار از وی باز ماند و در هنگام مرگ، فرزند خود مهدی را گفت که من ترا درین شهر چندان مال فراز آورده‌ام که اگر ده سال نیز خراج بتو نرسد، از زاق سپاه و نفقات و مخارج ثغور را بدان کفایت توانی کرد. مکنث و ثروت هارون را نیز خود اندازه نبود با چندان باددستی و نوشخواری و زربخشی که در کتابها از او نقل کرده‌اند، پس از مرگش بیش از نهصد هزارهزار درهم از او باقی ماند. از امین و مأمون نیز، داستانهایی نقل کرده‌اند که حکایت از ثروت و مکنث سرشار افسانه‌آمیز آنها دارد.

این مایه مکنث و ثروت خلفاء البته از رعایت عدل و انصاف فراز نمی‌آمد، برای آن تاراج کردن تازی و دهقان و کندن و بردن اموال دیه و شهر لازم بود آن «مهدی» که در پایان روزگار بنی‌امیه، داعیان خراسان ظهور او را بمردم غارت زده و ستم‌دیده مژده میدادند، در عهد بنی‌عباس پدید آمد اما هیچ ار آن ظلم و بیدادی که جهان را پر کرده بودند نکاست و آن همه امید که مردم ستم‌دیده عراق و خراسان بینی‌هاشم

داشتند . باروی کار آمدن بنی عباس همه یکسر بر باد رفت ، این آرزو ، که دولت بنی هاشم در بین همه مسلمانان ، آن عدالت و مساوات را که بنی امیه از میان برده بودند ، دوباره برقرار سازد ، چون نقش سراب محو و ناپیدا گشت . حرص و آزمینصور و هارون ، ورشوه خواری و نادرستی عمال آنها ، همچنان روزگار حجاج بن یوسف و عهد هشام خلیفه را دوباره زنده می کرد . تمام امیدها و آرزوهایی که ستمدیدگان روزگار بنی امیه را ، واداشته بود تا بنفع عباسیان سر بشورش بردارند ، از جور و بیداد و حرص و آرز خلعای بغداد ، نقش سراب بود . در بخارا ، بروزگار ابوالعباس ، شریک بن شیخ المهری که قیام کرده بود می گفت که ما هرگز خاندان رسول را پیروی بدان نکرديم تا شاهد این خونریزیها و بیدادها باشیم . سرکشیها و شورشهای پی در پی که از جانب کسانی چون سنباد و استادسیس و متنع در خراسان و ماوراءالنهر روی می داد بسبب همین خونریزیها و بیدادگریها بود . قیام خوارج ، که بهر چند گاه در گوشه‌یی سر بشورش بر می آوردند ، و شورش یوسف البرم که قصد او چنانکه خود می گفت فقط ، امر بمعروف و نهی از منکر بود ، همه نشان میداد که آن بیدادگریها و تبهکاریهای روزگار بنی مروان هنوز تمام نشده بود و بقول بعضی محققان ' هنوز بسیار بودند کسانی که در این روزگار می گفتند :

۱ - مقصود ، Van Vloten و انفلوتن محقق ، روف هلندی است در کتاب

Recherches sur la Domination arabe P69 و هموست که این بیت را از آغانی (ج ۱۶)

ص ۸۴) نقل کرده ،

ولیت عدل بنی العباس فی الد .

بالیت جور بنی مروان عاد لنا

ای کاشکی بیداد مروانیان بازمی گشت .
و کاشکی عدل عباسیان بدوزخ می رفت .
و این خود چندان عجب نبود. زیرا همه جا عمال خلیفه سیاست
خشن و جابرانه‌یی تعقیب می کردند که پیوسته بر نارضایی مردم می افزود
و از این حیث اوضاع بادوره بنی امیه چندان تفاوت نداشت .
بازرگانان و توانگران رادرشهرها امراء و حکام غارت میکردند،
و در راهها و بیابانها راهزنانیکه با آنها بی ارتباط نبودند. کشاورزان و
بزرگان رادردهات خداوندان ملك یغما می کردند و درشهرها عمال
خلیفه می دوشیدند . روزگار پیشه‌وران و حتی سپاهبان نیز ازین بهتر
نبود. آنها نیز طعمه جور و بیدادوزراء و امراء طماع بی بند و بار بودند و
فریاد اعتراض کسی بگوش خلیفه نمیرسید .
برای تأمین مخارج هنگمت دربار خلیفه که در عیاشی و ولخرجی
مستغرق بود مردم مجبور به پرداخت انواع خراجها بودند . هزاران
دودمان ، درمانده و پیریشان میشد تا خلیفه در پایان یکشب مستی بتواند
باران جواهر و دینار بر شاعران و مطربان و ساقیان و مسخرگان خویش
نثار کند . خون صدها معصوم ریخته میشد تا خدمتگزاران خلیفه بتوانند
سفره رنگین خود را بالوان نعمتها بیارایند .
بخشش‌هایی که بخلفا نسبت داده‌اند غالباً چنان خارج از حد و
قیاس است که انسان رادرصحت روایات بشك می اندازد . چه بسا که
برای يك حرف ر كيك زننده دهان يك شاعر دلقك را از در و گوهر
انباشته‌اند . چه بسا که بخاطر يك بیت مدح ، ساز و جامه و بنده و ملك
بگویندگان فرومایه و گداچشم بخشیدداند . هادی خلیفه ، بیکی از

چا کران خود «چهارصد اشتر بار کرده بزرو جامه» می بخشید و رشید بیک شاعر چهارصد جامه از جامه های خاص خود عطا می کرد. وزراء نیز از اینگونه گشادبازیها برکنار نبودند. بزرگواریهها و درم بخشی های که ببرمکیان و خاندان سهل نسبت داده اند، شگفت انگیز و خیره کننده است. و این زرپاشیها و درم بخشیها نشان می دهد که وزیران نیز مانند خلفا در جمع مال و خواسته هیچ بعدالت و انصاف نمی توانسته اند پای بند باشند.

حقیقت آنست که دولت عباسیان، خود دولت
دولت عباسیان
عذر و خیانت بود. دولت آنها حاصل رنج و
سعی موالی و آزادگان خراسان بود اما آنها هیچ از این یاران فداکار
خویش بسزا قدر دانی نکردند، سهلست تمام کسانی را که در راه
آنها فداکاری کرده بودند، بغدر و خیانت هلاک کردند. ابوسلمه
خلال، با آنهمه سعی و کوشش که در نشر دعوت آنها کرد بسبب
بدگمانی و بددلی خلیفه کشته شد. ابومسلم نیز، که در واقع دولت
عباسیان پرورده و آورده او بود، از بدگمانی و بدسکالی آنها در امان
نماند. برمکیان از آنها همین سزارا دیدند و خاندان سهل نیز از این
سرنوشت شوم غم انگیز رهایی نیافتند.

این رفتار خدعه آمیزی که عباسیان، بجای پروردگان و یا
پرورندگان خویش کردند شگفت انگیز است. با اینهمه سبب عهده
آن گربزی و هشیاری خلفای عباسی بود، که آن را تا حد بدبینی
می کشانیدند. و در نگهداری سند دولت خویش از ریختن خون
دوستان وفادار خود. نیز روی بر نمی گاشتند. شاید نیز اینکارها را

تا حدی سبب آن بود ، که می خواستند بدان ، عامهٔ مسلمانان را راضی کنند . چون ، مسلمانان واقعی ، در آن روزگار از دعاوی ابوسلمه و ابومسلم ، که متهم بعقاید غلّاء و زنادقه و اهل تناسخ بودند ، البته خرسند نبودند . جاه و حشمت خاندان برامکه و خاندان سهل نیز که در درگاه خلافت زیاده از حد قدرت و عظمت یافته بودند موافق میل و رضای آنها نبود .

بنابراین ، خلفای آل عباس ؛ که بر خلاف بنی امیه سیاست عربی را رها کرده بودند ، این ایرانیان را نیز در حد خاصی نگاه می داشتند و بهنگام ضرورت آنها را کنار می نهادند ، تا بدان وسیله ، اعتماد عامه را جلب کنند و شورش و سرکشی اهل سنت را که هر زمان ممکن بود خلافت و دولت آنها را تهدید کند ، قبل از وقوع چاره نمایند . در هر حال ، هر چند با روی کار آمدن عباسیان افسانۀ «دولت عرب» که امویان تحقق آن را در سر می پروردند ، با تأسیس و ایجاد «شهر هزار و یکشب» مثل رؤیاهای «هزار و یکشب» محو و ناپدید شد لیکن عباسیان نیز راضی نشدند که دولت بغداد ، یکسره دولت خراسانی باشد . از این سبب بود که نسبت بوزیران و پروردگان نام آور ایرانی خویش نیز ابقا نکردند . و داستان برامکه شاهد این دعویست .

این برمکیان از بزرگان و نام آوران بلخ

برمکیان

بودند . نیاکان آنها ، معبد نو بهار را که

پرستشگاه بوداییان آن شهر بود اداره می کردند . زمین های وسیعی نیز که باین پرستشگاه تعلق داشت در اختیار آنان بود . حتی از آن پس نیز که نیاگان این خاندان آیین بودارها کردند و بدین مسلمانان در

آمدند قسمتی از این زمین‌ها همچنان در تصرف آنها ماند.

نوبهار، که در بلخ-پرسشگاه مردم بود، البته چنانکه از نام آن نیز برمی آید از آن بوداییان بود. معرزا بعدها در افسانه‌ها و قصص سعی کردند آنرا از آتشکده‌های هجوس بشمارند. در باب عظمت و جلال این معبد در کتابها توصیفهای شگفت‌انگیز آورده‌اند که البته از اغراق خالی نیست اما از تمام آن اوصاف، بخوبی برمی آید که این معبد آتشکده زردشتی نبوده است، معبد بودایی بوده است.

باری، این برمکیان، چنانکه از قصه‌ها و افسانه‌ها برمی آید مقارن اوایل قرن اول هجری بآیین اسلام درآمدند. چندی بعد با خلفای اموی ارتباط پیدا کردند و در باب این ارتباط با خلفای اموی در کتابها قصه‌های عجیب آورده‌اند که شگفت‌انگیز و باور نکردنی است. در هر حال، بعد از سقوط امویان، خالد بن برمک از نام آوران این خاندان با ابوالعباس سفاح پیوست و مقام وزارت یافت.

در دوره ابو جعفر منصور نیز همچنان مقام خویش را داشت و فرزندان او در درگاه عباسیان برآمدند و جاه و مقام یافتند و کارهای بزرگ همه در دست آنها بود. از آنمیان یحیی بن خالد، که پرورنده هارون بود، نزد وی مکانت تمام یافت. چندانکه، اندک اندک همه کارها بر دست او میرفت و خلیفه را جز نام نبود. فرزندان او، فضل و جعفر، نیز در درگاه خلیفه قدرت و نفوذ تمام بدست آوردند، و چنان همه کارها را بدست گرفتند که هر کس در دستگاه خلافت بدانها وابستگی نداشت از کار باز میماند و در اندک زمان برکنار میرفت. این قدرت و عظمت که یحیی و فرزندان او در دربار هارون بدست آوردند، ناچار

خشم و رشک درباریان را می‌انگیخت. خود سربها و نافرمانیهای زیاده از حد فضل و جعفر نیز ناچار خلیفه را بستوه می‌آورد. و اینهمه، سبب میشد که بدخواهان و حسودان هر روز گستاخ تر شوند و آنها را متهم بکفر و الحاد و طغیان و فساد بنمایند. جود و بزرگواری آنها نیز نمیتوانست زبان طاعنان و بدسگالان را ببندد و ناچار اسباب و جهاتی پدید آمد که سقوط و نکبت آنان را سبب گشت. در سال ۱۸۷ هجری جعفر را بفرمان هارون کشتند و از کسان و یاران او نیز بسیاری را بحبس و شکنجه کشیدند و حتی فضل و یحیی نیز بزندان افتادند و بعد از اینها الیم دچار آمدند. ثروت و مکننت بسیار و بیحساب آنها نیز همه مصادره شد و کسانی که یک روز در اوج ثروت و نعمت بودند، روز دیگر بنان شب حاجت داشتند.

این نکبت و سقوط شگفت‌انگیز که خاندان توانگر و مقتدر و با حشمت برمکیان را چنین گرفتار فقر و نامرادی کرد، در سراسر دنیای اسلام آوازه و شهرتی غم‌انگیز در انداخت و همه جهان را در شگفتی و حیرت افکند. ازین روعجب نیست که داستان پردازان و قصه‌سرایان، در باب این حادثه شگفت‌انگیز روایت‌های عجیب و افسانه‌آمیز آورده باشند. و از همین روست، که سراسر تاریخ برامکه از قصه‌ها و افسانه‌های شگفت‌انگیز و اغراق‌آمیز آکنده است^۱ و بسا

۱- برای اطلاعات بیشتر در باب خاندان برمکی ر.ک: تاریخ برامکه با مقدمه

مفصل تحقیقی آقای عبدالعظیم قریب گرگانی که اکثر روایات مهم را در آن جمع کرده است. و نیز رجوع شود: رساله محققانه Bouvat باین عنوان: Les Barmecides

d'après les historiens Arabes et Persanes Paris 1912

قصه های لطیف بدیع دلاویز که در باب این خاندان در کتابها و تاریخهای کهن باز مانده است. چنانکه، در قصه های «هزار و یکشب» سیمای جعفر برمکی جلوه‌ی خاص دارد. در بسیاری ازین داستانهای لطیف پریوار، جعفر نیز مانند مسرور خادم، همه جا حریف و ندیم خلیفه است و چنان می نماید، که همه کارهای پستگاه خلافت به دست این وزیر مجتشم و متنفذ ایرانی است. در آن شیگردیها و عشرت جوئیها، که هارون خلیفه را درین «شهر هزار و یکشب» گرد کوی و بازار و کنار دجله و میان نخلستانها، همه جادو جنب و جوش نشان می دهد، جعفر برمکی همه جا همراه است. و داستان ثروت و جلال و عشرت جوئی و شاد خواری خلیفه و وزیران و در باریان او درین قصه های دلاویز «هزار و یکشب» جلوه و انعکاس بارز دارد. و اشارتی نسبت به نکبت و سقوط برامکه نیز در طی قصه های این کتاب آمده است^۱.

باری خاندان برامکه در دولت عباسیان، قدرت و حشمت بسیار داشته اند. و شاید بهمین سبب بدسکالان و حسودان بسیار هم، بطعن و دق و هجو و سب آنها می پرداخته اند. ازین روست که آنها را بزندقه و بددینی متهم می کرده اند و بکفر و مجوسیت منسوب می داشته اند. در اینکه نیاگان آنها آیین بودا داشته اند جای شك نیست اما تمایل بمجوسان زرتشی و علاقه به احیاء آتش پرستی که به آنها نسبت داده اند، قطعاً مردودست. و اینهمه را دشمنان و بدخواهان این خاندان ساخته اند و

۱- در باب احوال جعفر و دیگر برامکه آنگونه که در داستانهای «هزار و

یکشب» آمده است رجوع شود به کتاب Biouvat که در آن گذشت ص ۱۲۱-۱۲۰

بسیاری را نیز ، بعد از نکبت و سقوط آنها پرداخته اند تا اقدام هارون را در فرو گرفتن و بر انداختن آنها موجه جلوه دهند . مع هذا ، شك نیست که قدرت و حشمت آنها ممکن نبوده است حرمت حدود حق و عدالت را نگه داشته باشد . و ازین رو بعید نیست که آنچه در باب سبکسریهای فضل بن یحیی در خراسان گفته اند و بعضی داستانهای دیگر که در باب مظالم یحیی و جعفر آورده اند درست باشد .

در هر حال قدرت و حشمت برمکیان در تاریخ آن روزگار مایه شگفتی و اعجاب است . ثروت بی پایان و باد دستی وزیرپاشی آنها نیز افسانه آمیز بنظر می آید چنان می نماید که تسلط آنها بر اهوال احیاناً بیش از خود خلیفه بوده است بطوریکه ، چندان بر خزانه مملکت مسلط بوده اند که اگر خلیفه خود از دك مالی حاجت داشته است ، بی آنکه از آنها دستوری باشد نمی توانسته است بدست بیاورد .

والبته ، وقتی خلیفه می دید که این خاندان محتشم و توانگر ، بیش از خود او بر تمام امور و شؤون ملك تسلط دارند ، خویشان را در برابر قدرت و عظمت آنها نا چیز می دید . و همین احساس ضعف و حقارت ، او را بدشمنی و آزار آنها وا می داشت .

ابن خلدون این نکته را درست می گوید که : « موجب تباهی و پریشانی کار برمکیان این بود که آنها در همه شؤون مملکت استبداد یافته بودند و بر همه اموال دولت مسلط گشته بودند . تا جاییکه هارون اگر برای خود چیزی از بیت المال می خواست میسرش نمی شد . آنها بروی چیره گشته بودند و در فرمانروایی با او انباز گشته بودند . چندانکه با بودن آنها خلیفه در امور مملکت اختیاری و تصرفی نداشت .

مآثر و آثار آنها افزونتر و آوازه آنها بلندتر و مشهورتر بود. در همه کارهای دولتی بزرگان خاندان خود را گماشته بودند و بنیاددوات خویش را بدینگونه آباد و اسنوار نگه می‌داشتند. وزارت و امارت و وفرمانروایی و حتی در بانی خلیفه و همه امور اداری و نظامی و هر آنچه بشمشیر و قلم وابسته بود در دست آنها قرار داشت^۱.

اما این وزیران هوشمند، تنها باین اکتفا نمی‌کردند که زمام خلافت را در دست بگیرند. بسا که میخواستند آیین مسلمانان را نیز دستخوش اندیشه‌ها و پندارهای خویش دارند. گویند برامکه رشید را بر آن وا داشتند که در جوف کعبه آتشدانی بگذارد که پیوسته در آن آتش بیفروزند و عود بسوزند. رشید دانست که باین اشارت می‌خواهند در کعبه بنیاد آتش پرستی بگذارند و کعبه را آتشکده سازند. این معنی یکی از اسباب نکبت برمکیان گردید.^۲ با توجه باین نکته که برامکه ظاهر ابودایی بوده‌اند نه زرتشتی؛ درین روایت می‌توان تردید کرد، لیکن اینگونه روایات نشان می‌دهد که ایرانیها حتی در قلمرو دین نیز برای استقرار نفوذ خویش لحظه‌یی غفلت نمی‌کرده‌اند.^۳

۱- مقدمه، ص ۲۰ چاپ اروپا ۲- الفرق بین الفرق، ص ۵۸

۳- گمان آتش پرستی در حق برامکه قطعاً خطاست نه فقط نام آنها کالقب متولیان نوبهار بوداییان بلخ بوده است گواه این معنی است بلکه از این تکه هم که خالد برمکی در امارت طبرستان حکومت مصلحان را که مقام روحانی مهم در دماوند داشته است منقرض نمود، این مطلب تأیید میشود. نیز رک

داستان سقوط برمکیان را تاریخ نویسان و
 سقوط برامکه
 داستان پردازان با آب و تاب شاعرانه نوشته اند.
 چه آه‌های سرد گله آمیز که در نکبت و سقوط این خاندان از میان
 لب‌های خاموش و پرتمنای شاعران و نویسندگان طماع گذشته، بیرون
 تراویده است! کوشیده‌اند نکبت و سقوط این خاندان را بمثابه فاجعه
 بزرگی برای تاریخ مجد و کرم جلوه دهند.

درین میان آنچه قطعی بنظر میرسد آنستکه ثروت و جلال
 افسانه‌وار آنان دیده‌ها روون خلیفه زردوست عشرت جوی را خیره کرده
 است و بدان وا داشته است که بمصادره و استصفاا اموال آنان فرمان
 دهد. مال بخشی‌های با فراط و خود سری‌های بیرون از حد فرزندان
 یحیی نیز ناچار رشک و غیرت خلیفه را برمی‌انگیخته است.

برامکه، چنانکه از روایات و حکایات منسوب بدانها، بر
 می‌آید در بذل مال راه افراط می‌رفته‌اند. با آنکه حکایاتی که در
 باب بخشش‌های افسانه‌وار آنان ذکر شده است، از اغراق‌های شاعرانه
 خالی نیست میتوان گفت ثروت و مکنت بی نظیر آنها برای جلب و
 تحریک حسد خلیفه کافی بوده است. خاصه که دشمنان و بدسکالان
 کوشش داشته‌اند که ذهن خلیفه را در حق آنان مشوب نمایند. ازین
 رو از خلال قصه‌ها و روایات موجود، برای تأیید این نکته قرائنی
 می‌توان بدست آورد. ابن اثیر آورده است که چون جعفر برمکی
 کاخ بزرگ خود را ساخت و بیست هزار هزار درهم در آن گزخرج
 کرد بدان‌دیشان این خبر را بخلیفه رسانیدند و گفتند وقتی جعفر
 برای بنایی چندین مال خرج تواند کرد، سایر نفقات و مخارج او

تا چه حد خواهد بود؟ این سخن در رشید تأثیر شگرف کرد و آنرا بغایت بزرگ شمرد^۱.

از روایات آشکارا برمی آید که رشید ثروت بیکران و شهرت کم نظیر آنان را بدیده رشک می نگریسته است. از اسحق بن علی بن عبدالله عباس، نقل کرده اند که گفت هارون روزی در باب برمکیان با من سخن می گفت «گفتم ای امیر المؤمنین، چنین می نماید که تو بمال و نعمت آنان بدیده رشک می نگری. ایشان را تو خود بر آورده بی و بدین پایگاه رسانیده بی. آنچه می کنند بفرجود تست، آنها بندگان و چاکران تواند درباره آنان هر چه خواهی توانی کرد. رشید انکار کرد و گفت چنین نیست که تومی پنداری. من اکنون، بطفیل ایشان زنده ام... چندان ملک و مال که ایشان دارند از فرزندان من کس ندارد. درینصورت چگونه توانم در حق آنان نیکدل و نیک بین باشم؟»^۲

این روایت نشان میدهد که هارون، چگونه ثروت و جلال این خاندان را مدتها در عین خشم و سکوت بدیده رقابت و حسادت می دیده است. جهشیاری نیز داستانی نقل میکند که مؤید این نظر است می نویسد: «چون یحیی دریافت که رشید را بر وی حال دیگرگونه گشته است، برنشست و بخانه یکی از هاشمیان که با وی دوستی داشت برفت و در کار خود با او رای زد. هاشمی گفت: خلیفه بگرد آورده مال و اندوختن خواسته میل بسیار دارد و او را فرزندان بسیار در رسیده اند و خواهد که آنان نیز صاحب ضیاع و عقار گردند. کسان تو همه ضیاع

۱- ابن اثیر، ج ۵ ص ۱۱۴ چاپ مصر

۲- العقدا لفرید، ج ۵ ص ۶۶ چاپ مصر

وعقار بسیار دارند و بدان‌دیشان تو نزد خلیفه ، بر ضد آنان سخن‌ها همی گویند . اگر در مال و مکنت آنان نظر کنی و آنرا بفرزندان خلیفه واگذاری بدین وسیلت قربت و مکانت یابی و باشد که تو و یارانت از گزند و آزار او در امان مانید»^۱

از این قراین پیداست که سبب نکبت و سقوط برمکیان جز آن نبوده است که هارون می خواسته است او را آن‌ان را مصادره کند در واقع مصادره و استیفاء اموال در آن زمان بسیار متداول بوده است و خلفا غالباً امر اووزراء را ببهانه‌های ناچیز حبس و مصادره می‌کرده‌اند، قبل از برامکه و بعد از آن‌ها نیز بارها خلفا وزیران خود را بطمع تحصیل مال درزندان بازداشت‌اند و شکنجه کرده‌اند.

با این‌همه سبب نکبت این طایفه را بعضی از مورخان در داستانی عشقی جستجو کرده‌اند و قصه‌ی شگفت‌انگیز درین باب آورده‌اند . می‌نویسند: «رشید عباسه خواهر خود را و جعفر بن یحیی را بغایت دوست داشتی و بی این دو صبر نتوانستی کرد و جمع ایشان در یک مجلس بی‌مجاز شرعی از غیرت دور بود . خواهر را بزنی بجعفر داد بشرط آنکه در میان ایشان جز نظر و سخن گفتنی نباشد و بسیار بودی که رشید از مجلس برخاستی و ایشان هر دو خالی بودندی . و هر دو جوان و بغایت پاکیزه صورت و متناسب اطراف ، هم‌دردار الخلافه فرصتی طلبیدند و باهم جمع آمدند ، پسری در وجود آمد آن پسر را درمکه فرستادند ، تا رشید نداند و نوبتی دیگر موافقه کردند پسری دیگر حاصل شد او را پیش برادر فرستادند باه معتمدان . و گویند عباسه را در سر با کنیز کی جنگ افتاد

و اورا بزد ، کنیزك از آن غصه حال باهارون بگفت . هارون کینه عظیم دردل گرفت و عزم حج کرد و چون بمکه رسید حال تفحص نمود و هر دو کودک را حاضر کردند و بدید پس هردورا در چاهی انداختند و چاه را پوشانیدند و چون از حج بازگشت برامکه را برانداخت^۱ این داستان عشقبازی عباسه باجعفر برمکی را بسیاری از قصه پردازان موضوع افسانه‌های خویش کرده‌اند . آخر نه در آن مایه افسانه و خیال بیش از حقیقت است؟ ازین روست که در باب آن افسانه‌ها دلکش پرداخته‌اند^۲

اما حقیقت آنست که ، از مورخان معتبر کسانی که این حادثه را ذکر کرده‌اند آن را علت اصلی نکبت برامکه نشمرده‌اند بلکه فقط یکی از اسباب سقوط و نکبت آن خاندان پنداشته‌اند . ابن خلدون ، در صحت این روایت ، بسختی تردید می کند و آن را مجعول و موضوع می داند و شأن هارون خلیفه را ازین سخنان برتر و فراتر می شمرد^۳ در واقع ، عباسه خواهر هارون ، چنانکه از اخبار و روایات برمی آید سه بار شوهر کرده است و هر سه شوهر نیز پیش از خود او مرده‌اند. و بهمین

۱- تجارب السلف ص ۱۵۱

۲- چنانکه در ۱۷۵۳ میلادی داستانی بزبان فرانسوی بنام *Abbasa* منتشر شد و در سال ۱۹۰۴ میلادی نیز کتابی بنام *Lss Nuits de Bagdad* بزبان فرانسوی انتشار یافت . جرجی زیدان نویسنده مصری هم این حکایت را بصورت داستان تاریخی نوشته است که معروف شده است (رك ، مقاله Horovitz ، در چاپ جدید دائرة المعارف اسلام جزء ۱)

۳- مقدمه ، ص ۱۹ ببعده

سبب بوده است که ابونواس شاعر ظریف خوش سخن ، برسبیل طبیعت شعری هجو آمیز و دلنشین سروده است و در آن خلیفه امین را اندرز داده است که هر کس رامی خواهد بهلاکت رساند او را باعباسه تزویج کند. اما کسانیکه در شرح دیوان ابونواس ، نام شوهر-ران عباسه را آورده اند ، از جعفر نام نبرده اند و پیداست این روایت تزویج او را با جعفر درست نمی‌شمرده اند .

در هر حال ، ظاهراً این داستان ، از رنگ افسانه خالی نیست . بنظر می‌آید که آن را ساخته باشند تا سبب نکبت و سقوط خاندان برمکی را در قصه‌یی که با افسانه‌های دلاویز این شهر «هزارویکشب» مناسب و سازوار باشد نقل کرده باشند . و از این رو مایه و مضمون داستان را از سرگذشت جذیمه ابرش و خواهر او گرفته‌اند.

باری داستان عباسه ، که ابن خلدون نیز در صحت آن تردید دارد افسانه‌یی بیش نیست . برای نکبت و سقوط برمکیان هیچ لازم نبوده است که آنان ، گناهی کوچک یا بزرگ مرتکب شده باشند. آیا ثروت بیکران شگفت‌انگیز آنان که چشم خلیفه را خیره کرده بودند نمیتوانسته است به تنهایی گناه بزرگی برای آنان بشمار آید ؟ برای همین گناه بود که خلیفه جعفر را کشت و فضل و یحیی را سالها درد خمه‌های تاریک زندان شکنجه داد. در واقع قتل جعفر و حبس پدر و برادر او بهانه‌یی

۱- قطعه ابونواس چنین است (دیوان ص ۵۲۰) :

الا قل لامین الله	وابن القادة الساسه
اذا ما ناکت سر	ک ان تفقده راسه
فلا تقتله بالسيف	و زوجه بعباسه

بود برای آنکه اموال موجود آنان بتصرف خلیفه در آید اما چون گمان می‌رفت مبالغ هنگفتی از زر و جواهر آنان از دسترس غاصبان دورمانده است لازم بود فضل و یحیی را سالها در زندان نگهدارند و یافشار و شکنجه آنچه را گمان می‌رفت پنهان کرده‌اند بازستانند.

- حکایتی درین باره ، در کتابها آورده‌اند که این دعوی را تأیید

می‌کند . می‌نویسند ؛ خلیل بن هیثم که رشید اورا بزندانبانی یحیی و فضل گماشته بود ، حکایت کرد که مسرور خادم با گروهی از چاکران نزد من آمد و بایکی از چاکران دستاری پیچیده بود . پنداشتم که مگر خلیفه با آل برمک بر سر مهر آمده است و کس فرستاده است تا از آنها دلجویی کند . مسرور مرا گفت که فضل بن یحیی را بیرون آور چون فضل پیش وی ایستاد گفت امیرالمؤمنین می‌گوید که ترا فرموده بودم تا همه اموال را بما تسلیم کنی و می‌پنداشتم که این کار را کرده‌ای . اکنون بیقین دانسته‌ام که مالی بسیاری برای خود نگهداشته‌ای . مسرور را فرمودم که اگر وی را بر آن مالها وافف نگردانی دو بیست تازیانه‌ات بزند . فضل گفت ای اباهاشم هر چه ترا فرمان داده‌اند انجام ده . مسرور گفت ای اباالعباس صواب آن بینم که مال را بر جان مقدم نداری که اگر آنچه مأمورم بجای آرم ترسم که جان تو برود . فضل سر بر آورد و گفت ای اباهاشم ، هرگز به امیرالمؤمنین دروغ نگفته‌ام و اگر همه جهان مرا بودی و مرا میان خروج از دنیا و خوردن تازیانه‌ی مخیر کردندی خروج از دنیا را برگزیدمی و امیرالمؤمنین این می‌داند و تو خود نیزه‌ی دانی که ماعرض خود را با بذل مال مصون

می‌داشتیم چگونه امروز مال را ببهای عرض نگهداریم؟^۱
 ازین قرار بر مکیان فدای نخوت و غرور خویش ورشک و آذخایفه
 شده‌اند و خطاست آنکه گمان برند ، داستان پیوند و ارتباط بین جعفر و
 عباسه سبب عمدهٔ نکبت آنها بوده است . درست است که این قصه را
 ظاهراً از روی داستان‌جدیمه ابرش و یا قصه‌هایی نظیر آن ساخته‌اند،
 اما شك نیست که از مزاج تند و طبع سودایی هارون اینگونه کارها دور
 نبوده است. خاصه که هم در داستانهای «هزارویکشب» و هم در تاریخها
 و روایتها ، از اینگونه بهانه جویی‌ها و تند خویی‌های کود کانه مکرر
 بدین خلیفه نسبت کرده‌اند .

از جمله آورده‌اند ، که هارون بوزینه‌یی را
 بوزینهٔ زبیده
 مقام امارت داد . چنانکه سی مرد از در باریان
 وی ملتزم رکاب آن بوزینه بودند . و بامر خلیفه «او را کمر شمشیر
 بر میان بستندی و سواران با او بر نشستندی . هر کس که بخدمت
 در گاه او رفتی فرمودندی تا آن بوزینه را دست بوس کند و خدمت
 و ... آن بوزینه چند دختر بکر را بکارت برداشته بود»^۲ داستان
 این بوزینه ، پاره‌یی حکایات را که در باب نرون و کالیگولا جباران
 روم نقل کرده‌اند بخاطر می‌آورد . این بوزینه تعلق بزبیده داشت
 که خاتون خلیفه بغداد بود . و چندان ، در اکرام و تعظیم آن مبالغه
 میرفت که ، امیران غیرتمند تحمل آن خواری نمی‌توانستند کرد ،
 یکی ازین امیران ، نامش یزید بن مزید شیبانی این بوزینه را بکشت.

۱- مروج الذهب ، چاپ پاریس ج ۶ ص ۴۰۹ - ۴۰۸

۲- تاریخ طبرستان ج ۱ ص ۹۲

و مرگ او بر هارون وزبیده گران آمد و شاعران زبیده را بدان تعزیتها گفتند و جای آن بود: ^۱ و اینهمه از کثر طبعی و تندخویی خلیفه حکایت دارد، که برخلاف آنچه ابن خلدون می‌پنداشته است: از اینگونه هوسبازیهای کودکان هیچ ابا نداشته است.

با اینهمه کثرایی و تندخویی، سرداران و بزرگان در گاه خلیفه را گرامی می‌داشتند و از او فرمان می‌بردند. نه آخر، هر چه داشتند از جاه و مال طفیل‌هستی او بود. در حقیقت، این امیران و بزرگان، برای رضای خلیفه از هیچ رسوایی و زبونی ننگ‌نداشتند؛ کشتن دشمنان خلیفه و غارت کردن مال مردم، اگر مایه رضای خلیفه بود، در نظرشان هیچ عیبی نداشت و اینهمه پستی و زبونی را در راه تقرب بخلیفه تحمل می‌کردند زیرا وزارت و امارت، هر چند دوراننش کوتاه بود اما ثروت و مکنات بی‌پایان برای آنها فراز می‌آورد.

این امیران و عاملان در جایی که بامیری و

کارگزاری می‌رفتند برای کسب مال و مکنات برامه، وعلویان

از هیچ جنایتی خود داری نمی‌کردند. اینان، همه جاغان گسیخته و خودکامه بودند و با جان و مال مردم هر چه می‌خواستند می‌کردند. ازین رو، مردم نیز هر جا فرصتی و بهانه‌یی بدست می‌آوردند سر بشورش بر میداشتند. و این فرصتها و بهانه‌ها نیز همیشه بر اثر ناخرسندیها بدست می‌آمد.

چنانکه مردم دیلم و طبرستان برای رهایی از مظالم عامل خلیفه، بر یحیی بن عبدالله حسنی گرد آمدند و بر عامل خلیفه بشوریدند. داستان

۱- زهر الادب قیروانی ج ۴ ص ۱۰۸، و نیز در رسالة الففران معری ص ۳۹۲

این یحیی مثل سرگذشت برادرانش غم انگیز و شگفت آمیز است . چون برادران وی محمد نفس زکیه و ابراهیم قتیل باخمری کشته شدند ، « یحیی بترسید و بدیار طبرستان ودیلم گریخت و ایشان چون صلاحیت او مشاهده کردند معتقد شدند ودانستند که لایق امامت است ، مردم براو جمع شدند واو را شوکتی وعدتی حاصل شد ، ورشید از این قضیه متفکر گشت . فضل بن یحیی بن خالد بن برمک را با پنجاه مرد بطبرستان فرستاد و گرگان و طبرستان باوداد . چون آنجا رسید با یحیی بن عبدالله لطف کرد و کار بجایی رسانید که یحیی امان نامه خواست بخط رشید . چنانکه قضاة و فقها و بزرگان بنی هاشم گواه باشند . رشید را این معنی مناسب آمد و امان نامه یی جهت او نوشت وقضاة و علما و اکابر بنی هاشم را گواه گرفت و آنرا با تحف و هدایا بیحیی فرستاد و یحیی با فضل بخدمت رشید رفت . رشید در اول مجلس او را اکرام کرد و بعد از آن بحبس فرستاد و در نقض امان از فقها فتوی خواست . بعضی جایز داشتند و بعضی نه . فی الجمله رشید یحیی بن عبدالله را کشت^۱ و این واقعه سبب شد که حکومت طبرستان يك چند در دست برمکیان بماند .

در واقع رفتار برمکیان ، نسبت بسایر وزیران وامیران ، بیشتر با عدل وانصاف توأم بود . با اینهمه شك نیست که قسمتی از ثروت و مکنت بی کران افسانه آمیز آنان نیز از همین راه غارت و ستم گرد می آمد . چنانکه نوشته اند ، هارون الرشید ، ولایت طبرستان بمحمد بن یحیی بن خالد برمکی و برادر او موسی داد . آنها ملکه های دهقانان

را بزور می خریدند و ستمها و نارواییها می کردند . هر جا دختری خوب روی نشان می یافتند بقهر و ستم می خواستند و «از خوف فضل و جعفر کس را زهره آن نبود که ظلم ایشان برهارون عرض دارد» .

اما حقیقت آنستکه خلیفه ، خود از اینگونه

غارتگریها و نارواییها پر بیخبر نبود . چون علی بن عیسی

درین تاراج و بیدادی که وزراء و حکام و امرآپیشه گرفته بودند همواره سهمی نیز بخلیفه فرستاده میشد . چنانکه ، وقتی فضل بن یحیی برمکی را که یکچند در خراسان ولایت و حکومت داشت ، بازخواند و خواست تا علی بن عیسی بن ماهان را بجای او فرستد « با یحیی [برمکی] بگفت و رأی خواست . یحیی گفت علی مردی جبار و ستمکار است ، و فرمان خداوندراست... رشید برمغایظه یحیی ، علی عیسی را بخراسان فرستاد و علی دست بر گشاد و مال بافراط برستدن گرفت و کس را زهره نبود که باز نمودی و منهبیان سوی یحیی [برمکی] می نهشتند و او فرصتی نگاه داشتی و حیلتنی ساختی تا چیزی از آن ، بگوش رشید رسانیدی و مظلومی پیش کردی تا ناگاه درراه پیش خلیفه آمدی و البته سود نمی داشت تا کار بدان منزلت رسید که رشید سو گند خورد که هر کس از علی تظلم کند آن کس را نزدیک وی [یعنی نزدیک علی] فرستد و یحیی و همه مردمان خاموش شدند علی خراسان و ماوراءالنهر و ری و جبال و گرگان و طبرستان و کرمان و سپاهان و خوارزم و نیمروز و سیستان ، بکند و بسوخت و آن ستمگزار حد و شمار گذشت . پس ، از آن مال ، هدیهیی ساخت رشید را که پیش از او کس نساخته بود ، و نه پس از وی بساختند و آن هدیه نزدیک بغداد رسید نخست

آن بر رشید عرضه کردند سخت شادمانه شد و بتعجب بماند و فضل ربیع که حاجب بزرگ بود، همان بسته بود تعصب آل برمک را و پایمردی علی عیسی می کرد رشید فضل [بن ربیع] را گفت چه باید کرد در باب هدیه‌یی که از خراسان رسیده است؟ گفت خداوند را بر منظر باید نشست و یحیی و پسرانش و دیگر بندگان را بنشانند و بیستایند، تا هدیه پیش آرند و دل‌های آل برمک بطرقد، و مقرر گردد خاص و عام را که ایشان چه خیانت کرده‌اند که فضل بن یحیی [برمکی بدان وقت که در خراسان بود] هدیه آن مقدار آورد از خراسان، که عاملی از يك شهر بیش از آن آرد و علی چندین فرستد. این اشارت رشید را سخت خوش آمد که دل‌گران کرده بود بر آل برمک و دولت ایشان به پایان خواست آمد. دیگر روز بر خضراء میدان آمد و بنشست. و یحیی [برمکی] و دو پسرانش را بنشانند و فضل ربیع و قوم دیگر و گروهی بایستادند و آن هدیه‌ها را بمیدان آوردند هزار غلام ترك بود بدست هر یکی دو جامه ملون از ششتری و سپاهانی و سقلاطون و ملحم دیباجی ترکی و دیداری و دیگر اجناس، غلامان بایستادند با این جامه‌ها و بر اثر ایشان هزار کنیزك ترك آمد بدست هر یکی جامی زرین یا سیمین پر از مشك و کافور و عنبر و اصناف عطر و طرایف شهرها و صد غلام هندو و صد کنیزك هندو بغایت نیکو و و شاره‌های قیمتی پوشید، و غلامان تیغ‌های هندوی داشتند... و کنیزکان شاره‌های باریك در سقظ‌های نیکوتر از قصب، و با ایشان پنج پیل نر آوردند و دو ماده نران با بر گستوان‌های دیا و آینه‌های زرین و سیمین و مادگان با مهدهای زرو کمرها و ساختهای مرصع بجواهر بدخشی و پیروزه، و اسبان گیلی و دو یستاسب خراسانی

با جلپهای دیبا و بیست عقاب و بیست شاهین و هزاراشتر آوردند دویست با پالان و افسارهای ابریشمین دیباها در کشیده ، در پالان و جوال سخت آراسته و سیصد شتر از آن با محمل و عهد ، بیست با مهدهای بزر ، و پانصد هزار و سیصد پاره بلوراز هر دستی و صد جفت گاو و بیست عقده گاوهر سخت قیمتی و سیصد هزار مر اوید و دویست عدد چینی فغفوری از صحن و کاسه و غیره که هر يك از آن در سر کار هیچ پادشاهی ندیده بودند ، و دو هزار چینی دیگر از لنگری و کسه های کلان و خمردهای چینی کلان و خرد و انواع دیگر و سیصد شادروان و دویست خانه قالی و دویست خانه محفوری . چون این اصناف نعمت بمجلس خلافت و میدان رسید تکبیری از لشکر بر آمد و دهل و بوق بزدند آن چنانکه کس مانند آن یاد نداشت و نخوانده بود و نشنوده ، هرون الرشید روی سوی یحیی برمکی کرد و گفت این چیزها کجا بود در روزگار پست فضل ؟ یحیی گفت زندگانی امیر دراز باد این چیزها در روزگار امارت پسر م در خانه های خداوندان این چیزها بود بشهرهای عراق و خراسان . هرون الرشید ازین جواب سخت طیره شد چنانکه آن هدیه بروی منغص شد و روی ترش کرد و برخاست از آن خضرا برفت^۱ . این پاسخ دلنشین که یحیی داد البته مایه شرم و تشویر خلیفه گشت . اما خلیفه می دانست که این علی بن عیسی در خراسان و عراق و دیگر شهرها ، بغارت مشغولست . لیکن هم خلیفه بود که دست علی را گشاده کرده بود تا هر چه می خواست می کرد .

با اینهمه تنها این علی بن عیسی نبود که خانه مردم را می کند

تا خزانهٔ سلطان آبادان دارد. بیشتر عاملان و امیران املاک و ضیاع مردم را می‌ستدند و مال و خواستهٔ رعایا را بغارت می‌بردند. این کار گزاران و گماشتگان، در واقع، مقام خویش را از خلیفه باجاره می‌گرفتند و در مدت ولایت خویش از هیچگونه بیداد و ستم روگردان نبودند.

خلیفه نیز جز بطمع آنکه احیاناً دسترنج تبه‌کاریهای چندین سالهٔ آنان را بعنوان «مصادره» از آنها بستاند هرگز مؤاخذه‌شان نمی‌کرد. مردم، در زیر بار جور و فشار عمال ظالم خرد و فرسوده میشدند. برای این مردم در مادهٔ ستم‌دیده‌یی که خلیفه آنان را بیک مشت کار گزاران جبار طماع در مقابل ثمن بخش می‌فروخت، هیچ امیدی نبود. ازین رو بود که، هر جا مدعی تازه‌یی سر برمی‌آورد، مردم دعوت او را اجابت می‌کردند.

چنانکه وقتی حمزة بن آذرك برضد این ناروایی حمزة بن آذرك
ها که می‌رفت، برخاست و گفت: «مگذارید که این ظالمان برضعفا جور کنند» در خراسان و سیستان و کرم‌ان بسیاری از ستم‌دیدگان دعوت او را با شور و علاقه اجابت کردند دربارهٔ این حمزه و جنگ‌های او آنچه در کتابها آمده است پریشان و شگفت‌انگیز و درهم است.

دلاوریهای او که سالها بیم و وحشت در دل خلیفه افکنده بود، گویا منشأ داستان معروف «امیر حمزه» شده باشد. نوشته‌اند که او از نسل زوبن طهماسب بود.^۱ بسیاری از کسانی نیز که با او بودند،

ایرانیان بودند. نکته جالب توجه آنستکه در قیام این خوارج، ایرانیانی که ازدستگاه خلافت ناراضی بودند، با عربان همداستان میشدند و هرگز ملاحظه بر تریهای نژادی در میان نبود. خاصه که بیشتر خوارج لازم نمی‌دانستند خلیفه مسلمانان از عرب و قریش باشد و همین امر موجب انتشار مبادی و تعالیم آنها در میان ایرانیان بود.^۱

در باره آغاز کار حمزه چیز روشنی در تاریخها نیست. مینویسند که او در دوره حکومت علی بن عیسی بر خراسان، در سیستان برخاست. گفته‌اند که «یکی از عمال آنجا بی‌ادبی‌ها کرد حمزه عالم بود و برای امر معروف کرد، آن عامل خواست که او را تبه‌اه کند، آخر عامل کشته شد»^۲ فرمانروایی علی بن عیسی در خراسان با ظلم و قساوت بسیار توأم بود. از این رودر هر گوشه بر ضد او شورش و آشوبی برخاست اما خوارج چون قیام بر حکومت جائر را واجب می‌دانستند در مخالفت

۱- خوارج که در عهد بنی امیه خطری بزرگ بودند، در دوره عباسیان چندان جنب و جوش نداشتند و فتنه آنها نیز دوام نمی‌یافت. در باب مذهب و اصل و منشاء آنها بین اهل تحقیق خلاف هست در هر حال در امر خلافت آراء خاصی شبیه بنوعی جمهوری طلبی داشته‌اند و از حیث صلابت در عقیده هم شبیه بفرقه پیوری تین بوده‌اند. برای اطلاعات بیشتری در باب آنها ر. ک. عمر ابوالنصر، الخوارج فی الاسلام طبع بیروت ۱۹۴۹ - نیز رجوع شود بقسمت اول کتاب،
Wellhausen: Die Religiös-politischen oppositionparteien 1901 و همچنین بمقاله «خوارج» در Shorter Encyclopaedia of Islam P 246 که در آن از مأخذ تازه‌تر هم نام رفته است.

خویش بیش از سایر فرقه‌ها تعصب نشان میدادند .
 داستان جنگ‌های حمزه در کتابها بتفصیل آمده است . مینویسند
 که وقتی عامل خلیفه ازبیم او از سیستان گریخت حمزه «مردمان
 سواد سیستانرا همه بخواند و بگفت يك درم خراج و مال بیش بسطان
 مدعید چون شما را نگاه نتواند داشت . ومن از شما هیچ نخواهم و
 نستانم که من بر یکجای نخواهم نشست»^۱ عامل خلیفه با آنکه بارها
 در برابر روی بیزانودر آمدند هرگز از تعقیب وی نمی‌آسودند .
 جنگ‌های بسیار رخ داد و بسیاری شهرها چندین بار دست بدست گشت .
 درینگونه حوادث، هر دو طرف خشونت و قساوت بسیار نشان میدادند .
 خواجه در شهرها و قریه‌ها برهیچکس ابقا نمیکردند و حتی کودکان
 دبستان را نیز از دم تیغ می‌گذرانند و دولتیان نیز از آنها انتقام سخت
 میکشیدند . گاه کودکان را بامعلم در مسجدها محصور میکردند و
 مسجد بر سرایشان فرومیآوردند^۲ در بعضی جاها نیز خانه‌ها را آتش
 میزدند، و مردی را بر دودرخت که بهم میآوردند می‌بستند و سپس آن
 دودرخت را می‌گشودند، تا پاره از آن بر هر درختی بماند...^۳ خلیفه و
 یارانش را، بلکه هر کس را نیز که راضی بحکم خلیفه بود کشتنی
 می‌دانستند^۴ و از این رو کسانی که از فرمانروایی جابرانه علی بن عیسی
 و فرزندان او در خراسان ناراضی بودند، به یاری حمزه برخاستند .

۱- همانجا ص ۱۵۸

۲- تاریخ بیهق ، ص ۴۵

۳- کامل ، ج ۵ ص ۱۰۲ چاپ مصر

۴- مقالات اشعری ج ۱ ص ۱۶۵ ، طبع مصر

وقتی کار خوارج در خراسان بالا گرفت علی بن عیسی در این کار فرو ماند. ناچار نامه‌یی بهارون نوشت و وی را «آگاه کرد که مردی از خوارج سیستان برخاسته است و بخراسان و کرمان تاختن‌دها همی کند و همه عمال این سه ناحیت را بکشت و دخل برخاست و یکدرم و یکجبه از خراسان و سیستان و کرمان بدست نمی‌آید»^۱

قیام خوارج در خراسان چنان مایهٔ بیم و نگرانی خلیفه شد که برای فرونشاندن آن بن خویش روانهٔ آندیار گشت درری علی بن عیسی که مورد سخت‌واقع شده بود با تقدیم هدایا و تحف او را راضی نمود و امارت خراسان را برای خود حفظ کرد. اما چندی بعد معزول شد درحالی که کار از کار گذشته بود. جو رو بیداد علی بن عیسی خراسانرا چنان بر آشفته بود که با آسانی آرام و سکون نمیپذیرفت. این مـوج طوفان خیزخشم و سرکشی که در خراسان و سیستان و کرمان می‌جوشید بغداد را بسختی تهدید میکرد و خلیفه خود مایهٔ این همه نارضائیا را که بیداد عاملان بود میدانست و نمی‌خواست چارهٔ درستی بجوید . در نامه‌هایی که از گرگان بعنوان امان نامه و اتمام حجت برای حمزه فرستاد میتوان این نکته را بخوبی دریافت . جوابی نیز که حمزه بوعد و وعیدهای خلیفه داد نشان میدهد که خشم و نارضایی مردم از عمال خلیفه تا چه اندازه موجب اینگونه طغیانها و سرکشی‌ها بوده است و مخصوصاً از آن بخوبی برمی‌آید که این خشم و نارضایی برای فرقه‌هایی نظیر خوارج تا چه اندازه نقطهٔ اتکاء مناسبی بوده است . در این نامه حمزه بخلیفه چنین مینویسد که « آنچه از جنگ من با

کار گزارانت بگوش توردسیده است نه از آن است که من در ملک با توسر
 منازعه دارم یا رغبتی بدنیا در دلم بـ. اشد که بدینوسیله بخواهم بدان
 دسترس یابم و درین کار برتری و نام و آوازه نیز نمیجویم. حتی با آنکه
 بدسیرتی عمال تو در رفتار با کسانی که تحت حکم و ولایتشان هستند ،
 بر همه آشکار است و آنچه آنها از ریختن خونها و ربودن مالها و تبهکاریها
 و نارواییها پیش گرفته اند معلوم همگانست من بسر کشی ، بر آنها
 پیشی نجسته ام و گمان میکنم آنچه از حال خراسان و سیستان و فارس
 و کرمان بتوردسیده است مرا از سخن دین باب بی نیاز میکند^۱ در
 این زمان آتش خشم و نفرت چندان بالا گرفته بود که فرو نشاندن آن
 آسان بنظر نمی رسید با مرگ خلیفه همچنان خراسان در چنگال آشوب
 و نا امنی رنج میبرد و هر روز برای اظهار نارضایی خویش بهانه تازه بی
 می یافت. حتی رافع بن لیث را که عرب بود چون برضد دربار خلیفه
 در سمرقند سر بشورش بر آورد مردم یاری کردند و داستان قیام او در
 تاریخ معروف است .

این خشم و نومیدی که در دوره هارون بر اثر بیرحمی و عیاشی و
 تجمل پرستی او فزونی میگرفت سرانجام ایرانیا را بچاره جویبهای
 تازه برانگیخت . گویی هنگامیکه بغداد در ظلمت و سکوت «شبه ای
 عربستان» مست رؤیاهای شیرین و غرور انگیز خویش بود در خراسان
 و سیستان و طبرستان و آذربایجان سپیده دمیده بود .

در پشت باروهای سربفلك کشیده دارالخلافة ماجراهای «هزار
 و یکشب» رخ می داد ، امیران و وزیران بدستبوس «بوزینگان

امیر المؤمنین» مفتخر می‌شدند، توانگران و بزرگان بخدمت و طاعت بندگان خلیفه مباحات می‌کردند. شاعران و مسخرگان و متملقان و دروغ‌گویان بازار گرمی داشتند. طلاهایی که از اطراف و اکناف کشور بعنوان خراج و هدایا مثل سیل بی‌بغداد می‌آمد مانند باران بر مطربان و شاعران و خنیاگران و دلچکان و عیاران شهر فرو میریخت. برین خوان یغمائی که جور و استبداد خلفا در بغداد گسترده بود ترك و تازی و دهقان شريك بودند. در کنار گرسنه چشمان عرب آزمندان عجم جای داشتند، هر که در بغداد بود و با درگاه خلیفه نسبت و ارتباطی داشت ازین تاراج و چپاول بهره‌ی می‌برد.

درین میان دهقانان و بزرگزادگان ایران در درگاه خلیفه بی‌آنکه علاقه خود را بگذشته ایران فراموش کنند نقشه‌های خویش را دنبال می‌کردند. اینان که به «ایران» و «تاریخ ایران» بیش از «ایرانی» و «مردم ایران» علاقه میداشتند باز خواب «احیاء مجدد و عظمت» گذشته خویش را می‌دیدند اما مردم ایران که بارها قربانی بلهوسی‌های آنها گشته بودند طبعاً چندان مورد التفات آنها واقع نمی‌شدند.

برامکه که بزرگواری و جوانمردی مشهور گشتند ثروت بیکران افسانه آمیز خود را مدیون رنج و کوشش رعایای ایرانی خویش بودند اما در هنگام بخشش‌ها و نامجوئیها، آنها هرگز ایرانیها را بر دیگران مقدم نمی‌داشتند.

خالد برمکی که چندی بر طبرستان حکومت می‌کرد وقتی معزول شد و از آمل قصد کوچ و بازگشت کرد «بازاری بکنار رود بارایستاده

بود گفت الحمدلله از ظلم تو خلاص یافتیم ، این حال با خالد بگفتند
بفرمود تا بازاری را بیاوردند گفت اگر مرا از ولایت شما معزول
کردند از انتقام تو کسی مرا معزول نکرد گردن بازاری بفرمودزد»^۱
تمام وزرا و امرائی که به بندگی خلیفه تن در داده بودند، درین
فجایع و مظالم شرکت میکردند، دهقانان ایرانی نیز درین مورد دست
کمی از بزرگان عرب نداشتند .

آنها اگر بر ضد منافع خلیفه بکوشش بر میخواستند محرک واقعیشان
فقط منافع شخصی بود، هنوز حوادث زمانه آرزوی ایجاد «دولتی باشکوه
بشیوه عهد ساسانی» را از لوح خاطرشان یکسره نزدیده بود. ازین رو
بود که برای ایران و بنام ایرانیان گاه و بیگاه کوششهایی می کردند.
سقوط بغداد و قتل امین بوسیله ایرانیان نمونه‌یی از اینگونه
کوششها بود. از وقتی که هرون بر امکه را بر انداخته بود بزرگزادگان
ایران قدرت و نفوذ خود را در دولت اسلام از دست داده بودند .

یاری کردن مأمون و جنگ کردن با امین در واقع بهانه‌یی بود
برای آنکه این بزرگزادگان ایران با دیگر قدرت و نفوذ از دست رفته
خود را در دستگاه خلافت بدست آورند.

معدلك قتل امین بدست طهر، قوم عرب را از

خاندان سهل

برتری ج-وییی خویش نو مید نکرد . چندی

بر نیامد که با آغاز خلافت مأمون تمام قلمرو خلافت از شورش و انقلاب
بهم بر آمد.

نفوذ و قدرتی که فضل بن سهل و برادرش حسن در دربار مأمون

یافته بودند رشك و كینه اشراف عرب را بر ضد ایرانیان بشدت تحريك ساخته بود. در آنجا مأمون کور کورانه تحت نفوذ و سیطره فضل در آمد و از کار بغداد فارغ ماند. تسلط خاندان سهل بر دستگاه حکومت، عربان را سخت ناخرسند می کرد. خاصه که خاندان سهل از زرتشتی های نوه سلمان بودند و در اسلام شهرت و سابقه بی نداشتند .

وقتی مأمون بتحريك و اصرار فضل، حکومت عراق را که پس از قتل امین به طاهر بن حسین فاتح بغداد سپرده بود، از وی باز گرفت و به حسن بن سهل داد، نارضایی و نگرانی افزونی یافت . در بغداد آوازه در افتاد که فضل بن سهل بر مأمون چیره گشته است و او را از کسان و یاران جدا کرده و در خانه بی باز داشته است . و اکنون خود کارها را بدست گرفته و برای و هوای خویش حکومت می راند این اندیشه مخصوصاً مایه بیم و نگرانی عباسیان بغداد گردید. چون خاندان سهل به تشیع شهرت داشتند عباسیان بغداد میترسیدند که آنها بحيله و قوت ، خلافت را از خاندان عباس بخاندان علی منتقل کنند ، حکایتی که تاریخها درین باب آورده اند نشان می دهد که این کار را مردم از خاندان سهل بعید نمی دانسته اند. می نویسند که فضل روزی «بایکی از ارکان دولت مأمون گفت سعی من درین دولت از ابومسلم بیشتر است او گفت ابومسلم دولت از قبيله بقبيله رسانید و تو از برادر به برادر رسانیدی گفت اگر عمر باشد از قبيله بقبيله رسانم.»

بدینگونه در عراق بیشتر مردم از فرمانروایی

حسن نگرانی داشتند و این نگرانی موجب

همدجا نورش

انقلابها گشت . بزودی در عراق و جزیره و حجاز و یمن شورشها و آشوبها پدید آمد . امراء و متمنذان در نصیبین و میافارقین و آذربایجان و ارمنیه سر بشورش بر آوردند . ابراهیم بن موسی در یمن قیام کرد و محمد بن جعفر بر حجاز استیلا جست عباس بن محمد بر بصره تسلط یافت و زید بن موسی با پیوست^۱

درین میان وضع کوفه از همه جا سخت تر و خطرناک تر بود . این شهر بی آرام فتنه جو که در هر زمان برای قیام بنفع آل علی حاضر بود^۲ یکسره تحت سیطره و نفوذ یک راهزن ، نامش ابوالسرایا ، در آمده بود وی یک علوی را که ابن طباطبامی گفتند چندی بخلافت برداشت و سپس او را مسموم کرد و دیگری را بجای او نشانید . و سرانجام شورش او بیاری هر ثمه فرو نشست اما چندی بعد بغداد صحنه حوادث خونین دیگر گشت .

بغداد از چندی پیش در دست عیاران و سپاهیان

در بغداد

بود . آنها با حکومت و ولایت چون بازیچه خوار

مایه بی رفتار می کردند : هر روز با کسی بیعت میکردند و هر لحظه بر او می شوریدند . ضعف و فتور حکومت ، آنانرا سخت گستاخ و چیره کرده بود حتی از تاراج شهر و آزار مردم دریغ نمی ورزیدند . کار رهنی و تنهنکاری آنها سخت بالا گرفته بود کودکان و زنانرا آشکارا می بردند اگر از کسی پول گزاف بوام یا صله مطالبه میکردند او جرئت نداشت ازدادن آن امتناع کند . اگر بخانه کسی میرفتند وزن و فرزندش را بزور می بردند او نمی توانست در برابر آنها مقاومت کند . بسا که

۱- تاریخ یعقوبی ج ۳ ص ۱۷۳

۲- Muir , Catiphate p 496

دهکده‌یی را غارت می‌کردند و مال و حشم و متاع و ظرف آن را در بازار بغداد می‌فروختند، بسا که از مسافران و بازرگانان و کشتی‌ها باج مطالبه می‌کردند و آنها جز پرداخت چاره‌یی نداشتند .

بدینگونه بغداد ، فرمانروایی حسن بن سهل را با نارضایی و نگرانی تلقی میکرد . طاهر بن حسین ، فاتح بغداد که در میان سپاهیان نفوذ و قدرتی بسیار داشت ازین انتخاب ناراضی بود . هرثمه بن اعین سردار عرب نیز که در فتح بغداد بمأمون خدمت کرده بود برضد وی بتحریر پرداخت . عباسیان بغداد این انتخاب را نشانه ضعف مأمون و واستیلای فضل می‌شمردند و علویان برای قیام خویش این اختلاف را موقع مناسبی می‌شمردند . حسن بن سهل که عربان بغداد بتحقیر او را «مجوس زاده» میخواندند ، چون ایرانی و شیعه بود ، طبعاً نتوانست اعتماد اعراب را بخود جلب کند . ازین رو آشوبها و شورشها قطع نمیشد . حبس هرثمه و مرگ او در خراسان وضع حکومت او را تا اندازه‌یی تحکیم کرد اما سپاهیان عرب را سخت ناراضی نمود . انتخاب علی بن موسی بولایت عهد مأمون نارضایی علویان را کاست اما عباسیان بغداد را خشم آورد آنها از بیم آنکه دولتشان سپری گردد ، ابراهیم بن مهدی را بخلافت برداشتند . جنگ و آشوب بسیار گشت ، بغداد باز صحنه کشتارها و هرج و مرجها گشت . با این حال مأمون همچنان در مرو بسر می‌برد و ازین وقایع غافل بود و نسبت با اعراب خون سردی و بی‌اعتنایی شگفت‌انگیزی نشان میداد .

در واقع بر اثر نفوذ امراء و وزرای ایرانی ، درین ایام ضعف قوم عرب بنهایت رسید . بسا که در کوی و برزن پیش خلیفه می‌آمدند

واز بی التفاتی‌های او نسبت بخویش شکایت میکردند. يك عرب شامی در راه پیش مأمون آمد و گفت: «ای امیرهما نظور که بایرانیان خراسان مینگری بعربان شام نیز عنایت فرما» بدینگونه بی عنایتی دربارۀ اعراب سیل خشم و نارضایی آنانرا بر میانگیخت. وجود فضل بن سهل وزیر خلیفه نیز که از نژاد خسروان بود و شاید نقشه‌ها و اندیشه‌هایی داشت موجب نگرانی نزدیکان خلیفه بود.

در بغداد هر روز بهانه‌بی برای آشوب بدست شورشگران می‌افتاد اما مأمون از همه این حوادث بی‌خبر بود. مردم بغداد بامارت حسن راضی نبودند و اینهمه فتنه برای طرد و عزل اورخ میداد لیکن «هرگاه که فتنه ظاهر شدی فضل بن سهل از مأمون پوشیده می‌داشت و میگفت آن فتنه‌ها جهت علویان است».

سرانجام چشم مأمون گشوده شد و عجب آنستکه

بازگشت بغداد

علی‌الرضا بود که حقایق را برای وی روشن کرد

و او را از وخامت اوضاع آگاه نمود. در واقع اوضاع عراق سخت آشنتمه بود. و اکنون ولیعهد ناچار بود بخلیفه اعلام کند که وزیرش فضل ذوالریاستین بسیاری از حقایق را از وی مکنون داشته است. حسن برادر فضل عراق را در سیل خون غرق کرده بود و طاهر فاتح بغداد که بهتر از هر کس می‌توانست بر آن اوضاع مسلط باشد در سوریه تقزیباً فراموش شده بود.

آگاهی ازین حوادث مأمون را بیدار و نگران کرد. چندی بعد فضل وزیر را، هنگامی که بامأمون عازم عراق بود در حمام سرخس

کشتند و کشندگان مدعی شدند که مأمون آنها را بدین کار واداشته است . پس از آن علی‌الرضا نیز در طوس ، بسبب انگوری که از آن خورده بود و گویند که آن انگور مسموم بود وفات یافت^۱ در همین اوقات حسن بن سهل والی عراق نیز دیوانه شد و او را بزنجیر بستند و در خانه خویش بازداشتند^۲

خلیفه ، پس از آن بی‌غداد درآمد و بر اوضاع تسلط یافت . ازین قرار مأمون که چندی باتکاء و حمایت ایرانیان با عربان یکسره قطع ارتباط کرده بود دوباره از بیم ایرانیان بدانها پناه برد...

اما وقت گذشته بود. هنگامیکه خلیفه می‌خواست خطری را که خلافت وی دستخوش آن گشته بود، در یابد خراسان تقریباً مستقل شده بود . زیرا ، مأمون طاهر بن‌الحسین را بخراسان فرستاده بود تا هم کشنده برادر را از پیش چشم خویش دور دارد و هم اوضاع پریشان و آشفته آنجا را آرام و قراری بخشد. طاهر نیز درین کار کامیاب شد اما داعیه استقلال یافت .

وی ، که در هر حال ، خلیفه رارهین منت خویش می‌دید یکروز نام خلیفه را از خطبه جمعه انداخت و بدینگونه استقلال خود را اعلام کرد . هر چند روز بعد ناگهان مرد اما خراسان بدینگونه از چنگ خلیفه بدر رفت و مأمون ناچار شد فرزندان طاهر را بامارت آنجا بنشانند و در واقع فرمانروایی خاندان طاهر را بر خراسان تصدیق نماید .

بدینگونه در پایان دو قرن ایرانیان توانستند دیگر بار دولتی تازه پدید آورند و آشکارا در قسمتی از ایران با استقلال فرمان برانند.

۱- مروج ، ج ۲، ص ۳۳۳ چاپ مصر

۲- ابن‌خلکان، ج ۱، ص ۱۹۹

۸

بانگ و ستاخیز

رستاخیز ایران

با قتل امین و خلافت مأمون، عرب دیگر قدر و منزلت خود را از دست داد. درست است که از آغاز خلافت عباسیان عرب را قدری و شأنی نبود، اما بازدرین دوره، خلفای بغداد، آنها را بکلی بکناری ننهاده بودند. در بعضی امور با آنها مشورت میشد و بعضی مناصب بآنها واگذار میگشت. اختلاف امین و مأمون، که دست وزراء و امراء عرب و ایران در آن دخالت داشت سرانجام به پیروزی مأمون خاتمه یافت که مادرش ایرانی بود و خراسانیان او را یاری میکردند. و از آن پس عرب، دیگر در درگاه خلافت قدر و شأنی نیافت. دیگر بغداد که وارث شکوه و جلال تیسفون کهن بود، مانند خود تیسفون عرب را بچشم تعظیم نمی‌دید. ایرانیان و ترکان، اندک‌اندک در رسیده بودند و جاه و حشمت تازیان را باز گرفته بودند. در روزگار مأمون، و جانشینان او، بغداد دیگر شهری عربی بشمار نمی‌آمد. آن خودستایی‌ها و بزرگواریها که «فاتحان» دو قرن پیش داشتند، دیگر نزد «موالی» بغداد خریدار نداشت. دولت عرب در واقع زوال یافته بود و نوبت دولت فرس فراز آمده بود.

در پایان این دو قرن که چون شبی دیر پای و خاموش اما آکنده از گناه و جنایت بسر آمده بود، آخر بانگ خروس برآمد. و در پی این بانگ خروس چهره صبح در افق نمایان گشت. اما این روشنی، هر چند صبح کاذبی بیش نبود خنثه صبح صادق را در پی داشت. این صبح کاذب عبارت بود، از خروج مازیار و بابک که در بلاد طبرستان و آذربایجان و عراق بداعیه استقلال برخاستند، و هر چند هدف روشنی نداشتند و بجایی نیز نرسیدند اما سعی آنها مبدء طلوع دولت طاهریان و صفاریان گشت و ازین روست که قیام آنان را باید، نوید رستاخیز ایران شمرد.

در واقع مقارن روزگاری که، مأمون در خراسان و بغداد جلال و قدرت پدرش هارون و برادرش امین را بارث فراچنگ آورده بود، و در آن «شهر هزارویک شب» زمانی به نوشخواری و شادکامی، و زمانی ببحث و مناظره می پرداخت، از بلاد ایران بیش و کم اخبار ملال انگیز میرسید. و در اکثر این بلاد ایران، اندیشه استقلال جوئی پدید آمده بود و سرکشان سر بر آورده بودند.

باز گشت مأمون بیفداد سبب شد که در خراسان فرصتهای تازه بی بدست استقلال جویان بیفتد. چنان بنظر می آید، که شکست کسانی مانند سنباد و استادسیس و مقنع، که داعیه دینی داشتند، این اندیشه را سبب شد که هر گونه کوشش، برای رهایی از قید عربان، تا وقتی که در آن بویه وصلت ملک نباشد، و دهقانان و بزرگ زادگان در

آن دست اندرکار نباشند ممکن و مفید نخواهد بود^۱ و اینک، با پیروزی مأمون بر امین، دهقانزادگان ایران، گمان میکردند فرصتی مناسب بدست آمده است. با قدرت و جلالی که خاندان طاهر در خراسان و بغداد یافته بودند اکنون دیگر بزرگان و بزرگ زادگان بلاد ایران نیز احساس کردند که نوبت دولت آنها نیز فراز آمده است. بدینگونه، در بلادی چون طبرستان و آذربایجان و خراسان، شاهزادگان و امیران اندک اندک فرصت ملک جویی یافتند. ازین رو، از اواخر دوران خلافت هارون تا روزگار معظم اوضاع آذربایجان و طبرستان و خراسان مایه نگرانی خلیفه بود.

در واقع از وقتی که خلفا، اوضاع خراسان را بادیده دقت و مراقبت می نگرستند، کانون مقاومت دشمنان خلافت بشمال و غرب ایران منتقل گردید. کوههای بلند و راههای دشوار این حدود، اندیشه این سرکشیها و شورشها را در مردم ایران تقویت می کرد. ازین رو مدتها؛ مردم این نواحی با تازیان و سپاهیان خلفا در ایستادند و سالها با مسلمانان نبردهای سخت دشوار کردند.

در طبرستان، مردم نسبت با تازیان نفرت و کینه خاصی میورزیدند چنانکه در سال ۱۶۰ هجری، مردم امیدوار کوه، از بیداد کار گزاران خلیفه بستوه آمدند. فرمانروایان آنها که و نداد هر مزد، و سپهبد شرفین و مصمغان و لاش بودند آنها را بر ضد تازیان شورانیدند و بدان

۱ - رك : Spuler : Iran in Frueh - Islamischer Zeit ص ۵۹، و درین کتاب

اطلاعات و معلومات مفیدی در باب اوضاع ایران در قرن های نخستین عهد اسلام میتوان یافت .

سبب در اندک زمان شورش و آشوب بزرگی پدید آمد. درینک روز ، مردم سراسر طبرستان بر عربان بیرون آمدند و آنان را بیاد کشتار گرفتند .

گذشته از اعراب ایرانیان نیز که مسلمان شده بودند طعمهٔ نفرت و کینهٔ مردم شدند. این نفرت و کینه چندان بود که حتی زنهایی از ایرانیان که بعقد زناشویی عربان در آمده بودند ریش شوهران خود را گرفته از خانه برمی آوردند و بدست مردان می سپردند تا آنها را بکشند^۱ چنان شد که در همه طبرستان عربان و مسلمانان یکسره برافتادند . بعدها انتقام خلیفه نیز هرگز نتوانست در ارادهٔ این مردمی که آشکارا با هر چه متعلق بعرب بود ستیزه میکردند ؛ خلیلی پدید آورد . آخر ، بس مدتی نبود که یزید بن مهلب سردار عرب در گرگان سوگند خورده بود که از خون عجم آسیاب بگرداند و آسیاب هم گرداند و گندم آرد کرد و نانش هم خورد. کسانی که درین بلاد هنوز حادثه‌یی از اینگونه را فرایاد داشتند البته نمی توانستند دل از کینهٔ تازیان بردارند. این نفرت و کینهٔ شدید مردم نسبت به دستگاه خلافت تازیان بود که مقارن دورهٔ مأمون و معتصم مازیار را باندیشهٔ استقلال طلبی انداخت

امادر آذربایجان وضع دیگر گونه بود. جاودان خرم دینان
ابن سهل و بابک آیین خرم دینان را تازه کرده
بودند و این شورش خرم دینان در آنجا نه فقط دین تازیان و دستگاه
خلفارا تهدید میکرد بلکه برای شاهزادگان و امیران ایرانی نیز که

همواره بهانهٔ دین زرتشت مردم را بر ضد عربان و بفتح خویش فـراز میآوردند خطر بزرگی بود. این آیین خرمی که ظاهراً بازماندهٔ دین مزدک بود و هنوز در گرگان و دیلمان و آذربایجان و ارمنستان و همدان و دینور و ری و اصفهان عدّه بسیاری از پیروان آن وجود داشتند با اندیشهٔ دهقانزادگان و امیرزادگان جهان جوی که خواب احیاء دولت ساسانیان را میدیدند سازگار نبود. بدین جهت بود که اشراف و بزرگان ایرانی نیز در خفه کردن و فرو نشاندن این نهضت با خلیفهٔ تازیان همداستان بودند چنانکه برای مبارزه با این خطر، این ایرانیان که خود از تازیان نفرت شدید داشتند در دوستی با دشمنان دیرین خویش نیز لحظه‌یی تردید نکردند. عبث نیست که افشین شاهزاده اشروسنه فرمان خلیفه را در قهر و قمع خرم دینان بجان پذیره آمد و هم بدین جهت بود که از شاهزادگان طبرستان جز مازیار کسی بیاری بابک بر نخاست و او نیز جز وعده و نوید یاری دیگری از بابک نکرد.

مدتها بود که خرم دینان بر ضد تازیان برخاسته بودند اما قبل از ظهور بابک کار خرم دینان هرگز کاری دشوار و خطرناک تلقی نشده بود. خرم دینان ظاهراً باقیماندهٔ پیروان مزدک بودند که از قهر و سخت‌نوشیروان جسته بودند و پرویز و جانشینانش نیز چنان سرگرم گرفتاریهای خویش گردیده بودند که از قهر و قمع آنها غافل مانده بودند.

در روزگار اسلام مقارن عهد مهدی خلیفهٔ عباسی، این خرم دینان سر برآوردند و مانند سایر فرقه‌ها نیز، سعی کردند خون ابومسلم را

بها نه خویش نمایند . نوشته اند که «در ایام خلیفه مهدی باطنیان گروگان که ایشان راسرخ عام خوانند باخرم دینان دست یکی کردند و گفتند بومسلم زنده است ما ملک بستانیم و پسر او ابوالغرا را مقدم خویش کردند و تازی بیامدند ، حلال و حرام را یکی داشتند و زنان را مباح کردند و مهدی نامه نبشت باطراف بعمر بن العلاء که والی طبرستان بود [که] دست یکی کنید و بحرب ایشان روید . برفتند و آن جمع پراکنده شدند و در آنوقت که هرون الرشید بخراسان بود بار دیگر خرم دینان خروج کردند از ناحیت اصفهان .. و مردم بسیاری از ری و همدان .. بیرون آمدند و با این قوم پیوستند و عدد ایشان بیش از صد هزار بود . هارون عبدالله بن مبارک را از خراسان با بیست هزار سوار بحرب ایشان فرستاد ایشان بترسیدند و هر گروه بجای خویش باز شدند .»^۱ اگر این روایت را که از سیاستنامه نقل شد بتوان قبول کرد ، خرم دینان قبل از ظهور جاودان و بابک نیز همواره در شهرها و روستاها آشکارا شورش میکرده اند و آیین خویش را ترویج مینموده اند .

آیین آنان چه بوده است و تا چه اندازه با

آیین مزدک مربوط بوده است ؟ منابع موجود

اختلاف روایات

درین باب بقدری اختلاف دارند که مشکل بتوان در آنها جواب روشنی برای این سؤال یافت . خاصه که همه آنها با تقالید و تعصبات دینی و سیاسی آمیخته است . مقدسی درباره آنها مینویسد که «از ریختن خون ، جز در هنگامی که علم طغیان برافرازند خود داری میکنند . پیاکیزگی بسیار مقیدند . با نرمی و نکو کاری با مردم دیگر در می آمیزند و

اشتراک زنان را با رضایت خود آنها جایز میدانند^۱.
 ابن‌الندیم، خرمیه را اتباع مزدک میدانند و میگویند که مزدک
 پیروان خود دستور داده بود که همیشه در جستجوی لذت باشند و در
 خوردنی و نوشیدنی بر خود سختی روا ندارند؛ دوستی و یاری را پیشه
 سازند و با استبداد مبارزه نمایند. زنان و خانواده‌ها را مشترک بدانند.
 با اینهمه آنها رفتار و کردار پسندیده دارند و در پی کشتن و آزار
 کسی بر نمی‌آیند. و سپس در بارهٔ بابک گویند که او جنگ و غارت و
 کشتار را در میان آنان رواج داد و پیش از آن خرم دینان باین چیزها
 آشنا نبودند^۲.

خواجه نظام‌الملک در سیاستنامه بالحسن غرض آلود کسی که
 می‌خواهد با طنی‌ها و خرمیان را در یک شمار آورد می‌نویسد: «اما
 قاعدهٔ مذهب ایشان آنست که رنج از تن خویش برداشته‌اند و ترک
 شریعت بگفته چون نماز و روزه و حج و زکات و حلال داشتن خمر و مال
 وزن مردمان، و هرچه فریضه است از آن دور بوده‌اند^۳». درباب سبب
 انتشار آیین خرمی در بین مردم این بلاد بلعمی مینویسد: «مردمان
 جوان و دهقانان و خداوند نعمت که ایشانرا از علم نصیب نبود و مسلمانی
 اندر دل ایشان تنگ بود و شرایع اسلام و روزه و حج و قربان و غسل
 جنابت برایشان گران بود.. و از مناهی خدای عزوجل دست بازداشتن،

۱- البدء والتاریخ ج ۴ ص ۳۱ - ۳۰

۲- الفهرست ص ۴۸۰ - ۴۷۹

۳- سیاستنامه ص ۱۷۷

ایشانرا خوش نمی آمد ، چون در مذهب بابك این همه آسان یافتند او را اجابت کردند و تبع او بسیار شد .^۱ ابن اثیر میگوید که : «ایشان از فروع مجوسند و مردانشان مادر و خواهر و دختر را بنکاح خویش درمی آورند و آنانرا بهمین جهت خرمی می گویند و بآیین تناسخ معتقدند و گویند که روح از حیوان بغير حیوان نقل میکند^۲ . اعتقاد به تناسخ چنانکه از اکثر منابع برمی آید یکی از ارکان عقاید خرم دینان است . شگفت است که بیشتر فرقه‌هایی که بعد از اسلام برضد تازیان برخاسته‌اند بآیین تناسخ معتقد یا متمایل شده‌اند . سنباد و استاد سیس و مقنع نیز بتناسخ معتقد بودند . در واقع آیین تناسخ دستاویز تمام کسانی بود که میخواستند خود را جانشین قهرمانان گذشته قلمداد کنند و یادگار دیرین دلاوران کهن رازنده دارند . دوستان و پیروان بومسلم باین اندیشه که روح وی در مقنع حلول کرده است گرد وی جمع میشدند و یاران جاویدان بن سهل بگمان آنکه روان او ، در تن بابك در آمده است از یاری بابك دریغ نمی ورزیدند .

آیا این عقیده تناسخ وسیله‌ی بوده است که نهضت بابك را نیز مانند قیام مقنع ، باخاطرة ابومسلم مربوط کنند؟ دور نیست . خواجه نظام الملك میگوید: «ابتدای سخن ایشان آن باشد که بر کشتن ابومسلم صاحب دولت دریغ خوردند و بر کشته اولعنت کنند و صلوات دهند بر مهدی فیروز و بر هارون پسر فاطمه دختر بومسلم که او را كودك دانا

۱- نسخه خطی ولعی

۲- کامل ابن اثیر در حوادث سال ۲۰۱

خوانند و بتازی الفتی العالم^۱ . آنچه ارتباط این فرقه را با ابومسلم تأیید می کند روایتی است که دینوری در باب نسب بابك ذکر میکند . وی مینویسد : «مردم در نسب و آیین او اختلاف کرده اند آنچه نزد ما درست بنظر می آید آنستکه او از فرزندان مطهر بن فاطمه بنت ابو مسلم است و فاطمیه که از فرق خرمیه هستند بهمین فاطمه دختر ابومسلم منسوبند نه فاطمه دختر پیغمبر (ص)^۲ .

اما این بابك که بود ؟ بیشتر مطالبی که در منابع بابك موجود درباره او آورده اند غرض آلود و افسانه آمیز است . ازینرو بدشواری میتوان ازورای غبار افسانه‌ها سیمای واقعی او را دید . تاریخ نویسان مسلمان کوشیده اند خاطره او را تیره و تباه کنند ، و از تعصب ، سعی کرده اند سیمای او را زشت و ناپسند جلوه دهند . نهضت او ظاهراً در بین عامه طرفدارانی داشت اما مورد علاقه دهقانان و بزرگان نبود و چون وی در صدد احیاء عقاید مزدکی بود ناچار مسلمانان نیز نمی توانستند آنرا تحمل کنند .

افسانه هایی که در باب او جعل کرده اند بخوبی نشان میدهد که با غرض و نیت خاصی سعی داشته اند نام بابك را آلوده نمایند بدینگونه قسمت های مهم تاریخ بابك و خرم مدینان در ظلمت ابهام فرو رفته است . معذک از آنچه باقی است پاره یی نکته های جالب بدست می آید .

۱- سیاستنامه ص ۱۷۷ در باب جاویدان ابن سهل و اخبار او ، و همچنین در باب بابك خرم دین رجوع شود بکتاب « بابك خرم دین » بقلم آقای سعید نفیسی که تمام روایات مربوط بآنها را در آن کتاب جمع و نقل کرده اند

۲- اخبار الطوال ص ۳۳۸

دربارهٔ تبار و نژاد بابك اختلاف است. دینوری مؤلف «اخبار الطوال» بالحنی که کاملاً میتواند انسانرا مطمئن کند اورا از فرزندان «مطهر» دخترزاده ابو مسلم می شمرد. معذالك مؤلف الفهرست، از قول کسی که اخبار بابك را جمع آورده است میگوید که: «پدرش مردی روغن فروش از اهل مداین بود. بحدود آذربایجان رفت و در قریه‌ی بنام بلال آباد از روستای میمد مسکن گرفت. وی روغن در ظرفی میریخت و بر پشت می گرفت و در قریه‌های آن روستا آمدوشد می کرد...»^۱ نام این روغن فروش در «الفهرست» ذکر نشده است اما اسمعانی نام پدر بابك را مرداس^۲ نوشته است. نکته‌یی که در روایت «الفهرست» جلب توجه میکند اصرار است که برای رسوا کردن بابك بکار برده اند. پدر اورا «روغن فروشی از اهل مداین» و مادرش را «زنی يك چشم که مدتی با مرد روغن فروش بحرام گرد آمده بود» معرفی کرده اند. در این روایت آثار غرض و کینه راویان آشکارست.

در دنبالهٔ این روایت داستان شگفت انگیز - ز
 افسانه آمیزی در باب کودکی بابك آورده اند.
 روایات معمول

مینویسند که: «گویند روزی مادر بابك بیرون رفت و در پی پسر می گشت بابك در آن زمان گاهای مردم را بچرا گاهی میبرد. مادر، وی را در زیر

۱ - الفهرست ص ۴۸۰

۲ - این نام که ظاهراً از دو جزء فارسی «مرد» و «اس» آمده است و به معنی مردم خوار است مناسب ترین نامی است که دشمنان بابك میتوانسته اند برای پدر او بیابند پدر ضحاک را نیز بعضی مرداس خوانده اند - رك ZDMG 4,423

درختی یافت که خفته و برهنه بود و از بن هر مویی از سینه و سر وی خون می‌تراوید چون بابک از خواب بر آمد دیگر اثری از خون ندید دانست که دیری بر نخواهد آمد که کارپسر بالا گیرد...» این افسانه نیز که داستان‌هایی از قبیل افسانه «دانیال و بخت‌النصر» را بخاطر می‌آورد ظاهراً برای آن ساخته شده است که بابک را مثل يك غول «مردم خوار» و «خون‌آشام» معرفی نمایند. در روایات دیگر نیز کشتارها و خونریزی‌هایی را که شده است با اغراق و مبالغه بسیار نقل کرده‌اند.

مسعودی می‌گوید: «در طی این بیست و دو سالی که قیام بابک بطول انجامید بکمترین قول پانصد هزار تن از امراء و رؤساء و سایر طبقات مردم بقتل رسید^۱» در جوامع الحکایات از تاریخ مقدسی نقل شده است که «حساب کردند کشتگان او را، هزار هزار مسلمانرا کشته بود»^۲ نظام‌الملک می‌نویسد: «از جلادان او يك جلاد گرفتار آمده بود ازو پرسیدند که تو چند کس کشته‌یی؟ گفت او را جلادان بسیار بوده‌اند اما آنچه من کشته‌ام سی و شش هزار مسلمان است بیرون از جلادان دیگر و آنچه در حربها کشته‌اند»^۳ در اخباری که راجع ببابک نوشته‌اند اینگونه داستان‌ها فراوانست کثرت و وفور اینگونه روایات نشان می‌دهد که یاران خلیفه تا چه حد برای رسوا کردن بابک و از میان بردن حقایق احوال او سعی ورزیده‌اند. پیداست که آنچه از این منابع در باب نهضت بابک بر می‌آید تا چه اندازه آشفته و در هم

۱- التنبیه والاشراف ص ۳۰۵

۲- نسخه خطی مجلس

۳- سیاستنامه ص ۱۷۷

خواهد بود. آنچه مسلم است اینست که نهضت بابک در میان روستاییان و کشاورزان کوهستانهای عراق و آذربایجان هواخواهان بسیار داشته است. نیز این نهضت ظاهراً مدتی پیش از ظهور بابک بوجود آمده بود و پس از او نیز چندین قرن دوام داشت.

بابک فقط سرداری دلیر و هوشمند بود که مدت‌ها شورشها و آشوب‌های مزدکیان و خرمدینان را رهبری کرد. درین کار نیز وی جانشین جاویدان بن شهرک بود که از رؤسای خرمیه آذربایجان محسوب میشد. مینویسند که پس از مرگ جاویدان زن او با خرمیان چنین گفت که «جاویدان بابک را خلیفه خود کرده است و اهل این نواحی را به پیروی او وصیت کرده و روح جاویدان بوی تحویل کرده است و شما را وعده داده است که بردست او فتح و ظفر یابید...»

بدینگونه بود که بابک در سال ۲۰۰ هجری

بنام آیین خرمدینان و برای ادامه نهضت قیام بابک

جاویدان مزدکی برخاست. بزودی پیروان او بسیار شدند و عده زیادی از کشاورزان و روستاییان بیاری او برخاستند.

درین سالها مأمون خلیفه سرگرم گرفتاریهای خود بود. مسأله ولایت عهد علی بن موسی الرضا، و توطئه‌هایی که ایرانیان و مخصوصاً آل سهل بر ضد خلیفه تهیه کرده بودند او را مشغول کرده بود. نارضایی عباسیان بغداد که ناچار مأمون را سرگرم میکرد فرصت مناسبی برای بابک بود. بدین جهت او در کوهستانهای آذربایجان قدرت و قوتی بدست آورد حتی بقول بلعمی «چند کورت سپاه سلطانرا هزیمت کرده بود و مأوی گاه او در کوه‌های ارمنیه و آذربایجان بود، جایهای سخت دشوار که

سپاه آنجا نتوانستی رفتن که صدپایه در گذری بایستاندی اگر هزارسوار بودی بازداشتندی و کوهها و دربندها سخت بود اندر یکدیگر شده، در میان آن کوهها حصاری کرده بود که آنرا بدیده خواندندی و او ایمن آنجا در نشسته بودی چون لشکر پیامدی گرداگرد آن کوهها فرود آمدندی و بدیشان راه نیافتندی و او آنجا همی بود تا روزگار بسیار بر آمدی؛ چون سپاه امن یافتندی یکشب شبیخون کردندنی و سپاه اسلام را هزیمت کردندنی تا دیگر باره سلطان بصد جهدلشکر دگر باره گرد کردی و فرستادی و بدین حیلت بیست سال بماند^۱.

درین بیست سال مأمون و معتصم برای بر انداختن او چاره جویهای بسیار کردند. لشکرهای بسیار برای دستگیر کردنش فرستادند. اما گذشته از نارضایی مردم که مایل نبودند بار دیگر استیلاء عربان را تحمل کنند تنگی راهها و سختی سرماهای آنحدود همواره سرداران مسلمان را باناکامی و شکست روبرو میکرد. در سال ۲۲۰ هجری معتصم خیدربن کاوس امیر زاده اشروسنه را که بافشین معروف بود بجنگ بابک فرستاد. این افشین يك امیرزاده ایرانی نژاد بود که در بغداد برای ایجاد دولتی ایرانی و بر انداختن بنیاد خلافت تازیان توطئهها میکرد. دوستان خلیفه نیز او را بهواداری عجم و به تمایلات مجوسی متهم میکردند.

میگویند که او با مازیار و بابک دوستی داشته است و در نهان برای بر انداختن خلافت بغداد با آنها همکاری میکرده است. چندسال بعد که مازیار دستگیر شد وجود این نقشه را آشکارا اعتراف کرده

بود و گفته بود که : «من وافشین خیدربن کاوس و بابک هر سه از دیر باز عهد و پیمان کرده ایم و قرارداد بر آنکه دولت از عرب بازستانیم و ملك و جهان داری با خاندان کسرویان نقل کنیم» معذک وقتی از طرف خلیفه باو پیشنهاد شد که برای قه-رو قمع بابک بآذربایجان برود درین کار تردید نکرد .

افشین و مازیار علتش آشکار است . نهضت بابک اگر چه رنگ ایرانی داشت اما نهضتی نبود که هرگز بتواند خواب های طلایی امیرزاده اشروسنه را تحقق بخشد . کسانی از ایرانیان که برای برانداختن دستگاه خلافت با مازیار و شاید با افشین همکاری میکردند آرزو داشتند که با برانداختن خلفا ظاهراً آنچه را خود دین سپید می خواندند احیاء کنند و دولتی نظیر دولت ساسانی بر آورند . اما نهضت بابک که آیین مزدک داشت آنها را وافشین و مازیار را نیز سودمند نبود . این شاهزادگان اشروسنه و طبرستان ظاهراً جز وصول بمقامات عالی هدف دیگر نداشتند . ایران و ایرانی برای آنها بهانه بی بود . آنها سعی می کردند امتیازاتی را که اسلام از آنها بازستانده بود دو باره بدست آورند . بنابراین مبارزه آنها با دستگاه خلافت برای جمع ثروت و وصول بحکومت بود . اما برای وصول بدین هدف کسانی را که در بلاد آنها از اسلام و عرب ناراضی بودند نوید رهایی می دادند و برگرد خویش می خواندند . مازیار برای رسیدن بامارت از کشتن عموی خود که او نیز ایرانی بود و ناچار باندازه خود او بمفاخر و مآثر ایران علاقه داشت خود داری نکرد . افشین

برای جلب عنایت خلیفه تازی از چاره جوییهای ناروا برای دستگیر کردن بابک دریغ نورزید . همین افشین مازیار را بخروج و قیام بر ضد خلیفه تشویق میکرد باین امید که خلیفه او را به-رای دستگیر کردن مازیار بفرستد و حکومت خراسان و جبال را که در دست رقیبان او یعنی خاندان طاهر است از آنها بستاند و بوی بسپرد . پیداست که درین میان «امیرزادگان» همه چیز را می توانستند فدای سود پرستی خویش کنند .

لازم بود که قدرت خلفا عرضة زوال گردد تا آنها بتوانند آرزوهای خویش را تحقق بخشند. لازم بود که ستمدیدگان به-رضد تازیان برخیزند تا قدرت خلفا عرضة نابودی گردد . و نارضایی مردم از رفتار تازیان و علاقه آنان به کیش و آیین دیرین خود همواره می توانست ایرانیان را گرد علم هرایرانی که بر ضد دستگاه خلافت برمیخاست جمع آورد . پس، البته بهترین بهانه‌یی که ممکن بود ستمدیدگان نومید ایرانی را بیاری این سرداران برانگیزد احیاء آیین ملی بود. اما این خود بیش ازیک بهانه نبود . سرداران غالباً جز جمع ثروت که آنرا یگانه وسیله وصول بحکومت میدانستند اندیشه دیگر نداشتند. بهمین جهت بود که بین آنها ، با آنکه ظاهراً همه برای «احیاء عظمت ایران» قیام میکردند ، دوستی پایداری به-وجود نمی آمد .

میگویند سنباد چون درری شکست خورد بطبرستان پناه برد. اما اسپهبد طبرستان که نیز با تازیان دشمنی داشت درمال او طمع کرد و او را کشت. این واقعه نشان میدهد که احیاء عظمت دیرین گذشته

ایران در واقع جز بهانه‌یی برای فریب و اغفال ستم‌دیدگان ایرانی نبوده است. کسانی که با این سخنان فریبنده مردم را گرد خویش جمع می‌آورده‌اند جز رسیدن به ثروت و قدرت اندیشه‌ی دیگر نداشته‌اند. ازینرو، احیاناً اگر لازم شده است، عقیده و رأی خود را نیز در راه وصول به‌هدف خویش قربانی می‌کرده‌اند. این نکته نشان می‌دهد که چگونه امیرزاده اشروسنه، که در بغداد هم‌واره از حمایت ایرانیان لاف می‌زد، در آذربایجان با چاره و حیلۀ برای برانداختن و کشتن ایرانیان کوشش می‌کرد. اما عامل دیگری نیز در کار بود که شاهزاده اشروسنه را برای برانداختن «دشمن» با خلیفه همدستان می‌کرد.

رقابت شدیدی که در دربار معتصم بین نژاد

ترکان بغداد

«ترك» و «عرب» و «ایرانی» پدید آمده بود

سرداران خلیفه را سخت بدشمنی یکدیگر واداشته بود. دربار معتصم کانون توطئه‌ها و دسیسه‌های سرداران وی گشته بود. این اختلافات بین سرداران برای معتصم پناهگاه خوبی بود. از این‌رو خلیفه نیز گاه آتش این اختلافات را دامن می‌زد.

از آغاز دوره معتصم بغداد شاهد جنب و جوش ترکان گشته بود.

اینها را در واقع بدین جهت بخدمت در آورده بودند که در مقابل نیروی سپاهیان خراسان، موازنه و تعادلی ایجاد کنند. هزاران بنده مملوک در هر سال از آنسوی جیحون ببغداد می‌آوردند. این بندگان باتندی و بی‌پروایی که داشتند در دست خلیفه بمثابة «حربه‌یی» بکار می‌افتادند بدین جهت غالباً مورد عنایت واقع می‌شدند و بسرعت فرماندهی می-

یافتند. هر چه نفوذ ترکان در دستگاه خلیفه افزونتر میشد عربان دلسردتر و مأیوستر میشدند.

ایرانیان که نفوذ معنوی و فرهنگی داشتند، در برابر ترکان هرگز جای خالی نمی کردند. اما تازیان، خواه ناخواه جای خود را بترکان دادند و از آن پس بجای آنکه مانند پیش، ازارکان خلافت باشند مایه تهدید آن بودند. ^۱ ترکان معتصم که جامه های دیبا و کمرهای زرین داشتند بوسیله لباس خویش از سایر سپاهیان شناخته میشدند. رفتار ناهنجار و خشونت آمیز آنان نیز مردم بغداد را بستوه می آورد. در بازارها و کوچه های تنگ اسب می تاختند و کودکان و ضعیفان را آزار میدادند.

حکایتی که از تاریخ بغداد نقل میشود نشان میدهد که طرز رفتار آنان با مردم چگونه بوده است: «گویند معتصم روزی از سرای مأمون باز میگشت که بسرای خود رود، در راه همه جا لشکریان خیمه افراشته بودند، معتصم بر زنی گذشت که می گریست و میگفت: پسرم! یکی از لشکریان کودک او را برده بود. معتصم آن مرد را فرا

۱ - Muir, Caliphate P518 - معتصم چون بخلافت نشست بماملان خویش

در هر شهر نامه نوشت که نام عربان را از دیوان عطایا بیفکنند و عطایا را از آنها باز دارند. عربان ناراضی شدند و سخت بجنب و جوش آمدند اما کوششهای ایشان بجائی نرسید. از آن پس تازیان دیگر در دولت خلفا چندان قدرت و نفوذی نداشتند و بهمین جهت از هیچگونه بهانه جویی و کارشکنی و فتنه انگیزی دریغ نکردند پس از مرگ معتصم واثق بخلافت رسید و ازو نیز بوی خیر نیامد از اینرو وقتی دعبل شاعر معروف عرب در صیمره، خبر مرگ معتصم و جلوس واثق را شنید در طی این ابیات هردو خلیفه را نکوهید:

ولاعزاء اذا اهل البلاق قدوا
و آخر جاء لم یفرح به احد

الحمد لله لاصبر ولا جلد
خلیفة مات لم یحزن له احد

خواند و فرمود پسر زن را بدو بازدهد. مرد ابا کرد. معصم او را پیش خواند و دستش بدست گرفت صدای استخوان دستش شنیده شد و مرد بیفتاد. پس بفرمود تا پسر را بمادر بازدهند^۱. این رفتارترکان، مردم بغداد را سخت بستوه آورده بود. غالباً وقتی یکی از ترکان زنی یا کودکی، یا بیری یا کوری را گزندی می‌رسانید مردم دراومیا فتادند و هلاکش می‌کردند^۲. سرانجام مردم از ترکان سخت بستوه آمدند. نزد معصم رفتند و گفتند اگر اشکر خود را از بغداد بیرون نبری با تو جنگ کنیم پرسید چگونه با من جنگ کنید گفتند با تیر آه سحر گاه معصم گفت مرا طاقت آن نیست^۳ و همین موجب شد که خلیفه شهر سرمن‌رای را بنا کند.

رفتار افراد سپاه در بغداد چنین بود و از همین جا پیداست که امیران ترك با نفوذ و قدرتی که در دستگاه خلافت داشته‌اند چگونه با مردم معامله می‌کرده‌اند. کار آنها اندك اندك بجایی رسیده بود که گاه در روز روشن یکی از آنها را می‌دیدند که «دست در چادر زن جوانی زده بود و او را بزور می‌کشید و این زن فریاد میکرد و میگفت ای مسلمانان مرا فریاد رسید که من زنی اینکاره نیستم، دختر فلان کسم و خانه به فلان محله دارم و همه کس سترو صلاح مراداند و این ترك مرا به مکابره می‌برد تا بر من فساد کند... و می‌گریست و هیچکس به فریاد آن زن نمی‌رسید که این امیر محتشم و گردنکش بود و پنج هزار

۱- ج ۳ ص ۳۴۶

۲- مروج الذهب ج ۳ ص ۲۵۶

۳- سیوطی، تاریخ الخلفاء ص ۲۲۳

سوار خیل داشت و هیچکس با او سخن نمی‌توانست کرد^۱ «... این همه معتصم به ترکان که خویشان مادری او بودند بیش از اعراب و ایرانیان اعتماد داشت و حق با او بود. این معتصم خود معتقد بود که «خدمت را هیچ طایفه به از ترک نیست» و بهمین جهت امیران ترک بیش از سایر امراء مورد عنایت او بودند و این توجه خلیفه بترکان بین امیران معتصم رقابت شدیدی پدید آورده بود.

امراء دیگر نیز می‌کوشیدند ارادت خود را
 رقابت امراء
 عرضه دارند تا مگر از این راه در دل خلیفه
 بیشتر راه یابند. جنگهایی هم که در زمان معتصم رخ داد باین امیران
 مجال داد که استعداد نظامی خود را ابراز دارند.

در طی بیست‌سالی که بابک قیام کرده بود شش تن از امیران بزرگ بغداد از او شکست یافته بودند بهمین جهت دستگاه خلافت از قلع و قمع خرمیان رفته رفته مـأیوس میشد. ازین رو، استیلای بـر آذربایجان برای فاتح آن افتخار بزرگی کسب میکرد. کسی که بر بابک و خرمدینان دست می‌یافت بر همه امیران تفوق داشت.

باینجهت بود که وقتی جنگ بابک را با فشین پیشنهاد کردند در قبول آن تردید نکرد. يك علت دیگر نیز در کار بود، و آن طمع در غنایم و اموالی بود که افشین می‌پنداشت درین جنگ بدست خواهد آورد. زیرا این نکته راهمواره باید بخاطر داشت که در این ایام امرا نیز مانند افراد سپاه غالباً جز برای کسب مال جنگ نمی‌کردند. اینان جنگجویان مزدوری بودند که جلادت و شجاعت خود را

۱- سیاستنامه ص ۴۰-۴۲ نیز ترك تجارب الامم ج ۵ ص ۱۹ و تجارب السلف ص ۱۹۴

باعطا یا وغنایم معامله می کردند. تیغ و بازوی خود را مثل آزادگی و خرد خویش بصاحبان قدرت می فروختند و برای بدست آوردن طلا از ریختن خون هیچکس حتی خون خود دریغ نداشتند. غنایم و اموالی که در این جنگها از باروبنه دشمن و گاه از مردم زبون بیدست و پای شهرها و دهات غارت میکردند، برای آنها عایدی سرشاری بود. ازین رو جنگ را همواره با گشاده رویی پذیره میشدند. برای افشین، که مانند همه امراء مزدور خلیفه، خود را خدمتگزار مرگ و نیستی و پاسدار قدرت و عظمت میدانست هیچ آسانتر و مطبوع تر از قبول چنین مأموریتی نبود. درین جنگ وی اموال و غنایم بسیاری که برای تحقق احلام او لازم بود بدست می آورد، و نیز برخواجه تاشان و رقیبان دیگر خویش که در دستگاه خلافت قدرت و نفوذی یافته بودند تفوق و تسلط می یافت اما بر انداختن بابک کار آسانی نبود. در طی بیست سال قدرت و نفوذ اوریشه های استوار گرفته بود. ازین رو، افشین جز بکار بردن خدعه و نیرنگ چاره بی نمی دید.

دوستیها و دلنوازیهایی که افشین، گاه و بیگاه در باره بابک و افشین در نهان بجای بابک می کرد دام فریبی برای خصم بود. بعدها، پس از بر انداختن وی وقتی افشین خود قربانی طمع و کینه ورزی خلیفه و ترکانش گردید سعی کردند او را به همکاری بابک متهم کنند. گفتند که او در نهان با بابک و مازیار هم دست و همداستان بوده است اگر در این اتهام حقیقتی باشد شاید بتوان گفت که افشین این هر دو تن را بسر کشی و آشوب و امی داشته است تا با بر انداختن آنها برای خود افتخار و عظمتی کسب کند و در هر حال، افشین برای بر انداختن بابک از

قاطع‌ترین حربه‌های خویش استفاده کرد : حربۀ دوستی. و بدینگونه
 او را فدای جاه‌طلبی و طمع‌ورزی خویش کرد.

کوشش بابک در برابر افشین نخست با امید و پیروزی، مقرون
 بود. بابک در قلعه‌ها و حصارهای استوار طبیعی بادشمنان بجان می‌کوشید
 گذشته از آن، نه فقط در حوزه حکومت مسلمانان
 بوزنطیه یا بیزانس بلکه خارج از قلمرو اسلام نیز برای پیکار با خلیفه
 کوشش می‌کرد. پیروان او در بوزنطیه نیز امپراطور روم شرقی را بجنگ
 با خلیفه تشویق می‌کردند.

خرمیه در شهرهای بوزنطیه پناهگاه مناسبی یافته بودند. زیرا
 قیصران بوزنطیه، بر رغم خلفا می‌کوشیدند اتباع بابک را تقویت کنند
 چندی پیش از این مأمون توانسته بود در بوزنطیه آشوبی پدید آورد.
 او، توماس نامی را که از اهل صقلیه بود و در آسیای صغیر بر قیصر
 شوریده بود یاری کرد و او را بر ضد تئوفیل که قیصر بوزنطیه بود
 تقویت نمود.

قیصر نیز برای آنکه معامله بمثل کرده باشد بلاد خود را
 پناهگاه خرمی،ها قرارداد و آنها را یاریها کرد. مأمون که در سال
 ۲۱۸ هجری بقصد جنگ با روم بیرون آمده بود در طرسوس در گذشت
 و تحریکات و دسیسه‌هایی که در مجاورت نغروم در جریان بود همچنان
 دوام یافت.

مطابق قول طبری، وقتی افشین کار بر بابک تنگ گرفت و بابک
 کار خود سخت دید و راهلاک خویش یقین کرد دانست که خود با معتمد
 بر نمی‌آید پادشاه روم تئوفیل بن میخائیل نامه کرد که ملک عرب همه

دلاورانش را در جنگ من از دست داده است و اکنون کارش بجایی رسیده است که ناچار شده است خیاط خود جعفر بن دینار و طباح خود ایتاخ نام را بجنگ من فرستد بر درگاه او دیگر کس نمانده است اکنون تو نیز اگر خواهی بر او تاختن توانی کرد.

قیصر با صد هزار و بقولی هفتاد هزار کس آهنگ دیار مسلمانان کرد، جماعتی از سرخ علمان نیز که سردارشان بارسیس نام داشت و امپراطور روم آنانرا جزو لشکریان خویش پذیرفته بود و اجرا و جامگی میداد باوی بودند. وقتی به زبطره از بلاد مرزی اسلام رسید آن شهر را غارت کرد. مردان بسیار کشت و زنان و کودکان بسیار اسیر کرد و شهر را آتش زد!..

هنگامی که این حادثه رخ داد، افشین بابک را گرفته بود. اما حتی پس از اسارت و قتل بابک نیز سرخ علمان و خرمدینان بمسلمانان تسلیم نشدند. آنها در قسطنطنیه و نزد امپراطوران بوزنطیه بر ضد خلیفه دسیسه‌ها و توطئه‌ها ترتیب میدادند.

نکته‌یی که در اینجا باید بیاد داشت قدرت و نفوذی است که ایرانیان مهاجر در پایتخت امپراطوری بوزنطیه بدست آورده بودند. از گفته مورخان غربی برمی آید که در قسطنطنیه عده‌یی از ایرانیان میزیسته‌اند.

نوشته‌اند که يك شاهزاده ایرانی از نژاد ساسانیان

در حال فقر و تبعید در قسطنطنیه وفات یافت و

ازو پسری «تئوفوبوس»^۲ نام، باقی ماند. در دوازده سالگی انتساب او

۱- طبری، حوادث سنه ۲۲۳

۲- Theophobus

بخاندان سلطنتی معلوم گردید. او آیین عیسی گرفت و در بوزنطیه بخدمت نظام درآمد. استعداد او موجب سرعت ترقیش گشت. سرانجام خواهر قیصر را بزنی گرفت و بفرماندهی سی هزار تن ایرانی مهاجری که مانند پدرش از مسلمانان گریخته بودند منصوب گردید. پیداست که ایرانیان نزد قیصران بوزنطیه مورد توجه بوده اند. در باب فرجام کار این شاهزاده ایرانی روایتی جالب نقل کرده اند. نوشته اند که آن سی هزار ایرانی که وی فرمانده و سرکرده آنها بود تعصب قومی داشتند سر بشورش بر آوردند و تئوفوبوس را پیشوای خویش خواندند. تئوفیل با افواج رومی و یونانی شورش آنها را فرو نشانید و تئوفوبوس دستگیر شد. قیصر بوزنطیه در بستر مرگ بود. بفرمود تا سر تئوفوبوس را ببرند و در طشتی نزد او برند چون چشمش بسر بریده شاهزاده افتاد گفت: تو دیگر تئوفوبوس نیستی و زودا که من نیز تئوفیل نخواهم بود.

باری پیکار بابلک با افشین در حصارهای محکم و

طبیعی جبال آذربایجان، مدت‌ها بطول انجامید

جنگ‌های بابلک

داستان این جنگها را مورخان بتفصیل نوشته اند.

این جنگها مدت سه سال از ۲۲۰ تا ۲۲۳ هجری دوام داشت.

چنانکه از فحوای قول طبری برمی آید معتصم برای اتمام این مهم افشین را اکرام بسیار کرده بود. گذشته از ولایت آذربایجان و ارمنستان که بدو داده بود سپاه و خواسته و آلات جنگ و چهار پایان بسیار با او فرستاده بود. پیش از عزیمت افشین نیز محمد بن یوسف مأمور شده بود بآذربایجان برود و حصارهایی را که بابلک ویران کرده بود از نو بسازد.

محمد بن یوسف درین مأموریت با سپاه بابک در آویخته بود و عده بی از خرمدینان را کشته بود و جمعی را اسیر کرده بود. اما وقتی افشین بآذربایجان رسید در صدد برآمد که گذشته از مشیر برای برانداختن بابک از حیل و چاره نیز مدد گیرد.

بدینگونه جنگهایی که افشین با بابک کرد از آغاز با خدعه و نیرنگ همراه بود. افشین تازه بآذربایجان رسیده بود که محمد بن بعیث یک سردار دیگر خلیفه با آنکه با خرمیه پیمان صلح داشت، عهد خویش بشکست و با سپاه بابک بخیانت و خدعه در آویخت. گویند هنگامی که افشین بآذربایجان آمد، عصمت نام سپهسالار بابک، بدر حصارشاهی که محمد بن بعیث کوتوال آن بود فرود آمد.

محمد بن بعیث برای لشکر او چنان که عادت داشت علوفه بفرستاد و چون شب در آمد عصمت را باده تن مهمان کرد. چون آنها مست شدند محمد بن بعیث آنها را بکشت. پس دست عصمت بست و گفت سران سپاه خویش را یک یک آوازده تا در آیند و گرنه ترا بکشم. عصمت چنین کرد و یک یک سرهنگان خویش را بدرون حصار میخواند و محمد بن بعیث آنها را میکشت، باز ماندگان سپاه چون این خبر بدانستند همه بگریختند پس از آن افشین بر همه راهها دیده بانان گماشت و لشکرها بر تنگناها و حصارها بداشت.

اما بابک که در حصارهای محکم ایمن بود هفت

ماه سر از حصار بر نیامورد و با سپاه افشین مقابله

جنگ و خدعه

نکرد. افشین دلتنگ و ملول شد. در صدد چاره و حیل برآمد. بمعتصم

نامه نوشته بود و ازو خواسته و درم خواسته بود . معتصم صدشتر بار درم باسید غلام ترك همراه «بغای کبیر» نزدوی فرستاد . چون بغابجایی که تا اردو گاه افشین سه روز راه بود برسید افشین بدو نامه کرد که يك ماه همانجا درنگ کن و آواز در انداز که این مالها فلان روز نزد افشین برم ، تا چون جاسوسان بابك این خبر را بدو برسانند مگر برای تاراج این مال آهنگ تو کند و از حصار خویش بیرون آید . چنین کردند و روز معهود بابك با پنج هزار تن سوار بیرون آمد . اما بغا بدستور افشین درهم هاراهم شبانه بجای گذاشته بود و شتران بی بار همراه خود آورده بود . حیلہ یی که افشین طرح کرده بود درنگ رفت و بابك بی آنکه گزندو آسیب بزرگی بیند مقداری غنایم بچنگ آورد و بجست ... از آن پس چندین جنگ بین سپاه بابك و افشین در گرفت که هر کدام نوبتی ظفر می یافتند . سپاهیان بابك که پناهگاههای استوار داشتند و از برف و سرما رنج بسیار می بردند دلیرانه مقاومت میکردند . اما یاران افشین که سرمای سخت و راههای دشوار عادت نداشتند رفته رفته ملول میشدند . دو سال بدینگونه گذشت از سپاه افشین بسیاری هلاک شدند . اما معتصم همواره سپاه تازه و عدت و آلت بی اندازه میفرستاد .

سرانجام افشین آهنگ تسخیر حصار بابك کرد . چون دريك فرسنگی آن حصار فرود آمد بابك خروارها خوردنی و میوه از حصار خود برای لشکریان افشین فرستاد و گفت شما میهمان مایید . درین ده روز که بسوی حصار ما می آید خوردنی نیافته اید ما را جز اینقدر چیزی نبود . افشین آن نزلها نگرفت و همچنان باز پس فرستاد و بابك پیغام داد که «مارا خوردنی بکار نیست و دانم که تو این کار بدان کردی

تاسپاهیان ما را شماره کنی . در این سپاه سی هزار مرد جنگی است و با امیر المؤمنین سیصد هزار مسلمانند که همه با او یکدلند و تا یکن از ایشان زنده اند از جنگ تو باز نمیگردند . اکنون تو بهتر دانی خواهی بز نهار آبی و خواهی جنگ کنی .»

بابک که لابد نمیخواست بز نهار خلیفه در آید جنگ را بر گزید پس درهای حصار محکم کرد و در آنجا ماند . افشین نیز بر گرد حصار لشکر گاه ساخت و خندق کند و همانجا نشست روزها از حصار بابک بانگ جنگ و ورود می آمد و چنین فرامی نمودند که از سپاه دشمن پروا ندارند اما شبها گروهی راه مواره بشبیخون می فرستادند . اینحال نیز مدتها بطول انجامید : سپاه افشین با تنگی علف و سختی کار نیک ایستادند جنگهای خونین و کشتارهای سخت روی داد و بسیاری از سپاه بابک تلف شدند .

سر انجام بابک در کار فروماند . از توقف در حصار کاری نمی گشود و لشکر افشین از گرد حصار دورتر نمی رفت . بابک بر آن شد که با افشین حمله سازد . بر بام حصار بر آمد و گفت : منم بابک ، افشین را گوید نزدیک تر آید تا باوی سخنی گویم . افشین پهای دیوار آمد . بابک ز نهار خواست و گفت گروگان من پسر مهمتر است او را بنوا گیر و برای من ز نهار خلیفه بستان . برین قرار نهادند و لشکریان افشین حصارها کردند و بجای خویش باز آمدند چون شب در رسید بابک کسان خود را بر گرفت و با پنجاه مرد که باوی در حصار مانده بودند از حصار بیرون شد و بکوهها رفت و از آنجا بسوی ارمنستان گریخت .

سرفتاری بابک

گویند چون بابک از حصار بجست اباس مسافران
 و بازرگانان پوشید و با کسان خود در ارمنستان
 بجایی فرود آمد. از چوپانی که در آن حوالی بود گوسفندی بخريد.
 چوپان نزد سهل بن سنباط امیر ارمنستان برفت و خبر برد. دانستند که
 بابک آمده است. افشین پیش از آن بهمه حکام و امیران آذربایجان و
 اران و بیلقان و ارمنستان نامه‌ها فرستاده بود و آنان را بدان واداشته بود
 که در فرو گرفتن بابک با او کمک کنند^۱

سهل بن سنباط چون از آمدن بابک با ارمنستان وقوف یافت بر
 نشست و بدیدار او رفت و بابک را با لطف و اکرام بسرای خویش مهمان
 برد، و در نهان با فشین نامه نوشت که بابک نزد من است. افشین وی
 را امیدها و دلگرمی‌ها داد و بر آن قرار نهادند که چون بابک با وی بقصد
 شکار بیره‌ن رود او را در جاییکه از پیش معین کرده بودند بکسان افشین
 تسلیم کند.

چنین کردند و چون بابک دریافت که سهل او را بخیانست تسلیم
 دشمن می‌کند بر آشفت و باو گفت «مرا باین جهودان ارزان فروختی
 اگر مال و زرمیخواستی ترا بیش از آنچه اینان دادند میدادم»^۲
 بدینگونه افشین با غدر و حیله بابک را بگرفت و بند بر نهاد.
 حصارهای سرخ علمان ویران شد و آنها خود کشته و پیراکنده شدند.
 اما کوششها و مبارزه‌های آنان پایان نرسید و همچنان پس از بابک نیز
 دوام یافت.

۱- مروج الذهب ج ۲ ص ۲۵۱

۲- طبری، حوادث سنه ۲۲۲

افشین بابک و کسان او را بر نشاندو آهنگ سامرا کرد . شادی خلیفه از این پیروزی بی اندازه بود . افشین را بسیار بنواخت و تشریف وا کرام بی اندازه کرد . چون افشین بابک را بسامرا آورد شبانگاه احمد بن ابی دواد که قاضی القضاة بغداد و از مشاهیر معتزله بود شناس بدان جا رفت و بابک را بدید و با او سخن گفت . پیداست که هول و وحشت خلیفه نسبت ببابک تاچه حد بود که تاهنگام صبح دلاقت نیاورد و اونیز متنکر و ابرای افشین رفت ، وهم در شب بابک را بدید . گویی بغداد نمی توانست باور کند پهلوان دلیری ۸۱ سالها او را تهدید می کرد اکنون در آن جا باسارت بصرمی برد...

دیگر روز معتصم بر نشست و مردم از دروازه عامه

فرجام بابک

تا مطیره صف کشیدند . معتصم میخواست تا مردم

بابک را برسوایی و خواری بینند . از کسان خویش پرسید که او را بر چه باید نشاند . گفتند هیچ چیز مناسبتر از فیل نیست . بفرمود تا فیل بیاورند و بابک را لباس زیبا در پوشیدند و کلاه سمور بر سر نهادند و او را بانبوه مردم بر درگاه امیر المؤمنین ، بدار العامه در آوردند . امیر المؤمنین دژخیم خواست تا دست و پاهای او را ببرد . بفرمود تا دژخیم او را که نود نود بود بخواندند حاجب از باب العامه بر آمد و نود نود را بخواند چون وی فراز آمد امیر المؤمنین فرمان داد تا هر دو دست بابک را قطع کند . خون سردی و بی پروایی دلیرانه ای که بابک در مواجهه مرگ نشان داد شایسته قهرمانان بود .

گویند چون بابک بر معتصم در آمد بر ادرش هم بدانجا بود .

وی را گفت : «ای بابک کاری کردی که کسی نکند اکنون صبری

کن که دیگری نکرده باشد»^۱ گفت خواهی دید که صبر چکونه کنم. نوشته اند که «چون يك دستش بریدند دست دیگر در خون خود زدودر روی خود مالید و همه روی خود را از خون خود سرخ کرد معتصم گفت ... این چه عمل است گفت درین حکمتی است شما هر دو دست و پای من بخواهید برید و گونه روی مردم از خون سرخ باشد خون از روی برود زرد باشد. من روی خویش از خون خود سرخ کردم تا چون خون از تنم بیرون شود نگویند که رویش از بیم زرد شد»^۲ باری بابك دردم مرگ نیز اینهمه شکنجه را بسردی تلقی کرد و هیچ سخن نگفت و دم بر نیاورد. معتصم بنرمود تا او را در جانب شرقی بغداد میان دو جسر بردار کردند. سر انجام بابك چنین شد. اما افشین که بود و فرجام او چه شد؟

افشین را کوشیده اند از قهرمانان ملی ایران
و انمود کنند. از تحریکها و توطئه‌هایی که او بر

افشین

ضد دستگاه خلافت در نهان انجام میداد با اعجاب و تحسین یاد کرده اند. خیانت آشکاری را که او نسبت به بابك و مازیار کرد از روی مصلحت دانسته اند. درین نکته ها جای تردیدست. افشین چنانکه از تاریخ زندگی او برمی آید شاهزاده‌یی جهانجوی بود. جز جمع ثروت برای کسب قدرت اندیشه‌یی نداشت. میخواست تا بسطنت خراسان برسد و برای اینکار حتی پدر و برادر خود را فدای می‌کرد. میکوشید تا مال و ثروت جمع کند و برای این مقصود، بلاشکریان خود و حتی بدوستان خود نیز خیانت می‌ورزید. برای آنکه بآرزوهای شیرین خویش برسد از فدا کردن وجدان خود نیز دریغ نمی‌کرد. عربان را دشمن میداشت و

۱- شذرات الذهب ج ۲ ص ۵۱

۲- سیاستنامه، ص ۱۷۶

هر گز در باطن کیش و آیین آنان را نپذیرفته بود اما حب جاه و عشق مال او را بخدمتگزاری خلیفهٔ عربان مجبور می کرد . بآیین دیرین خود وفادار مانده بود اما برای جاه و مال ناچار شد بنام مسلمانی هم کیشان و هم نژادان خود را طعمهٔ تیغ کند اعراب را تحقیر میکرد اما چنانکه خود اومیگفت برای خاطر عربان بهر کاری که از آن نفرت داشت تن درمیداد حتی برای خاطر آنها روغن دنبه میخورد و بر شتر سوار میشد و نعلین می پوشید ... دشمنی او با آل طاهر از آنرو بود که بخراسان چشم داشت و بر امیران آن رشک میبرد . دوستی او با مازیار دسیسه‌یی بر ضد آل طاهر بود و سرانجام بخدعه ؛ مازیار را نیز قربانی این دوستی کرد. تحریکها و توطئه‌هایی که بر ضد خلیفه میکرد بیشتر از سر چشمهٔ بیم و طمع آب می خورد . در کوششها و مبارزه های خود هر گز به ایرانیان و بکیش و فرهنگ مجوسان نمی اندیشید. از تامل در تاریخ؛ مدارك و شواهد ارزنده‌یی برای این دعوی می توان یافت.

ولایت اشروسنه؛ که نیاگان افشین در آن حکومت

اشروسنه

را بمیراث داشتند در ماوراءالنهر بین سیحون و سمرقند واقع بود . از مشرق به فرغانه و از مغرب ب سمرقند محدود میشد . در شمال آن چاچ و قسمتی از فرغانه و در جنوبش کش و چغانیان قرار داشت . این سرزمین بواسطهٔ وفور آب و وجود معادن ، آبادان و تـوانگر بود ، و گفته اند که در آن ، چهار صد قلعه وجود داشت . یعقوبی نـوشته است که پس از فتح بـلاد شرق ، اعراب مضرّی و یمانی در تمام بلاد خراسان مسکن گرفته بودند جز در اشروسنه که در آنجا مردم اعراب را از مجاورت خویش منع میکردند . باری شهر

بزرگ اشروسنه را بلسان میگفتند و از جمله شهرهایش بنجیکت و ساماط و رامین و دارک و خرقانه بود، فرمانروایان آن ولایت که افشین لقب عمومی آنها بود در شهر بنجیکت مقرر داشتند. آیین آنان ظاهر آسمنی یا مانوی بود. سمنی‌ها ظاهراً بر آیین بودا بودند^۱ و مثل اعراب جاهلی صورتهایی را که میساختند می‌پرستیدند و در نماز روی بتان خویش میکردند. خردمندان آنها در عبادت نگران آفریدگار بودند و این نقش‌ها و بتان را قبله خویش می‌گرفتند اما جاهلان بتان را در خدایی باآفریدگار انباز می‌شمردند و می‌پنداشتند پرستش بتان وسیله تقرب بخداست^۲. آیین مانی نیز در این حدود انتشار یافته بود اما بهر حال بعضی قراین نشان میدهد که شاهزادگان اشروسنه، مثل برمکیان بلخ آیین بودا داشته‌اند. بتانی که در خانه افشین یافته‌اند تا اندازه‌ی حکایت ازین میکند که وی آیین بت‌پرستی داشته است و قراین دیگری که در طی تاریخچه زندگی افشین بدانها اشاره خواهد رفت نیز این دعوی را تأیید میکند.

باری اشروسنه، سرزمین افشین‌ها، تا پایان دوره بنی‌امیه از دستبرد تازیان و مسلمانان مصون مانده بود. بر طبق قول بلاذری، در ایام

۱- التنبیه والاشراف ص ۱۳۸

۲- مروج الذهب ج ۱ ص ۸۲ سمنیه همان کسانی هستند که از آنها به‌شمنان نیز تعبیر می‌کنند و نوعی بت‌پرستانند، مذاهب آنها نوعی از مذاهب هندو بوده است، و بقدم دهر و تناسخ‌قائل بوده‌اند. در بین بعضی طوایف و اقوام متوطن در ترکستان و چین نیز پیروان نوعی از این عقاید زیاد بوده‌اند. در باب عقاید این طایفه رک: مفاتیح العلوم خوارزمی ص ۲۵ والفهرست و برای شرحی از مناسک آنها رجوع شود بمقاله

مروان بن محمد آخرین خلیفه اموی ، والی خراسان که نصر بن سیار نام داشت در اشروسنه غزا کرد اما کاری از پیش نبرد^۱ خلفای بنی عباس نیز تازمان مأمون بر آنجا دست نیافتند.

چون مأمون بخلافت رسید در سند به غزا پرداخت . افشین اشروسنه که کاوس نام داشت نیز بفضل بن سهل ذوالریاستین وزیر و کاتب مأمون نامه کرد . و از وی صلاح درخواست و مالی پذیرفت تا مسلمانان در بلاد او غزا نکنند . این خواهش او پذیرفته آمد . اما چون مأمون خراسان را ترک گفت و آهنگ بغداد کرد کاوس نیز از فرمان سرپیچید و مالی را که برای صلاح پذیرفته بود نپرداخت .

یکی از نزدیکان کاوس که گنجور و وزیر او نیز بود و طرادیس نام داشت دختر خود را بفضل یکی از پسران کاوس تزویج کرده بود و بانفوذ و حشمتی که نزد امیر اشروسنه داشت همواره فضل را نزد کاوس میستود و او را بر خیدر پسر دیگر کاوس که با فشین مشهور است برتری مینهاد و می کوشید که خیدر را بنکوهد و در نظر پدر پست و ناچیز جلوه دهد . چندی بعد ، خیدر بن کاوس که از دورویی و بدسکالی طرادیس بر آشفته بود او را کشت و نزد هاشم بن محور الختلی گریخت و از او درخواست تا نامه بی پدرش کاوس نویسد و خرسندی او را از وی درخواست کند . کاوس نیز پس از کشته شدن طرادیس زنی بنام ام جنید(؟) را تزویج کرده بود و نزد یکی از دهگانان خود گریخته بود .

چون خیدر بن کاوس از آشفته گی و نابسامانی وضع اشروسنه آگاه گشت در صدد آن بر آمد که بحیله و خیانت حکومت آنجا را که گویا

به فضل برادر دیگرش واگذار شده بود بدست آورد. ازین رو اسلام اختیار کرد و بیغداد رفت. در آنجا، بطمع حکومت خود را تسلیم خیانت کرد. وی در بغداد نزد مأمون رفت و او را به تسخیر اشروسنه برانگیخت. بدین گونه سرزمین نیاکان، وحتى پدر و برادر خود را بطمع حکومت و امارت بدشمنان فروخت. خیدر بمأمون نشان داد که فتح اشروسنه آسان صورت خواهد گرفت و آنچه را دیگران برای خلیفه هولناک جلوه داده بودند او آسان و خوارمایه فرامود. حتی نزدیکترین و کوتاهترین راه را که با اشروسنه میرسید بخلیفه نشان داد و جنایتها را که از آن پس بخاطر جاه و مال مرتکب شد از خیانت بوطن و خاندان خویش آغاز کرد.

مأمون احمد بن ابی خالد حول را با سپاهی گران بغزاء اشروسنه فرستاد. چون کاوس از آمدن سپاه عرب آگاه گشت فضل پسر خود را نزد ترکان فرستاد و از آنان برای دفع عرب مدد خواست. اما سردار عرب قبل از آنکه فضل با ترکانی که بیاری او آمده بودند فرارسد بردروازه اشروسنه فرود آمد.

کاوس امیر اشروسنه گمان کرده بود که چون عربان نزدیکترین و کوتاهترین راه را که از بیابان میگذشت نمی دانند راهی دور و دراز پیش خواهند گرفت و رسیدن آنها با اشروسنه مدتی طول خواهد کشید. اما عربان که راه نزدیک و کوتاه را از خیدر بن کاوس آموخته بودند زودتر از آنچه کاوس میپنداشت بر سر او فرود آمدند. کاوس که بدینگونه ناگاه بدست آنها افتاد ناچار شد اسلام بپذیرد و بطاعت درآید. فضل چون ازین خبر آگاه گشت ترکان را در بیابان یله کرد و خود نزد پدر

آمد و با او اسلام پذیرفت و زنهار بستد ، ترکان نیز از تشنگی در بیابان
هلاک شدند...

در خدمت خلیفه
آنگاه کارس ببغداد نزد مامون رفت و اسلام خود
اظهار کرد . مأمون او را بر بلاد خویش ملك

گردانید بعد از او نیز پسرش خیدر را بجای او گماشت^۱

بدینگونه افشین خیدر بن کاوس که پدر و برادر و زاد و بوم خود
را بعبان و دشمنان فروخته بود از آن پس کوشید که در دستگاه خلافت
نفوذ و قدرتی بدست آورد. این نفوذ و قدرت را نیز برای آن میخواست
که از جانب خلیفه فرمانروایی خراسان و ماوراءالنهر بدو سپرده شود
برای اینکار لازم بود که از هیچ خدمتی بدستگاه خلافت دریغ نکند .
از این رو کوشید که در دشمنی ایرانیان با سرداران عرب و ترك رقابت
ورزد . درین کار نیز تا اندازه زیادی کامیاب گشت اما این کامیابی برای
او بقیامت خیانتهای گران تمام شد.

افشین سعی کرد خدمت بدستگاه خلافت را وسیله یی برای کسب
ثروت و قدرت قرار دهد . ازین رو مثل سرداران اسلام در رکاب خلیفه
بغز پرداخت . چندی در مصر برای مأمون جنگید^۲ در غزاء روم نیز
خدمتها عرضه کرد . در تمام این خدمتها هدف او آن بود که مهر و علاقه
خلیفه را جلب کند و خود را از سرداران دیگر اولایق تر و شایسته تر
معرفی نماید. میخواست با جلب عنایت خلیفه بآرزوهای دیرین خویش
که فرمانروایی خراسان بود برسد اما طاهریان بر خراسان تسلط داشتند
و اجرای این خیال را برای او مشکل می کردند...

۱- بلاذری . فتوح البلدان ص ۴۱۹

۲- تاریخ یعقوبی ج ۳ ص ۱۹۲

اوضاع خراسان
 خراسان و سیستان در دست طاهریان بود. این
 خاندان ایرانی نیز برای مال و جاه بخدمت خلفا
 پیوسته بودند. با اینحال با تفاخر بنژاد ایرانی خویش می کوشیدند
 خراسانیان را بخود علاقه مند کنند. داعیه استقلال داشتند، اما استقلالی
 که آنها میخواستند استقلال حکومت خانوادگی بود. میخواستند حکومت
 خراسان در خاندان آنها موروثی باشد و برای اینکار از هیچگونه اقدام
 مضایقه نمیکردند. هم به نژاد ایرانی خویش مباحثات میکردند و هم به
 تمدن و فرهنگ ایرانی بی اعتنا بودند هم خود را ایرانی میدانستند و
 هم با نهضت‌های ایرانی در صورتیکه قدرت و استقلال آنها را تهدید میکرد
 مخالفت می ورزیدند.

طاهریان در سیستان مدت‌ها با خوارج مجبور بجنگ شدند. خراسان
 نیز سالها در روزگار حکومت آنها گرفتار فتنه خوارج بود. خوارج
 مدت‌ها بود که در سیستان و خراسان قیام کرده بودند اما ظلم و فشار عمل
 طاهریان آنها را بیشتر برمی انگیزخت. عقارن ظهور بابک، عبدالله طاهر
 که از طرف مأمون حکومت خراسان را داشت در دینور بود، و لشکرها
 بحرب بابک خرم دین می فرستاد. محمد بن حمید طاهری که از جانب
 عبدالله در نیشابور بود «بسیار ستم‌ها کرد و از راه شارع بعضی بگرفت و
 اندر سرای خویش در آورد» این ستم‌ها موجب شد که خوارج در یکی
 از دیه‌های نیشابور تاختن کردند و مردم بسیار بکشتند. عبدالله طاهر
 «خراسانرا از خوارج پاک کرد و بسیاری از ایشان بکشت» اما این
 خونریزیها و آدم‌کشی‌ها خراسان و سیستانرا ویران و تباہ کرده بود.

هر روز در گوشه‌یی ستم‌دیدگان قیام می‌کردند^۱ اعمال طاهریان نیز برای تنبیه و سرکوبی آنها گاه شدت عمل بخرج میدادند و بر مردم زشتی و ناروایی میکردند. قحط و مرگی سختی نیز که در سال ۲۲۰ هجری بر اثر خشک شدن رود هیرمند بست و سیستان را بآتش کشیده بود، موجب افزایش نارضایی‌ها گشته بود. رفتار کارداران طاهریان با مردم خراسان چنان ظالمانه و نفرت‌انگیز بود که امیر خراسان ناچار شد بهمه آنها طی نامه‌یی بنویسد که «حجت بر گرفتار شما را تا از خواب بیدار شوید و از خیرگی بیرون آید و صلاح خویش بجوید و با برزگران ولایت مدارا کنید و کشاورزی که ضعیف گردد او را قوت دهید و بجای خویش باز آرید که خدای عزوجل ما را از دستهای ایشان طعام کرده است و از زبانهای ایشان سلام کرده است و بیداد کردن برایشان حرام کرده است»^۲.

این نامه نشان می‌دهد که اعمال طاهریان چگونه مردم را میدوشیده‌اند. مردم ستم‌دیده‌نیز که دستخوش اغراض و اهواء ستمکاران واقع میشده‌اند جز سرکشی و شورشگری چاره‌بی‌نمیدانسته‌اند. امرای و حکام هم برای فرو نشانیدن این شورشها در عین شدت عمل و حشیانه‌یی که غالباً بعنوان قاطع‌ترین حربه بکار میبرده‌اند، بطور موقت چندی از کارداران خویش حجت بر می‌گرفته‌اند که بقول عبدالله طاهر «از خواب بیدار شوند و از خیرگی بیرون آیند» اما این کارداران و عاملان طماع و ستمکار هرگز نمی‌توانستند از عواید سرشاری که بهره‌یی از

۱- تاریخ سیستان ص ۱۸۹-۱۸۵

۲- گردیزی ص ۴

آنها بامیر خراسان میدادند دست بشویند .

با اینهمه پریشانی و آشفتگی ، خراسان برای خاندان طاهریان پایگاه حکومت مقتدر و منبع عواید سرشار بود از اینرو افشین چشم طمع بآن دوخته بود. شاید او میپنداشت که با امارت خراسان حکومت وسیع و مقتدری درزاد و بوم خویش پدیدتواند آورد . از اینجهت برای وصول بدان مقصود از هیچ کوششی فرو گذار ننمود .

هنگامی که او در آذربایجان بجنک بابک

رقابت با طاهریان

اشتغال داشت حادثه‌یی رخداد که رقابت پنهانی

افشین و عبدالله طاهر را بدشمنی آشکاری تبدیل کرد . مینویسند افشین غنایم و هدایایی را که در آذربایجان و ارمنستان بدست می آورد به اشروسنه میفرستاد . این هدایا ناچار از خراسان ، قلمرو حکومت عبدالله ، می گذشت و امیر خراسان از آن واقف می گشت . عبدالله طاهر این خبر را بمعتمضم فرستاد . معتمضم فرمود تا عبدالله صورتی از هدایایی که افشین با اشروسنه می فرستد بدست آورد .

افشین هر چه مال و خواسته در آذربایجان و ارمنستان بدست می آورد در همیانها و دستارها می نهاد و بوسیله کسان و یاران خویش بزاد بوم پدران خود میفرستاد . هر کدام از گماشتگان او همیانهای آگنده از زر و سیم فراخور طاقت خویش بر میان می بستند و از راه خراسان با اشروسنه میبردند . وقتی که این کاروانهای طلا و جواهر ، بقصد اشروسنه از نیشابور می گذشت عبدالله طاهر بفرمود تا کاروانیان را بگرفتند و آن مالها که در همیانها بر میانشان بود از آنها بستند . پس ، از آنها پرسید که این مالها را از کجا آورده اید ؟ گفتند این مالها

وهديه‌ها از آن افشین است . عبدالله طاهر گفت دروغ می‌گویید اگر افشین میخواست چندین مال بجایی فرستد ؛ بمن می‌نوشت تا بدرقه‌یی همراه آن کنم شما دزدانید و این مال هنگفت بدزدی فراز آورده‌اید . بدینگونه عبدالله مال و خواسته افشین را از کسان او بستد و به لشکریان خویش داد . سپس بافشین نامه نوشت که این قوم چنین می‌گویند و من نه پندارم که تو چندین مال باش و سنه فرستی و مرا آگاه نسازی تا نگهبانان بدرقه همراه آن کنم . اینک من آنمال به سپاه خویش تفرقه کردم اگر از آن تو نیست بلشکریان و بندگان خلیفه سزاست و اگر از آن تست چون مالی که باید بلشکر داده شود برسد عوض خوهم داد .

این واقعه کدورتی را که بین افشین و عبدالله طاهر بود قوی‌تر کرد و این دورقیب قوی برای ازمیان بردن یکدیگر بکوشش و ستیزه برخاستند . گرفتاری بابک بدست افشین ، موجب شد که خلیفه نسبت بافشین مهر و عنایت خاصی ابراز دارد . چنانکه کسان و نزدیکان خود را از سامرا به پیشبازا و فرستاد و او را بسیار بنواخت و تشریف و اکرام بسیار فرمود . گویند تاج زرینی آکنده از زمرد سبز و یاقوت سرخ با دو کمر بند گرانها بدو هدیه کرد و فرمود تا اترجه دختر اشناس سردار بزرگ ترک را با پسر افشین که حسن نام داشت عقد ازدواج بدهند و در مراسم عروسی تکلف بسیار کردند و افشین را اشاعران بسیار ستودند . این مایه مهربانی و دوستی خلیفه ، رشک و کینه طاهریان و سایر رقیبان افشین را که در دربار خلافت نفوذ داشتند طبعاً برمی‌انگیخت .

ازین رو، برای آنکه خلیفه را بدو بدگمان کنند
 بروی تهمت نهادند که با بابک درنہان سازگاری
 بدگمانی خلیفه
 دارد و از او حمایت میکند. معتصم که در حق افشین بدگمان شده بود
 خواست تا او را بیازماید «گفت درباب بابک چه صواب میبینی؟
 مصلحت بینی که او را بگذاریم چه او مردی جلدست و قوی داهی و در
 کارهای جنگ و لشکرکشی نظیر ندارد باشد که ما را از خدمت وی
 فراغی باشد. افشین گفت یا امیرالمؤمنین کافری که چندین خون
 مسلمان ریخته باشد چرا زنده باید گذاشت؟ معتصم چون این سخن
 بشنید دانست که آنچه بدورسائیده اند دروغ است»^۱

در واقع این نسبت در حق افشین تهمتی بیش نبود. افشین که
 سرکوبی بابک خرمدین را چون وسیله‌ی برای جلب عنایت خلیفه
 با تحمل سه سال رنج لشکرکشی پذیرفته بود، و بابک را با نیرنگ
 و حیلہ بچنگ آورده بود و ناجوانمردانه اسیر کرده بود ممکن نبود
 درنہان با اوسازشی کرده باشد.

افشین که بطمع جاه و مال؛ خانواده و زادبوم و همه چیز خود
 را فدای دوستی خلیفه کرده بود ازسازش و دوستی با اسیری که در
 دست او سپرده بود چه چشم امیدی میتوانست داشته باشد تا درنہان
 با اوسازش کرده باشد؟ برای شاهزادۀ اشروسنه که پدر و برادر و شهر
 و دیار و کیش و آیین خود را در آستانہ حب جاه و مال قربانی کرده بود
 گرفتار کردن بابک خرم دین وسیلہٴ پرافتخاری محسوب میشد که او
 را بآرزوی دیرین خویش، یعنی حکومت خراسان و بلاد آنسوی

جیحون می‌رسانید .

اوا کنون مورد مهر و توجه خاص خلیفه واقع گشته بود و برای وصول به آرزوی دیرین خویش فقط يك اقدام دیگر در پیش داشت؛ لازم بود با خدعه و نیرنگ عبدالله طاهر را که رقیب خویش میدانست مورد سخط و غضب خلیفه قرار دهد و جای او را بگیرد. لازم بود که سردار طاهری را از نظر معتمد ببندازد و خود بجای او بامارت خراسان برسد. قیام مازیار با و نوید می‌داد که باین مقصود میتواند نایل شود .

در قیام مازیار، بویه وصلت ملک با اندیشهٔ احیاء

دین کهن توأم بود و این اندیشهٔ احیاء دین کهن

مازیار

وسیله‌ی بود که گمان میرفت نیل به-راد را برای وی ، آسان می‌تواند نمود .

در واقع ظلم و بیدادی که از جانب عمال خلفا بر ایرانیان وارد می‌آمد، خود برای ایجاد روح عصیان و تمرد در مردم کفایت میکرد. محرومی و نارضایی ، مردم را همواره آماده سرکشی می‌نمود و در این میان هر کس بر ضد خلیفه علم طغیان برمی‌افراشت ، مردم عاصی و ناراضی بروی گرد می‌آمدند .

قیام مازیار نیز برای ستمدیدگان ایرانی که جور و بیداد و خواری بسیار از عمال عرب دیده بودند پیدایش مفری و راه‌چاره‌ی را بشارت میداد. و ازین رو بود که چندی مایهٔ امید مردم گشت. در واقع این مازیار پسر قارن بن و نداد هر مزد سپهد زادهٔ طبرستان بود. چون پدرش قارن وفات یافت حکومت طبرستان بعمویش رسید . وی بدرگاه مأمون رفت و مورد نوازش و عنایت خلیفه قرار گرفت . مأمون او را

محمد نام نهاد و بر اعمال طبرستان و رویان و دماوند والی گردانید^۱ پس، خلیفه نامه‌یی بعموی وی نوشت و فرمان داد که آن ولایت را بوی تسلیم کند. مازیار آهنگ دیار طبرستان کرد. چون عمش ازین خبر آگاه گشت سخت درخشم شد. پس با کسان خود از شهر بیرون آمد و چنان فرامود که گفتی به پیشباز مازیار می‌رود. مازیار را یکی از بندگان پدرش که با او در این سفر همراه بود ترسانید و او را گفت که عمویت با چنین وضع و هیأتی فقط برای آن به پیشباز تو آمده است که ترا ناگاه فرو گیرد و تباہ کند. باید که چون بدو برسی او را از صاحب خویش جدا سازی و هلاک کنی. مازیار چنین کرد و عموی خود را هلاک نمود^۲ و تمام قلمرو حکومت نیاکان خویش را در ضبط آورد و بمأمون نامه نوشت که چون عمم مخالفت کرد هلاکش کردم. از آن پس مازیار خود را گیل گیلان و اسپهبد اسپهبدان و پتیشخوار گرشاه نام می‌نهاد. اما بظاهر فرمانبردار و خراجگزار خلیفه بود. چون طبرستان جزو قلمرو طاهریان که امراء خراسان بودند محسوب میشد مازیار می‌بایست خراج خود را بآل طاهر بپردازد. در زمان خلافت مأمون و تا چند سال از دوره معتصم نیز چنین می‌کرد.

رفته رفته میان مازیار و آل طاهر وحشت و

مازیار و طاهریان دشمنی پدید آمد. دشمنی و وحشتی که بین يك

خراج گزار مطیع اما مغرور و يك خراج ستان طماع و درعین حال منفور، وقوع آن اجتناب ناپذیر خواهد بود. این وحشت و دشمنی بجای

۱- بلاذری، فتوح ص ۳۳۴

۲- تاریخ یعقوبی ج ۳ ص ۲۰۲

رسید که مازیار آشکارا از فرستادن خراج طبرستان به عبدالله طاهر سر پیچید. معتم بدو نامه نوشت که مال خراج را نزد عبدالله طاهر فرستد و او جواب داد که من به عبدالله خراج نخواهم داد لیکن آن را بدرگاه خلیفه خواهم فرستاد. از آن پس مازیار خراج خویش پیش معتم می فرستاد و چون آن مال بهمدان می رسید معتم از جانب خود کسی را می فرستاد تا آن را به معتمد عبدالله دهند و بخراسان ببرد چندین سال بدینگونه گذشت و بین مازیار و عبدالله طاهر وحشت و دشمنی نیرو گرفت. در این میان افشین نیز که با طاهریان دشمنی داشت فرصتی بدست آورد. افشین بر اثر فتح آذربایجان و پیروزی بر بابک نزد معتم پایگاه بلند یافته بود. از اختلاف عبدالله طاهر با مازیار آگاه بود و بولایت خراسان نیز چشم داشت. امیدوار بود که بتواند پس از سرکوبی بابک عنایت خلیفه را جلب کند و جای عبدالله طاهر را در خراسان بگیرد. چیزی که درین میان باو امید میداد نگرانی خلیفه از عبدالله طاهر بود. در واقع معتم از عبدالله طاهر رنجش داشت اما برای ع-زل او از حکومت خراسان در خود اراده و جرئت کافی نمی دید. با اینهمه افشین گاه بگاه از خلیفه سخنانی می شنید که دلالت بر آن می کرد که آل طاهر را از خراسان معزول خواهد کرد. در سبب رنجش معتم از عبدالله طاهر حکایتی نقل کرده اند؛ گویند که «اندر آن وقت که عبدالله حاجب مأمون بود روزی معتم با قومی از غلامان خویش بدر مأمون آمد بی وقت عبدالله گفت این وقت سلام نیست با چندین غلام. معتم او را گفت، ترا با چهار صد غلام شاید که بر نشینی مرا با این مایه مردم شاید نشستن. عبدالله گفت اگر من با چهار هزار غلام بر نشینم طه-ع

اندر آن نکنم که تو با چهار غلام کنی . معتمم باز گشت و خشم گرفت
و چون مأمون خبر یافت هر دو را بخواند و آشتی داد^۱

بدینگونه افشین که از عبدالله طاهر نفرت داشت و
بازیافتن
آرزوی حکومت خراسان را در دل می پرورد

کوشید که از فرصت استفاده کند . او بر اثر فتح آذربایجان و فتح عموریه
عنایت خلیفه را جلب کرده بود و از خشم و نفرت معتمم نیز نسبت به
عبدالله طاهر آگاه بود . می دانست که مازیار با عبدالله طاهر بدشمنی و
جنگجویی بر خواهد خاست . از این رواندیشید که خروج مازیار فرصت
خوبی برای وصول بآرزوی دیرینه اش خواهد بود : آرزوی حکومت
خراسان و ماوراءالنهر که برای رسیدن بدان از هیچ کوششی مضایقه
نکرده بود .

ازین پس وی مازیار را در نهان به قیام بر ضد عبدالله طاهر
تحریک کرد . می خواست قیام مازیار نیز مثل نهضت بابک چندان
پردامنه و طولانی باشد که عبدالله طاهر را عاجز و مأیوس کند تا مگر
خود او را با سپاه تازه یی برای فرو نشاندن فتنه مازیار گسیل کنند و
فرمانروایی خراسان را از عبدالله طاهر بگیرند و تسلیم او کنند...^۲ و
گمان داشت که او بدینگونه نه فقط از عبدالله طاهر رقیب دیرین خود
انتقام خواهد گرفت بلکه بر خراسان و ماوراءالنهر فرمانروایی
خواهد یافت .

باری افشین ، باین امید نامه ها بمازیار نوشت و اظهار دوستی

۱- تاریخ گردیزی ص ۳

۲- Caliphate P 517

کرد و پیغام داد که ولایت خراسان را خلیفه بدو وعده داده است و او را بحرب با عبدالله بن طاهر تشویق نمود و نوشت که وی نزد معتصم از او هوا داری خواهد کرد^۱. ... بدینگونه افشین مازیار را قربانی نقشه‌های جاه طلبانه خویش نمود و او را به نهضت و قیام جهانجویانه بی سرانجامی و ازار کرد.

درباره حقیقت و هدف نهضت مازیار بدشواری می
خروج مازیار
توان حکم کرد. نه فقط آنچه مورخان در باب
او نوشته‌اند مبهم و پریشان و با تعصب مسلمانی آمیخته است بلکه در
اصل واقعه نیز عوامل مختلف و متناقض بقدریست که قضاوت قطعی را
دشواری می‌کند.

آیین مازیار که برای خاطر آن با عربان و مسلمانان بستیزه
برخاست چه بود؟ بدرست معلوم نیست. اما از روی بعضی قرائن تا
اندازه‌ی باین سؤال می‌توان پاسخ داد. نوشته‌اند که او با افشین بر
یک دین بود^۲. درباره افشین تردیدست که او دین زرتشتی داشته باشد.
انتشار و رواج مذهب سمنی در حوزه حکومت اجدادی او، و یافتن بتان
در خانه‌اش این اندیشه را بذهن می‌آورد که آیین افشین نوعی از آیین
سمنی بوده است اما بودایی و سمنی بودن مازیار چندان محتمل نیست.
آیین سمنی و بودایی بعیدست که در طبرستان و مازندران رایج بوده
باشد. اگر مازیار هم فریب افشین می‌خورد و برای دوستی با او آیین
سمنی می‌پذیرفت ممکن نبود در میان مجوسان طبرستان بتواند دوستان

۱- طبری ج ۱۰ ص ۳۴۹

۲- مروج الذهب ج ۲ ص ۳۵۴

وهو ادارانی بدست آورد ...

بعضی گفته اند که مازیار «دین بابک خرم دین بگرفت و جامه سرخ کرد»^۱ در باب آیین بابک ، چنانکه پیشتر گفته شد ، بیشتر بر این عقیده اند که بازمانده آیین مزدک بوده است . آنچه از مطاوی روایات مربوط به مازیار و قیام او برمی آید نیز از نفوذ مبادی مزدکی در فکر او حکایت میکند. مینویسند که اودهقانان و کشاورزان رافرمود تامل و خواسته خداوندان خود را تاراج کنند و بر آنها بشورند^۲ . در این فرمان مازیار نفوذ تعالیم مزدک تا اندازه زیادی جلوه دارد . نوشته اند که مازیار با بابک نیز مکاتبه می کرد^۳ . شاید یکی از جهات عدم کامیابی مازیار همین بود . زیرا قطعاً زرتشتی های طبرستان تمایلات مزدکی و خرمدینی مازیارانمی پسندیده اند . آیین مزدکی و خرمی نزد آنان نیز مثل مسلمانان مردود و مطرود شمرده میشد . کوهیار برادر مازیار که باو خیانت ورزید و او را بعربان تسلیم کرد شاید گذشته از حس رشک و جاه طلبی تحت تأثیر تمایلات زرتشتی خویش نیز می بود. بعضی مؤلفان نیز از یک فرقه بنام «مازیاریه» در طبرستان یاد کرده اند و آنها را از خره یه و سرخ جامگان یعنی پیروان بابک دانسته اند^۴ باری منابع متأخرتر مازیار را بزندقه متهم کرده اند که نیز نوعی از آیین خرمی باید باشد.

۱- تاریخ گردیزی ص ۳

۲- کامل ابن اثیر ج ۶ ص ۱۶۸

۳- ابن اثیر ، همانجا

۴- بندادی ، الفرق بین الفرق ص ۲۵۲

با اینهمه در پارهی ازمآخذ نیز نوشته اند که مازیار پس از خلع طاعت « همان زنار زرتشتی بر میان بست و با مسلمانان جور و استخفاف کرد^۱ ». بنظر می آید که همین رجعت بآیین پیشین است که در بعض منابع بعنوان کفرو ارتداد مازیار تعبیر شده است^۲.

می توان احتمال داد که در میان یاران و کسان مازیار پیروان هر يك ازین فرقه ها وجود داشته اند. بعید هم نیست که مازیار برای وصول به مقصود خویش، مثل همه جاه طلبان و کامجویان تاریخ، باقتضای وقت هر بچند گاه آیین تازه یی پذیرفته است. در هر حال آنچه از تاریخ قیام و زندگی او برمی آید کم و بیش این گمان را تأیید میکند که مازیار فقط برای احیاء دین کهن قیام نکرده است. نهضت او با آنکه از رنگ دینی و قومی خالی نیست يك شورش مملکت طلبی بوده است. او برای مستقل کردن حکومت خویش، بر خلیفه بغداد شوریده است و در راه تأمین آرزوی خود از تمام عوامل دینی و قومی و سیاسی که در دسترس داشته است استفاده کرده است. مطالعه و تحقیق در تاریخ نهضت او این دعوی را تأیید می کند. ازین رو درین یادداشتها از اشاره بآن حوادث، هر چند مختصر باشد، نمیتوان خود داری کرد.

دو بیت و بیت و چهار
 دشمنی عبدالله طاهر، که افشین آتش آنرا دامن
 می زد غرور و جاه طلبی مازیار را تحریک کرد
 و او را بقیام و عصیان بر ضد خلیفه واداشت. مازیار در سال ۲۲۴ هجری
 آشکارا بر خلیفه شورید. مردم طبرستان را مجبور کرد که با او بیعت

۱- تاریخ طبرستان ج ۱ ص ۲۰۹

۲- ابن فقیه ص ۳۰۹

کنند کشاورزان را امر کرد بر خداوندان مسلمان خویش بشورند و اموال آنانرا بغارت برند . وقتی بر اوضاع مسلط گشت همه مسلمانان را از کار بر کنار کرد . یاران و گماشتگان خود را از مجوسان و گبران برگزید و فرمود مسجدها را ویران کنند و آثار اسلام را محو نمایند . سرخاستان عامل اودرساری درین کار بیش از همه جدو حرارت بخرج داد . وی بفرمان مازیار بیست هزار کس از مردم ساری و آمل رادر هر مز آباد که بر نیمه راه ساری و آمل واقع بود کوچ داد و در آنجا حبس کرد^۱ اینها کسانی بودند که باشورش و خروج مازیار مخالفت می ورزیدند . حبس و بند آنها کارشورش را آسان کرد . از آن پس باروی شهرهای ساری و آمل و همیشه را ویران نمودند . سرخاستان عده بی از بزرگ زادگان و متفذان را که متهم بمخالفت بودند باین بهانه که با عربان هم دست و همداستانند ، بعنوان اشخاص خطرناک و مظنون ، تسلیم کشاورزان کرد که بفرمان او آنها را هلاک کردند .

درین نهضت روح دینی چندان پدیدار نیست رواج قتل و حبس و غارت و تخریب و خونریزی از وجود هرج و مرج حکایت میکند . مازیار و کار گزارانش درین ماجراها بیش از هر چیز بجمع مال پرداختند . می نویسد که او با عجله بجمع خراج پرداخت و خراج يك سال را در دوماه بزور و فشار از مردم ستاند.^۲ کار ظلم و بیداد و استخفاف درین میان بنهایت رسید « در همه ممالک کسی را نگذاشت که بمعیشت و عمارت ضیاع خود مشغول شوند الا همه از برای اوبقعهها و قصرها و خندقها زدن و کار گل کردن گرفتار بودند»^۳ .

۱- ابن اثیر ج ۶ ص ۱۶۸

۲- ابن اثیر ، همانجا

۳- تاریخ طبرستان ج ۱ ص ۲۱۱

در چنین نهضتی که بیشتر بیک هرج و مرج شباهت داشت خشم و کینه و نفرین مردم طبیعی واجتناب ناپذیر بود. در نامه شکایت آمیزی که مسلمانان طبرستان در باب خروج مازیار بخلیفه نوشته اند و در تاریخ طبری درج شده است میتوان نگرانی و نارضایتی قربانیان یک هرج و مرج را آشکارا دید.

آیا مازیار نقشه‌های بزرگ‌تر و خیال‌های عالی‌تری داشت که برای تحقق آنها با چنین عجله و شتابی بغارت اموال مردم می‌پرداخت؟ بعید بنظر میرسد. گویا او جز جمع اموال و تحصیل استقلال مقصود دیگری نداشت. از این رومالهایی را که بزور و بیداد از مردم غارت کرده بود برای تحصیل استقلال فدا میکرد. مینویسند که چون او را دستگیر کردند و به سامرا بردند از معتصم درخواست که از وی مال بسیاری بپذیرد و از کشتنش در گذرد! اما معتصم قبول نکرد.

باری، شکایتها و تظلم‌ها معتصم را واداشت که بسر کوبی مازیار فرمان دهد و عبدالله طاهر نیز بفرمان خلیفه بقلع و قمع او میان بست. عبدالله عموی خود حسن بن حسین را با سپاه خراسان بدفع او فرستاد و معتصم نیز محمد بن ابراهیم بن مصعب را با عده‌یی از درگاه خلافت گسیل کرد.

افشین که با عبدالله طاهر دشمنی و رقابت داشت، چنانکه پیشتر نیز گفته شد، بمازیار نامه نوشت و پیام داد که در برابر عبدالله طاهر بایستد و بیاری و هواداری وی امیدوار باشد. در واقع اندیشه افشین آن بود که مازیار چندان در مقابل عبدالله طاهر مقاومت کند که خلیفه

درین مورد نیز مثل فتنه خرمیه مجبور شود او را بدفع مازیار گسیل دارد و حکومت خراسان و ماوراءالنهر را نیز بدو عطا نماید .

اما عبدالله توانست خیلی زود خود این مهم را
شکت
از پیش ببرد و عصیان مازیار را مثل نقشه‌های
افشین ، نقش بر آب کند . مازیار بر اداری داشت ، نامش کوهیار ، که
نسبت بمازیار رشک میبرد و با او کینه میورزید. وقتی سپاهیان خراسان
بسر کردگی حسن بن حسین عموی عبدالله طاهر بحدود طبرستان
رسیدند ، کوهیار با حسن مکاتبه کرد و پیام داد که حاضر است مازیار
را بآنها تسلیم کند .

وی بحسن نامه نوشت و پیام داد که در موضعی کمین کند .
آنگاه مازیار را گفت که «حسن بز نهار خواستن نزد تو میآید و در فلان
موضع است ، و جایی دیگر را نام برد ، میخواهد با تو سخن بگوید»
مازیار بر نشست و بجایی که کوهیار موضع حسن گفته بود ، بدیدار او
شتافت. کوهیار حسن را آگاه کرد و او با کسان خود سر راه بر مازیار
بگرفت ، مازیار خواست بگریزد . کوهیار نگذاشت و اصحاب حسن
در او افتادند . او را دستگیر کردند و بی هیچ عهدی و جنگی اسیر
نمودند^۱ و به سامرا نزد خلیفه بردند .

نوشته‌اند که وقتی مازیار را بسامرا نزد خلیفه
کشف توطئه
می بردند در میان راه او را مست کردند و او در

آن بیخودی ازارتباط خود با افشین سخن گفت و اسرار را فاش کرد.
گویند عبدالله بفرمود تا مازیار را از صندوقی که در آن وی را باز داشته بودند

بر آوردند «و به مجلس خود خواند و خروارهای خربزه پیش او نهاد و با او بگفت که امیر المؤمنین پادشاه رحیم است من شفیع شوم تا از جریمه تو بگذرد. مازیار گفت انشاء الله عذرتو خواسته شود عبدالله را عجب آمد که او در مقام کشتن است بچه طمع عذر من می خواهد. بفرمود تا خوان کشیدند و شراب آوردند و کاسه های گران بدو پیمود تا مست و لایعقل شد عبدالله از او پرسید که امروز بلفظ شمارفت که عذر تو بخواهم اگر مرا بر کیفیت آن مستظهر گردانی نشاط افزون تر خواهد گشت مازیار گفت روزی چند دیگر ترا معلوم گردد. عبدالله به تفتیش آن الحاح نمود و سوگند داد مازیار سرپوش از سر خود برداشت و گفت من و افشین خیدربن کاوس با یکدیگر از دیر باز عهد کردیم که دولت عرب بستانیم و بخاندان کسری نقل کنیم. پریروز در فلان محل قاصد افشین رسید و پیغام رسانید که در فلان روز معتم را با فرزندان بهمانی بخانه خود میبرم و هلاک می کنم. عبدالله او را شراب بیشتر داد تا مست و لایعقل شد بفرمود تا او را بهمان موضع بردند که بود و احوال او را در حال نزد معتم خلیفه بنوشت...»

ظاهر آنست که درین روایت نام عبدالله طاهر بجای حسن بن حسین باشد در صحت این روایت جای تردید هست اما شك نیست که گرفتاری مازیار بهانه ای برای فرو گرفتن و بر انداختن افشین نیز بدست طاهریان و دشمنان دیگر را داده است. باری مازیار بدست کسان عبدالله طاهر گرفتار آمد. نهضت او فرونشست و خیالهای افشین نقش بر آب گردید. جاه و حشمت افشین در بغداد مخالفان او را خیره کرده بود.

مقام و منزلتی که نزد خلیفه بدست آورده بود رشک و حسادت درباریان خلافت را تحریک میکرد. بی‌اعتنایی او نسبت به بعضی از نزدیکان دربار خلیفه و کوششهایی که برای کسب قدرت و استقلال میکرد، مخالفانش را بدشمنی آشکار برضد او برمی‌انگیخت.

دربار معتصم درین هنگام کانون توطئه و دسیسه

دشمنان افشین

بود. دسته‌های مختلف تشکیل شده بود و هر یک

سعی میکرد خلیفه را بسوی خود جلب کند. محمد بن عبدالملک زیات وزیر و احمد بن ابی دواد قاضی هر کدام می‌کوشیدند قدرت و نفوذ خود را بیشتر توسعه دهند. امراء ترك مثل اشناس و بغاوسر داران عرب مانند ابی دلف عجلی هر یک سعی داشتند برای خود تفوق و برتری کسب نمایند. در میان این رقابتها و اختلاف‌ها افشین مورد عنایت خلیفه واقع شده بود و ناچار حسادت کینه‌جویان را تحریک میکرد رفتار جسارت آمیز و مغرورانه او گاه این حسادت را به نفرت تبدیل می‌نمود.

ابودلف قاسم بن عیسی عجلی که پیش از آن از یاران محمد امین بود و بعدها نزد امون تقرب و مکاناتی یافت از نامواران عرب محسوب میشد و بواسطه فضل و سخا و شجاعت و ذوق خود در دربار معتصم محبوب بود. در زمان معتصم که افشین ولایت جبل داشت ابودلف از جانب او در بلاد دیلم غزا میکرد در جنگ بابلک نیز با او در آذربایجان بود. دلاوریهایی که در جنگها نشان می‌داد او را منظور خلیفه قرار داده بود. اما افشین پیشرفتهای او را بدیده رشک می‌نگریست و برای بر انداختن و تباه کردن او نقشه‌ها و نیرنگ‌ها بکار می‌برد. بارها از معتصم درخواستها بود که بحکم خدمت‌های پسندیده‌ی که کرده است، دست او را بر-

بودلف گشاده کند «تا نعمت و ولایتش بستاند» و بالاخره معتصم با آنکه میدانست «عداوت و عصبیت میان ایشان تا کدام جایگاه است» این خواهش را پذیرفته بود .

بودلف را خلیفه ، به افشین وا گذاشته بود .

احمد بن ابی دواد افشین نیز در صدد هلاک بودلف بود اما احمد بن

ابی دواد که قاضی القضاة بغداد بود فرا رسید و بودلف را از چنگ وی رهانید . کوششی که احمد بن ابی دواد برای رهایی ابودلف کرد در غالب منابع ذکر شده است . اما روایتی که در تاریخ بیهقی از قول خود احمد آمده است جالب تر است و بنظر می آید که نقل آن در اینجا خالی از فایده نباشد ؛ احمد می گوید که من چون از معتصم این خبر که بودلف را به افشین تسلیم کرده اند بشنیدم ، برای استخلاص ابی دلف با تنی چند از کسان و یاران خویش آهنگ خانه افشین کردم ...

« چون بدهلیز در سرای افشین رسیدم حجاب و مرتبه داران وی بجمله پیش من دویدند ... و مرا بسرای فرود آوردند و پرده برداشتند و من قوم خویش را مثال دادم تا بدهلیز بنشینند و گوش با آواز من دارند . چون میان سرای برسیدم یافتم افشین را بر گوشه صدر نشسته و نطعی پیش وی فرود صفا باز کشیده و بودلف بشلواری و چشم بسته آنجا بنشانده و سیاف شمشیر برهنه بدست ایستاده و افشین با بودلف در مناظره و سیاف منتظر آنکه بگوید ده تاسرش بپردازد ... گفتم یا امیر خدا مرا فدای تو کناد من از بهر قاسم عیسی را آمدم تا بار خدایی کنی و وی را بمن بخشی .. بخشم و استخفاف گفتم : نبخشیدم و نبخشتم که وی را امیر المؤمنین بمن داده است و دوش سو گند خورده که در باب

وی سخن نگوید تا هر چه خواهم کنم که روزگار درازاست تا من اندر این آرزو بودم ... برخاستم و سرش را بوسیدم و بیقراری کردم سود نداشت و بار دیگر کتفش بوسه دادم و بدید که آهنگ زانو دارم که تا ببوسم ، بخشم مرا گفت تا کی ازین خواهد بود ؟ بخدای اگر هزار بار زمین را ببوسی هیچ سود ندارد و اجابت نیابی ... پس گفتم ای امیر مرا از آزاد مردی آنچه آمد گفتم و کردم و تو حرمت من نگاه نداشتی ودانی که خلیفه و همه بندگان حضرت وی چه آنان که از تو بزرگ تراند و چه از تو خرد تراند مرا حرمت دارند و بمشرق و مغرب سخن من روان است و سپاس خدای را عز وجل که ترا ازین منت در گردن من حاصل نشد و حدیث من گذشت پیغام امیر المؤمنین بشنو : می فرماید که قاسم عجلنی رامکش و تعرض مکن وهم اکنون بخانه باز فرست که دست تو از وی کوتاه است و اگر او را بکشی ترا بدل وی قصاص کنم . چون افشین این بشنید لرزه بر اندام او افتاد و بدست و پای بمرد و گفت این پیغام خداوند بحقیقت می گزاری ؟ گفتم آری ، هرگز شنوده‌یی که فرمانهای او را بزگردانیده‌ام .. پس گفتم ای قاسم ، گفت لبیک ، گفتم تندرست هستی ؟ گفت هستم ، گفتم هیچ جراحت داری ؟ گفت ندارم ، کسهای خود را نیز گفتم گواه باشید تندرست است و سلامت است ، گفتند گواهیم و من بخشم باز گشتم . و همه راه با خود میگفتم کشتن آن را محکمتر کردم که اکنون افشین بر اثر من در رسد امیر المؤمنین گوید من این پیغام ندادم و باز گردد و قاسم را بکشد ... چون بخادم رسیدم ... مرا بار خواست و در رفتم و بنشستم امیر المؤمنین چون مرا بدید بر آن حال ... گفت قصه بر گوی

آغاز کردم و آنچه رفته بود بشرح باز گفتم چون آنجا رسیدم که بوسه بر سر افشین دادم... افشین را دیدم که از درد رآمد با کمر و کلاه من بفسردم و سخن را بپریدم... چون افشین بنشست بخشم امیر المؤمنین را گفت خداوند دوش دست من بر قاسم گشاده کرد امروز این پیغام درست هست که احمد آورد که او را نباید کشت؟ معتصم گفت پیغام من است و کی تا کی شنیده بودی که بو عبدالله از ما و پدران ما پیغامی گزارد بکسی و نه راست باشد اگر مادوش پس از الحاح که کردی ترا اجابت کردیم در باب قاسم ببايد دانست که آن مرد چاکر زاده خاندان ماست خرد آن بودی که او را بخواندی و بجان بروی منت نهادی و او را بخوبی و با خلعت باز خانه فرستادی و آنگاه آزرده کردن بو عبدالله از همه زشت تر بود و لکن هر کسی آن کند که از اصل و گوهر وی سزد و عجم عرب را چون دوست دارد با آنچه بدیشان رسیده است از شمیر و نیزه ایشان باز گرد و پس ازین هشیارتر و خویشتر دارتر باش^۱.

بدینگونه احمد بن ابی دواد توانست ابو دلف قاسم بن عیسی عجلی را از چنگ افشین برهاند. اما سرگرانی و بی‌اعتنایی غرور آمیزی که افشین درین ماجرا نسبت باو نشان داد موجب کدورت وی گشت و چنانکه در محاکمه افشین خواهد آمد این بی‌اعتنایی افشین برای او گران تمام شد.

زیرا این پیشوای معتزلی نزد معتصم خلیفه نفوذ فوق‌العاده داشت. وی سرانجام معتصم را بر آن داشت که جاه و مقام افشین را بکاهد و از قدرت او بر حذر باشد. گویند با اشاره او بود که معتصم سپاه

را بدو دسته کرد نیمی را بافشین و نیمی را باشناس داد. افشین ازین باب دلتنگ شد و کینه احمد و معتصم را بدل گرفت. احمد بانفوذ و قدرتی که نزد معتصم داشت توانست افشین را از نظر خلیفه بیندازد. حکایتی که درین باب نقل کرده اند مؤید این دعویست:

روزی احمد با معتصم گفت که ابو جعفر منصور بایکی از نزدیکان خویش در باب ابومسلم رأی خواست گفت «لو كان فيهما آلهة الا الله لفسدتا» منصور گفت بس کن و سپس ابومسلم را کشت. معتصم گفت تو نیز بس کن و پس از آن در صد کشتن افشین بر آمد.

ازین قرار پیداست که احمد بن ابی دواد و شاید متعصبان عرب در قتل افشین سعایت و تحریک کرده اند. گذشته از احمد بن ابی دواد محمد بن عبدالملك زیات وزیر معتصم و هوا خواهان و دوستان عبدالله طاهر نیز نسبت بافشین رقابت و عداوت می ورزیدند. اتفاقاً حادثه منکجور و ماجرای مازیار که درین میان رخ داد بنفع آنان تمام شد و خلیفه را نسبت بافشین بد گمان کرد.

داستان عصیان منکجور بدینگونه بود که چون

در آذربایجان

افشین از کار بابک برداخت و بسامرا بازگشت

بر آذربایجان که جزء قلمرو حکومتش بود منکجور نامی را که از نزدیکان خود بود بگماشت. منکجور یکی از قریه های آن سرزمین که به بابک تعلق داشته بود مالی بسیار یافت. ولیکن این خبر را از معتصم پوشیده داشت. صاحب برید آذربایجان نامه یی بخلیفه نوشت و او را ازین حدیث واقف کرد اما منکجور در طی نامه یی این خبر را

انکار کرد و گوینده را تکذیب نمود . میان آنان مناظره و گفتگو در افتاد . منکجور بر آن شد که ه صاحب برید را بکشد مردم اردبیل مانع شدند ورها نکردند که صاحب برید را هلاک کند . منکجور با آنان جنگ کرد . این خبر بمعتم رسید افشین را فرمود که منکجور را معزول کند و دیگری بجای او فرستد .

می نویسند منکجور از مردم فرغانه و برادر زن افشین بود و خروج او بر ضد خلیفه بتحریک افشین انجام گرفت . مطابق بعضی روایات یاران بابک نیز در این ماجرا بر او گرد آمدند و او محمد بن عبدالله رثانی وعده یی از هواخ- واهان خلیفه را کشت . وقتی معتم با افشین گفت که منکجور را معزول کند و دیگری را بجای او بفرستد افشین ابی ساج دیوداد را که نیز از نزدیکان و کسان خود او بود با سپاهی گران بآذربایجان گسیل کرد.^۱ در واقع این سپاه را افشین در ظاهر برای جنگ با منکجور فرستاده بود اما در نهان آنها را بیاری و هواداری منکجور فرمان داده بود.^۲ ازین رو معتم بغا ، سردار ترک را بحرب منکجور فرستاد چون منکجور این خبر بدانست یکسر از فرمان خلیفه سر بر تافت و سالوکان ورهز نا نرا با خویشان همدست کرد و از اردبیل بیرون آمد . سردار خلیفه او را شکست داد و او بیکی ارقعه های بابک رفت و آنرا

۱- این ابوالساج دیوداد در جنگ بابک نیز افشین را یاری کرده بود و از خویشان و پیوندان او بود، بعدها بخدمت خلفای یوست و متصدی اعمال گوناگون شد فرزندان او نیز در آذربایجان ، حکومتی تشکیل دادند . راجع باحوال آنها رگ به Defrémery, Memoire sur la famille des Sadjides در ژورنال آزیباتیک ۱۸۴۷ و همچنین بطبری و ابن اثیر و ما خدمشهور دیگر خاصه دائره المعارف اسلام.

۲- تاریخ یعقوبی ج ۳ ص ۲۰۳

عمارت کردوپناه گزید. چندی در آنجا مقابل بغا در ایستاد سرانجام یارانش او را دستگیر کردند و بسردار خلیفه تسلیم نمودند بعضی نیز گفته‌اند که او خود بزینهار بغا رفت. در هر حال منکجور را بسامرا بردند و معتصم او را حبس فرمود. در همین اوان حادثه قیام مازیار نیز پایان یافت و افشین درین هردو ماجرا متهم گردید.

بدینجهت قبل از ورود مازیار بسامرا، افشین

سقوط افشین

نیز که مورد تهمت و بدگمانی واقع شده بود

بازداشته شد و دشمنانش توانستند او را از زمین بردارند و هلاک کنند. بدینگونه، چند روزی پیش از آنکه مازیار را بسامرا آورند افشین را توقیف کردند. کسیکه ازدین و دوستی و آزادگی و حتی از زاد و بوم نیاکان خویش در راه خلیفه گذشته بود اکنون در وضعی قرار گرفته بود که می‌بایست بخلیفه یعنی بآرزوها و امیدهاییکه سالها در دل می‌پرورد، خیانت کند. برای افشین که سرزمین پدران خود را با پدر و برادر بخلیفه تسلیم کرده بود و بابک و مازیار را بخاطر رضای خلیفه خائنانه بسوی دارکشانیده بود خلیفه تنها تکیه‌گاه استواری بود که وی می‌توانست امیدهای فریبنده و گذرنده خود را بدو ببندد.

اما حوادث، امیدهای او را نقش بر آب کرده بود. عصیان

منکجور که بدستور او و برای فریب و اغفال خلیفه تهیه شده بود با کوششها و دلاوریهای ترکان معتصم سرکوب گشته بود. قیام مازیار که افشین بانویدها و وعده‌های امیدبخش آنرا تأیید و تشویق میکرد بدست طاهریان، دشمنان افشین، فرونشسته بود.

در دستگاه خلافت نیز همه چیز بزیران او میگردد. سرداران ترك

مانند شناس و ایتاخ رفته رفته از او پیش می‌افتادند و در خلیفه نفوذ و تأثیر بیشتری می‌یافتند. احمد بن ابی دواد و کسان ابی دلف هر روز ذهن خلیفه را نسبت باین سردار خودخواه هنگامه جو تیره ترو بدبین‌تر می‌کردند. یاران عبدالله طاهر نیز برای برانداختن این دشمن دیرین از هیچ‌گونه کوششی دریغ نداشتند. بدینگونه وض-ع دربار خلافت بزیان او آشکارا تغییر یافته بود. ^۱ ترس و بدگمانی در روح او خشم و نومییدی بر میانگینت و خلیفه نیز در حق این دوست و خدمتگزار خویش بدبین گشته بود.

چاره‌ی نبود. افشین آشکارا می‌دید که رأی معتصم در حق او دگرگون گشته است. می‌دانست که نفوذ و قدرت رقیبان و دشمنانش دیگر پس از این باو مجال خود نمایی نخواهد داد. می‌فهمید که با اینهمه توطئه و رقابت دیگر در دربار خلیفه برای او جای امنی نخواهد بود. ترسید و در صدد بر آمد که خود را از محیط طوفان دور کند. چاره‌ی جز فرار نداشت.

در جستجوی فرار
نخست مشکهایی بسیار آماده کرد تا با آنها
از آب بگذرد. لازم بود معتصم و کسانش را
سرگرم و مشغول دارد تا با این مشکها بتواند از آب بگذرد و راه موصل
را در پیش گیرد. آنگاه زاب را گذاره کند و از راه ارمن بیلاذ خزر
رود. شاید از این راه می‌توانست هم خود را از خطر برهاند و هم بر
سرزمین نیاگان خویش که روزی در طمع کسب جاه و مال استقلال آنرا
از دست داده بود دیگر باره دست یابد. مال و خواسته بسیاری نیز که

برای بدست آوردن ولایت لازم بود از پیش نزد کسان خود فرستاده بود
 اما این کار در گرو حوادث بود . و از قضا حوادثی که مساعد
 این کار باشد رخ نداد . از اینرو افشین نتوانست با این نقشه خود را
 آسوده از محیط خطر برهاند و ناچار شد چاره خطر نا کتری بیندیشد .
 ایندفعه زهری جانگزا ، آماده کرد و بر آن شد که خوردنی
 بسازد و معتصم را با یارانش بخواند و زهر بخوراند مگر بدینوسیله
 خود را از خطری که بر فراز سرش در پرواز است برهاند . اندیشیده
 بود که اگر خلیفه خود دعوت او را اجابت نکند باری از او دستوری
 گیرد که اشناس و ایتاخ و دیگر ترکان خلیفه را بخواند پس آنانرا
 طعام دهد و زهر چشانند تا چون از خانه او بخانه خویش باز گردند
 هلاک شوند و نتوانند او را دنبال کنند . بروایتی دیگر میخواست خلیفه
 و سردارانش را بخانه خویش بخواند و همه را هم آنجا بکشد آنگاه
 چون شب آغاز شود از شهر بیرون آید و با آن مشگها از رود بگذرد .
 اگر این نقشه انجام می شد ، شاید می توانست از راه خزر به
 اشروسنه برود و مردم خزر را بر مسلمانان بشوراند و فتنه و طغیانی
 بر ضد خلیفه پدید آورد . اما این توطئه نیز در نگرفت . و خدعه
 امیرزاده اشروسنه آشکار گشت .

سر هنگامان افشین ، در همین هنگام که سردار
 آغاز توطئه
 اشروسنه بر ضد خلیفه نقشه می کشید از کار او
 واقف بودند . نوشته اند که آنها نیز مثل سران دیگر بر درگاه معتصم
 نوبت نگهبانی داشتند . در این میان گفتگویی بین بیژن^۱ اشروسی

۱ - طبری واجن نوشته است که معرب بیژن فارسی است

با یکی از نزدیکان افشین رخ داد که رازنها را فاش کرد. بیژن گفته بود که این کاریکه افشین در پیش دارد گمان نمیکنم بتواند از پیش ببرد این مرد سخن بیژن را با افشین برد و افشین در حق بیژن بد گمان شد و در صدد هلاک او بر آمد. بیژن که بوسیله یکی از یاران خویش از اندیشه افشین در حق خود آگاه گشت بترسید و شب هنگام بسرای خلیفه رفت و او را از توطئه امیرزاده اشروسنه بیاگهانید.

درین هنگام نامه عبدالله طاهر بخلیفه رسید و معلوم شد که مازیار نیز دستگیر شده است. مازیار هم که افشین با او ارتباط داشت، این راز را نزد عبدالله طاهر فاش کرده بود. و شاید در این نامه عبدالله طاهر نیز بدین خدعه افشین اشارتی رفته بود. در هر حال معتصم از توطئه افشین که بر ضد خلافت تشکیل شده بود اطلاع داشت.

سردار اشروسنه مهمانی کرده بود و خلیفه را با پسرانش هارون و جعفر خوانده بود که بخانه او روند. خلیفه گفته بود که ایشان نتوانند آمد اما من خود بیایم. با پنجاه سوار از کسان و معتمدان خویش بر نشست و بخانه افشین رفت.

افشین سرای خود را آراسته بود و صدتن از زنگیان و هندوان خویش را پنهان کرده بود تا چون اشارت کند از کمین بر آیند و خلیفه را هلاک کنند.

چون معتصم بدر سرای افشین رسید عنان در کشید و پرسید فلان و فلان کجایند؟ آنگاه کسان و نزدیکان را یک یک بدرون فرستاد و خود همچنان بیرون ایستاد. هندویی را از آنها که در دهلیز پنهان بودند عطسه گرفت معتصم که پیش از وقت بوسیله بیژن اشروسنی از این سوء قصد

آگاه شده بود دست‌درریش افشین‌زد و آواز درداد که «غارت، غارت!». کسان معتصم افشین را دستگیر کردند و بزنجیر بستند. سرای او را آتش زدند و کسان او را اسیر گرفتند. خلیفه سردار اشروسنه را که آنهمه خدمت‌های شایان باو کرده بود از ریاست حرس معزول کرد و به زندان فرستاد. روایتی دیگر نیز درین باب هست. گفته‌اند که چون بیژن اشروسی نزد معتصم رفت و او را از قصدی که افشین کرده بود بپا گاهانید معتصم افشین را بخواند و در کوشک خویش باز داشت و سپس بمحکمه فرستاد، بدینگونه بود که شاهزاده جهانجوی اشروسنه را فرو گرفتند و بزندان بردند.

محاکمه افشین پس از آن، افشین را بمحاکمه کشیدند.

محکمه‌یی که از احمد بن ابی دواد قاضی القضاة

و محمد بن عبدالملک زیات وزیر و چندتن از درباریان معتصم تشکیل شده بود در کار او باز جستن آغاز کرد. اما اتهام او خیانت بخلیفه نبود بلکه او متهم بدین بود که هنوز آیین نیاکان دارد و با آنکه بظاهر اسلام آورده است در دل بآیین دیرین خویش باقی مانده است. عده‌یی نیز از مردم سغد و همکیشان سابق او را برای شهادت حاضر آورده بودند. این محاکمه، چنانکه بعضی از محققان گفته‌اند و درست هم هست، وضع دربار خلافت را روشن می‌کند و نشان می‌دهد که آیین شمنان در آن زمان هنوز همچنان رواج داشته است و مخصوصاً در مشرق بکلی آزاد بوده است و کسی از انتشار آن منع نمی‌کرده است. و حتی عامه مردم ایران اگر چه بنام و بظاهر مسلمان بوده‌اند باز غالباً بآیین دیرین خود علاقه داشته‌اند و هر زمانه فرصت و مجال می‌یافته‌اند، در ترك

آیین مسلمانی و باز گشت بکیش دیرین خویش تردید نمی کرده اند^۱.
 دادستان این محاکمه محمد بن عبدالملک زیات بود و کسانی
 که برای مواجهه با افشین احضار شده بودند عبارت از مازیار شاهزاده
 طبرستان و مرزبان بن ترکش از امراء سغد بودند و نیز دوتن از مردم
 سغد با موبدی برای شهادت بر ضد افشین در آن محاکمه حضور داشتند.
 طبری و دیگران جریان این محاکمه را بتفصیل ذکر کرده اند.
 می نویسند که درین داوری نخست دومی را که از اهل سغد بودند
 پیش آوردند: آنها جامه ژنده و پاره بر تن داشتند. چون جامه از تن
 بر گرفتند گوشت بر استخوانشان مانده بود. ابن زیات وزیر که ریاست
 محاکمه را بر عهده داشت پرسید: «این دومی را می شناسی؟» افشین پاسخ
 داد: «آری این دوتن در اشروسنه مسجدی ساختند. یکی مؤذن بود و
 آندیکر امام مسجد. من هر کدام را هزار تازیانه زدم زیرا میان من با
 پادشاهان سغد پیمانی رفته بود که هر قومی را رها کنم تا بر دین
 خویش باشند. این دومی بر بتکده تاختند و بتانرا بیرون ریختند و
 بتخانه را مسجد کردند. من آنها را چون از حد خویش تجاوز کرده
 بودند و پیمان شکسته بودند هزار تازیانه زدیم»

وزیر پرسید «آن کتاب که بدیباو زر و جواهر آراسته بی و در آن
 سخنان کفر آمیز هست چیست و چرا داری؟» پاسخ داد که «آن کتابی
 است که از پدر بمن رسیده است. در آن هم سخنان عبرت انگیز
 حکیمان عجم هست و هم گفته های کفر آمیز گذشتگان من از سخنان
 حکمت آمیز آن بهره می گیرم و گفته های کفر آمیز را ترك می کنم».

من این کتاب را که از پدر بمن به میراث رسیده بود بزیورها آراسته یافتم. نیازی نداشتم که آن پیرایه‌ها را از آن برگیرم و آنرا همچنانکه بود نگهداشتم. در سرای تونیر کتاب‌کلیله و دمنه و کتاب مزدک^۱ هست و من نمی‌پندارم که داشتن این کتاب‌ها ما را از شمار مسلمانان بیرون تواند آورد...»

آنگاه موبد را پیش آوردند. موبد گفت که «این مرد گوشت جانور مرده را که خفه کرده باشند می‌خورد و مرا نیز بخوردن آن و امیداشت و می‌پنداشت که آن گوشت از گوشت جانوری که سرش ببرند تازه‌تر باشد» موبد این نکته را افزود که «وی هر روز چهارشنبه گوسفندی سیاه خنه می‌کرد و می‌کشت و سپس شمشیر بر میانش میزد و از میان دو نیمه آن راه میرفت و گوشت او می‌خورد» و نیز این تهمت را با فشین نهاد که «روزی بمن گفته است که من برای این عربان هر چه را که از آن نفرت داشتم کردم. تا آنجا که روغن دنبه خوردم و بر شتر سوار شدم و نعلین بر پای کردم. جز آنکه تا کنون موئی از تنم کم نشده است یعنی نه موی بآهک سترده‌ام و نه ختنه شده‌ام» افشین روی بسته حاضران کرد و پرسید که «بمن بگویید آیا این مرد که چنین سخنان می‌گوید نزد شما دردین خود درخور اعتماد تواند بود؟ این مرد موبد

۱- نام این کتاب در یک قطعه از اصمعی که در هجو بر او مکه گفته است نیز ذکر شده و بعضی باستناد روایت جاحظ در البیان والتبیین (ج ۲ ص ۱۶۰) آن را مروق خوانده‌اند. این احتمال ظاهراً بعید است. لیکن طبق قول حمزه اصفهانی و مؤلف مجهول مجمل التواریخ که اینگونه روایات را از حمزه نقل میکنند مروق در عهد اشکانیان باید تألیف شده باشد. مانعی ندارد کلمه مروق مصحف و محرف مزدک بمعنی بشارت باشد که برای تسمیه کتب دینی مناسب است داشته است.

مجوس بود و ندیمی متوکل برادر خلیفه اختیار کرد و خود را مسلمان
 فرا نمود. آیا بدینداری و اعتماد دارید؟» گفتند نه. گفت «چرا شهادت
 کسی را که بدین و اعتماد ندارید می‌پذیرید؟» آنگاه افشین روی بمو بد
 کرد و پرسید «آیا میان خانه من و خانه تودری یا روزنی هرگز بوده
 است؟ که از آن سر بر کرده باشی و از حال من واقف شده باشی؟»
 گفت نه. پرسید «مگر نه ترا من بخانه خویشتم. بر دم و راز خود با تو
 در میان نهادم و ترا از دوستی و علاقه‌یی که بجمع دارم آگاه کردم. آیا
 چنین نبود؟» مو بد گفت: «همچنین بود که تو می‌گویی» افشین گفت:
 «در این صورت تو نه در دین خود شایسته اعتمادی و نه در عهد و پیمان دوستی
 وفادار و پابرجایی. چه، رازی را که من دوستانه بتو سپرده بودم
 ناجوانمردانه برملا کردی»

آنگاه مرزبان بن ترکش پیش آمد. از افشین پرسیدند که این
 مرد را می‌شناسی؟ گفت نه. مرزبان را گفتند تو این شخص را می-
 شناسی گفت آری این افشین است. افشین را نیز گفتند این مرزبان
 است. پس مرزبان روی با افشین کرد و گفت «ای حیل‌گر، نیرنگ
 و افسون‌چند بیکار داری؟» افشین گفت «ای دراز ریش نادان چه
 می‌گوئی؟» گفت «مردم کشورت نامه چگونه بتو مینویسند؟» گفت
 «همچنانکه پدرم و مردم می‌نوشتند» پرسید بآنها چگونه می‌نوشتند؟
 افشین گفت نگویم مرزبان گفت «مگر آنها در نامه‌های خود بزبان
 اشروسنه بتو چنین و چنان نمی‌نوشتند؟» گفت «چرا» پرسید آیا معنی
 آن سخنان این نیست که «بخدای خدایان از بنده او فلان بن فلان؟»
 گفت «چرا معنی آن همین است». محمد بن عبدالملک زیات روی با افشین

کرد و گفت «آیا مسلمانان هرگز احتمال کنند که دربارهٔ آنها از اینگونه سخنان گفته شود؟ پس برای فرعون که گفت من پروردگار شمایم چه باقی گذاشته‌ی؟» پاسخ داد «مردم پندروجدم و نیز مرا قبل از آنکه اسلام آورم بدینگونه خطاب می‌کردند. چون اسلام اختیار کردم مصلحت ندیدم که خود را از پدران خویش فروتر نهم تا فرمانبرداری آنها در حق من ضایع و تباه نگردد و از فرمانم سرپیچی نکنند.»

اسحق بن ابراهیم بن مصعب صاحب شرطه بود گفت و یحك ای خیدرتو چگونگی بخدا سوگند خوری و ما ترا مسلمان شماریم و تو خود آنچه را که فرعون مدعی بود دعوی همی کنی؟ پاسخ داد که «این سوره را عجیف^۱ بر علی بن هشام خواند و تو بر من می‌خوانی، باش تا فردا کسی نیز آنها را بر تو فروخواند» این پاسخ، آشکارا بدسیسه کاریها و بدسگالیهایی که در باریان و نزدیکان خلفا در کار یکدیگر می‌داشته‌اند اشاره می‌کند. علی بن هشام در اواخر دورهٔ مأمون ریاست حرس داشت. بدسگالان او را بسرکشی و خلاف متهم کردند و مأمون را در حق او بدگمان نمودند. خلیفهٔ عجیف بن عنبسه را که از سرداران او بود بفرمود تا او را حاضر آورد و عجیف کوشید تا او و برادرش حسین بن هشام را هلاک کردند. سرعلی را برنیزه کردند و به برقه بردند و پس از چندی بدریا افکندند^۲ عجیف نیز چند سال بعد مورد سخت معصم قرار گرفت و باین اتهام که برادرزادهٔ معصم عباس بن مأمون را

۱- عجیف بن عنبسه مقصود است که از سرداران مأمون بود و پس از علی بن هشام ریاست حرس را باو دادند.

۲- تاریخ یعقوبی ج ۳ ص ۱۹۳

برضد خلیفه بشورش واداشته بود او را بند نهادند و هلاک کردند . بدگمانی خلیفه در حق عجیف تا بدان پایه بود که چون عجیف در نصیبین در گذشت پسرش صالح بن عجیف نزد خلیفه آمد و پدر را لعن کرد و از او بیزاری جست و درخواست که او را بنام پدر منسوب نکنند و بجای صالح بن عجیف، صالح معتصمی بخوانند^۱ . در این پاسخ که افشین به اسحق بن ابراهیم میدهد در واقع بتصاریف و تغییرات زمانه اشاره می کند و با کنایه از دسیسه ها و توطئه های رقیبان پرده بر میدارد .

آنگاه مازیار سپهد طبرستان را با اوروبرو کردند
 افشین و مازیار
 درین باب آنچه یعقوبی نقل کرده است باروایت
 مشهور طبری تفصیلاً دارد . یعقوبی می نویسد که چون مازیار را با افشین روبرو کردند ابن دوادقازی مازیار را گفت : این است افشین ، که تو دعوی میکنی که او ترا بسر کشی و شورش واداشته است . افشین روی بمازیار کرد و گفت : «دروغ از مردم بازار نارواست پیدا است که از پادشاهان تا چه اندازه زشت است بخدا سوگند دروغ ترا از کشتن نمی رهند فرجام کار خود را دروغ قرارمده .»

مازیار گفت افشین نه نامه یی بمن نوشت و نه رسولی فرستاد جز آنکه ابوالحارث و کیل من بمن خبر داد که وقتی نزد افشین رفته است او را گرامی شمرده است و بجای او نکویی کرده است^۲ . بدینگونه

۱ - یعقوبی . ج ۳ ص ۲۰۲

۲ - همان کتاب ص ۲۰۳

طبق قول یعقوبی مازیار ارتباط خود را با افشین یکسره انکار کرد .
 اما روایت طبری درین باب مشهورتر است . وی می نویسد که
 چون مازیار را پیش آوردند از افشین پرسیدند، این مرد را میشناسی ؟
 گفت نه . مازیار را گفتند تو این مرد را می شناسی ؟ گفت آری این
 مرد افشین است . با فشین گفتند که این نیز مازیار است . گفتا کنون
 شناختم .

گفتند آیا هرگز باو نامه نوشته یی ؟ گفت نه . از مازیار پرسیدند
 که آیا افشین نامه بتو نوشته است . گفت بلی ، برادرش خاش به برادرم
 .. کوهیار نوشت که : « این دین سپید راجز من و تو و بابک کسی نمانده
 است که یاری کند بابک بنادانی خویشتن بکشتن داد و مزبسی کوشیدم
 که او را از مرگ برهانم نشد و گولی و نادانی او نگذاشت تا کارش بدانجا
 که دانی کشید اما تو اگر بشورش برخیزی و نافرمانی کنی این قوم
 را کسی نیست که بدفع تو فرستند جزمی که بیشتر سواران و دلاوران
 بامند آنگاه اگر مرا بسوی تو گسیل دارند بتو خواهم پیوست و دیگر
 کس نیست که با ما جنگ تواند کرد . جز این سه گروه که عربان و
 مغربیان و ترکان باشند . لیکن عربان چون سگانند پاره استخوان
 پیش آنها بینداز و سرشان بکوب . این مگسان که مغربیانند نیز سر خورند .
 اما فرزندان شیطان که ترکانند پس از ساعتی جنگ تیرهاشان بپایان
 رسد آنگاه بر آنان بتاز و همه را از بن برانداز . تادین بهمان قرار
 که در روزگار عجم بود باز گردد . »

افشین گفت « این مرد بر برادر خود و برادر من ادعایی دارد و

این ادعا چیزی بر من الزام نمیکند. و اگر خود چیزی بدو نوشته بودم تا او را چنان بخویشتن متمایل کنم که بر من اعتماد کند نیز ناپسند نبود زیرا چون من خلیفه را بشمشیریاری کرده بودم روا بود که بحیله نیز او را یاری کنم تا مازیار را به بند آورم و بخلیفه تسلیم کنم و همان بهره‌ی که عبدالله طاهر اکنون از گزافتن مازیار برده است من ببرم و نزد خلیفه جاه و آبرو بیابم». آنگاه مازیار را بیرون بردند. این پاسخ افشین آشکارا پرده از راز درون او برمی‌گیرد و نشان می‌دهد که امیرزاده اشروسنه برای آن با مازیار نوشت و خواند داشته است که او را فریب دهد و با خیانت نسبت با او خدمتی بدستگاه خلیفه کرده باشد.

چون افشین با مرزبان ترکش و اسحاق ابراهیم سخنان تند گفت ابن ابی دواد قاضی بر او بانگ زد. افشین گفت ای با عبدالله طیلسان فرو گرفته‌ی و تا جماعتی را بکشتن زده‌ی آن را بر سر نخواهی نهاد. ابن ابی دواد پرسید که تو مخنون هستی؟ گفت نه. پرسید با آنکه اسلام بدان تمام می‌شود و یا کینگی از آن حاصل می‌گردد تر از این کار چه بازداشت جواب داد که مگر در اسلام حفظ نفس بکار نیست؟ گفت هست گفت ترسیدم که چون آنپاره پوست را از تنم ببرند بمیرم. گفت تو نیزه و شمشیر میزنی و بیم هر یک از جنگجوییت باز نداشت آنگاه از بریدن پاره‌ی پوست بیتاب شوی؟ گفت آن جنگجویی امری ناگزیر است که از آن سود برم و بر آن صبر. توانم کرد اما این ضرورت نیست و در انجام آن از بدز رفتن جان خویش ایمن نتوانم بود. آنگاه گمان ندارم که در

ترك آن از اسلام سرپیچی کرده باشم .
 ابن ابی دواد حاضران مجلس را گفت اکنون کار او بر شما آشکار
 گشت پس بغای کبیر سردار ترك را که در مجلس حاضر بود گفت تا افشین
 را فرو گرفت و از باب وزیر بسوی محبس برد .
 بدینگونه بود که دوران قدرت و شکوه افشین شاهزاده اشروسنه
 پایان رسید .

نوشته اند که او در زندان مرد . می گویند قبل
 از وفات « کس نزد معتم فرستاد و درخواست تا
 شخصی را که مورد اعتماد باشد نزد وی روانه کند. معتم حمدون بن
 اسمعیل را فرستاد . افشین سخن آغاز کرد و از آنچه در حق وی گفته
 بودند پوزش خواست و گفت امیر المؤمنین را بگو مثل من و تو همچو
 آن مردی است که گوساله‌یی را بپرورد، تافر به و قوی گشت و یاران
 او میخواستند که گوشت او را بخورند و بکشتن او تعریض و اشاره
 کردند آنان را اجابت نکرد و همه بر آن اتفاق کردند که بگویند
 این شیر بچه را چرا می پروری که بچه شیر چون بزرگ شود باصل خود
 باز گردد گفت این گوساله است گفتند شیر است از هر که خواهی
 بپرس و نزد هر که می شناختند رفتند و گفتند اگر در باب گوساله از
 شما بپرسد بگوید شیر است مرد از هر کس در باب گوساله بپرسید
 گفتند شیر درنده است بفرمود تا گوساله را سر ببردند . من آن
 گوساله ام چگونه شیر توانم بود؟ الله الله در کار من بعنایت نظر فرمایید
 حمدون گفته است که چون از نزد او برخاستم طبقی میوه در پیش
 روی او بود که معتم باپسرش واثق نزد او فرستاده بود . افشین در

آن هنگام تندرست بود چون نزد او باز گشتم گفتند مرده است ^۱ از این قرار بایداو را مسموم کرده باشند. مرده او را از زندان بیرون آوردند و در باب العامه بردار کردند ^۲ بتانی چند نیز که می گفتند از خانه او بیرون آورده اند بیاوردند و همانجا با جسد او سوزانیدند. داستان فرجام کار او را در بعضی کتابها چنین آورده اند که :

«معتم روزی میوه بسیار بر طبقی نهاده و پسر خویش [را] که [به] هرون الوائق بالله ملقب بود، گفت این میوه نزد افشین بر، میوه با وائق بر گرفتند و او به مجلس افشین رفت. افشین به میوه نگریست و گفت لا اله الا الله، چه نیکو میوه ایست اما آنچه آرزوی من بود میان این میوه ها نیست. پرسید ترا چه آرزوست؟ گفت شاه آلو، و اائق گفت همین ساعت از بهر تو بفرستم و افشین دست بآن طبق میوه نکرد و چون و اائق خواست که بازگردد افشین او را گفت امیر المؤمنین را سلام برسان و بگو تا ثقتی از آن خویش بنزد من فرستد تا رسالتی از من بدو رساند. معتم حمدون بن اسمعیل را بفرستاد و حمدون در ایام متوکل که در حبس سلیمان بن وهب بود این حکایت باز گفت که معتم مرا نزد افشین فرستاد و با من گفت افشین سخن دراز کشد باید که تو نزدیک او بسیار ننشینی من بشدم و آن طبق میوه نزد او دیدم که یکی از آن بر نگرفته بود مرا گفت بنشین من بنشستم و او با من حدیث دهقنت در گرفت و مرا استمالت می کرد من گفتم سخن مختصر گیر و بر مقصود ختم کن که امیر المؤمنین مرا فرموده است که ننشینم افشین

۱ - ابن اثیر ج ۶ ص ۳۵۸

۲ - مروج ج ۲ ص ۳۴۴. و رک کامل ابن اثیر ج ۶ ص ۹ - ۱۶۸ چاپ لیدن

در حوادث سال ۲۲۶

سخن کوتاه کرد و گفت امیرالمؤمنین را بگویی که یا مولای بجان من احسانها کردی و مرا بمنزلت رفیع زسانیدی و لشکرها را متابعت من فرمودی اکنون درحق من سخنهای بی‌حقیقت نامعلوم قبول کنی و درآن بعقل خود رجوع نمی کنی . . آنکه با تو گفته اند که منکجور را من بر مخالفت داشته ام . . و با آن قایدان که بجنگ منکجور فرستادی گفته ام که جنگ نکنند . . تو مردی که حال جنگ انی و با مردان جنگ کرده و لشکرها بجنگ برده بی امکان دارد که مهر لشکر با کسی چنین سخنها گوید؟ و اگر نیز ممکن باشد نشاید که تو چنین سخنها از دشمنان من قبول کنی و میدانی که غرض ایشان در آن که می گویند چیست . . حمدون گفت از پیش او برخاستم و طبق منیوه همچنانکه بود دست بدو نرسیده بود . چون بیرون آمدم بعد از آن گفتند افشین بمرد و معتصم گفت او را بپسرش نمایند افشین را از محبس بیرون آوردند و پیش پسرش انداختند پسر موی و ریش خود بکند پس افشین را برگرفتند و بخانه ایتاخ بردند و از آنجا بر در دروازه آویختند و از آنجا که آویخته بودند برگرفتند و با چوب بسوختند و خاکسترش را در دجله ریختند . بوقتی که متاع او میشمردند در میان آن صورت مزدی دیدند از چوب تراشیده و بزرو جواهر مرصع کرده و از هر جنس بتان دیگر دیدند . و کتابهایی یافتند که دیانت و مذاهب صنم پرستان در آن نبشته بودند^۱

چنین بود فرجام کار افشین، که بآرزوی خویش نرسید. چنانکه بابک و مازیار نیز فریب او را خوردند و کاری از پیش نبردند. با اینهمه

سعی و جهد این سرداران، بجدایی خراسان و بعضی بلاد دیگر ایران، از قلمرو خلافت بغداد منتهی گشت طاهریان قدرت و استقلال یافتند و حکومت آنها، آغاز نوبت دولت فرس را نوید داد.

آیا حکومت طاهریان را می‌توان، آغاز حکومت

طاهریان

مستقل ایران بعد از اسلام، خواند؟ اینجا، جای

سخن هست. طاهریان ایرانی و از مردم پوشنگ هرات بودند. بسا نیز که به نسب و نژاد خویش تفاخر میکردند. لیکن قبل از وصول به حکومت نیز خود را از راه موالات بعرب بسته بودند با اینهمه از وقتیکه بخراسان آمدند، چون می‌خواستند با دربار بغداد ارتباط خود را قطع کنند لازم دانستند که پیوند خود را با ایرانیان استوار نمایند. سعی کردند از قلوب مردم برای استقرار دولت خویش پایگاه محکمی بسازند. حکومت آنها، در هر حال رنگ ایرانی نداشت. و آن خیال تجدید دولت ساسانی و احیاء آیین مجوس، را که دیگران در سر پرورده بودند، از خاطر برده بودند. دولت آنها، هر چند، از دولت بغداد جدا شده بود، اما از آیین مسلمانی جدا نشده بود. ازین رو، برخلاف مازیار و بابک، از پشتیبانی و حمایت ایرانیان مسلمان بی‌نصیب نماندند و بهمین سبب بود که توانستند آرزوی استقلال و سلطنت خویش را تحقق بخشند رفتار آنها نیز با مردم و رعایای خویش از دلجویی و دادپرووری خالی نبود. می‌نویسند که چون در سال ۲۲۰ هجری در سیستان قحطی پدید آمد و آب هیرمند خشک گشت، آنها سیصد هزار درهم، نزد فقیهان سیستان فرستادند تا بین درویشان وضعفا، که حال ایشان تباه گشته

بود تقسیم کنند.^۱ درست است که عمال آنها در خراسان ، از بیدادی و درازدستی بر مردم خویشتن را نگه نمیداشتند اما در آن روزگاری که خلافت بغداد روی درضعف وانحطاط داشت قدرت اراده این طایفه ، خراسان را ازفته و آسیب هرج و مرج نجات داد .

و بدینگونه، هر چند دولت آنها را ، نمی توان از آنگونه حکومتها دانست که ابومسلم و سنباد و استادسیس و بابک و هازیارخیال ایجاد آن را در سر می پروردند ، لیکن دولت آنها ، در هر حال طلایه استقلال ایران بود .

۹

جنگ عقاید

نبرد در روشنی نبردیکه ایرانیان در طی این دو قرن با مهاجمان
عرب کردند همه در تاریکی خشم و تعصب نبود.
در روشنی دانش و خرد نیز این نبرد دوام داشت و بازار مشاجرات و
گفتگوهای دینی و فلسفی گرم بود. بسیاری از ایرانیان، از همان
آغاز کار دین مسلمانان را با شور و شوق پذیره شدند. دین تازه‌یی را که
عربان آورده بودند، از آیین دیرین نیاکان خویش برتر می یافتند
و ثنویت مبهم و تاریک زرتشتی را در برابر توحید محض و بی‌شایبه‌اسلام
شرك و کفر می‌شناختند. آن شور حماسی نیز که در طبایع تندوسرکش
هست و آنان را وا میدارد که هر چه را پاک و نیک و درست است ایرانی
بشمارند و هر چه رازش و پلید و نادرست است غیر ایرانی بدانند، در
دل‌های آنها نبود. از این رو آیین مسلمانان را دینی پاک و آسان و درست
یافتند و با شوق و مهر بدان گرویدند. با این همه در عین آنکه دین اعراب
را پذیرفتند، آنان را تحت نفوذ و تأثیر فرهنگ و تربیت خویش گرفتند
و بتمدن و فرهنگ خویش بر آوردند. اما ایرانیان همه از اینگونه
نبودند. بعضی دیگر، همانگونه که از هر چیز تازه‌یی بیم و وحشت
دارند، از دین عرب هم روی برتافتند و آن را تنها ازین رو، که

چیزی نا آشنا و تازه و ناشناس بود نپذیرفتند . بهتر دیدند که دل از یارو دیار برکنند و در گوشه و کنار جهان آواره باشند و دین تازه را که برایشان ناشناس و نامأنوس بود نپذیرند . حتی سرانجام پس از سالها در بدری در کوه و بیابان رنج هجران بردل نهند و بسند و سنجان رفتند تا دینی را که از نیاکان آموخته بودند و بدان سخت دل بسته بودند ترك نکنند و از دست ندهند . اگر هم طاقت درد و رنج در بدری و هجران را نداشتند رنج تحقیر و آزار مسلمانان را احتمال کردند و ماندند و جزیه پرداختند و از کیش نیاگان خویش دست برداشتند . برخی دیگر ، هم از اول با آیین مسلمانی بمخالفت و ستیزه برخاستند . گویی گرویدن باین دینی را که عرب آورده بود اهانتی و ناسزایی در حق خویش تلقی میکردند . ازین رو اگر نیز در ظاهر خود را مسلمان فرامی نمودند در نهان از عرب و آیین او بشدت بیزار بودند ، و هر جا نیز فرصتی و مجالی دست میداد سر بشورش برمیآوردند و عربان و مسلمانان را از دم تبغ می گذرانیدند . این اندیشه که عرب پست ترین مردم است چنان ذهن آنان را مشغول کرده بود که هر گز مجال آن را نمی یافتند تا حقیقت را در پرتو روشنی منطق و خرد به بینند . هر روزی به بهانه بی، و درجایی قیام و شورش سخت میکردند و میکوشیدند عرب را با دینی که آورده است از ایران برانند . بعضی دیگر هم بودند که اسلام را نه برای آنکه چیزی ناشناس است و نه برای آنکه آورده تازیان است بلکه فقط برای آنکه دین است رد میکردند و با آن بمبارزه بر می خاستند . زنادقه و آزاد اندیشان که در اوایل عهد عباسی عده زیادی از آنها در بغداد و شهرهای دیگر وجود داشت ازین

گروه بودند .

بهر حال وجود این فرقه‌ها و آراء مختلف، بازار بحثها و جدلهای مذهبی را بین اعراب و ایرانیان گرم میداشت و نبردی سخت را در روشنی عقل و دانش سبب میشد که بسی دوام یافت و نتایج مهم داشت .

باری ، آیین زرتشت که اسلام آن را بخطر

آئین زرتشت افکنده بود جنبهٔ ثنوی داشت . درین آیین مبدء

خیر از مبدء شر جدا بود . هر آنچه نیکی و روشنی و زیبایی بود آنرا

به مبدء خیر منسوب میداشت و هر آنچه زشتی و تیرگی و پستی بود آن

را بمبدء شر نسبت میداد . مانند دیگر ادیان روحانی آن قدرت را داشت

که عشق به نیکی و روشنی را در دلها برانگیزد و غبار ریمنی و اهریمنی

را از جانها بزدايد و محو کند . گذشته از آن دین کار و کوشش بود و

بیکارگی و گوشه نشینی و مردم گریزی را پاک و ایزدی نمی شمرد .

تکلیف آدمی را آن میدانست که در زندگی با دروغ و زشتی و پستی

پیکار کند و آنرا دربند کند .^۱ فدیة و قربان و باده گساری را بیهوده

میشمرد و نمی پسندید . زهد و ریاضتی نیز که در دینهای دیگر هست در

آیین زرتشت در کار نبود .

در کشاکشی که میان نیکی و بدی هست ، تکلیف آدمی را چنین

میدانست که نیکی را در وجود هر مزدیاری کند . این تکلیف که

برای آدمی زاد مقرر بود از آزادی و اختیاری که انسان در کارهای

خویش میداشت حکایت میکرد . بنا برین جبر و سر نوشت نیز که اسباب

عمدهٔ انحطاط دینهاست در آیین زرتشت راه نداشت . انسان یارای آن

را داشت که نیکی را یا بدی را برگزیند و یاری کند. این دیگر باختیار او و بخواست او بسته بود. رهایی ورستگاری او نیز بهمین خواست و همین اختیار بستگی داشت. در چنین آیین، که آدمی مسئول کار و کردار خویش است دیگر جایی برای تقدیر و سرنوشت نیست و کسی نمی‌تواند گناه کاهلی و کناره جویی خویش را بر گردن تقدیر نامعلوم بی‌فرجام بگذارد^۱ دینی که چنین ساده و سودمند بود بخوبی می‌توانست راه روشنی و پاکی را به مردم نشان دهد و شوق به معرفت و عمل را در دلها برانگیزد.

اما چنین کاری دستگاه مرتبی میخواست که از فساد و آلاش فریبکاران دور بماند و چنین دستگاهی در پایان دوره ساسانی در ایران نبود. در حقیقت نیروی معنوی آیین زرتشت برای هدایت و ارشاد اخلاقی مردم کفایت میکرد اما تاب آن را نداشت که بتواند دستگاه عظیم تمدن و جامعه ساسانی را با خود بکشد. و این وظیفه‌ی بود که پادشاهان ساسانی از عهد اردشیر برعهده او نهاده بودند. اردشیر با بکن حکومت ساسانی را بر پایه دین بنیاد نهاد و دین و ملک را دو برادر هم پشت فرا نمود. از آن پس موبدان و هیربدان سعی بسیار کردند تا سرنوشت حکومت و دولت را بدست بگیرند. کسانی از پادشاهان که در برابر جاه طلبی روحانیان در می‌ایستادند یا همچون یزدگرد اول بزه کار خوانده می‌شدند و یا چون قباد بدنام و بیدین بشمار می‌آمدند. آتشگاه در سراسر عهد ساسانی بر همه کارها نظارت داشت و موبدان

۱- برای تحقیق در مسأله جبر و اختیار در مذهب زرتشت رجوع شود بکتاب جکسن

وهير بدان بيشر شغلها را بردست داشتند. قدرت و اعتباری چنین ، که روحانیان را در همه کارهای ملك نفوذی تمام بخشیده بود، کافی بود که فساد را بدرون دستگاه روحانی بکشاند . در حقیقت نیز موبدان و هیر بدان در اواخر این عهد بفساد گراییده بودند. کتاب پهلوی «مینوگ خرد» که بحکم قراین در اواخر دوره ساسانی تألیف شده است ، يك جا که عیب روحانیان را بره‌شمارد می گوید عیب روحانیان ریاورزی و آزمندی و فراموشکاری و تن آسانی و خرده بینی و بد گرایي است^۱ .

آیا ذکر این معایب ، حکایت از وجود آن در بین طبقات روحانی این عهد نمی کند؟ گمان نمی رود که درین باره جای تردید باشد. علی‌الخصوص که فترت و فساد کار موبدان را درین دوره از قراین دیگر نیز می توان دانست .

باری، آتشگاه با آنکه بفساد مغان و موبدان

فساد و اختلاف آرایش یافته بود ، در همه کارها برای خویش

حقی می طلبید. با اینهمه ، بسبب همین فساد و پریشانی که در کار موبدان و هیر بدان رخ نموده بود، دیگر از اداره اینهمه کارها که بر عهده داشت بر نمی آمد. در واقع هر قدر دستگاه اداری و سازمان اجتماعی ساسانی وسعت می یافت و هر قدر قدرت تمدن ظاهری و صورتی شاهنشاهی ایران فزونی می گرفت ، توان و نیروی آتشگاه در اداره امور ملك کاستی می پذیرفت و کمتر میشد. علی‌الخصوص ، که بدعتهای دینی نیز

۱- دانا و مینوک خرد ، فصل ۵۹- ر . ک : ترجمه وست ص ۱۸۳ و متن

پهلوی طبع داراب دستور پشوتن سنجانا ص ۸۲

هر روز قدرت موبدان را متزلزل میکرد و مردم را در درستی و پاکی آنها به تردید می انداخت .

از قراین برمی آید که در دوره ساسانی، در آیین زرتشت خلاف و اختلاف بسیار بوده است. و اینهمه خلاف و اختلاف زاده بدعتهای دینی بود که درین ادوار پدید می آمد و در آیین رسمی کشور البته تأثیری داشت. در قلمرو پهنای حکومت ساسانی، آیین زرتشت با ادیان و مذاهب گوناگون روبرو بود. آیین عیسی و مذاهب کادانیان و صابئان از جانب غرب با آن در جدال بود. در مشرق آیین بودا و دین شمنان آنرا تهدید میکرد. فلسفه یونان نیز، خاصه از عهد نوشروان بعضی اندیشه ها و خاطر را نگران خویش می داشت. ازین تصادم که بین ادیان و آراء روی می داد: ناچار ادیان و مذاهب تازه رخ می نمود.

آیین مانی نخستین بدعت دینی بود که با سر و

صدای بسیار ازین تصادم آراء و عقاید پدید آمد.

آیین مانی

سرگذشت او دین تازه ای که پدید آورد، داستان دراز دارد و در این اوراق نمی گنجد. اینقدر هست که مانی بحکم محیط پرورش و باقتضای احوال و ظروف دوره زندگی خویش مذهبی ابداع کرده بود که در آن بسی از عناصر و اجزاء عیسوی و زرتشتی و زروانی را با بهره ای از عقاید صابئین و منداییان و حرانیان بهم پیوسته بود و ترکیب کرده بود.^۱ پدر و مادرش ایرانی بودند و ناچار بهره ای از مرده ریگ عقاید

۱- رگ کتاب مانی و دین او شامل دو خطابه از آقای سید حسن تقی زاده،

نشریه انجمن ایران شناسی ص ۳۰ - که آخرین تحقیقات مهم درباره مانی است.

و فهرستی از مآخذ فارسی و عربی مربوط به مانی نیز با اهتمام آقای احمد افشار

شیرازی بدان ضمیمه است که اکثر مآخذ موجود را در آنجا نقل کرده است.

آنها داشت اما چنانکه از اخبار او برمیآید در بابل نشو و نما کرده بود و از همین روعقاید با بلیها و کلدانیان و مذاهب مختلف صابئان و حرانیان در افکار او تأثیر داشت مسافرت‌هایی نیز در مشرق کرده بود که او را با عقاید بودایی آشنا میکرد و در آراء و عقاید او تأثیر اینهمه ادیان و عقاید را می‌توان یافت. آیین مانی، که در واقع معجونی از عقاید و مذاهب متداول آن عصر بود، نزد مغان بدعتی بزرگ تلمتی شد. و چنانکه در تاریخها آورده‌اند موبدان برای برانداختن آن جهد بسیار کردند. او را محاکمه کردند و نابود نمودند و پیروانش را نیز سخت عقوبت دادند. با اینهمه آیین او، که ذوق عرفانی و لطف هنری خاصی داشت از میان نرفت و سالها نه تنها معارض آیین زرتشت بود بلکه با آیین عیسی و حتی با دین مسلمانانی هم معارضه میکرد. اما هم‌ازوقتی که مانی در عهد شاپور اول آشکار شد موبدان آیین او را بدعت و زندقه شمردند و آنرا بشدت محکوم کردند آخر ظهور اینگونه بدعت‌ها جبروت و قدرت آنان را لطمه سخت میزد.

با اینهمه، تصادم بین عقاید و مذاهب گونه‌گون

پیدایش اینگونه بدعت‌ها را الزام میکرد و

مزدك

تعصبی که مغان در قتل و طرد مانویان بخرج دادند باب زندقه را فراز نکرد. چندی بر نیامد که مزدك ظهور کرد و سخنانی تازه تر آورد. این مزدك، چنانکه از اخبار برمیآید خود از موبدان بود و آیین تازه‌یی هم که آورد تأویلی از آراء زرتشت بشمار می‌آمد. درمسأله وجود شرور و آلام، که هم زرتشت و هم مانی بدان عنایتی خاص داشتند و محور عقاید ثنوی شمرده میشد مزدك رایی تازه آورد و گفت

تمام بدیها و زشتیهایی جهان را باید از دیو رشگ و دیو خشم و دیو آرزو دانست زیرا، چیزی که برابری و مساوات مردم را که مایه رضای هر مزد است نابود کرده است و از میان برده است، قدرت و استیلا این دیوان تبهکارست. بنا برین تا هر آنچه مایه رشگ و خشم و آرزو مردم است، از میان نرود مساوات و برابری که فرمان هر مزد و خواست اوست در جهان پدید نمیآید. آیا داستان اشتراك درزن و مال نتیجه منطقی این رای بوده است که مزدك داشته است، و خود او آنرا تبلیغ و توصیه میکرده است و یا آنکه مخالفان او و کسانی که آراء او را سبب خلل در احوال جهان می دانسته اند، این سخن را برو بسته اند؟ حکم درست درین باب آسان نیست. زیرا از کتابها و نوشته های مزدکی ها چیزی باقی نمانده است اما دور نیست که آنچه مورخان زرتشتی و مسیحی و مسلمان درین باب آورده اند خالی از مبالغه نباشد لحنی که در کتابهای زرتشتی نام مزدك را بدان یاد میکنند از کینه و نفرت انباشته است منابع عیسوی سریانی و یونانی هیچ بویی از انصاف و محبت ندارد و از کجا که آنچه در این مورد آورده اند از رشگ و ریمنی خالی باشد؟ با کشتار شگفت انگیزی شفقتی که خسرو انوشروان از پیروان مزدك کرد موبدان گمان بردند که آیین پسر بامداد یکسره از جهان برافتاد. اما این گمان درست در نیامد و آیین مزدك حتی پس از سقوط ساسانیان باقی ماند و یکچند نیز با نام خرم دینی بمعارضه مسلمانان برخاست.^۱

۱- در باب مزدك ر . ك ، رساله کریس تنسن در باب سلطنت قباد و ظهور مزدك- این کتاب را آقایان نصرالله فلسفی و احمد بیرشک بفارسی ترجمه کرده اند. تهران . چاپ کلاله خاور ۱۳۲۰ شمسی.

از عهد نوشروان قرآینی در دست هست که حکایت
زندقه و تأویل احکام از آشنایی ایران با فلسفه یونانی دارد. پیش از
آن نیز با هند و یونان ارتباط فکری در کار بود. بسیاری از کتابهای
دینی و علمی از هندی و یونانی بزبان پهلوی در آمده بود. تأثیر عقاید و آداب
یونانی و هندی نیز البته افق‌های تازه می‌گشود و شك و تردید و
بدعتها پدید می‌آورد. سادگی و روشنی شگفت‌انگیزی که در عقاید کهن
بود در زیر بار اندیشه‌های تازه درهم می‌شکست. توجه بتأویل عقاید و
علاقه بتأویل اساطیر فزونی مییافت. زندقه که موبدان بشدت با آن
مبارزه می‌کردند از همین میل بتأویل برمی‌خاست. مانی و مزدك نیز
عقایدی که آورده بودند رنگ تأویل داشت و ازین روداغ زندقه بر آن
نهادند. اعتقاد با اساطیر و عقاید کهن رفته رفته سست می‌شد و در احتجاج
با ارباب ادیان تازه، روشن رایان تأویل را گریز گاه خویش می-
شمردند. درین تأویلها که عبارت از احتجاجات عقلی بود، گاه از
ظاهر عبارات کتابهای دینی انحراف پیش می‌آمد. از جمله در مجادله‌یی
که یکی از مغان با ترسایی، نامش مهران گشنسب، می‌کند چنین
می‌گوید: «ما آتش را بهیچوجه خدا نمی‌شمریم. خدا را بوسیله آتش
نیایش می‌کنیم چنانکه شما نیز خدا را بوسیله صلیب می‌پرستید»
مهران گشنسب، که در کتب سریانی، گیورگیس نام دارد، عبارتهایی
از اوستا نقل می‌کند و ثابت می‌نماید که در آیین زرتشت، آتش به‌مثابه
خدا مورد پرستش واقع می‌شده است.^۱

۱- رك، كتاب Hoffmann هموفمان در باب رساله سریانی اعمال شهیدان

ایران؛ بنقل از کتاب Christensen L, Iran sous les Sassanides P435

آن خوش بینی و ساده دلی که خاص آیین زرتشتی بود، در اواخر این عهد، تحت تأثیر فلسفه و زندقه اندک اندک درهم فرو می ریخت. نشر عقاید مانی و تعالیم عیسی و بودا، همه از اسبابی بود که علاقه بزهده و کناره جویی را در بین مردم بیش و کم رایج می کرد. در اندرز او شمر عبارتی آمده است که تا اندازه زیادی با عقاید و آراء زرتشت مغایرست و تاحدی صبغه مانوی دارد. می گوید: «جان باقی می ماند، آنکه از میان می رود تن است». آیین زروان که در دوره ساسانی بر دیگر مذاهب و ادیان برتری داشت، اندیشه سرنوشت و تقدیر را که برای آیین و ملک زهری کشنده بود ترویج کرد.

زروان، خدای دیرین، که پدر هر مزدواهریمن

زروانیان

بشمار می آمد تنها زمان بی کران نبود مظهر

تقدیر و سرنوشت نیز محسوب می شد. در آیین زروان، جهد تمام رفته بود که خیر و شر هر دورا بمبداء واحد که زروان است منسوب بدانند. از آن پس زروان که پروردگار زمان بود، مختار مطلق و جبار مقتدر گردید و دیگر جایی برای قدرت و اختیار انسان نماند. بدینگونه اعتقاد بنوعی جبر، که نتیجه این مذهب بود، اندک اندک در میان مردم رخنه کرد، و از اسباب سقوط و انحطاط ملک گشت^۱

در این آیین، اورمز دواهریمن، دوفرزند بودند، از آن زمان

که زروان بی کران نام داشت. چون این دو نیروی عظیم، از یک

۱- در باب آیین زروان کتاب ذیل

شامل اطلاعات Zahner: Zurvan. A Zoroastrian Dilemma, Oxford 1953
سودمندست هر چند مؤلف از مواد بسیاری که در دست داشته است بقدر کفایت استفاده نکرده است.

اصل بودند ، از حیث قدرت بایکدیگر برابری میکردند و در کارهای جهان تعادلی پدید می آمد . بدینگونه آیین زروان ثنویت زرتشتی را به یکنوع توحید نزدیک می کرد و در ورای نیروی خیر و شر وجود مطلق را که زمان بیکران وابدیت جاودان باشد قرار می داد . این وجود مطلق ، بصورت خدایی در آمد که هم پدید آورنده جهان بود و هم نیست کننده آن بشمار می آمد . بهمانگونه که کروئوس پروردگار زمان نزد یونانیهای قدیم بر همه چیز برتری داشت زروان بیکران نیز در ایران همه چیز را در قبضه تصرف داشت .

از محققان ، بعضی گمان برده اند که این آیین بعد از عهد زرتشت بوجود آمده است و از صبغه تأثیر و نفوذ فلسفه یونان بر کنار نیست . تأثیر یونانرا ، در توسعه و تکمیل این آیین ، شاید نتوان انکار کرد ولیکن حقیقت آنست که ذکر زروان در اوستا نیز آمده است . احتمال هست که این عقیده ، از تاویل بعضی اقوال اوستا بر آمده باشد و مایه های از عقاید کلدانیان و سپس از فلسفه یونانی نیز بر آن افزوده شده باشد . بهر حال موبدان و روحانیان زرتشتی آیین زروان را نیز مانند عقاید مانئی ، نوعی رفض و بدعت می شمرده اند و با آن مخالفت می ورزیده اند . نهایت آنکه در آخر دوره ساسانی ، بسبب تحولی که در همه اوضاع زمانه پیش آمده بود ، این آیین نیز رواج بسیار یافت و حتی بعقیده برخی از محققان درین دوره فرقه زروانی بر سایر فرقه های زرتشتی برتری داشت .^۱

شك و حیرت

در برابر ابن بدعتها ؛ که آن روزگاران ، هر روزی نمونه تازه یی از آنها ، در کناری سر بر میکرد موبداں خشونتی سخت نشان میدادند . هرچه بارای واندیشه آنان سازگار نبود ، نزد آنها نادرست و مردود شمرده میشد . کسانی که خدارا هم مبدء خیر و هم منشأ شر می شمردند ، دردینکرت به بدی یاد میشدند و دین آنان بدآموزی تلقی می گردید . با این بدآموزان و بد دینان ، موبدان چنانکه عادت روحانیان همه اقوام و امم جهان است ، رفتار ناهنجاری داشته اند . این خشونت روحانیان ، ناچار در اذهان کسانی که بآزاد اندیشی علاقه داشته اند ، واکنشهای سخت پدید میآورد ، از آن جمله شك و حیرت بود . برزویه طبیب از جمله کسانی است که ظاهراً دردوره نوشروان گرفتار این شك و حیرت شده است . اگر نیز این باب کليلة و دمنه که بنام اوست ، آنگونه که ابوریحان بیرونی پنداشته است از جانب ابن مقفع بر اصل کليلة الحاق شده باشد باز شك نیست که احوال اینگونه مردم را درست و روشن بیان میکند . احوال کسانی که از سختگیریهای موبدان در کاردین بحیرت و تردید افتاده اند ، در شرح حالی که برزویه طبیب از خود بیان میکند منعکس است . میگوید : «همت و نهمت بر طلب علم دین مصروف می گردانیدم و الحق راه آن را دراز و بی پایان یافتم سراسر مخاوف و مضایق و آنگاه نه راهبری معین و نه شاهراهی پیدا .. و خلاف میان اصحاب ملتها هرچه ظاهر تر بعضی بطریق ارث دست در شاخی ضعیف زده و طایفه از جهت متابعت پادشاهان و بیم جان پای بر کنی لرزان نهاده و جماعتی از بهر حطام دنیا و رفعت منزلت میان مردمان دل در پشتوان پوسیده

بسته و تکیه بر استخوان توده‌یی کرده و اختلاف میان ایشان در معرفت خالق و ابتداء خلق و انتهاء کار بی‌نهایت، و رأی هر يك بر آن مقرر که من مصیبه و خصم من مبطل و مخطی . با این فکرت در بیابان تردد و حیرت يك چندی بگشتم و در فرازونشیب آن لختی بپوئیدم . . . البته نه راه بسوی مقصد بیرون توانستم بردونه بر سمت راه‌حق دلیلی نشان یافتم بضرورت عزیمت مصمم گشت بر آنکه علماء هر صنف را بینم و از اصول و فروع معتقد ایشان استکشافی کنم و بکوشم تا بینتی‌صادق و دلپذیر بدست آید . این اجتهاد بجای آوردن و شرایط بحث اندر آن بر عایت رسانیدم و هر طایفه‌یی که دیدم در ترجیح دین و تفضیل مذهب خویش سخنی میگفتند و گرد تقبیح ملت و نفی حجت مخالفان می‌گشتند بهیچ تأویل بر پی ایشان نتوانستم رفتن و درد خویش را درمان نیافتم و روشن شد که بنای سخن ایشان بر هوی بود و هیچ چیز نگشاد که ضمیر اهل خرد آنرا قبول کردی . این فکر حیرت و تردد، بعدها در عهد مسلمانان نیز باقی ماند و کسانی پدید آمدند که بسبب حیرت و تردد بزندقه متهم شدند .

اما آنچه موبدان زرتشتی را نگران میداشت تنها بدعت‌ای شگفت نبود. آیین‌های دیگر نیز در کار دعوت مردم گرم بودند . از یکسوی دین عیسی و از سوی دیگر آیین بودا، دین زرتشت را در میان گرفته بود .

آیین عیسی از دوره اشکانیان با زرد بین مردم

ایران پراکنده میگشت . در دوره ساسانی ،

آیین عیسی

۱- کلیله و دمنه باهتمام عبدالعظیم قریب چاپ چهارم ص ۴۳-۴۲ مقایسه

شود با چاپ مجتبی مینوی ، ص، ۴۸

تیسفون اسقفی داشت و بسی از خاندانهای نام‌آور بآیین ترسایی گرویده بود. پادشاهان ساسانی از وقتی که روم آیین عیسی را پذیرفت ترسایان را بس پرخطر می‌شمردند و بآزار و تعقیب آنها می‌پرداختند. مغان و موبدان نیز همواره آنان را بدین کار تشویق می‌کردند. بعضی مانند یزدگرد اول و خسرو پرویز با این پرستندگان صلیب با لطف و نرمی رفتار کردند. اما هر روز جسارت و توقع ترسایان، افزوده میشد و کار را سخت می‌کرد. در دوره یزدگرد یک بار کشیشی، نامش هاشو، در شهر هرمزدارشیر خوزستان، آتشکده‌یی را که در مجاورت کلیسا بود منهدم کرد. پیداست که این گستاخی تا چه حد سبب خشم موبدان و بزرگان می‌گشت. باردیگر درری نرسی نام ترسایی در آتشکده‌یی رفت و آتش را خاموش کرد. آنجا را نمازخانه ترسایان نمود و به عبادت ایستاد. این کار نیز از اسبابی بود که یزدگرد را از مهر و علاقه‌یی که نسبت به ترسایان می‌ورزید پشیمان می‌کرد. در مآخذ سریانی و رومی داستانهایی هست که از فشار و آزار نسبت به ترسایان ایران حکایت می‌کند. معیناً از همان مآخذ، این نکته نیز برمی‌آید که آیین ترسا در آن روزگاران در ایران، انتشاری داشته است. حتی سختگیری‌های موبدان، مانع از انتشار سریع آن در بین طبقات مختلف مردم نبوده است.^۱

از جانب مشرق نیز آیین بودا هر روز انتشار می‌یافت.

آیین بودا

یافت. در بلخ و سغد و بلاد مجاور چین و هند

۱- در باب آیین مسیح در ایران عهد ساسانی رك به کتاب Labourt که

وصف آن در مآخذ آمده است.

همواره زاهدان و سیاحان بودایی بنشر و بسط تعالیم بودا اشتغال داشتند. در آخر دوره ساسانیان سرگذشت عبرت‌انگیزی از بودا تحت عنوان بوذا سف و بلوهر در بعضی از بلاد ایران انتشار داشت. گذشته از آن، چنانکه از ماخذ برمی‌آید بودا، یا یکی از شاگردان او کتابی نیز بفارسی داشته است.^۱ آیین شمینی که در ترکستان و سغد رایج بوده است نیز صورتی از آیین بودایی بشمار می‌آید. محققان معتقدند آیین بودا، بدانگونه که در سغد رواج داشته در حقیقت تابع مراکز بودایی بوده است. بیشتر متون سغدی، که تا کنون بچاپ رسیده و منتشر شده است یا از روی کتب دینی چینی ترجمه شده است و یا اصل آنها از هندی بچینی نقل شده است. بهر حال در بلخ و سغد و ترکستان، آیین بودا بوسیله سیاحان و زاهدان چینی و هندی منتشر می‌شده است. و کتابهایی نیز، در باب آیین بودا و سرگذشت او بفارسی و زبانهای دیگری که در ایران زمین متداول بوده است وجود داشته است.^۲

باری آیین زرتشت، در پایان دوره ساسانی،

مشاجرات فلفلی بر اثر بدعتهای دینی و در نتیجه فساد و انحطاط

موبدان قوی ضعیف گشته بود. نفوذ آیین عیسی و آیین بودا نیز، از دو جانب: شرق و غرب، آنرا در میان گرفته بود و هر روزش ضعیف‌تر میکرد. شاید اگر اسلام از راه جزیره العرب نمی‌رسید، آیین زرتشت در برابر نفوذ این دودین خود را یکسره باخته بود. اما اسلام با روح

۱- خوارزمی، مفاتیح‌العلوم ص ۲۵ طبع مصر ۱۳۴۲

۲- رك، مقاله Benveniste و P. Demieville در مجله زورنال آزیاتيك سال

تازه، و باتیغ آخته از راه در رسید و کارها از لونی دیگر گشت. قدرت و شکوه اسلام، ادیان دیگر را خاضع کرد و طومار همه را در نور دید. از دین‌هایی که در ایران رایج بود آنها که اهل کتابی بودند یا مسلمانی پذیرفتند و یا جزیه بر گردن گرفتند آنها نیز که اهل کتاب نبودند کشته یا پراکنده شدند و یا مسلمانی را گردن نهادند. با قدرت و استیلاي اسلام، ذمی‌ها را که جزیه پذیرفته بودند، البته یارا و حق آن نبود که بنشر و اشاعه دین خویش پردازند. مدتها هر گونه، تخلف از حدود را عربان، با شمشیر و تازیانه جزا میدادند.

آیین زرتشت را مسلمانان، بنام مجوس شناختند و پیروان آنرا بدستور پیغمبر در شمار اهل کتاب پذیرفتند^۱ ازین رو، از آنها جزیه قبول کردند و معامله‌یی را که با کفار و مشرکان روا میداشتند با آنان نمی‌کردند. با اینهمه، البته اجازه بحث و گفتگو نیز بآنها داده نمی‌شد. و هیچگونه حق نشر و تبلیغ آیین خویش را نداشتند. در مقابل بانگ اذان که از مناره‌های مسجد بر می‌خاست، سرود مغ نمی‌توانست اوج بگیرد و در برابر آنچه قرآن می‌گفت گائنه زرتشت را جای خود نمائی نبود. مدتها کشید، تا محیط آزادی پدید آمد و موبدان و هیربدان مجوس فرصت آنرا یافتند که در برابر فقها و متکلمان مسلمان بنشینند و سخن بگویند. این آزاداندیشی در دوره خلفای نخستین عباسی، خاصه در دوره مأمون پدید آمد. با اینهمه قبل از آن نیز پاره‌بی‌عقاید و آراء دینی که مخصوص مجوس بود، در بین مسلمانان بیش و کم رواج یافته بود. در حقیقت، حتی آن‌عهده از ایرانیان که بطیب خاطر آیین

مسلمانانی را پذیرفته بودند هرگز نتوانسته بودند ذهن خود را ارمواریت و سنن دینی گذشته خویش بکلی خالی سازند. ازین روعجب نیست که بعضی عقاید و آراء دیرین اجدادی را نیز، با آیین جدید آشتی داده و بهم آمیخته باشند.

از جمله بنظر می آید که بحث در باب قدر تا اندازه زیادی از افکار مجوس ناشی شده باشد.

فلسفه ثنویت

اینکه از قول پیغمبر درباره قدریه گفته اند که قدریه مجوس این امت بشمارند نیز حکایت ازین دارد که علماء اسلام از آغاز امر متوجه ارتباط عقاید قدریه با مذهب مجوس بوده اند. اساس عقیده قدریه، برین نکته بود که انسان فاعل کارهای خویش است و نباید کرده های خویش را بخواست خدا حواله کند. این نکته در حقیقت یکنوع ثنویت بود که با وحدت و توحید اسلام چندان سازش نداشت و اساس آن تجزیه بین مبدء خیر و مبدء شر محسوب میشد. این فکر را در آخر عهد بنی امیه معبد جهانی منتشر کرد، و چنانکه در کتابها نقل کردند وی، نیز این را از يك ایرانی، زامش سنبویه، پذیرفته بود. البته بعدها، کسانی که این فکر را قبول کردند کوشیدند تا آن را با قرآن و حدیث نیز سازگار کنند. اما تأثیر و نفوذ آیین مجوس را در ایجاد این فکر آسانی انکار نمی توان کرد. بعضی از محققان، معتقدند که مسأله اختصاص امامت برای علی و اولاد او، که اساس مذهب شیعه است نیز، ناشی از عقاید و افکار عهد ساسانی است که فرّه خدایی و حق سلطنت را تنها از آن ساسانیان میدانسته اند. شاید بیان این مطلب، باین صورت خالی از مبالغتی نباشد لیکر: اینقدر هست که فکر نص امامت، از جانب

خدا برای ایرانیانی که بفره‌خدایی معتقد بوده اند از فکر اجماع و انتخاب
 خلیفه قطعاً معقولتر بوده است . با اینهمه ، اگر نیز این دعوی درست
 نباشد و عقاید شیعه و قدریه تا اندازه‌ی از عقاید و آراء مجوس مایه
 نگرفته باشد اینقدر هست که در آیین مسلمانی بسیاری از آداب و
 عقاید وجود داشت که با عقاید کهنه‌مجوس سازگار بود . درست است
 که یزدان و اهریمن از تخت جبروت قدیم خویش فرود آمده بودند
 و ملکوت آسمانها دیگر گونه گشته بود ، اما باز در ورای این دگر
 گونی‌های ظاهری ، نقشهای ثابتی مانده بود که همچنان بچشم مردم
 مأنوس و آشنا می نمود . الله و ابلیس هر چند باهور مزد و اهرمن یکی
 نبود ، اما باز نام آن دو مبداء خیر و شر را بخاطر می آورد . قصه ابراهیم
 و داستان آتش نمرود نیز یاد آور زرتشت و آتش پاک بود . جهنم
 و بهشت و قیامت و صراط می توانست عقاید و آراء کهن را که دوزخ و
 چینوت از آن نمونه‌بی بود بیاد آورد . نمازهای پنجگانه نیز تنها از
 آن مسلمانان نبود ، در آیین زرتشت نیز توصیه شده بود . درین صورت
 مردم ، یعنی عامه خاق ، که مانند موبدان و هیربدان نگهبانان آتش
 مغان نبودند ، باسانی می توانستند کیش تازه را که از دیار عرب فراز
 آمده بود پذیرند . نفرت و بیزاری از موبدان و کثرت حیرت دزکار
 اهل بدعت ، نیز آنان را بقبول مسلمانی ترغیب میکرد . با اینهمه آن
 عده که از قبول آیین جدید روی بر می گاشتند در ذمه اسلام بودند .
 آتشکده‌های آنها در امان بود اما برای نشر دعوت مجالی نداشتند .
 مسلمانان ، آنها را در ادای مناسک دین خویش آزاد می گذاشتند اما
 دیگر بآنها اجازه نمی دادند که بانشر عقاید و مذاهب خویش با قرآن

و اسلام بجننگ بر خیزند . خانقای اموی ، درین کار بیشتر سختگیری میکردند هر گونه رأی تازه‌یی را که تا اندازه‌یی بوی بدعت می‌داد بشدت محکوم میکردند. سبب آن البته پرهیزکاری و پارسایی نبود ؛ زیرا اکثر امویها بدین علاقه‌یی نداشتند . لیکن باهر اندیشه‌ی تازه و هر فکر آزادی بدان جهت مبارزه می‌کردند که این افکار و اندیشه‌ها از خاطر موالی می‌تراوید و نزد آنها موالی برای سیادت عرب خطری بزرگ بشمار می‌آمدند. معبد جهنی‌رای را که در باب قدرداشت از سنبویه ایرانی گرفته بود و حجاج بن یوسف ظاهراً بهمین سبب او را کشت . درباره‌ی غیلان دمشقی که نیز همین رای را داشت هم بنی‌امیه رفتاری سخت‌خشونت‌آمیز کردند . جهم بن صفوان هم که عقیده‌ی جبر را آورده بود از مردم ترمذ خراسان بود و بدعت او نیز بسختی کیفر یافت . بدینگونه بنی‌امیه با همه‌ی بی‌قیدی که در کار دین داشتند ، با شدتی و خشونت‌ی تمام ، از نشر هر گونه فکری که منسوب بموالی بود بشدت جلوگیری میکردند .

خلفاء نخستین بنی‌عباس ، نیز درین کار خشن و

سخت‌گیر بودند. در عهد منصور و مهدی ، بسیاری

زنادقه

از موالی و غیر موالی بتهمت زنادقه کشته شدند. با اینهمه شواهد و قرائن بسیاری هست که نشان می‌دهد از اواخر عهد بنی‌امیه ، بقایایی از مجوس و مانویان ، در نهان بنشر عقاید خویش می‌پرداخته‌اند* . زنادقه ظاهراً بیش از دیگر فرق‌ها ، درین مورد بکوشش برخاسته‌اند. شیوه‌ی تبلیغ این زنادقه در وهله‌ی اول ایجاد شك در مبانی دینی و اخلاقی مسلمانان بود . بهمین جهت در محیط فسادآلود و تبہکار حکومت بنی‌امیه ، آنها زودتر

از دیگر فرقه‌ها مجال جنبش و کوشش یافتند. زندقه، ظاهر آ دنبالهٔ تعالیم مانی بود اما اساس آن بر شك و تردید نسبت بهمهٔ ادیان قرار داشت. ازین رو بود، که هر کس در عقاید و مبانی دین شك داشت با زندقه مربوط و یا دست کم بآنها منسوب بود. در حکومت بنی امیه، اینگونه عقاید البته بیشتر از مذاهب دیگر امکان رواج و انتشار داشت. عبث نیست که یکی از فاسدترین خلفای اموی، ولید بن یزید با آراء و عقاید زندقه روی موافق نشان داد و بزندقه تظاهر کرد. در اوایل خلافت عباسی نیز، گرفتاریها و دل مشغولیهای خلفا تا حدی محیط آزادی برای نشر آراء زندقه فراهم آورده بود. بهمین سبب در بصره و بغداد، پیروان مانی و سایر آزاد اندیشان و بی‌دینان، بنشر مذاهب خویش و ایجاد شك و تردید در عقاید مسلمانان پرداختند. در عهد منصور و مهدی کوشش و فعالیت آنها سخت تر و خطرناکتر گشت و خلفا را بچاره جویی واداشت.

در حقیقت، زندقه هم مسلمانانی را تهدید می‌کردند و هم خلافت را بخطر می‌افکندند. اساس خلافت و حکومت عربی بر دین و قرآن استوار بود و آنها اینهمه را منکر بودند. ازین رو تعالیم آنها را برای خلافت و دیانت هر دو مضر می‌شمردند. دربارهٔ قرآن سخن به نیکی نمی‌گفتند آنچه را مفسران محکّمات و متشابهات قرآن می‌گفتند قبول نداشتند. ادعا می‌کردند که در قرآن سخنان متناقض هست و بعضی از آیات را با بعضی دیگر متناقض می‌شمردند^۱. بعضی از آنها سخنانی هم از خود می‌ساختند و آن سخنان را در برابر کتاب خدا می‌نهادند. آداب

ومناسك دينى را نيز بديده استهزاء مى‌ديدند . يزدان بن باذان درمکه بود طواف مردم را برگرد حرم کعبه دید بخندید و گفت این قوم گاوان را مانند که پهای خویش خرمن را کوبند^۱ . زندیق ديگر وقتى با جعفر صادق مناظره ميکرد پرسيد که اين روزه و نماز را سود چيست؟ امام گفت که اگر قيامتى باشد اداء اين فرائض ما را سود دهد و اگر نباشد از بجای آوردن اين اعمال زيانى بما نرسد^۲ . اينگونه سخنان که زنادقه مى‌گفتند البته گستاخانه و خطرناک بود . عبث نيست که خلفاء عباسى، خيلى زود متوجه خطر گشتند و با آن بمبارزه برخاستند . از صاحب نظران و آزاد اندیشان آن عهد ، كسانى نيز با تهاّم زندقه هلاک شدند اما قرآين و اسناد حكايت دارد که دعوت و تبليغ زنادقه از عهد منصور شدت و قوت تمام داشته است .

از جمله كسانى كه درين دوره بتهمت زندقه گرفتار

عبدالله بن مقفع

گشتند و سرانجام كشته شدند ابن مقفع و بشار بن

برد را نام ميتوان برد . عبدالله بن مقفع از مترجمان و نويسندگان بزرگ زبان عربى بشمارست اما خود ايرانى بود ، روز به نام پسر دادويه ، از مردم شهر جور فارس در باب زندقه او نيز روايتهاى بسيار در كتابها هست . گفته اند كتابى در برابر قرآن ساخت و از قول مهدى خليفه آورده اند که گفته است كتابى در زندقه ندیدم الا که اصل آن از ابن مقفع بود . ابوریحان بیرونی هم آورده است که چون ابن مقفع کلیله و دمنه را از زبان پهلوی بتازی نقل کرد ، باب برزویه را که در اصل کتاب نبود بر آن افزود تا در عقاید مسلمانان شك و تردید

۱- طبرى ج ۱۰ ص ۵۴۸

۲- رك: بحار الانوار ج ۴

پدید آورد و آنرا برای قبول آیین خویش، که دین مانی بود آماده سازد. از آنچه درباره سرگذشت ابن مقفع در کتابها نقل کرده اند بر میآید که وی بزندقه تمایل داشته است. سفیان بن معاویه امیر بصره نیز که او را بوضعی سخت فجیع هلاک کرد بر او تهمت زندقه نهاد. اما حقیقت آنستکه او بیش از هر چیز قربانی رشک و کینه دشمنان خویش شده است. نوشته اند که این سفیان از ابن مقفع آزاری داشت و همواره مترصد بود تا او را فرو گیرد. منصور خلیفه نیز از ابن مقفع کینه‌ی داشت و سفیان را بر ضد وی بر می‌آغاید. امیر بصره فرصتی یافت و نویسنده زندقه را فرو گرفت. سپس فرمان داد تا تنوری افروختند و اندام وی را، يك يك بریدند و در پیش چشم او با آتش ریختند. از سخنانی که در کتابها از ابن مقفع نقل کرده اند بر میآید که وی مانند دیگر زنادقه به ادیان بادیده حرمت نمی‌دیده است. اگر قول ابوریحان در اینکه وی باب برزویه را از خود بر کتاب کلیله افزوده است درست نباشد باز قرآینی هست که نشان می‌دهد ابن مقفع درباره ادیان و مذاهب با نظر شك و تردمی نگریسته است. از جمله این قرآین، رساله‌ی است از آثار وی که جهت منصور فرستاده است و رساله الصحابه نام دارد. درین رساله پس از آنکه در باب خراسانیان و نگهداشت آنها توصیه و تأکید بسیار می‌کند، می‌گوید که در احکام فقهی تناقض و اختلاف فراوان است. و بسا که درباره يك امر دو حکم متناقض صادر می‌شود. سپس از خلیفه می‌خواهد که درین باب چاره‌ی بیندیشد و نامه‌ی بقضات خویش بنویسد تا از روی آن داوری کنند و گرفتار اختلاف و اضطراب نشوند. درین رساله آن شك و حیرت که در «باب برزویه»

طیب» هست و از ارکان مهم عقاید زنادقه نیز بوده است هویداست و نشان می‌دهد که نویسنده بیش از آنکه در پی چاره جویی باشد قصدش عیب جویی است. بهر حال، ابن مقفع اگر نیز از زنادقه بوده است، مانند آندسته از زنادقه که بی دینی و آزاد اندیشی را نوعی ظرافت و تربیت تلقی می‌کرده اند نبوده است و ازین رو باندازهٔ بشار بن برد و ابان بن عبد الحمید بزندقه تظاهر نمی‌کرده است. بلکه سعی داشته است از راه ترجمهٔ کتابها و نشر رساله‌های علمی و ادبی مسلمانان را با افکار تازه آشنا کند و آنانرا در عقاید و آراء دینی خویش بتدرید و شك اندازد.

بشار بن برد
 اما بشار زندقه را بمثابهٔ نوعی شیرینکاری و هنر نمایی تلقی میکرد و از تظاهر بدان نیز ابا نداشت. بشار بن برد شاعری نابینا، از مردم طخارستان بود. در غزلسرایی شهرتش بدانجا کشید که زنان بخانه‌اش میرفتند تا اشعارش را فراگیرند و خنیاگران جز بسرود او تغنی نمی‌کردند. پارسایان آنعهد می‌گفتند که هیچ چیز مانند سرودهای این کور فسق و فجورو گناه و شهوت را رایج نمی‌کند. این مایه ذوق و هنر را بشار در نشر زندقه نیز بکار می‌برد و پیداست که شعر او از اسباب عمدهٔ شیوع زندقه بشمار می‌آمده است. و اصل بن عطا که از بزرگان معتزله بشمارست درین باب گفته است که «سخنان این کور یکی از بزرگترین وسخت‌ترین دام‌های شیطانست». از جملهٔ عقایدی که بشار آشکارا تعلیم و تلقین می‌نمود یکی این بود که وی آتش را که مظهر روشنی و معبود مجوس و زنادقه بشمارست، بر خاک که سجده گاه مسلمانان و سرشت

مایه فطرت انسان محسوب میشد رحجان می نهاد و این بیت او مشهورست،
که می گوید :

الارض مظلمة والنار مشرقة والنار معبودة مذکانت النار

و حتی شیطان را که از آتش آفریده بود بر آدم که از خاک بر آمده بود
بر تری می نهاد . و اینگونه سخنان که طعنی و تحقیری در عقاید
مسلمانان بود سبب شد که او را بزندقه متهم دارند . و سرانجام مهدی
خلیفه ، بسبب هجوی که بشار در حقش گفته بود وقتی به بصره رفت
بفرمود تا او را بگرفتند و چندان تازیانه زدند که از آن هلاک شد .

انتشار زندقه گذشته از بشار و ابن مقفع چند تن دیگر از

گویندگان و نویسندگان زبان تازی بزندقه

متهم بودند و حتی کتابهایی نیز در تأیید و اثبات آیین مانی و مرقیون
و بردیسان تألیف کردند . بعضی از آنها را مهدی کشت . از آن جمله
عبدالکریم بن ابی العوجاء بود که آیین مانی داشت و در نشر آن اهتمام
می ورزید و در اثبات آیین خویش با مخالفان آشکارا مناظره می کرد .
چنانکه بعضی از مناظره هایی را که او با ابوالهذیل علاف از معتزله
بغداد ، داشته است در کتابها نقل کرده اند . وی نیز بدست مهدی خلیفه ،
کشته شد ، در حقیقت زندقه بیش از سایر مذاهب ایران قدیم در دوره
خلفا رواج یافت . زیرا مذهبی بود که بیشتر آزاد اندیشان و کسانی که
می خواستند تن بزیر بار هیچ دینی ندهند آنرا با ذوق خود سازگار
می یافتند . بسی نیز ، تنها برای ظرافت و خوشگذرانی آنرا پذیرفتار
میشدند . گذشته از آن مخصوص موالی نبود و اعراب نیز از قدیم با آن
آشنا بودند . اعراب بواسطه مردم حیره بازندقه آشنایی داشتند و عراق

نیز خود از قدیم یکی از صحنه‌های ظهور آیین مانی بشمار می‌آمد بدینگونه ، در آغاز دورهٔ خلفای بغداد زندقه در بین بسیاری از روشن-رایان و آزاد اندیشان عصر رواجی داشت . گذشته از کسانی که باین اتهام کشته شدند کسانی نیز بودند که بزندقه منسوب بودند اما در اظهار آن مبالغه نمی‌کردند و بدینجهت گرفتار نشدند . از شاء-ران و گویندگان عربی درین دوره ، نام بسیاری را می‌توان ذکر کرد که بزندقه و مجنون منسوب و متهم بوده‌اند و اخبار آنها را در کتابهای تاریخ و ادب می‌توان خواند . آنچه خلفا را وا می‌داشت که بآنها در پیچند این نکته بود ، که زنداقه با اصرار و الجاح تمام می‌کوشیدند مردم را نسبت بهمهٔ ادیان بدگمان و بی‌اعتقاد کنند . جزمانی تمام کسانی که پیغمبری نامبردار گشته‌اند ، نزد آنها دروغگو بودند . این نکته را البته خلفاء مسلمانان نمیتوانستند تحمل کنند . علی‌الخصوص که قرآن مجوس را در شمار اهل کتاب آورده بود اما دربارهٔ مانویان سخنی از اینگونه در قرآن نیامده بود . بدین سبب مهدی خلیفه و جانشینان او در رفع زنداقه سخت بکوشش برخاستند . چنانکه مهدی ، کسی را بر گماشت تا زندیقانرا بجوید و بکوبد و او را «صاحب الزنادقه» نام گذاشت^۱ نیز پسر خویش را وصیت کرد که چون بخلافت رسد از تعقیب آنها باز نایستد و از پای نشیند^۲ . هادی در تعقیب این طایفه جد بسیار بخرج داد . هرون نیز از تعقیب آنها باز نماند و در سال ۱۷۱ هجری که اشخاص متواری و فراری را امان داد این امان را شامل

۱- طبری ج ۱۰ ص ۹

۲- طبری ج ۱۰ ص ۴۲

زناده‌یی که از بیم او روی در کشیده بودند نکرد.^۱ در عهد مأمون نیز یکی را از رؤساء آنها نامش یزدان بخت از ری بخواست و بفرمود تا در حضور او علما باوی مناظره کنند. یزدانبخت زنه‌ار خواست تا بآزادی با علماء مسلمان مناظره کند اما در مناظره فرو ماند مأمون گفت ای یزدان بخت اسلام بیار که اگر زنه‌ارت نداده بودم اکنون ترا می‌کشتم گفت ای امیر المؤمنین سخن تو مقبول است اما دانم که تو از آن کسان نیستی که مردم را بترك آیین خویش واداری.^۲ با اینهمه مأمون در باره زناده که کمتر اغماض داشت. نوشته‌اند که در تعقیب این طایفه شیوه خلفاء پیشین را داشت. وقتی باو خبر آوردند که ده تن از زناده پدید آمده‌اند و مردم را بآیین مانی می‌خوانند بفرمود تا آنانرا فرو گیرند و بحضرت وی فرستند طفیلی شکمخواره چون این ددتن را بدید که بجایی می‌روند پنداشت که آنانرا بسوری می‌برند. در میان آنها در آمد و چون آنها را به کشتی بردند او نیز بدانها پیوست. موکلان در رسیدند و او را با آن ده تن زنجیر کردند و بند نهادند. طفیلی سخت بترسید و از قوم پرسید که شما کیانید و این بند و زنجیر چرا بر شما نهادند قوم حال خویش بگفتند و از وی پرسیدید که تو در میان ما چگونه افتادی؟ گفت من مردی طفیلی بودم چون شما را باهم دیدم پنداشتم که بدعوتی می‌روید خویشتن در میان شما افکندم و گرفتار شدم. چون کشتی ببغداد رسید قوم را نزد مأمون بردند، يك يك را بخواند و از آنها خواست که مانی را

۱- طبری ج ۱۰ ص ۵۰

۲- الفهرست ص ۴۷۳

لعن کنند و از دین او باز آیند چون نپذیرفتند همه را بکشت . پس روی بطفیلی کرد و نام و نشان او باز پرسید . مرد حال و کار خویش باز گفت مأمون بخندید و ازو در گذشت .^۱

مأمون و مجالس مناظره با اینهمه رفتاری که مأمون با سایر فرقه‌ها میکرد ازین نرم تر و ملایمتر بود. در حقیقت روزگار مأمون ، دوره تجدید بحثها و جدلهای دینی در بین اهل کتاب بود . مجالس مناظره‌یی که بیشتر در حضرت او تشکیل میشد پیروان ادیان ، خاصه موبدان را مجال داد که در اثبات عقاید خویشتن بگفتگو برخیزند و با علماء اسلام مناظره کنند . درین مناظره‌ها ، نبرد تازه‌یی بین موبدان مجوس با متکلمان مسلمان در گرفت. نبردی که در روشنی عقل و دانش بود و زور و شمشیر در آن مداخله‌یی نداشت .

بسبب عنایتی که مأمون، به پژوهش و جستجو در عقاید و آراء داشت پیروان مذاهب و ادیان را یک چند آزادی داد تا به بحث و گفتگو پردازند. متکلمان و حکیمان نیز که با معارف یونانی و ایرانی و هندی آشنایی داشتند با اصحاب حدیث و رأی به بحث و جدل برخاستند و در آنچه بعقاید مر بوطست سخنان تازه پدید آمد . در باب انسان که از خود قدرتی و اختیاری دارد یا ندارد و در باب قرآن که مخلوق هست یا نیست بحث و جدل در گرفت. درباره ادیان و مذاهب نیز که کدام با دانش و خرد ساز گار هست و کدام ساز گار نیست مباحثه پدید آمد. پیروان ادیان و صاحبان عقاید با یکدیگر به بحث و مناظره برخاستند. این گونه مناظره‌ها را مأمون دوست می‌داشت و در جستجوی

حقیقت وسیله‌ی مؤثر می‌شورد. بدین سبب تیغی را که خلفا بر روی صاحب‌نظران کشیده بودند درغلاف کرد و پیروان ادیان را دستوری داد تا با علماء و متکلمان اسلام بی‌بحث و مناظره برخیزند. مأمون معتقد بود که باید غلبه بر خصم بحجت باشد نه بقدرت، زیرا غلبه‌ی که به قدرت حاصل شود با زوال قدرت هم از میان می‌رود اما غلبه‌ی که بحجت حاصل شود هیچ‌چیز نمی‌تواند آنرا از میان ببرد^۱ بهمین سبب بود که مأمون بمناظره و مباحثه عنایتی خاص داشت، و بامتکلمان و محققان همواره نشست و برخاست می‌کرد. نوشته‌اند که روزهای سه‌شنبه دانشمندان و صاحب‌نظران، از اهل مقالات و ادیان دربار گاه خلافت جمع می‌آمدند. حجره‌ی خاص برای آنان می‌آراست طعم می‌خوردند و دست می‌شستند و مچهرها می‌سوختند. آنگاه بانجمن مباحثه می‌رفتند مأمون ایشانرا نزد خود جای می‌داد و مناظره آغاز میشد در مناظره با نهایت آزادی سخن می‌گفتند و شامگاهان دیگر بار طعام می‌خوردند و می‌پراکنده^۲ درین مجالس پیروان و پیشوایان ادیان مختلف حاضر می‌آمدند. از جمله کسانی مانند آذرفرنبغ پیشوای زرتشتیان و یزدان‌بخت پیشوای مانویان حاضر می‌گشتند. در بعضی از اینگونه مجالسها که در خراسان تشکیل میشد نیز علی بن موسی الرضا شرکت داشت. در کتابها پاره‌ی از مناظراتی را که درین مجالس واقع می‌گشت ضبط کرده‌اند آنچه از اخبار کتابها برمی‌آید این است که اینگونه مجالس بازار بحث و جدل در مسائل مربوط به علم کلام و عقاید

۱- تاریخ بغداد ج ۱۰ ص ۱۸۶ بنقل از خاندان نوبختی ص ۴۲

۲- مروج الذهب ج ۲ ص ۳۲۷ چاپ مصر

را سخت گرم کرد و پیروان ادیان و مذاهب را واداشت که در تأیید مذاهب خویش وردشبهات منکران کتابها و رساله‌ها بنویسند .

در آن هنگامه‌یی که بین ارباب عقاید و مذاهب

درین دوره در گرفته بود، ناچار مزدیسنان و

مجوسان نیز فرصت یافتند تا درمباحثات شرکت کنند. شرکت در این مباحثات سبب شد که موبدان در باب اسلام و قرآن نیز به بحث و گفتگو

پردازند و در درستی یا نادرستی عقایدی که بیش از یک قرن پیش آیین زرتشت را خاضع و مقهور خویش کرده بود بجدل و نظر پدیدارند .

نمونه‌یی از اینگونه مناظرات را که بین زرتشتی‌ها و علماء مسلمان روی داد در کتابها می‌توان دید . از جمله نوشته‌اند که در حضرت

مأمون یکی از هیربدان مهین، با رضا (ع) مناظره کرد « رضا از وی

پرسید حجت تو در باب زرتشت که اورا پیغمبر می‌دانی چیست؟ هیربد

گفت زرتشت چیزی آورد که کس پیش از وی نیاورده بود و چیزها

بر ما روا ساخت که جز او کس روا نداشته بود . رضا گفت آیا این

چیزها را که از او می‌گویند نه از اخبار پیشینیان بشما رسیده است ؟

هیربد گفت همچنین است. رضا گفت اتمهای دیگر جهان نیز همینگونه‌اند

چه آنها نیز اخباری را که در باب پیغامبران خویش چون موسی و

عیسی و محمد دارند از گذشتگان دریافته‌اند . پس سبب چیست که شما

زرتشت را از راه اخبار گذشتگان می‌شناسید و پیغامبری او خستو

شده‌اید و دعوی دارید که آنچه او آورده است کس مانند آن نیاورده

است اما دعوی پیغامبران دیگر را که نیز اخبار آنها هم از راه گذشتگان

رسیده‌است باور نمی‌دارید؟ هیربد در جواب فروماند و از جای برفت^۱ نمونه

دیگر از اینگونه مناظره‌ها گفتگویی است که بین مأمون بـا يك تن ثنوی رفت. داستان این مناظره را بدینگونه آورده‌اند که : «بروزگار مأمون چنان بود که دستوری داده بود تا پیش او همه مذهب‌ها را مناظره کردند تا مردی بیامد متکلم، که این مذهب ثنوی داشت و بر این مذهب مناظره می‌کرد. مأمون بفرمود متکلمان و فقهای اسلام را جمع آوردند از جهت مناظره‌ء او، آن مرد چون در سخن آمد گفت عالمی بینم پر خیر و شر و نور و ظلمت و نیک و بد، هر آینه هر يك را از این اضداد باید که صانع دیگر باشد چه خرد واجب نکند که يك صانع نیکی کند و همو بدی کند. و مانند، این حجتها گفتن گرفت. از اهل مجلس بانگ برخاست که یا امیر المؤمنین با چنین کس مناظره جز با شمشیر نباید کرد. پس مأمون يك زمان خاموش بود، آنگاه از او پرسید که مذهب چیست؟ جواب داد که مذهب آنست که صـانع دواست یکی صـانع خیر و یکی شر و هر یکی را فعل و وضع او پیداست، آنکه خیر کند شر نکند و آنکه شر کند خیر نکند. مأمون گفت هر دو بافعال خود قادرند یا عاجز؟ جواب داد که هر دو بافعال خویش قادرند و صانع هرگز عاجز نباشد. مأمون گفت هیچ عاجزی بدیشان راه یابد؟ گفت نه و چگونه معبود عاجز بود. مأمون گفت الله کبر، صانع خیر خواهد که همه او باشد و صانع شر نباشد یا صانع شر خواهد که صانع خیر نباشد بخواست و مراد ایشان باشد یا نی؟ گفت نباشد و یکی را بر دیگری دست نیست. مأمون گفت پس عجز هر یکی ازین دو ظاهر گشت و عاجزی خدای را نشاید. آن ثنوی متحیر ماند، آنگاه فرمود تا او

را کشتند و همگان بر مأمون ثنا گفتند.^۱ نام این ثنوی در متن خبر نیامده است لیکن چون رفتاری که مأمون در پایان سخن با او کرده است با معامله‌یی که نسبت به مانویان می کرده است شباهت دارد بعضی از محققان این ثنوی را مانوی دانسته‌اند. حتی او را با یزدان بخت مانوی یکی شمرده‌اند،^۲ در صورتیکه مأمون یزدان بخت را نکشت و امان دار و کشته شدن این ثنوی نیز در پایان حکایت مجعول و نامناسب بنظر می‌آید و احتمال دارد که بکلی آفریده خیال نویسنده و زاده آرزو و تعصب او باشد اما مباحثه‌یی که بین این ثنوی با مأمون روی می‌دهد بر پایه عقاید زرتشتی است و در کتاب پهلوی نظیر دارد. پیداست که درینگونه مناظرات، آنچه بیشتر خاطر زرتشتیان ثنوی را نگران می‌داشته است مسأله خیر و شرست. نگرانی قوم از آن است که افعال شر را بخدا نسبت چگونه توان داد؟

در کتاب پهلوی «شکنند گمانیک و چار»^۳ که ظاهراً

غزارش گمان شکن اندکی بعد ازین تاریخ تألیف شده است، سخنانی

هست که نشان می‌دهد موبدان در این کار تا چه حد بحیرت و تردد بوده‌اند؟ این اندیشه که زشتی و گناه را بخدای خیر و نیکی بتوان نسبت داد برای خاطر آنها خود هیچ تصویر پذیر نبوده است آیا خدایی که نیکی‌ها و زیبایی‌های جهان را آفریده است زشتی‌ها و بدیها را نیز

۱- بیان‌الادیان چاپ عباس اقبال ص ۱۸

۲- عباس اقبال حواشی بیان‌الادیان، ص ۵۸

۳- این کتاب را West با نگلیسی (۱۸۸۵) و de Menasce بفرانسوی

(۱۹۴۵) ترجمه کرده‌اند. صادق هدایت نیز ترجمه‌یی بفارسی از آن دارد.

همو بجهان هدیه کرده است؟ اگر خدای جهان آفریدگار زشتی و بدی است ناچار خود نیز باید نادان و ناتوان و عاری از نیکی و رحمت باشد و اینها نقص است و خدایی که باید وجود کامل و کمال وجود باشد این چنین نقصی را چگونه می‌تواند برتابد^۱؟ در بحثی که بین ثنوی با مأمون روی داده است این اندیشه که در شکند گمانیک و چار اساس بحثی واقع شده است بی‌گمان یکی از مهم‌ترین دشواریهایی بوده است که مزدیسنان و ثنویان را در پذیرفتن آیین مسلمان‌نی گرفتارتردد می‌نموده است. می‌پرسیده‌اند که اگر خدا را، آنچنانکه مسلمانان می‌گویند نظیری و مانندی نیست او را غالب و قاهر خواندن چه روی دارد^۲؟ ازین گذشته، خدایی که یگانه و بی‌ضد و نظیر باشد نزد مزدیسنان تصورش آسان نبود. می‌گفتند چنین خدایی اگر خردمند و خرسندست برای چه بدی و زشتی را مجال ظهور می‌دهد و اگر خود نیکی را بر بدی رجحان می‌نهد سبب چیست که ناپاکان و بدکاران درین جهان برتری دارند^۳؟ اگر رحیم و رحمان است موجب چیست که نادانی و کوری و سنگدلی را بر مردم می‌گمارد^۴؟

بر اینگونه ایرادها، علماء اسلام مانند ابوالهذیل و نظام پاسخهای درست و دقیق می‌دادند که در کتابهای کلام آمده است. اما اینگونه ایرادها که در کتاب شکند گمانیک و چار بر علماء اسلام وارد آمده است

۱- شکند گمانیک و چار فصل ۱۱ بند ۱۶-۱۳

۲- همان کتاب، همان فصل، ۲۶-۲۰

۳- همانجا ۳۶-۳۰

۴- همانجا، ۴۴-۳۷

نموداری از مناظر اتی است که از آغاز دوره بحث و مناظره بین مزدیسنان و مسلمانان رواج داشته است. وسعت مشرب مأمون و سهل انگاری و مسامحه‌یی که در رفتار با مزدیسنان و سایر فرقه‌ها داشت، اندک اندک بآنها جرأت داد که بر مطالب قرآن نیز اعتراض کنند و آن سخنان را متناقض و متضاد بشمرند. نمونه اینگونه اعتراضات را در «شکند گمانیک و چار» می‌توان یافت و این اعتراضات را میتوان نمونه‌یی از نبردی دانست که ایرانیان در روشنی منطق و خرد با عربان و مسلمانان می‌کرده‌اند. یکجا درین کتاب چنین آمده است: «در کتاب آسمانی آنها، در باب کرفه^۱ و گناه این دعوی هست که متناقض می‌نماید. میگوید «کرفه و بزه هر دو ازمن است دیو و جادو نتوانند کس را زیان رسانند. هیچکس دین نپذیرد و نیکی نوزد جز آنکه خواست من باشد و هیچکس بکفر نگراید و به بدی در نیفتد الا که من خواسته باشم» در همان کتاب بسا که زبان بشکایت گشاید و بر آفریدگان نفرین نماید که چرا بدی خواهند و گناه کنند... این از خواست و کردار خود اوست و با اینهمه مردم را بسبب این گناهها و بدیها بشکنجه دوزخ و عقوبت تن و جان بیم می‌دهد. جای دیگر می‌گوید که «من خود، مردم را بگمراهی می‌کشانم چه اگر بخواهم توانم آنکه آنانرا براه راست آورم اما خواستار آنم که اینان بدوزخ روند» و باز به دیگر جای گوید که «مردم خود عامل بزه و کننده گناه باشند»...^۲ اینها نمونه‌یی است از آنچه مزدیسنان، در مبارزه با علماء اسلام و جهت اثبات برتری

۱- کرفه یعنی ثواب

۲- شکند گمانیک، فصل ۱ بند ۲۶۵-۲۶۴

آیین خویش می گفتند. لیکن، زبان متکلمان اسلام نیز مانند شمیر غازیان آنها در رفع ورد این شبهه‌ها و ایرادها توفیق و پیروزی یافت و تمام این گفتگوها را پایان داد. اما این سخنان، نشان می‌دهد که موبدان و هیربدان زرتشتی حتی در بحبوحه قدرت و عظمت اسلام هر وقت مجال سخن می‌یافته‌اند با آن بمبارزه برمی‌خاسته‌اند و در رد آن احتجاج می‌کرده‌اند و این احتجاجات، اگر خود پایه درستی ندارد اما حکایت از نبردی می‌کند که در روشنی دانش و خرد بین ایرانیان و تازیان درگیر بوده است. اما مناظره علماء زرتشتی فقط بی‌جا متکلمان مسلمان منحصر نبوده است با جهودان و ترسایان و مانویان و حتی با دهریان نیز گفتگوها داشته‌اند. نمونه‌یی از این مناظره‌ها را نیز در کتاب «شکند گمانیک و چار» می‌توان یافت. از اینها برمی‌آید که مجوس در دوره اسلام نیز، از اهتمام در نشر عقاید خویش غافل نبودند و درین کار نیز شوری و علاقه‌یی داشته‌اند.

از آنجمله مناظره‌یی که بین آذر فرنبغ موبد
بزرگ زرتشتی با گجسنگ ابالیس زندق که از
مانویه یا دهریه بوده است حکایت از آزادی آنها در نشر عقاید خویش، در
عهد مأمون می‌کند. رساله کوچکی درین باب بزبان پهلوی باقی است
که داستان این مناظره را دارد^۱ درین رساله ابالیس که از آیین زرتشت
بازگشته است در حضرت مأمون با آذر فرنبغ موبد زرتشتی مناظره

۱- متن و ترجمه رساله را بارتلمی بفرانسوی (۱۸۸۷) و هومی‌چاچا بانکلیسی (۱۹۳۶) منتشر کرده است. صادق هدایت هم ترجمه‌یی از آن دارد (۱۳۱۶ شمسی)

میکنند و هفت ایراد بر سبیل سؤال طرح میکنند . اما پاسخهایی که آذر فر نبغ می دهد بقدری جالب و درخشان است که مأمون و مجلسیانش بر تری و پیروزی موبد را تصدیق می کنند و ابایش شرم زده و شکسته از حضرت مأمون خارج می شود .

از بازماندگان فرقه های دینی دوران ساسانی ، پیروان مزدک منقورتر و وحشتناک تر از سایر فرقه ها بشمار آمده اند . با اینهمه آنها نیز از اواخر عهد مأمون مجال خود نمایی یافتند و با مسلمانان به پیکار برخاستند . این قوم با نام خرمی و خرمدینی در دوره مأمون و معتصم قیام کردند و داستان آنها در سرگذشت بابک و مازیار آمده است این طایفه کمتر از سایر فرقه های مجوس مجال بحث و احتجاج با مسلمانان را داشته اند و نبردی که برای پیروزی آیین خویش می کرده اند یکسره در میدانهای جنگ بوده است . با اینهمه در کتابهایی که در علم کلام و ملل و نحل نوشته شده است مبادی عقاید آنها مذکورست اما چنین برمی آید که چون مسلمانان آنها را اهل کتاب نمی شمردند ، با آنها مجال بحث و گفتگو نمی داده اند . ازین رو ، نمی توان دانست که در تبلیغ عقاید خویش چه حجت هایی بکار میبرده اند و در روشنی دانش و خرد چگونه با علمای اسلام نبرد می توانسته اند کرد ؟

در گیر و دار این مشاجرات ، که در زمینه عقاید

شعوبیان

و آراء دینی ، بین صاحب نظران در گرفته بود ،

مسأله دیگری نیز در بین مسلمانان ، مطرح بود : آیا عربان ، که ایران و دیگر کشورهای جهان را با اسلام در آورده اند ، و بر بسیاری از اقوام جهان پیروزی یافته اند ، بر دیگر اقوام جهان برتری دارند ؟ البته

عربان خود درین باب شك نداشتند . گذشتهٔ روزگار خویش را آگنده از فخر و شرف و آزادی و بزرگواری می‌دیدند . بدلاوری و جوانمردی و مهمان نوازی و سخن‌وری خویش بسی می‌نازیدند . از بابت سعی و مجاهدتی نیز که در کار نشر اسلام کرده بودند خویشتن را بر دیگر مسلمانان صاحب‌حقی می‌شمردند . بدان سبب نیز که پیغامبر از عرب برخاسته بود ، و قرآن هم بزبان عرب بود گمان می‌کردند ، عرب را بر همهٔ اقوام جهان برتری است . و در ایران ، به روزگار امویان چندان این برتری را که مدعی بودند به‌رخها کشیدند که مایهٔ رنج و ملال گشت . از این رو اندك اندك ، این اندیشه در خاطر مسلمانان پدید آمد که این دعوی عربان ، و این رفتار تحقیر آمیزی که نسبت بدیگر مسلمانان غیر عرب دارند ، با آیین قرآن سازگار نیست . مگر نه در قرآن برادری و برابری همهٔ مسلمانان بصراحت ذکر شده بود ؟ قرآن ، بصراحت می‌گفت که « ای مردم ، ما همهٔ شما را از مردی وزنی آفریدیم و شعبه‌ها و قبیله‌ها کردیم تا یکدیگر را (بدان) بشناسید . » و تأکید می‌کرد که « گرامی‌تر شما در نزد خداوند آنکس است که پرهیز گارتر باشد » و پیغمبر نیز گفته بود : « عربی را بر عجمی هیچ برتری نیست الا پرهیز گاری » . درینصوت ، آن دعویها و خود ستایی‌ها که عربان می‌کردند ناروا بود و اساس درست نداشت . از این رو بسی از مسلمانان طاقت آن خواریه‌ها نیاوردند و آن دعویها را آشکارا رد و انکار کردند . گفتند عرب را بر دیگر اقوام جهان هیچ مزیت نیست . مردم همه از یک گوهرند و در نژاد و تبار هیچ

بر یکدیگر امتیاز ندارند ، مزیتی اگر هست ، بین امتهای و قبیلها نیست بین افرادست و آن نیز جز از حیث تقوی و پرهیزگاری نتواند بود . نیک و بد و پست و بلند ، در بین هر قوم و طایفه هست اما در بین هر قوم و هر طایفه نیک ، نیک است و بد ، بدست . آنکس را که خود پست و فرومایه است از انتساب به بزرگان قوم خویش فخر و شرف نمی افزاید و آنکس را که نیز خود بلند همت و والا گهرست از انتساب به فرومایگان قبیلۀ خویش قدر و شرف نمی کاهد . وقتی اهل عراق همه خود را بکسری و قباد منسوب می کردند شاعری از شعوبیان بطنز می پرسید پس نبطی ها کجا رفته اند؟ *

کسانی که برتری اعراب را رد می کردند اهل تسویه بودند، و چنین دعویها را بزیان مسلمانی می شمردند . اما اعراب ، خاصه جاهلان و خود ستایان آنها ، که گفتار این اهل تسویه را نمی پذیرفتند دچار سرزنشهای سخت تر شدند. کسانی که ، بنام شعوبی اختصاص یافتند ، سخنان اهل تسویه را دستاویز کردند و اندک اندک بتحقیر و سرزنش عربان پرداختند . گفتند و حجت آوردند ، که عرب را نه همان هیچ مزیت بر دیگر اقوام نیست بلکه خود از هر مزیتی عاری است . هرگز نه دولتی داشته است نه قدرتی نه صنعت و هنری بجهان هدیه کرده است نه دانش و حکمتی . جز غارتگری و مردم کشی هنری نداشته است و از فقر و بدبختی اولاد خود را می کشته است . اما قرآن و آیین اسلام ، که عرب بدانها می نازد و بر دیگر مسلمانان فخر می فروشد ، خود هیچ اختصاص بعرب ندارند . وانگاه ، قرآن و آیین مسلمانی

خود از این دعوپهای ناروا و تعصب آمیز بیزارند و آنرا زشت و ناروا شمرده اند .

نام شعوبی ، که بر این فرقه مخالف عرب ، وهم بر کسانی که اهل تسویه بوده اند اطلاق شده است ، از آن روست که این دو فرقه معتقد بوده اند که قبایل عرب را ، باشعوب غیر عرب هیچ تفاوت نیست و آن دعوپها که عرب در برتری خویش دارند بی جا و نارواست^۱ مشاجره بین اعراب با این شعوبی ها اندك اندك سخت بالا گرفت چندانکه از هر فرقه سخنوران بر خاستند و یکدیگر را هجوها و سرزنشها کردند . و مخالفان عرب ، خاصه مجوس و زنادقه ، بازار این هنگامه را گرمتر کردند ، و در هجو و قدح عرب ، بیش از آنچه حق و سزا بود ، افراط پیشه گرفتند و کار را بجایی رسانیدند که اندك اندك نه همان قوم عرب ، بلکه هر چیز دیگر را نیز از زبان و آیین و اعتقاد که منسوب بعرب بود ، تحقیر کردند و مخالفت با دعوپهای عرب را بهانه کردند تا با دعوپهای قرآن و اسلام نیز مخالفت کنند و درین مشاجره از حد اعتدال بکلی خارج شوند .

این شعوبیها تنها در ایران نبوده اند در سایر بلاد مسلمانیه هم هر جا

۱- برای اطلاعات بیشتر در باب شعوبیه ر.ک ، ضحی الاسلام . تألیف مرحوم احمد امین که بوسیله آقای عباس خلیلی بنام پرتو اسلام بفارسی ترجمه شده است . نیز بسلسله مقالات آقای جلال همائی در مجله مهر سال دوم که عمده مطالب آن نقل از همین کتاب صخی الاسلام است مراجعه شود . همچنین ر.ک ، دائرة المعارف اسلام ج ۴ ص ۴۱۰ و همچنین مراجعه شود به تحقیقات گلذیهر در این باره در کتاب ،

که مردم از خود ستاییهای عربان بستوه بودند؛ شعوبیها نیز پدید میآمدند و با اعراب مشاجره می‌کردند. اما در ایران، از هر دستی مردم در بین این فرقه بودند، که همه در قدح وطن بر عرب همدستان بودند. با اینهمه بیشتر این شعوبیان، در ایران از آن کسانی بودند که از اعراب خواری و بیداد دیده بودند.

می‌توان گفت کشاورزان و روستاییان، خاصه در نقاط دور افتاده ایران بیش از دیگران دستخوش جور و بیداد تازیان بودند. مالکان و اقطاع داران از یک سو بر آنان ستم می‌کردند، باج گیران و کار گزاران از سوی دیگر مال و خواسته آنها را بغارت می‌بردند. از این جهت بود که آنها، بیش از سایر طبقات با عقاید و افکار شعوبی آشنا شدند. نوشته‌اند که «در میان شعوبیان، آنها که بیشتر بدخواه عربانند و بیشتر بآنان کینه می‌ورزند، او باش نبطی و برزگران و روستاییان ایرانی می‌باشند لیکن بزرگان و اشراف ایرانی که دارای مقام ارجمندند دین را شناخته‌اند و شرف را عبارت از نسب خود می‌دانند»^۱

این گفته ابن قتیبه، با آنکه از رنگ غرض خالی نیست جالب و مهم است. در هوقعی که قوم مهاجم بر کشوری استیلا می‌جوید اشراف و بزرگان آن کشور همیشه زودتر از سایر طبقات با مهاجمان و دشمنان دوستی می‌یابند. جاه و حشمت پر بهایی که دارند غالباً آنانرا و امیدارد که برای حفظ آبرو و اعتبار خویش با دشمنان فاتح و قاهر خویش بیامیزند و تأثیر و نفوذ آنها را بپذیرند. ازین رو در پس هر فاجعه‌یی که برای يك مملکت روی داده است، طبقه اشراف زودتر از سایر

مردم رسوم و آداب قومی و ملی خویش را ازدست داده‌اند و حتی راه و رسم بیگانه را بمنزله يك «جاه و اعتبار» تازه ، پذیرفته‌اند .

در ایران نیز، دهقانان و بزرگ‌زادگان اندك‌اندك توانستند جای خود را در حکومت عربی باز یابند، ازین رو جز در مواردی که کسب جاه و نام را در نظر داشتند، در نهضت‌های ضد عرب کمتر شرکت می‌جستند . اما روستاییان و کشاورزان که دستخوش ظلم و تحقیر فاتحان بودند و نمیتوانستند با آنها همراه و همداستان باشند همواره برای مقاومت در برابر زورگویان و ستیزه‌جویان عرب بهانه می‌جستند.

بدین سبب بود، که مبادی و اقوال شعوبیان نزد روستاییان و کشاورزان ستم رسیده نفوذ و رواج بسیار یافت. داستان شعوبیان در تاریخ ، جالب و خواندنی است. عقیده آنها در كوچك شماری اعراب از حس نفرت و انتقام سرچشمه می‌گرفت. آنها نه همان عرب را بر عجم برتری نمی‌نهادند بلکه آنان را از همه اقوام جهان پست‌تر و فرومایه‌تر می‌دانستند.

این نداد در دوران حکومت اموی که اعراب قدرت و سیادت تمام داشتند ضعیف و نارسا بود، لیکن در دوره عباسیان اندك اندك شدت و نیرو گرفت. در زمان هشام بن عبدالملك وقتی اسماعیل بن یسار به نژاد ایرانی خویش افتخار کرد بسختی مجازات دید. گویند وی در حضور این خلیفه اموی شعری خواند و در طی آن عظمت نژاد و تبار ایرانیان را ستود و گفت « کیست که مانند خسرو و شاپور و هرمزان در خور فخر و تعظیم باشد؟ » وقتی هشام اشعار وی بشنید، بر آشفت و پر خاش آغـاز کرد که بر من فخر می‌فروشی و در برابر من خویشتن و قوم خویشتن را

می ستایی!» پس بفرمود تا او را بزدند و در بر کاهی افکندند^۱
 دردوره اموی، آراء و سخنان شعوبیان، با چنین شدتی طرد می-
 شد اما در روزگار عباسیان، کسانی مانند بشار بن برد آشکارا عرب را
 می نکوهیدند و ایرانیان را می ستودند، بعضی از آنها حتی آشکارا خلفا
 را، که بنی هاشم بودند طرد می کردند و می گفتند بیاید و پیش از آن
 که پشیمان شوید خویشتن را خلع کنید. پس بسرزمین خویش در
 حجاز باز گردید و بخوردن سوسمار و چرانیدن گوسپند پردازید^۲...
 با آنکه، آثار شعوبیه را تعصب دوستداران عرب، یکسره عرضه
 نابودی و تباهی کرده است. ولیکن، از آنچه در مطاوی کتب مخالفان
 آنها نقل شده است بخوبی می توان حقیقت دعاوی و مایه سخنان
 شعوبیان را دریافت. نفرت از عرب، اندک اندک، چنانکه جاحظ گفت
 بنفرت از هر آنچه بعرب تعلق داشت منتهی گشت^۳ و شعوبیان رفته رفته
 سخن اهل تسویه را بهانه‌ی جهت ترویج و اشاعه ثنویت و زندقه کردند
 دردوره مأمون و معتصم توسعه نفوذ و قدرت ایرانیها و ترکان،
 عربان را یکسره ضعیف و زبون کرده بود. داستان برتری-زادی

۱- برای تفصیل این داستان رجوع شود به: آغانی ج ۴ ص ۱۲۵ و این حکایت
 از آنجا در ضحی الاسلام هم نقل شده است، رک. ج ۱ ص ۳۰ - ۲۹ که شعر
 اسماعیل بن یسار در آنجا ذکر شده است و در طی آن ابیات آمده است:

من مثل کسری و سا بور الجنود ما والهرمزان لفخر اولت عظیم

۲- اشاره است بمتو کلی که گوید:

فقل لبنی هاشم اجمعین هلموا الی الخلع قبل الندم
 فعودوا الی ارضکم بالحجاز لاکل الضباب ورعی الغنم

رک: صخی الاسلام ج ۱ ص ۶۵

۱- الحیوان، ج ۷ ص ۶۸

عرب دیگر افسانه‌یی بیش نبود. خلفا خود از جانب مادر عرب بودند. وزراء بیشتر از میان ایرانیان انتخاب می‌شدند. سرداران و سپهسالاران خلیفه بیشتر ترک و ایرانی بودند. ازین رو نشر سخنان شعوبیه دیگر با مانع برخورد نمی‌کرد و بدینگونه، در گیر و دار مشاجرات و مجادلات مذهبی و کلامی که در آن روز گاران بین فرقه‌های مسلمانان و دیگر مذاهب در گرفته بود سخنان شعوبیان نیز چون مذهب و آیین تازه‌یی روی نمود و مخالفان و هواخواهان یافت. در هر حال، از روزگار مأمون اندک‌اندک شعوبیان در درگاه خلافت قدزی و شأنی یافتند. چنانکه، در بیت الحکمه مأمون، برخی از آنها مقام و منصبی داشتند.

۱۰

پایان یک شب

در سالهایی که بغداد شاهد کشتن و بدار آویختن
بابک و مازیار و افشین بود، دو قرن سکوت و
سایای آخر
مبارزه ایرانیان پایان می‌رسید. از سقوط نهاوند تا کشته شدن بابک
دو است سال می‌گذشت. این مدت برای ایرانیان مثل يك شب رؤیاخیز
گذشته بود؛ شب تاریک هولناکی که جز غریو طوفانها و زلزله جغدها
هیچ چیز سکوت رؤیا انگیز آنرا درهم نشکسته بود. در سکوت هیچان
انگیز این دو قرن ظلمت خیز، بین نیروی ایرانی و عرب کشمکش
عظیمی درگیر بود. در صحنه رقابت‌های نظامی و سیاسی دو حریف
کینه جو پنجه درهم افکنده بودند و هر کدام می‌کوشید دیگری را،
بخاک افکند. تاریخ این دو قرن، ماجرای زور آزمایی دو قوم ایرانی و
تازی بود. در طی این زور آزمایی، عرب بارها بزمین خورده بود اما درین
سالهایی که بغداد کشتن و بدار آویختن بابک و مازیار را جشن می‌گرفت
دیگر میدان را برای حریف یکسره خالی کرده بود.
در پایان دو قرن عرب دیگر فاتح ایران نبود. سیادت و قدرتی
که جرأت میکرد، در روزگار بنی‌امیه، برای خود ادعا کند درین
روزها یکسره از یاد او رفته بود. در دربار خلافت نفوذ و قدرت او

دیگر نمی‌توانست با نفوذ و قدرت ایرانیان معارضه کند. تسلط فرهنگ و تمدن ایرانی، خلیفه تازی را یکسره مقهور و مغلوب خویش کرده بود. اشراف و امراء ایرانی، یعنی آنها که در دوره ساسانیان بقول مورخان اسلام «صاحب بیوتات» خوانده میشدند، در پایان دو قرن سکوت و تحمل آنچه را در سقوط مداین و نهاوند از دست داده بودند، دوباره بدست آوردند. حکومت‌های محلی غالباً در دست آنها بود و با پرداخت رشوه و خراج اجازه می‌یافتند که رعایای زبون و بی‌پناه را بنام دین مثل شترماده بدوشند. در دربار خلافت، عربان کنار کشیده بودند و بندگان ترك که تازه بروی کار آمده بودند، باقتضای خوی بندگی، دوستی و پشتیبانی خویش را بهر که خریدار بود می‌فروختند.

خلیفه که از توسعه سلطه و نفوذ ایرانیان بیم

نفوذ ترکان

داشت، چون حمایت و دوستی عرب را از دست

داده بود سعی می‌کرد، نیروی ترکان را تکیه گاه خویش سازد. برای راضی نگه داشتن ترکان نیز لازم بود که دست آنها را بر مال و جان مردم باز گذارد. لازم بود که با بذل جوایز و صرف اموال این بندگان نرسیده را راضی و مطیع نگهدارد.

نتیجه این وضع را بخوبی می‌توان تصور کرد: شیوع فساد و رشوه و رواج ظلم و ناامنی در چنین حال اجتناب ناپذیر خواهد بود. در بغداد اندک اندک کار چنان شد که هیچکس بر جان و مال خویش ایمنی نداشت. ترکان مردم را هزار گونه آزار می‌رساندند و خلیفه نمی‌توانست آنها را از این کارها منع نماید.

از اواخر دوره معتصم دربار خلافت یکسره بدست ترکان افتاده بود

با اینهمه تا معتصم زنده بود، ترکان چون درم خریدگان او بودند از او فرمان-
برداری می کردند اما پس از او دیگر از هیچ خلیفه اطاعت نمی کردند.* آنها
در بغداد بر خلیفه چیره بودند و در شهرها بر مردم ظلم و بیداد می کردند. با ظلم
و خدعه اموال مردم را می ستاندند و کسی یارای تظلم نداشت بازور و فشار
بناموس خلق خدا تجاوز می کردند و کسی نمیتوانست در مقابل آنها مقاومت
کند. حکایت مردی که پانصد دینار، بامیری در بغداد وام داد، در سیاست نامه
آمده است^۱. این حکایت نمونه‌ی از وقایع و اتفاقات زندگی عادی آنروز
مردم بغداد است که ترکان بر جان و مالشان تسلط نامحدود یافته بودند.

در بغداد وضع چنین بود، اما در ولایات از اینهم
بدتر می گذشت. عمال خلفا، خواه ترك و خواه

ستمکاری عمال

عرب، سخت بجان مردم افتاده بودند. اینان برای انباشتن کیسه خویش
از هیچگونه بیداد و ستم دریغ نداشتند. نمونه‌ی از این مظالم و فجایع
عمال خلیفه را در حکایت ذیل میتوان یافت: «... در عهد معتصم دبیری بود
بیکار و پیوسته قصه نوشتی و بدسررای معتصم رفتی و چون معتصم بر نشستی او
قصه عرضه کردی و مضمون قصه آن بود که مردی کاتب کافی جلدم اگر مرا
امیر المؤمنین شغلی فرماید خدمت پسندیده بجای آرم و خزانه را توفیر
انگیزم و خود را نانی حاصل کنم. معتصم از ابرام آن ملول شد بفرمود
نواب دیوان را که او را شغلی که زیادت رونقی نداشته باشد بفرمایند.
گفتند مسجد جامع بصره را فرش می باید چه بوقت باران صحن مسجد
گل می شود. مثالی نوشتند تا او برود و آن شغل را تعهد نماید. مثال
بستد و قدم در راه نهاد در راه سنگی جزع ملون لطیف یافت آنرا با خود

ببرد و چون بدر بصره رسید غلامی پیش فرستاد تا او را استقبال کردند او جمله متفکر بود و ندانست تا بجهت کدام مهم آمده است. مثال عرض داد که مسجد را فرش میباید انداخت، گفتند فرمانبریم لیکن چندان مهم نبود که بجهت آن مثال معتصم میبایست آورد. دبیر آنسنگ جزع را از آستین بیرون آورده و گفت فرمان بر آن جمله است که تمامت فرش مسجد ازین سنگ باشد. جمله متحیر شدند و گفتند اینچنین سنگ از کجا حاصل توان کرد؟ و او در آن مباحث مینمود تا مالی خطیر بر خود گرفتند و او ایشانرا اجازت داد که بهر سنگ که موجود بود فرش اندازند. دبیر آن بستد و بخدمت معتصم آورد معتصم سؤال کرد که این چه مال است گفت این توفیر شغل فرش مسجد بصره کردن است که مرا فرموده بودند. معتصم گفت مردی که از شغلی که هیچ رونق نداشت چندین مال حاصل کرد او مستحق همه قسم اعمال خطیر باشد پس بفرمود تا او را در عداد کتاب دیوان آوردند و اسباب وی منتظم شد^۱. وقتی خلیفه این اجحافها را با جاه و مقام پادشاه میداد پیدا است که عمال برای جلب رضای او در ولایات چه آتشی بر میافروختند.

بدینگونه عاملان، برای آنکه خزانه سلطانرا توفیری حاصل آید و خویشان از آن میان نیز بهره‌ی ببرند در حق رعایا از هیچگونه ستم و بیدادی دریغ نمیورزیدند. این عاملان غالباً عمل خود را بر شوت بدست میآوردند.

وزیر هیچ عاملی را بعمل «نمیگماشت» جز آنکه از پیش مالی از او بر شوت بستاند و این رشوه را «مرافق الوزراء» میخواندند.

نمونه‌یی ازین رشوه خواریه‌ها رادر احوال خاقانی ، وزیر مقتدر خلیفه عباسی میتوان خواند : می نویسند که « او عزل و تولیت بسیار کردی تا حدیکه گویند يك روز نظارت کوفه بنوزه کس تفویض کرد و از هر کس رشوتی بستد و هر که کارش تمام میشد در حال روی بکوفه می آورد . در راه این جماعت همه بهم رسیدند گفتند چگونه کنیم ؟ یکی گفت انصاف اقتضای آن میکند که آنکس بکوفه رود که وزیر را بعد از ماعمه دیده باشد و مثال نظارت گرفته . بر این اتفاق کردند و هیچکس باز گشتند و آن يك کس بکوفه شد . خاقانی چون آنجماعت را بدید از ایشان خجل شد و هر يك را کاری فرمود . »
وقتی در دوره مقتدر که قدرت و نفوذ خلفا بر اثر محدود شدن قلمرو حکومت بسیار کاستی پذیرفته بود و وزیر برای شغل نظارت کوفه بدینگونه رشوه میستاند پیداست که در دوران رشید و مأمون و معتصم وزرا تا چه حد می توانسته اند افراط کنند .

هنگامیکه عاملی یا ناظری از عهده و جوهری که بعنوان «مرافق» می بایست به وزیر تقدیم کند ، بر نمیآمد قسمتی از آنرا بنقدم پیرداخت و باقی را ضمان می کرد که طی مدتی معین یا نامعین بپردازد . غالباً خلفا نیز از این امر واقف بودند و آنرا کار ناپسند و ظالمانه‌یی نمیدانستند .

عاملی که شغل و مقام خویش را بدینگونه بدست
فصل: حکومت
می آورد ، اموال مردم را نصب می کرد و باکی

نداشت ، جزیه و باج و خراج را هر مقدار که میخواست و از هر که هوس می کرد میگرفت . در برابر طمع ورزی و هوسبازی از هیچ مانعی وجود

نداشت . داستان معن زائده در سیستان مؤید این دعوی است .
 معن بن زائده در زمان منصور بحکومت سیستان رفت . او که
 در تاریخ بسخا و کرم شهره گشته است - ولابد برای بدست آوردن
 چنین حسن شهرتی لازم بوده است ثروت و مکننت بی شماری در اختیار
 داشته باشد - در سیستان و بست باخذ و غصب و مصادرهٔ اموال مردم دست
 زد و ستمها و ناروایی های بسیار روا داشت . مؤلف تاریخ سیستان
 می نویسد که عبیدالله بن علانامه یی بشکایت نزد خلیفه فرستاد اما نامه
 را براه اندر بگرفتند و سوی معن آوردند و عبیدالله بن علا را بخواندو
 از آن حال باز پرسید. انکار کرد ، سرش را فرمود تا برهنه کردند و
 چهار صد تازیانه بزد او را و آن گروه را که با او در آن کاریار بودند
 فرمود که گردن بز نید تا خویشتن را باز خریدند و مالی عظیم از ایشان
 بستد و چهل مرد را بگرفت از آن خوارج و بند بر نهاد و به بست
 فرستاد که کارشان فرمایند و تا مرا آنجا سرای بنا کنند و فرمود برایشان
 در کار کردن شتاب کنید و هر جای که تمام شدی نامه کردی که جای
 دیگر نیز چنین و چنان بکنید ^۱ .

در قبال این تجاوزها و تعدیهای بارز مردم ستم دیده غالباً هیچ
 راه گریزی نداشتند . وزیر هم درین مورد از عامل پای کمی نداشت
 و خلیفه خود از هر دو آنها رشوه میگرفت درینصورت تظلم و شکایت
 کمتر بجایی میرسید . حکایتی که در ذیل از آغانی نقل می شود نشان -
 می دهد که در آن روزگار مردم تا چه پایه مقهور جور و هوس و طمع

حکام ووزرا بوده اند وغالباً نیز جز تحمل چار دینی نداشته اند.
 مینویسند که محمد بن عبدالملک زیات وزیر معتمد روزی به مظالم
 نشسته بود وقتی مجلس تمام شد مردی را دید که همچنان نشسته است.
 پرسید که آیا حاجتی داری؟ گفت آری ستم رسیده ام داد من بستان.
 وزیر سؤال کرد که بر تو که ستم کرد؟ گفت تو و تا کنون از بیم و
 شکوه و زبان آوریت نتوانسته ام بر تو راه یابم. گفت در چه باب بر تو
 ستم کرده ام؟ پاسخ داد فلان ضیعه مرا و کیل تو بغصب بستند و چون
 هنگام ادای خراج فراز آمد خراج آنرا من خود پرداختم تا آن
 ملك بنام تو در دیوان ثبت نشود و مالکیت من از میان نرود. و کیل
 تو هر سال غله آن ملك میبرد و من همه ساله خراج آنرا میپردازم.
 و کس از اینگونه ستم بیاد ندارد. ابن زیات وزیر گفت این دعوی
 را شهود و بینه و چیزهای دیگر باید. مرد گفت اگر وزیر بر من
 خشم نراند سخنی بگویم. گفت بگوی گفت بینه در این دعوی همان
 شهود است و چون شهود شهادت خویش بگفتند دیگر بچیزی حاجت
 نیست. اینک گفتمی «چیزهای دیگر باید» چه معنی دارد؟»

بدینگونه ظلم و رشوه منبع عایدی مهمی برای

وزراء
 عاملان و وزیران بود و چون خلفا خود ازین

امر واقف بودند هر زمان که پول حاجت پیدا میکردند بمصادرۀ اموال
 آنان دست میزدند. وزیری که پس از یکدو سال معزول میگشت
 گذشته از ضیاع و عقار بسیار هزاران هزار دینار زر نقد داشت و این
 ثروت را غالباً از راه رشوه و غصب و مصادره و مرافق بدست می آورد.

با اینحال زندگی اکثر وزیران به پریشانی می انجامید . خلیفه اموال آنان را می گرفت و اینکار را «استصفاء» مینامید . بسیاری از خلفا وزیران خود را که مورد خشم و سخط واقع گشته بودند استصفاء می کردند و اموال خود و کسانشان را مصادره می نمودند . مصادره و استصفاء بتدریج در بین سایر رجال حکومت هم رواج یافت و تقریباً مهمترین منبع کسب مال گردید . اما ملان مال رعایا را استصفاء میکردند وزیران اموال عمال را بمصادره میبردند و خلفاء همین معامله را نسبت بوزراء روامیداشتند . کار بجایی رسید که در دستگاه حکومت اداری جداگانه نیز بنام «دیوان استصفاء» تأسیس گردید . ابن فرات وزیر مقتدر گفته است که ده هزار دینار از مال من بخرانه سلطان رفت و حساب کردم که همین میزان نیز از حسین بن عبدالله جوهری گرفته بودم . در واقع ، وزیر یا عامل ولایت ، درین میان چیزی زیان نمی کرد . آنچه را خلیفه از او میگرفت او نیز بزور از دیگران گرفته بود و پس از چندی نیز که بسرشغل میرفت باز میتوانست از مردم بستاند .

وقتی وزیری را استصفا میکردند و مالی را که او مطالبه مینمودند از عهده ادای آن بر نمی آمد او را دوباره بسرشغل سابق میبردند تا بحشمت و جاه سابق بتواند دوباره از اموال مردم ، باقیمانده «قرض!» خود را بدستگاه خلیفه پردازد...

ثروت خلیفه که چندان شکوه و درخشندگی بافسانه های «زارو یکشب» داده بود ، از راه تاراج و ستم فراهم می آمد . همه جات تاراج بود . خلفا وزرا را تاراج میکردند و وزرا عمال را مصادره مینمودند . عمال نیز مال

وجان مردم را بمثابة خوان یغماعرضه دستبرد خویش کرده بودند. این رفتار عمال خلفا که در ولایات، بیشتر همراه باخشونت و قساوت بود، غالباً موجب طغیانها و نارضایی هامیگشت. عبث نیست که در سراسر تاریخ خلفا شورشها و قیامهای خونین رخ می داد و فرقه‌ها و دسته‌های دینی و سیاسی پدید می‌آمد. و اینهمه از جور و بیداد عاملان ظالم و امراء و وزراء ناخدا ترس بود، که غالباً دزدی بی تیر و کمان می‌کردند. و ثروت و جلال بی مانند آنها-ایکسره از همین دزدی بی تیر و کمان فراز می‌آمد.

در واقع ثروت و مکت و وزیران و امیران در این

روز گاران غالباً بی حساب و افسانه آمیز جلوه

ثروت وزراء

می‌کند. قصه‌هایی که کتابها درین باره نقل کرده اند این دعوی را تأیید می‌نماید. داستان تزویج مأمون بـادختر وزیر خود حسن بن سهل را مورخان نوشته اند.

از جمله تکلفاتی که درین عروسی بوسیله وزیر بانجام رسید، یکی

آن بود که «چون مأمون بمیان سرای رسید طبقی پر کرده بود. از

موم بهیأت مروارید گرد، هر یکی چون فندقی در هر یکی پاره‌یی کاغذ

نام دیهی براونبسته، در پای مأمون ریخت و از مردم مأمون هر که از

آن موم بیافت قبالة آن دیه بدو فرستاد» و این حکایت هر چند از مبالغه

خالی نیست، وضع ثروت و مکت عجیب وزرا را در آن روزگار

نشان میدهد.

در همان ایام یکی از بزرگان طبرستان، بهنگام خلافت مأمون

بمکه رفت « هر روز بیادیه منادی فرمودندی که حی علی غداء الامیر، معروف و مجهول بخوان او نشستندی مأمون بفرمود تا بیغداد او را تره وهیزم نفروشند. کاغذ بخردند و بعوض هیزم می سوختند و حریر سبز، پاره کرده بجای تره بر خوان مینهادند» .

این همه ثروت و مکنّت نزد وزراء و امراء از کجا جمع میشد؟ بدون شك منبع عمده این عواید رشوه خواری و غارتگری بود. زیرا وزراء و امراء منصب و مقام خود را با پول میخریدند. یعقوب بن داود وزیر مهدی صدهزار دینار بر بیع حاجب داد تا او را بدین مقام رسانید^۲ بسیاری نیز برای حفظ مقام خویش بهر گونه پستی، تن در می دادند. زیرا که، ازین مناصب و مقامات ثروت های هنگفت فراچنگ می آوردند. گذشته از وزیران و امیران که با «استصفاء» و

خراج و جزیه «مصادره» و «رشودستانی» ثروت و مکنّت بچنگ می آوردند، عاملان خراج و جزیه نیز از راه جبایت این اموال، جنایت بسیار بر خلق روا میداشتند. اما این جزیه و خراج چه بود؟ درین باب جای آنست که اینجا سخنی گفته آید .

خراج مالیات ارضی بود که از اهل ذمه گرفته میشد در مقابل جزیه که مالیات سرانه بود. در آغاز فتح اسلام، کسانی از اهل کتاب که بآیین خویش باقی ماندند و در ذمه مسلمانان درآمدند زمین هایی که داشتند همچنان در تصرف آنها باقی ماند اما از آنها پاره یی از محصول را بعنوان خراج می گرفتند. گذشته از خراج، در هر سال نیز

۱- تاریخ طبرستان ج ۱ ص ۱۲۲

۲- تجارب السلف ص ۱۲۶

مبلغی بعنوان جزیه از این ذمی‌ها می‌گرفتند. جزیه، از مردان بالغ و تندست گرفته میشد و زنان و کودکان و بینوایان از پرداخت آن معاف بودند. این جزیه، که از آنها گرفته میشد آنرا در ذمهٔ اسلام قرار میداد و مال و جانشان از تعرض مصون بود. از این ذمی‌ها، اگر کسی از پرداخت جزیه خودداری میکرد جایز نبود که آنرا به شکنجه از او بستانند. تنها وسیله‌ی که برای الزام وی به تأدیة جزیه جایز شمرده میشد، آن بود که او را بزندان بپندازند. در ستاندن خراج نیز، شکنجه و تعذیب مؤدیان را ناروا شمرده بودند.^۱

با اینهمه، عاملان خراج در اخذ و جبايت این اموال، هرگز از آزار و شکنجهٔ مردم دریغ نمی‌کردند و اهل ذمه که بارسنگین جزیه و خراج بردوش آنان بود، ازین رهگذر جفای بسیار کشیدند.

در حقیقت این اهل ذمه، هر چند در کنف حمایت

مسلمانان بشمار می‌آمدند. اما غالباً در کار آنها هیچ

اهل ذمه

مسامحه را جایز نمی‌شمردند. تا کید میشد که در دولت مسلمانان هیچ

آنها را بعمل نگمارند در روزگار خلفایی که تا اندازه‌ی پای بندین

بودند، کار کتابت نیز، جز بندرت بدانها سپرده نمی‌شد و خلفا آن را

زشت و ناروا می‌شمردند.

۱- برای اطلاعات بیشتر در باب جزیه و خراج و کیفیت جمع و جبايت آنها و

همچنین برای حدود و میزان و طرز وصول این اموال رُك به: کتاب Daniel

C. Dennett راجع به «تبدیل مذهب و امر جزیه در اوائل اسلام» چاپ ۱۹۵۰ و کتاب

Lokkegard راجع بنرخ مالیات در دورهٔ قدیم، چاپ کوپنهاگ ۱۹۵۰ که درین باره

اطلاعات و معلومات مفیدی در آنها هست. کتاب دنت ترجمهٔ فارسی هم دارد.

گذشته از آن، بنای معابد تازه برای آنها ممنوع بود و نیز به آنها اجازت نمی دادند آتشکده‌یی را که ویران شده بود تعمیر کنند. با اینهمه، در بعضی از بلاد ایران، پاره‌یی از آتشکده‌های قدیم همچنان برپا ماند. چنانکه در کرمان، که تا آخر عهد بنی امیه بعضی مردم همچنان بآیین دیرین خویش مانده بودند آتشکده‌ها برپای مانده بود. این ذمی‌ها، که جزیه و خراج می پرداختند البته در پناه مسلمانان بودند. با اینهمه، از بسیاری جهات قیود بسیار بر آنها تحمیل گشته بود. زی و جامدشان از زی و جامه مسلمانان جدا بود. در آغاز فتح اسلام، بر پیشانی‌شان داغ می نهادند و آنها را واداشتند کستی به بندند تا از دیگران شناخته باشند. بر اسب نشستن نیز برای آنها ممنوع بود، در مجالس هم حق نداشتند بر صدر بنشینند و هم نمیتوانستند بناهایی برتر از بناهای مسلمین بسازند.

در پرداخت جزیه نیز در حق آنها تحقیر و استحقاف بسیار میرفت زیرا که، لازم بود این جزیه را با خاکساری و فروتنی بمسلمانان پردازند از این رو، عامل که برای گرفتن جزیه مأمور بود خود می‌نشست و ذمی را که برای پرداخت جزیه آمده بود در پیش روی خویش برپای می داشت. اگر ذمی توانگر بود در هر سال معمولاً چهار دینار از اومی گرفتند و اگر بینوا بود دیناری بیش نمی داد. اما وقتی برای ادای این جزیه او را پیش می خواندند، عامل او را قفائی سخت می زد و می گفت جزیه بده، ای کافر! و ذمی بیچاره ناچار بود دست به جیب برد و جزیه خویش را بر آورد و بر کف دست نهد و با نهایت شکستگی و خاکساری پردازد. هنگام گرفتن جزیه لازم بود که دست

گیرنده بر فراز دست آنکس باشد که جزیه می‌دهد .
 غالباً، بعد از آنکه این جزیه ادا میشد، مهری از سرب بجای
 رسید جزیه، بدان ذمی می‌دادند که «برائت» نام داشت و آنرا به
 گردن می‌آویخت تا از مطالبه مجدد مصون بماند. عامه مسلمانان حق
 داشتند در این مجلس حاضر شوند، و این زبونی و حقارت ذمی‌ها را که
 نشانه قدرت و پیروزی آیین مسلمانان بود تماشا کنند^۱

جمع‌آوری خراج در ولایات، غالباً با تهدید و
 فشار بسیار توأم بود. کسانی بودند که جمع
 خراج را بعهده می‌گرفتند و آن را از مردم بزور و شکنجه می‌ستاندند
 و با وضع ظالمانه و خشونت‌آمیزی آن را جبايت می‌نمودند. اینها
 بقول قاضی ابویوسف کسانی بودند که «جز بر گرفتن سود و بهره
 خویش اندیشه دیگر نداشتند، خواه آنرا از مال خراج بر گیرند خواه
 از مال رعیت بر بایند. آنگاه این همه را نیز با جور و بیداد می‌ستاندند..
 و مردم را در گرمای آفتاب نگاه می‌داشتند و بسختی می‌زدند...»^۲
 می‌نویسند که «رشید وقتی، کار گزاران و دهقانان و کسانی را که جبايت
 خراج را التزام کرده بودند بازداشت و عبدالله بن هيثم بن سام را
 برگماشت تا مالی را که بابت خراج بخلیفه مدیون بودند از آنها

۱- رك: معالم القربه ص ۴۵-۳۹ و كتاب الخراج ص- ۱۸، ۶۱، ۶۲، ۷۰
 و همچنین برای اطلاعات بیشتر در باب اهل ذمه و رفتار مسلمین با آنها
 رجوع شود بكتاب: اهل الذمة فی الاسلام. تألیف ا. س. ترتون. ترجمه و تعلیق
 حسن حبشی. مصر ۱۹۴۹

۲- كتاب الخراج ص ۶۱ و ص ۶۲

مطالبه کند. عبدالله با انواع شکنجه‌ها بمطالبه خراج از آنان پرداخت و در این کار خشونت و قساوت بسیار بخرج داد. اتفاق را در همان سال، رشید به بیماری سختی دچار گشت و بهبود یافت. فضیل بر او در آمد. چون دید که مردم را در باب خراج شکنجه و عذاب می‌دهند، گفت از اینان دست بازدارید که پیامبر گفت هر که درد دنیا کسی را شکنجه کند، خداوند در قیامت او را شکنجه خواهد کرد. رشید فرمان داد تا دست از شکنجه مردم بازدارند و از آن سال، شکنجه بر افتاد.^۱

در سراسر قلمرو خلافت، بیش از همه جا خراسان و سواد عرضه دستبرد و دستخوش ستم و بیداد کار گزاران خلفا بود زیرا خراسان و سواد بیش از سایر ولایات خراج می‌پرداخت. از تأمل در فهرستی که ابن خلدون در باب خراج عصر مأمون دارد و مقایسه آن با جدولی که قدامة بن-جعفر در کتاب الخراج خود راجع به خراج در عصر معتصم نقل می‌کند، این دعوی تأیید می‌شود. مجوع خراج خراسان و سواد بالغ بر نصف تمام خراج ممالکت عباسی می‌شد.^۲ این خراج هنگامت و سنگین نیز از قدیم غالباً در معرض تغییر بود. سعید بن عاص والی بنی‌امیه در عراق، گفته بود «السواد بستان القریش ماشئنا اخذنا منه و ماشئنا تر کناه» و این گفته حتی در دوره مأمون و معتصم نیز معتبر و صادق شمرده می‌شد. عمال و کار گزاران خلیفه در خراسان و عراق، هر وقت می‌خواستند

۱- یعقوبی ج ۳ ص ۱۴۶

۲- رک جرجی زیدان، تاریخ التمدن الاسلامی ج ۲ ص ۴۵ و ص ۶۱- این کتاب

جرجی زیدان را آقای علی جواهر کلام بفارسی نقل کرده است و در تهران بسال ۱۳۳۳ چاپ شده است.

خراج را می‌افزودند و هر وقت می‌خواستند آن را می‌کاستند..
 نمونه این بی‌رسمی را در حکایت ذیل می‌توان دید: داود بن عباس
 که در سال ۲۳۳ والی بلخ شد هنگامی که بنیای نوشاد مشغول بود
 حکومت بلخ را خاتون او از جانب وی اداره می‌کرد.. در این ایام
 «... بعضی از اصحاب تواریخ نقل کرده‌اند که از دارالخلافه بیش از
 و جوب خراج طلب کردند. خاتون داود... پیرایه‌های خود
 بدست عامل بدارالخلافه فرستاد و چنین گویند که آن پیرایه پیراهن
 او بود مرصع بدرولآلی، و گفت این پیراهن بجهت آن فرستاده شد
 که تا از رعایا بیش از ادرا، غله خراج نطلبند و چون عامل با آن
 پیراهن بدارالخلافه رسید و قصه حال بخلیفه رفع کرد خلیفه خراج آن
 سال را بخشید و آن پیراهن را باز فرستاد و گفت این خاتون، مارا
 جوانمردی و سخاوت تعلیم کرده است و مارا شرم می‌آید که پیراهن
 او بستانیم»^۱

اما چنان نبود که همواره خلیفه و عمال او را از این رعایای ضعیف
 شرم آید. بسا نیز که در گرفتن خراج و غارت کردن رعیت بیرحمی
 و بی‌شرمی را از حد بدر می‌بردند. چنانکه وقتی رشید، درصد برآمد
 بقایایی از خراج گذشته را، که از سالها پیش بر ذمه اهل اصفهان و قم
 مانده بود مطالبه کند، درین کار چندان خشونت بخرج داد که «قوت‌های
 ایشان و سایر اطعمه بفروخت و اسبان و دیگر چهارپایان برید که بزبان
 اهل قم اسبان یام^۲ گویند بعبوض مال ایشان بستند و تا غایت که نگذاشت

۱- فضائل بلخ، نقل از منتهی‌النبات شارل شفر، ج ۱ ص ۹۰

۲- یام بروزن لام اسبی را گویند که در هر منزلی بگذارند تا قاصدی که

بسرعت رود بر آن سوار شود تا منزل دیگر برهان قاطع.

هیچ طایفه از صادر و وارد بیغداد گذر کنند تا نباید که بعضی از مال کسر آید و مجموع اموال از مردم هر مملکتی بستند^۱ بدینگونه خلفا و عمال بدیل خود هر چه میخواستند از هر که دلشان میخواست بعنوان خراج مطالبه میکردند. و درین مطالبه نیز غالباً از ارتکاب فجایع شرم‌انگیز دریغ نمی‌ورزیدند. این بی‌داد و ستم عاملان مردم را بچاره‌جویی و امی‌داشت. و این چاره‌جویی صورت‌های مختلف داشت.

گاه صاحبان اراضی برای آنکه از شر علامان
رسم الجاء ظالم ایمن باشند بحیله دست می‌زدند. بدینگونه که ملك و ضیاع خویش را بنام یکی از محتشمان و مقربان خلیفه ثبت می‌کردند تا کسانی که مأمور جبایت خراج میشوند بر آنها ستم نکنند و بپاس حشمت آن بزرگ بگرفتن نیمی یا کمتر از خراج اکتفا نمایند. این کار در تاریخ اسلام به «الجاه» معروفست و درین طریقه «الجاه» صاحب زمین زارع و کشتکار شمرده میشد و زمین او بتدریج در تملك مرد صاحب نفوذی که باو پناه داده بود در می‌آمد^۲ و صاحب زمین اصلی فقط شريك غله و سود آن می‌گردید.

این طریقه در هر عصری که مردم از سیطره استبداد حکام ظالم و طماع بیم دارند متداول می‌گردد و بصورت‌های گوناگون جلوه می‌کند و ظلم و فشار بنی‌امیه نخست موجب شیوع این «حیله» گردید. در دوره خلافت و لیدبن عبدالملك اهالی سواد برای آنکه از

۱- تاریخ قم، ص ۳۰

۲- ابن‌القیه ص ۲۸۲

ظلم عاملان ستمکار رشوه خوار ایمن به مانند به مسلمة بن عبدالمک برادر خلیفه که والی سواد بود الجاء جستند . از آن پس اراضی سواد ضیاع مسلمه گردید و در دست اعقاب و احفاد او باقی ماند تا آنکه خلافت بدست بنی عباس افتاد و آن اراضی نیز جزء ضیاع خلافت ضبط گشت . مردم مراغه نیز هنگامیکه مروان بن محمد والی ارمنستان و آذربایجان بود باو الجاء نمودند و اراضی آنها بتمک مروان درآمد تا پس از سقوط مروان مانند سایر املاک بنی امیه از آنها مأخوذ گردید .

در دوره عباسیان نیز این شیوه دوام یافت . مردم زنجان از بیم صعاليك و اذشر عمال مجبور شدند اراضی خود را بنام قاسم پسر هارون - الرشید ثبت کنند و اراضی آنها نیز ازین راه رفته رفته جزو ضیاع سلطانی گشت^۱ .

در فارس نیز ظلم و بیداد کار گزاران و جمع آورندگان خراج مردم را مجبور کرد که اراضی خود را بنام بزرگان و محتمشان دربار خلافت ثبت کنند^۲ .

بدینگونه ظلم و فشار عمال و کار گزاران خلیفه ، مردم را بترك املاک خویش و امی داشت و توازن و تعادل اجتماع را بهم می زد با اینهمه بهم خوردن تعادل اجتماع را مردم بمثابه يك چاره و درمان جهت رهایی از جور و بیداد عمال خلیفه تلقی می کردند .

آشوب و شورش
گاه نیز تنها چاره یی که مردم برای رهایی
از بیداد ستمکاران می توانستند بیابند شورش و

۱- ابن الفقیه ص ۲۴۸ و ص ۲۸۲

۲- اصطخری ص ۱۵۸

قیام برضد خلیفه بود. توجه باین نکته که قسمت عمدهٔ خراج قلمرو عباسیان را مردم خراسان و عراق می‌پرداخته‌اند نشان می‌دهد که چرا بیشتر شورش‌ها و قیام‌های خونین و بزرگی که برضد خلفای عباسی انجام شد از خراسان و عراق پدید آمد: اینهمه فشار و شکنجه و بیداد که برستمیدگان خراسان و سواد وارد می‌آمد آنان را بشورش و قیام برضد خلیفه وا می‌داشت.

کارگزاران حکومت، با شکنجه و آزار مردم

عیاران و رهنان خراج میستاندند و برزگران و بازرگانان

که حاصل عمر خود را چنین عرضهٔ تاراج می‌دیدند ناچار میشدند دست از کار خویش برگیرند. برای فرار از بیداد و شکنجهٔ عمال دولت بسا که مردم مجبور بودند سر بشورش برآورند. همه جا ناامنی حکمفرما بود. رهنان و سالوکان در راهها بجان مردم می‌افتادند. عیاران و شاطران در شهرها امنیت را تهدید می‌کردند.

بسا که دسته‌هایی از سپاهیان نیز بار رهنان و دزدان همدست

میشدند. در دورهٔ مهدی و هارون ازین رهنان در کوهها و گردنه‌ها

بسیار پراکنده بودند^۱ گاه کاروانها را می‌زدند و سرمایه و کالای بازرگانان

را بابت زکوة! تصرف می‌کردند^۲ فقر و ناامنی بسختی مردم را

تهدید می‌کرد. مال صدقه که میان مستحقان تقسیم می‌شد هنوز بآنها

نرسیده بر اثر کثرت ارزانیان تمام می‌شد^۳.

۱- بلاذری ص ۳۰۷-۳۰۸

۲- الفرج بعدالشدۀ ج ۲ ص ۱۰۶

۳- تاریخ‌گزیده ص ۳۱۴

پیدا است که از چنین اوضاع و احوالی چه حاصل می آید. درماندگی و پریشانی مردم اولین نتیجه این مظالم و فجایع بود. تعادل و توازن در امور دیگر هم نمی توانست بوجود آید و پایدار بماند. شورش‌ها و آشوب‌های پی در پی اجتناب ناپذیر بنظر می آمد. عیاران و رهنان در شهر و بیابان چنان مردم راستوه کرده بودند که بغدادیان خود، برای دفاع از جان و مال خویش مجبور شدند بدفع آنان برخیزند در دوره خلافت کوتاه امین، بغداد یکسره در دست شاطران و عیاران افتاد و امین در بغداد از آنها برای جنگ مأمون مدد می گرفت. در عهد حکومت حسن بن سهل نیز فتنه جویی آنان در بغداد و عراق امنیت و آزادی را از همه مردم سلب کرده بود. قدرت و سلطه مأمون و معتصم چندی بر این پریشانیها پرده افکند. اما بعد از معتصم ضعف خلفا ترکان را چیره کرد. از آن پس حکومت در دست سپاهیان بود و از خلیفه جز اسمی در میان نبود.

بغداد چنین بود اما خارج از بغداد ازین هم

بدتر بود. ^{مظالم} سپاهیان و ترکان برای کسی امنیت

باقی نمی گذاشتند. هیچکس بر جان و مال خویش ایمنی نداشت. هر کس مجبور بود بتن خود از عرض و شرف خویش دفاع کند. گستاخی و بی ادبی ترکان خلیفه هیچ قید و بندی نمی شناخت. در فلسطین یکی از سپاهیان بزور در خانه مردی رفت. مرد غایب بود و زنش مرد سپاهی را بخانه راه نداد. سپاهی بر آشفت و او را تازیانه زد. چون مرد بخانه باز آمد و از ماجرا آگاه گشت جز سرکشی و

انتقام چاره‌ی ندید . بدینگونه بود که قیام مبرقع یمانی پدید آمد . گویند که او بر قعی بصورت بست و در یکی از کوه‌های اردن پنهان گشت . هر روز از کوه فرود می‌آمد و عابران را امر بمعروف و نهی از منکر می‌کرد . تبه‌کاری خلیفه و یاران‌ش را بر می‌شمرد و مردم را بیاری خویش میخواند ^۱ .

کار گزاران و سپاهیان همه جا بر جان و مال خلق استیلا داشتند هیچ کس حتی خلیفه نیز ، نمی‌خواست و نمی‌توانست شرآن‌ها را دفع کند . زیرا وزرا و امراء در دربار خلافت از آنها حمایت می‌کردند . گاه وزیر از عمال و ارباب دیوان مالی بوام می‌گرفت و آنانرا حواله می‌داد که آنرا بتفاریق از مردم فلان ناحیه بستانند ^۲ این کار بهانه‌ی برای جو رو بیداد بدست عامل میداد . مردم بشکنج کشیده می‌شدند ، مللها بمصادره و تاراج میرفت ، زندانها از مؤدیان و خراج گزاران پر میشد و همه این ستمها و نارواییها را جز تأدیة حقوق دیوانی بهانه‌ی نبود .

فاد عرب
باری در این روزگاری که خلیفه بغداد ، در آن شهر پر شکوه و گناه آلود «هزارویکشب» جلال و عظمت در بار تیسفون را ، احیاء کرده بود ، دیگر از آن سادگی و آزادی که فئاتحان تیسفون و نهاوند ارمغان آورده بودند ، در بین فرمانروایان اسلام هیچ نشانی نمانده بود . خلیفه بغداد ، اندک اندک همان شیوه خسروان و قیصران را ، که اسلام بر همه خط

۱- کامل ابن اثیر چاپ اروپا ج ۶ ص ۳۷۲

۲- تاریخ الوزراء ص ۲۶۲

بطلان کشیده بود ، احیاء و اعاده کرده بود . همان بیرسمی و بیدادها نیز که در حکومت تیسفون بود در این روز گاران زنده شده بود و فرزندان فاتحان تیسفون و نهاوند رفته رفته در دمشق و بغداد ، بهمان سرنوشتی دچار آمدند ، که ساسانیان را بسقوط و نکبت کشانیده بود . درحقیقت ، ثروت و مکننت هنگفت بی پایانی ، که از آغازفتوح اسلام بهره اعراب شد ، خیلی زود این فاتحان ساده دل را به تن پروری و فساد کشانید . و اندك اندك ، آن سادگی و داد پروری که آیین مسلمانی توصیه کرده بود ، ناچار در دل خلفا و امراء عرب حای خود را بجاه طلبی و طمع پروری داد . دیگر خلفا و عمال او ، با آنکه همه جا از مسلمانی دم میزدند ، آن شور و ایمان را که اسلام هدیه آورده بود ، از دست داده بودند . این تفاوت ، هم از روزگار بنی امیه ، چنان محسوس و بار ز بود ، که رتبیل سیستان چون عاملان بنی امیه را چنان طماع و گستاخ دید ، بتأسف بانگ بر آورد و گفت : « کجایند آن قوم ، که ازین پیش بدینجا می آمدند ؟ آن قوم که شکم هاشان پشت چسبیده بود ، و چهره شان از بس بر خاک سوده بودند ، سیاه گشته بود . آن قوم که خویشتن را از برگ خرما پا تا به می ساختند ... هر چند شما بدیدار از آن قوم خوشترید اما آنها بهتر از شما پیمان نگه می داشتند و بهتر از شما نیز جنگ میکردند » الحق ، این سخن درست بود ، زیرا ، از همان روزگار بنی امیه ، اعراب دیگر آن فاتحان قادسیه و تیسفون نبودند . فساد و جور و رشوه آنها را دگرگون کرده بود .

هر کس در این روز گاران بجایی برای حکومت و ولایت

می رفت اول کاری که می کرد، آن بود که والی و حاکم پیشین را با همه کسان و پروردگان و برکشید گانش باز می داشت. سپس کسانی را که او فرو گرفته بود آزاد می کرد. آنگاه همه اموال والی سابق را با هر چه بکسان و یاران او تعلق داشت، از آنها با انواع شکنجه باز می گرفت. چنانکه وقتی خالد قسری والی عراق معزول گشت یوسف بن عمر که بجای او نشست بفرمود تا او را بازدارند و با سیصد و پنجاه تن از کارگزارانش بزندان اندازند. ازین سبب بود که والیان و عاملان، نیز که می دانستند چنین سرنوشتی همواره در انتظارشان هست در عمل خویش می کوشیدند هر چه بیشتر ممکن باشد مردم را غارت کنند. تا روزی که نوبت عزل و نکال آنان فرا رسد، بتوانند هم خلیفه و مأموران او را راضی کنند و هم برای خود چیزی داشته باشند. می نویسند عمر بن عبدالعزیز، چون بخلافت نشست، یزید بن مهلب را که عامل خراسان بود بخواست، و گفت نامه ای از تو دیدم که به سلیمان خلیفه نوشته بودی، و در آن یاد کرده بودی که هزار هزار (دینار؟) نزد تو فراهم شده است. این مالها کجاست؟ یزید نخست انکار کرد. چون دید که انکار را سودی نیست گفت مرا بگذار تا بروم. و این مالها بیاورم. پرسید از کجا این مالها خواهی آورد؟ گفت می روم و از نزد مردم جمع می آورم. عمر بن عبدالعزیز گفت می خواهی یکبار دیگر نیز چندین مال از مردم بستانی؟ و بفرمود تا دیگری را بجای او آن عمل بدهند، حقیقت آنست که درین میان فقط عامه مردم بودند، که انواع بیدادیها و بیرسمیها را ناچار تحمل می کردند تا

عامل ووالی خلیفه را خرسند کنند. و گوئی چنان شده بود، که بقول يك محقق ، این رعایای ضعیف ناچار بودند زمین را بکارند تا عربان درو کنند و حاصل آن بردارند^۱ اما این مظالم و فجایع که در روزگار بنی امیه همواره موجب نگرانی و نارضایی مردم ، خاصه ایرانیان بود در روزگار عباسیان نیز دوام داشت . خلیفه بغداد در طمع ورزی و بی پروایی از خلیفه دمشق دست کمی نداشت ، عمال او نیز مانند عمال خلیفه دمشق در جور و تطاول بی پروا بودند . در روزگار عباسیان آن تعصب عربی نیز که پشتیبان خلیفه اموی بود ، دیگر از میان رفته بود ازین رو وقتی نوبت ضعف و انحطاط خلفا رسید و ایرانیان و ترکان نیرو و چیرگی یافتند ، استعانت و استمداد از عرب نیز سود و امکان نداشت در چنین احوالی بود ، که تسلط ترکان بر خلفاء بغداد فرصتی پیش آورد ، تا خراسان بدست طاهریان و صفاریان استقلال بیابد ، و یافت .

هنوز ، دو بیست سال تمام از سقوط حکومت بعد از دو بیست سال
ساسانی نگذشته بود که از حکومت عرب جز
نامی نماند . سیستان و خراسان و ماوراءالنهر که سالها دستخوش بی رسمی و بیدادی تازیان بود درین زمان آماده استقلال میشد . امارت و حکومت که مدتها مخصوص عرب بود دیگر همه جا حتی در بغداد ، بیشتر در دست ایرانیان بود . زبان ایرانی که پس از طوفان قادیسیه ، «دوقرن سکوت» سنگین را تحمل کرده بود اکنون طلسم خموشی را می شکست و خود را در کام کسانی چون حنظله و بو حفص و محمد و صیف برای سرودن جاودانی ترین نغمه های ادبیات جهان آماده می کرد .

در پایان دوره معنصم با آنکه بابک سردار آذربایجان بدار آویخته شده بود، با آنکه مازیار امیرزاده طبرستان بقتل آمده بود باز ققنس ایران از زیر خاکسترها سر برمی آورد .

یک دور نما

در طی این دو قرن بر ایران چه گذشت؟ دور نمایی از تاریخ و حوادث این دو قرن را اکنون می توان ترسیم کرد. نخست طوفانی سهمگین و خروشان بر آمد که دولت ساسانی را زیر و زبر کرد. شهرها تسخیر شد و مالها بتاراج رفت. چندی بعد حجاج در عراق وقتیه در خراسان و دیگر عربان در همه جا کشتارها و بیداریهای سخت بر اندند. دیری بر نیامد که مغلوبان پیکار عظیمی با فاتحان آغاز نهادند. بومسلم و مقنع در خراسان و جاویدان و بابک در آذربایجان و سپهبد خورشید و مازیار در طبرستان بکوشش برخاستند زیرا که برای رهایی از خواریها و کـوچک شماریهای عربان مـردم ایران جز رستاخیز چاره یی نمیدیدند. در طی این رستاخیز پهلـوان مغلوب قدبر افراشت و پشت فاتح مغرور را ب خاک رسانید. تفوق ایرانیان بر عربان آشکار گشت حکومت و سیادت عرب رفته رفته چون «رؤیای شب نیمه تابستان»^۱ دود و باد گردید. خاندانهای ایرانی دوباره امتیازات کهن را بصورتی دیگر بدست آوردند و یا لامحاله این قدرت و وحشمت طاهریان و صفاریان را بدست افتاد. و بدینگونه آنچه در آغاز یک طوفان بر باد رفته بود در «پایان یک شب» که در وحشت و سکوت، دو قرن هول انگیز گذشت، دوباره تاحدی بسامان و قرار خویش باز آمد.

۱ - اشاره بدرام معروف شکسپیر که بهمین عنوان است .

یادداشت‌ها

ص ۲ انیران ، یعنی بیگانه و غیر ایرانی . « از اوستایی *an-airya* مرکب از *an* علامت مخصوص نفی ، و جزو دوم بمعنی آریایی و ایرانی. جمعاً یعنی غیر آریایی، نایرانی؛ در پهلوی *aniran* ، و در پارسی انیران و مخفف آن نیران بمعنی بیگانه و غیر ایرانی است .
برهان قاطع ، حواشی دکتر محمد معین ، ج ۱ ص ۱۷۹

ص ۷ در باب ملوک حیره و یمن و همچنین درباره تاریخ عربستان قبل از اسلام رجوع شود به خطابه های آقای سید حسن تقی زاده در دانشکده معقول و منقول، که تحت عنوان «تاریخ عربستان و قوم عرب در اوان ظهور اسلام و قبل از آن» در سه جزء ، ضمن «انتشارات دانشکده معقول و منقول» بطبع رسیده است و حاوی جامع ترین و دقیق ترین تحقیقات درباره تاریخ عرب قبل از اسلام است . همچنین رجوع شود به :

تاریخ العرب قبل الاسلام. تألیف دکتر جواد علی، بغداد- و نیز: تاریخ اسلام تألیف آقای دکتر علی اکبر فیاض، از انتشارات دانشگاه تهران، که با عبارات کوتاه محتوی معلومات زیاد است .

ص ۲۸ درباره سیف ذی یزن و سرگذشت او، از قدیم داستانهای پرداخته شده است که قسمتی از آنها شاید از تاریخها گرفته شده است و قسمتهایی نیز ظاهراً از راه همین قصص در تاریخها وارد گشته است . در هر حال بعضی از مطالبی که طبری و دیگران راجع بسرگذشت سیف ذی یزن و پدرش نقل کرده اند از همین داستانها نشأ گرفته است. یکی از جامعان و مولفان قدیم این داستانها ابوالمعالی احمد بن محمد کوفی است که قصه های حمزه را نیز هم جمع و روایت کرده است. نسخه های متعددی از مجموعه های این داستانهای سیف ذی یزن امر و زدر کتابخانه های مختلف جهان هست و بعضی از این مجموعه ها نیز از مدتی پیش، بزبانهای دیگر

هم ترجمه شده است. برای اطلاعات بیشتر درین باب رجوع شود بمقاله وان رونکل Van Ronkel در مجله Acta orientalia جلد ۵ جزء ۱۴ منطبعه سال ۱۹۲۶ میلادی ، که در باب یکی از ترجمه های این داستان شرح جالبی دارد .

ص ۳۱ در باب معنی و اشتقاق این اسم که بصورت وهرز و اوهرز و صودتهای دیگر آمده است اختلاف است . مثلاً رجوع شود به : مجمل التواریخ ، ص ۱۷۲ - التنبیه والاشراف ، ص ۱۲۶

ص ۷۰ اولین پادشاه ماد بنا بر مشهور دیو کس نام داشته است و در حدود ۷۰۸ سال قبل از میلاد مسیح بسلطنت رسیده است . فتح نهاوند بدست اعراب هم مقارن سال ۶۴۲ میلادی روی داده است بنا بر این مدت فاصله بین تأسیس دولت ماد و سقوط نهاوند یک هزار و سیصد و پنجاه سال بوده است که در اینجا ازین مدت بچهارده قرن تعبیر شده است .

ص ۸۳ باژو برسم و کستی و هوم و زمزمه ، از شمائر و مختصات آیین زرتشت بشمارند . و شاید در باب آنها توضیحی لازم باشد : باژ که از ریشه اوستایی وچ آمده است ، و بمعنی سخن و کلام است ، بطور کلی بر تمام دعا های کوتاه که مجوسان آهسته بر زبان می آورند اطلاق میشود و بطوری که لذت نویسان گفته اند آن بازمزمه یکی است یا اعم از آنست . در باب زمزمه نیز گفته اند : کلماتی باشد که مغان در ستایش پروردگار و هنگام بدن شستن و در سر خوان آهسته بر زبان رانند . . . برسم عبارتست از شاخه های بریده درختی ، که با آداب و دعا های خاصی و با کارد مخصوصی بنام برسم چین ، بریده می شود ، و سپس آن شاخه ها را که باید از درخت انار باشد ، بهم بر بسته نهند و دسته بی سازند - بدر ازای یک خیش و به پهنای یک جو - و آن برسم را هنگام ادای مراسم بدست چپ گیرند و با اذکار و ادعیه خاصی در واقع شکر نعمت بجای آورند . برسم گرفتن چنانکه استرابون نقل کرده است ، در معابد و در پیش آتش ، شیوه مغان بوده است و پیش از طعام خوردن نیز برسم می گرفته اند و باژ می سروده اند .

کستی یا کشتی ، مطلق کمر بند را گویند و هم بمعنی بندی خاص است که مجوس از آغاز سن بلوغ بر میان می بسته اند . این کمر بند مرکب از هفتاد و دو تارست که از پشم گوسفند سپید بافند و آنرا سه بار بدور کمر بندند عدد هفتاد و دو بمناسبت تعداد یسنهاست در اوستا ، و سه بار بدور کمر بستن راهم کنایه دانسته اند از سه شمار که پندار نیک و گفتار نیک و کردار نیک باشد . مراسم کستی بستن و

صدره پوشیدن کودکان در واقع بمثابة آدابی است که پس از اتمام آنها کودکان در جرگه اهل دیانت درمی آمده اند.

اما هوم ، نام گیاه خاصی است و از آن شربت‌ی سازند که نیز آنرا هوم خوانند و درست معلوم نیست نام علمی این گیاه چیست؟ باری، استعمال شربت‌ی که از جوشانده این گیاه درست می کرده اند، ظاهراً از مدتی پیش از زرتشت هم بین ایرانیان متداول بوده است. بهر حال این مشروب مسکرنه بوده است و بجای مراسم فدیه و قربان بکار می رفته است و از مهمترین مراسم آیین مزدیسنان بشمار می آمده است. در مقابل مجمر آتش ، چند ساقه از این گیاه را با آداب و شست و شوی خاص باشاخه‌یی از درخت انار و قدری آب زور با ترتیب خاص و همراه با سرود اوستا درون هاون مخصوصی می فشرده اند و در مراسم مذهبی بکار می برده اند .

برای اطلاعات بیشتر در باب این الفاظ ، رجوع شود به: یشتهاج اول و همچنین به خرده اوستا تالیف آقای پورداد و نیز به : مزدیسنا و تأثیر آن در ادبیات پارسی، تالیف آقای دکتر محمد معین.

ص ۱۲۲ شاه بهرام ازدوده کیان، پادشاه موعودی است که با اعتقاد زرتشتی‌ها مقارن ظهور هوشیدر پدید خواهد آمد. او را در بهمن یشت بلقب ورجاوند که معنیش ارجمند و برازنده است خوانده اند. گویند این بهرام ورجاوند در آن روزگار زمام پادشاهی بدست گیرد و چون بسن سی سالگی رسد لشکر از چین دهند فراز آورد و به بلخ یا بهرود شتابد و پیروزی شگرف یابد و ایران آبادان کند. رك : متون پهلوی ، وست ترجمه بهمن یشت (فصل ۳-۱۴) بعد ص (۲۲۱) و پورداد، سوشیانس

ص ۱۲۲ عبارت : «جزیه بر نهادند و بخش کردند بر سران» را فقره ذیل روشن می کند : در آغاز فتح ، عاملان خلیفه در سواد بر هر سرماهانة چهار درهم جزیه می نهادند ، و اهل قریه را شماره می کردند و دهقان قریه را می گفتند که قریه تو فلان مقدار باید جزیه پردازد ، بروید آنرا در بین قوم توزیع کنید . آنگاه عاملان ، به موسم خویش می آمدند و از دهقان جزیه اهل قریه را می ستانند .

ابی عبید: الاموال ، ص ۵۲

ص ۱۳۵ فرجام کار سلیمان بن کثیر را، که از نقباء و دعاة عباسیان بود، مقریری چنین نقل کرده است که وقتی ابو جعفر منصور که برادر ابوالعباس خلیفه بود (قبل از خلافت) نزد ابومسلم رفت. روزی سلیمان او را گفت که آنچه ما می‌خواستیم آن بود که کار شما راست گردد و اکنون خدای را سپاس که همچنان شد. اینک اگر خواهید تا ما ازین پس کار را از دست این ابومسلم بستانیم. گویند محمد پسر سلیمان بن کثیر از پیروان خدایش بود (و دعویهایی دیگر داشت) وی را گران می‌آمد که پدرش کار دعوت را با ابومسلم فرو گذارد (وازیب رو فتنه بی دسر کرده بود) ابومسلم که این می‌دانست، وقتی کارها را بردست گرفت این محمد بن سلیمان را بکشت، سلیمان بن کثیر نزد کفیه رفت و این کفیه کسانی بودند که سوگند خورده بودند تاهیج مال نستانند و اگر خود حاجت آید مال خویش نیز انفاق کنند تا بدان مزد بهشت یابند و گویند که ارزاق آنها کفی گندم بود و بس، و بدین سبب آنها را کفیه می‌خواندند، باری این سلیمان بن کثیر نزد کفیه رفت (که از یاران عباسیان می‌بودند) و گفت ما بدست خویش جویی بکنندیم و دیگری بیامد و آب در آن جوی براند و مرادش از دیگری که می‌گفت، خود ابومسلم بود. چون این سخن که سلیمان بن کثیر گفته بود با ابومسلم رسید وی را از آن کراهیت آمد و وحشت بیفزود درین میان ابوتراب داعی و محمد بن علوان مرو رودی و چند تن دیگر در پیش ابومسلم بیامدند و سلیمان بن کثیر را متهم کردند که روزی خوشه‌یی انگور در دست داشته است و گفته است خدایا روی ابومسلم را چون این انگور سیاه گردان و خونش را بریز. و نیز شهادت دادند که پسر سلیمان، خدایش بود و برنامه‌یی که از آن امام بود بول کرد. ابومسلم یکی را از آنان که آنجا حاضر بودند، گفت سلیمان را فرو گیر و بخوارزم برسان و ابومسلم هر که را خواستی بقتل آورد در حق او چنین گفتی و بدینگونه، سلیمان بن کثیر را هلاک کرد.

برای متن این روایت که از کتاب المقفی الکبیر مقریزی؛ نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس، نقل شده است رک، وان فلوتن، ص ۸۰-۷۹- وان فلوتن می‌گوید که این روایت، بدین تفصیل در ماخذ دیگر نیست - عباراتی که بین پرانتز است جهت روشنی مطلب افزوده شد.

ص ۱۳۹ در باب جامه سیاه و علم سیاه که شمار یاران ابومسلم و کسوت عباسیان بوده است، جای بحث است که اصل آن چه بوده است؟ بعضی پنداشته‌اند کسوت و لوای سیاه که این جماعت داشته‌اند، بدان سبب بوده است که می‌خواستند

ماتم و عزای اولاد پیغمبر را که بدست بنی‌امیه شهید گشته بودند داشته باشند . اما هر چند داستان قصاص بنی‌عباس از امویان و قتل عام آنها در همان اوائل خلافت سفاح ، و تعزیتی که خراسانیان درباره زید بن علی و یحیی بن زید بعد از فتح خراسان اقامه کردند ، حاکی از این است که عباسیان و دعای اولین آنها واقعاً از اندیشه قصاص خالی نبوده‌اند و در تذکار این فجایع قصداً قاضی تنزیه هم داشته‌اند ولیکن این قضیه ، در مورد خوارج (مثلاً طالب الحق یمن : مجمل التواریخ ۳۱۷) هم صدق نمی‌کند که آنها نیز در اعلان مخالفت با بنی‌امیه بسا که علم سیاه بر می‌افراشته‌اند در صورتیکه ظاهراً چندان علاقه‌ی با اولاد پیغمبر و بنی‌هاشم نداشته‌اند . حقیقت آنست که علم سیاه علم پیغمبر بوده است و کسانی از شیعه یا خوارج که آنها را به مخالفت بنی‌امیه بر می‌افراشته‌اند، در واقع می‌خواستند مسلمانان را متوجه کنند که حکومت و دولت اموی از حدود مسلمانی خارج است و مبارزه با آن در حکم اعلاء رایت اسلام بشمارست . احتمال اینکه عباسیان و شیعه آنها رنگ سیاه را در مقابل رنگ سپید آورده‌اند که شعار بنی‌امیه بوده است، چنانکه وان فلوتن بحق می‌گوید، درست نیست چرا که بعد از روی کار آمدن عباسیان بود، که دشمنان آنها در هر جا که بودند رنگ سپید را شعار خویش کردند و این رنگ نیز به بنی‌امیه اختصاص نداشت .

برای تحقیقات بیشتر درین باب رجوع شود به: وان فلوتن، ص ۶۴-۶۳ و در باب قتل عام بنی‌امیه بوسیله بنی‌عباس رجوع شود به : **Archiv Orientalni** ج ۱۸ شماره ۳ سال ۱۹۵۰ مقاله **Moscatti** که در این باب روایات مختلف را جمع و نقد کرده است .

ص ۱۴۰ خرفستر بمعنی حشره است ، علی‌الخصوص هوام و حشرات خرد زیانکار را بدین نام خوانند . جانورانی چون مار و وزغ و سنک پشت و موش و عقرب و مور و ملخ و کرم و مگس نیز همه از این خرفستران بشمارند و چون این جانوران رازیانکار می‌دانسته‌اند کشتن و نابود کردن آنها را ثواب می‌شمرده‌اند در کشتن این خرفستران البته همه مزدیسان مکلف بوده‌اند اما تکلیف موبدان و پیشوایان دینی درین باب مؤکد تر بوده است . در هر حال روزهای خاصی از فصل تابستان بوده است، که موبدان و دیگران، کشتن و نابود کردن خرفستران را ، از خانه بیرون می‌آمده‌اند . چوبدستی خاصی نیز ، با نوك تیز آهین درین روزها بدست می‌گرفته‌اند که آنها را خرفسترغن یا خرفسترگن می‌خوانده‌اند . بمعنی حشره کش و خرفسترزن . با این چوبدستی‌ها حشرات و جانوران زیانکار

را چون موروملخ ومار ووزغ ووعقرب و سنگپشت درمزرعه‌ها و کشتزارها دنبال می‌کرده‌اند و می‌کشته‌اند .

برای اطلاعات بیشتر درین باب رجوع شود به : فرهنگ ایران باستان آقای پورداود ص ۱۷۸ تا ۲۰۱ که در آن بتفصیل تمام درباب خرفستر سخن رفته است .

ص ۱۵۱ در هر حال ، احتمال اینکه راوندیه واقعاً هواخواه صادق و بی‌غل و غش عباسیان بوده باشند بعید بنظر می‌رسد از آنچه ارباب مقالات درباب آنها آورده‌اند چنین برمی‌آید که این فرقه با باحه تمایل داشته‌اند حتی بعضی از آنها درست مانند خرم‌مدینان متهم بوده‌اند که زنان خود را نیز بیکدیگر عاریه می‌داده‌اند . طبری روایات جالبی درباب آنها از مدائنی نقل کرده است که همه آنها نشان می‌دهد که دعوی اعتقاد بالوهیت منصور ، نزد آنها وسیله‌ی بوده است تا دعوی دیگر خود را بدان مکتوم و مستور بدارند . بهر صورت اگر تمایل با باحه ، در بین جمیع راوندیه نبوده است عده‌ی از آنها قطعاً مقالاتی شبیه بزنادقه یا خرم‌مدینان داشته‌اند . با اینهمه ، در ظاهر خود را شیعه آل‌عباس می‌دانسته‌اند و در واقع شاید بعضی از آنها ، که از تمایلات مجوسی خالی بوده‌اند اعتقادشان آن بوده است که امامت بمیراث است نه بنص چنانکه شیعیان گویند و نه باختیار چنانکه سنیان گویند . و بعد از رسول امامت از آن عباس بود و ابوبکر و عثمان بروی ظلم کردند ، - تبصرة العوام ص ۱۷۸ - اما رفتاری که منصور با این طایفه کرد و سوء قصدی که آنها نسبت بوی کردند نشان می‌دهد که راوندیه درین دعوی و مقالات چندان صادق نبوده‌اند و زبان بادل موافق نداشته‌اند .

برای ما خذ مهم مقالات راوندیه رجوع شود به : خاندان نوبختی ، مرحوم عباس اقبال ، ص ۲۵۶ - و همچنین وان فلوتن ، ص ۳۸ که بعضی تحقیقات اروپائی را نیز در آنجا نام برده است .

ص ۱۶۵ در اوستا ، و همچنین در سنن و روایات زرتشتی اشاراتی درباب ظهور « موعود » هست که دروغ و بدی را از جهان برمی‌دارد و راستی و نیکی را یاری و پیروزی می‌دهد . مزدیسنان در واقع ، ظهور سه تن موعود یا سوشیانت (سوشیانس) را انتظار می‌داشته‌اند که هر یک بفاصله هزار سال از یکدیگر ظاهر خواهند شد و این هر سه موعود از پشت زرتشت خواهند بود . نام این موعودها و نام مادرهاشان نیز در اوستا آمده است . محل ظهور این موعودها در مشرق ایران زمین و در کنار دریاچه هامون گفته شده است . باری ، مطابق مندرجات

دینکرت، سی سال پیش از سپری شدن دهمین هزاره «دختری در آب (هامون) تن شسته بارور خواهد شد و نخستین موعود که هوشیدر باشد از او متولد خواهد گردید و سی سال مانده (بآخر) هزاره هوشیدر، بهمان ترتیب هوشیدر ماه دومین موعود ازدوشیزه‌یی پا بر سره وجود خواهد گذاشت در پایان هزاره هوشیدر ماه باز بهمان ترتیب، سوشیانت آخرین آفریده اهور مزدا تولد خواهد یافت. مادرهای هر سه موعود از خاندان بهروچ (بهروز) می‌باشند و بسن پانزده سالگی حامله خواهند گردید. و پسران درسی سالگی از طرف اهور مزدا برای راهنمایی جهانیان برانگیخته خواهند شد.» (نقل از یشتها، پورداود، ج ۲ ص ۳۰۰-۳۰۱) آقای پورداود رساله‌یی دارند در باب سوشیانس که بسال ۱۹۲۷ در بمبئی طبع شده است.

ص ۱۶۸ ماوراءالنهر بطور کلی عبارت بود از تمام اراضی و بلادی که مسلمانان در شمال آموی بتصرف در آورده بودند. حدود شمال و مشرق این بلاد در آنجا ختم می‌شد که دیگر اعراب بر آنجا تسلط نیافته بودند و بنا بر این حدود ماورالنهر در طی زمان تابع احوال سیاسی بود. در هر حال اکثر این بلاد از قدیم جزء موطن قوم ایرانی بوده است. چنانکه بلاد سند لا اقل از عهد داریوش هخامنشی تحت استیلای ایران بوده است. از عهد اسکندر بیعد نیز این بلاد هر چند اغلب بظاهر از ایران جدا بودند، اما از جهت فرهنگ و تمدن با جامعه ایرانی ارتباط داشتند چنانکه ما نویان وقتی از ایران رانده و مأیوس شدند در این بلاد مأمن و ملجأ یافتند.

ص ۱۷۲ راجع بشعراهل بخارا در باب خاتون وسعید، مقاله نگارنده این سطر در مجله یغما (شماره ۷ سال ۱۱) دیده شود.

ص ۱۹۷ در باب معبد نوبهار اوصاف زیادی در کتابها آمده است که البته از اغراق خالی نیست، نام این معبد، از دو کلمه سنسکریت آمده است که اولی بمعنی نو و دومی بمعنی صومعه و دیر است. این نوبهار که در بلخ بوده است از جمله بتخانه‌های بزرگ بوداییان بشمار می‌آمده است و بادعای دقیقی شاعر، حرمت و شرف مکه را در نزد آن قوم داشته است. چنانکه امراء و ملوک نواحی مجاور، از متولیان آن معبد که برمک نام عمومی آنها بوده است، فرمانبرداری می‌کرده‌اند و نذورات و هدایا نزد برمک می‌برده‌اند. آورده‌اند که این

معبد قبه‌ها داشت و برقبه نخستین آن که بلندی آن بیش از صد ذراع بود علم‌ها بود، و در اطراف معبد سیصد و شصت حجره بنا کرده بودند که خادمان و کارگزاران را در آن حجره‌ها جای بود، و هر يك از این خادمان را در سال بیش از يك روز نوبت خدمت نبود و دیگر روزها بکار خویش می‌پرداخت. مهتر خادمان معبد را نیز برمک می‌خواندند و تولى امور معبد بمیراث از برمکی به برمک دیگر می‌رسید. و پادشاهان خراسان و چین و هند و کابل بدین معبد می‌آمدند و بت‌ها را زیارت می‌کردند و دست برمک را می‌بوسیدند. معبد نوبهار را عواید و اوقاف بسیار بود، و اموال و خزائن بی‌شمار نیز داشت که همه در تصرف برمک بود. در درون معبد نیز بت‌ها بود بزرگ و کوچک و بدیبا و حریر آراسته، که موجب شگفتی زائران و سیاحان می‌بود.

برای اطلاعات بیشتر درین باب و نام مآخذی که ذکر نوبهار در آنها آمده است رک: تاریخ برامکه، مقدمه مفصل مرحوم عبدالعظیم قریب گرگانی. و دائرة المعارف اسلام ج ۱ و کتاب لوسین بوواتر جمعه عبدالحسین میکند، - و رک: مسالك الاعصار

اما در باب لفظ برمک که نام عمومی متولیان معبد نوبهار بوده است رجوع شود به سلسله مقالات موسوم به *Iranica* از ه. و. بیلی در مجله *BSOAS* ج ۱۱ قسمت اول ص ۲ و همچنین اصل کتاب برمکیان بوواتر ص ۱۲۳ - ۱۲۲ و همچنین دائرة المعارف اسلام ج ۱ در این باب ملاحظه شود.

ص ۲۳۲ در هر حال از ظاهر تعالیم و عقاید منسوب به خرم‌دینان چنین برمی‌آید که این فرقه با آیین مزدک بیشتر از سایر ادیان رایج در ایران قدیم، نزدیک بوده‌اند. بعضی از آراء آنها نیز با عقاید پیروان ابیه و ربی مناسبت نیست اینک نام خرمی و خرم‌دین مأخوذ از چه اصلی است محل خلاف است. احتمال اینکه نسبت خرمی بدان سبب باشد که این طایفه بجهت میل به اباحه و الحاد معتقد بوده‌اند که انسان جز خرمی، و لذت نباید بهیچ امر دیگری پای بند باشد، ضعیف بنظر می‌رسد و گمان نمی‌رود که این طایفه تا بدین درجه که اهل مقالات پنداشته‌اند در جستجوی خرمی افراط کرده باشند. مع‌هذا، اتهاماتی از جهت الحاد و اباحه بر این فرقه وارد کرده‌اند که شباهت دارد بدانچه درباره فرقه بابیه گفته شده است. درین باب رجوع شود به کتاب: *Van Vloten* ص ۵۰ همچنین خرم، نام روستایی بوده است نزدیک اردبیل و خرمی و خرمیه بدانجا

منسوبند و ظاهراً این احتمال که نسبت این طایفه بهمین روستای خرم باشد از سایر احتمالات درست تر باشد .

ص ۲۳۷ اشتقاق کلمه مرداس را که در این مجله ضمن تحقیقات روت Roth نقل شده است نولدکه نپذیرفته است و مرداس را يك اسم عربی دانسته است. رك :

حماسه ملی ایران. ص ۳۳

ص ۲۴۹ بوزنطیه و بوزنطیا همان Byzantium است که با اصطلاح روم شرقی باشد. این کلمه را امروز در فارسی به پیروی از فرانسویها که Byzance می گویند، بیزانس می نویسند. در باب روابط اعراب با بوزنطیه رجوع شود بکتاب Basiliev موسوم به: «بوزنطیه و اعراب» Byzance et les Arabe در دو جلد و مقاله کانارد Canard تحت عنوان «روابط بوزنطیه و اعراب» در مجموعه مقالاتی که به جیورجیولوی دلاویدا اهداء شده است (۲ جلد)

ص ۲۷۸ ابودلف قاسم بن عیسی بن ادیس بن معقل عجللی نخست از یاران محمد امین بود. با علی بن عیسی ماهان بحرب طاهر بن الحسین رفت و چون علی بن عیسی کشته شد وی بهمدان بازگشت. طاهر بدو نامه بی نوشت و از او درخواست که با مأمون بیعت کند نپذیرفت و گفت من بیعتی بر گردن دارم که برای فسخ آن راهی نمی بینم اما بر جای خویش می مانم و با هیچ يك از دودسته نخواهم بود، طاهر از او پذیرفت و او در کرج اقامت جست. چون مأمون بری آمد کس نزد او فرستاد و او را بخواند و اکرام کرد و بنواخت. پس حکومت کردان بدوداد و احفاد او بارث حکومت آنجا را داشتند. وی از سرداران مأمون و معتصم و ازدلاوران و جوانمردان عرب است. گفته اند که خود شعر می گفت و بعضی از شاعران نیز، از جمله ابوتام طائی او را ستوده اند .

اما احمد بن ابی دواد، از ائمه معتزله بود و در دوره مأمون منصب قضا داشت. نفوذ او در نزد مأمون و معتصم باعث آمد که معتزله بر جمیع امور مسلط گشتند و مسأله محنه و ماجرای عقیده بخلق قرآن پیش آمد. از عصیت و مروت این احمد بن ابی دواد نیز داستانها نقل کرده اند کوشش او برای رها نیدن ابودلف قاسم از دست افشین و چاره جویی وی برای رها نیدن محمد بن جهم برمکی از سخط معتصم از آن جمله است. قدرت و نفوذ او در نزد مأمون و معتصم فوق العاده

بوده است .

در باب ابودلف واحمد واحوال آنها رجوع شود بکتاب مشهور تاریخ ورجال، مانند یعقوبی وطبری وابن اثیر وابن خلکان. و در باب معتزله رجوع شود به مقاله نیبرگه در دائرة المعارف اسلام ج ۳ و تحقیقات گلدزیهر در *Muhammedanische studien* و «المعتزله» تألیف حسن جارالله مصر ۱۹۴۷

ص ۲۸۵ - در باب قوم خزر و ماخذ احوال آنها رجوع شود به حدود العالم ترجمه و شرح مینورسکی (ص ۴۵۰ - ۴۶۰) و همچنین دائرة المعارف اسلام ج ۲ مقاله بار تولد . - قوم خزر ترك زبان بوده اند و ظاهراً از آسیای میانه آمده اند و در حدود باب الابواب در بند تركستان سکونت داشته اند . از جهت تمدن و فرهنگ هم آثاری از آنها باقی نمانده است . در عهد خلفا مکرر بسبب مجاورت با مسلمین ببلاد اسلام تاخت و تاز کرده اند . در باب مذاهب و آراء آنها آنچه محقق است اینست که از نوع عقاید سمنی بوده است . در باب اصل قوم خزر بعضی گفته اند که از یهود بوده و درین باب *Dunlop* کتابی هم دارد باین عنوان: *the History of the jewish Khazars* که آن را *Gerard Clauson* در مجله انجمن سلطنتی آسیائی *JRAS* جزء ۱ و ۲ سال ۱۹۵۶ مورد بحث و نقد قرار داده است .

ص ۳۱۱ اعتقاد به زروان ، در هر حال ، البته قبل از عهد ساسانیان در ایران وجود داشته است . نه فقط در اوستا ، ذکر زروان آمده است بلکه در ماخذ نسبه قدیم یونانی هم بوجود آن اشارت رفته است . ادموس *Edémus* نام از اهل *Rhodes* ، که از شاگردان ارسطو بوده است اشارت بانتشار اعتقاد بخدای زمان در بین فرس کرده است، و قرائن دیگری هم بر وجود سابقه این دیانت در ایران هست که در کتاب *Cumont - Bidez* کومون بیدزموسوم به *Les Mages Hellenisés* ، و کتاب زهنرموسوم به *Zurvan* آن ماخذ و قرائن جمع و نقل شده است . در هر صورت ، اعتقاد بوجود زروان ، البته در دوره ساسانیان بوجود نیامده است و سابقه بی داشته است نهایت آنکه در این دوره ظاهراً بیش از سایر عقاید رواج داشته است بلکه می توان گفت با وجود سابقه بی که اعتقاد به زروان ، قبل از عهد ساسانیان داشته است انتشار و رواج آن از عهد ساسانیان شروع می شود و خلاصه ، در دوره ساسانی،

مذهب زروان بیش از سایر مذاهب بین زرتشتی‌ها رایج بوده است و این نکته را که عقیده کریس‌تنسن بوده است **Zaehner** نیز تأیید کرده است (رك : Christensen ص ۱۴۴ و **Zaehner** ص ۲۲) اما اصل آیین زروان چیست و پیدایش آن چگونه بوده است ؟ - درین باب عقیده محققان این است که مذهب زروان حاصل و نتیجه تأثیر و نفوذ عقاید و مذاهب بابلی در آیین زرتشت می‌باشد . در واقع ، زروان که پروردگار زمان است مظهر و مدبر حرکات افلاك و اجرام تلقی می‌شده است که همه چیز را در بردارد و بر همه چیز قاهرست و اعتقاد به جبر و تقدیر هم که از نتایج اعتقاد بزروان است ، با معتقدات بابلی‌ها و کلدانی‌ها در باب تأثیر اوضاع کواکب بر احوال نفوس مناسبت دارد و بنظر می‌آید که آیین زروان از وقتی در بین ایرانیان پدید آمده است که بابل ضمیمه مملکت هخامنشی شده است . نهایت آنکه در عهد ساسانیان انتشار آن در بین عوام بسیار بطئی بوده است و از عهد ساسانیان است که در بین عامه نیز نفوذ و انتشار یافته است و شاید مذهب معتبر و عمده عامه همین آیین زروان بوده است . برای تحقیق در باب اصل و منشاء آیین زروان و ارتباط آن با معتقدات مذاهب بابلی نیز رجوع شود بکتاب **Zoroastre** تألیف دوشن گیمن ، ص ۹۷-۷۶ که بحث مفصل و جالبی در این باب دارد .

ص ۲۱-۳۲۰ لفظ زندیق را بعضی از اصل آرامی صدیق و بعضی از یک ریشه یونانی دانسته‌اند. ظن قوی که امروز مورد تأیید محققان است این است که اصل ایرانی دارد. زندیک، که ظاهراً اصل پهلوی همین کلمه است در زمان ساسانیان بر کسانی اطلاق می‌شده است که در فهم و بیان کلمات اوستا به شرح و تاویل متوسل و متکی می‌شده‌اند . پیروان مانی و مزدک گویا به همین سبب در روزگار ساسانیان زندیک خوانده می‌شده‌اند چون اهل تاویل و توسع بوده‌اند . زناده در عهد خلافت عباسیان ، بعضی مانوی بوده‌اند و بعضی دیگر مردمی آزاد اندیش بوده‌اند و در واقع بهیچ دینی پای بند نبوده‌اند .

برای اطلاعات بیشتر در باب زناده و احوال آنها مراجعه شود بکتاب: من تاریخ الالحاد فی الاسلام عبدالرحمن بدوی که علاوه بر ماخذ و مراجع مختلف ، مقالات مشاهیر این فرقه نیز در آن ذکر و نقل شده است . همچنین نگاه کنید به مقاله نویسنده این سطور تحت عنوان زناده و زناده ، در مجله راهنمای کتاب شماره دوم سال هفتم .

در باب ابن مقفع وزندقه او، رك بكتاب امام قاسم بن ابراهيم بررد كتابی از وی ، موسوم به : كتاب الرد على الزنديق اللعين ابن المقفع . این کتاب را Guidi مستشرق ایتالیایی با مقدمه‌یی چاپ و ترجمه کرده است (رم ۱۹۲۷) در باره شرح احوال ابن مقفع مرحوم عباس اقبال رساله‌یی دارد که در برلین ببال ۱۳۰۵ چاپ شده است - ونیز رك بمقدمه كتاب كلیله و دمنه بهرامشاهی چاپ مرحوم عبدالعظیم قریب که نیز شرح حالی از او آورده است .

ص ۳۴۳ این نفوذ ترکان مخصوصاً پس از کشته شدن متوکل توسعه بیشتری یافت . پس از قتل متوکل ترکان بقول مؤلف الفخری بر ملك استیلا یافته بودند و خلیفه در دست آنها چون اسیری بود که اگر می‌خواستند می‌کشتند و اگر می‌خواستند می‌بخشودند . نوشته‌اند « که چون معتز بر سریر خلافت نشست کسانش منجمان بیاوردند و گفتند بنگرید تا او چه مدت خواهد زیست و چه مدت بر سریر خلافت خواهد ماند . یکی از ظرفادر مجلس حاضر بود گفت من از اینها بهتر دانم . گفتند تو می‌گویی چند سال می‌زید و چند سال حکم می‌راند : گفت تا هر وقت که ترکان بخواهند . هر که در مجلس حاضر بود از این جواب بخندید، (الفخری ص ۲۲۱) بهمین جهت بود که بقول مسعودی «معتز در حیات بنالذت خواب نداشت و از بیم او روز و شب سلاح از خویش جدا نه‌یکرد . می‌گفت همواره بر این حال خواهم بود تا بدانم سر من از آن بناست یا سر بنا از آن من است و می‌گفت همواره می‌ترسم که بنا از آسمان بر من افتد یا از زمین بقصد هلاک من بیرون آید، (مروج الذهب ج ۲ ص ۴۲۸) .

منابع کتاب

الف = عربی و فارسی

- الاتار الباقیه عن القرون الخالیه (کتاب) ابوریحان بیرونی، طبع لپزیک ۱۹۲۳ باهتمام زاخائو - این کتاب بوسیله آقای اکبر داننا سرشت بفارسی نیز ترجمه شده است .
- ابواب فی الصين والترك و الهند منتخبة من کتاب (طبایع الحيوان) للطبيب شرف الزمان طاهر المروزی - با ترجمه انگلیسی و تعلیقات ، بقلم پرفسور مینورسکی . لندن ۱۹۴۲
- احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم ، طبع دخویه . لیدن ۱۸۷۶
- احوال و اشعار ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی سمرقندی تألیف سعید نفیسی . طهران ۱۳۰۹ - ۱۳۱۰ - ۱۳۱۹ (۳ جلد)
- الاخبار الطوال ، ابی حنیفه احمد بن دوادالدينوری ، چاپ مصر ، بنفقه المكتبة العربيه - بغداد . تاریخ طبع ندارد . طبع لیدن کتاب با مقدمه وفهارس و اختلاف قراءات آن در ۱۸۸۸ و ۱۹۱۲ منتشر شده است .
- ادب الكتاب تألیف ابی بکر محمد بن یحیی الصولی از انتشارات المكتبة العربيه ببغداد . طبع قاهره ۱۳۴۱ هجری قمری
- الاغانی (کتاب -) ، ابوالفرج الاصفهانی . طبع دارالکتب المصریه ۱۳۴۵ هجری و ۱۳۵۱ هجری . - و نیز طبع مصر ، سنه ۱۳۲۲ - ۱۳۲۳ ه . ق
- الامامة والسياسة . تألیف الامام الفقيه ابی محمد عبدالله بن مسلم بن قتيبة الدينوري . مصر ۱۳۵۶ - ۱۳۵۵ (۲ ج)
- الاموال (کتاب -) . للامام ابی عبيد القاسم بن سلام المتوفى سنه ۲۲۴ هجری . بتصحيح و حواشی محمد حامد الفقی . قاهره ۱۳۵۳
- اهل الذمة فی الاسلام . تألیف . ا . س . ت . تون . ترجمه و تعلیق حسن حبشی ، طبع دارالفکر العربی . مصر ۱۹۴۹

– بابک خرم دین . سعید نفیسی . تهران شهریور ۱۳۳۳
 – بحار الانوار تألیف مجلسی (محمد باقر) طبع طهران سنه ۱۳۰۱
 ۱۳۱۲ هـ . ق

– البدء والتاریخ (کتاب) تألیف المطهر بن طاهر المقدسی (باشتباه
 منسوب بابی زید احمد بن سهل البلخی شده است) . چاپ پاریس . نشر و
 ترجمه کلمان هوار ، پاریس ۱۸۹۹ – ۱۹۱۹ میلادی (۶ جزء)
 – برهان قاطع تألیف محمد حسین بن خلف تبریزی . باهتمام دکتر
 محمد معین تهران ۱۳۳۰ – ۱۳۳۵ شمسی (۴ جلد)

– بلدان الخلافة الشرقيه . گئی لسترانج . ترجمه : بشیر فرنسیس
 کورکیس عواد . مطبوعات المجمع العلمی العراقی . بغداد ۱۹۵۴
 – بیان الادیان تألیف ابوالعمالی محمدالحسینی الملوئی . بتصحیح عباس
 اقبال . طهران ۱۳۱۲ شمسی

– البیان والتبیین . جاحظ . بتحقیق وشرح حسن السندوبی قاهره ۱۹۴۷
 – بیست مقاله قزوینی (دوره کامل) جلد ۱ و ۲ . تهران ، کتابفروشی
 ابن سینا و کتابفروشی ادب . دیماه ۱۳۳۲ (چاپ جدید)
 – تاریخ ابی جعفر محمد بن جریر الطبری . (الامم والملوک) . طبع لیدن
 سنه ۱۸۷۶ – ۱۹۰۱ م . و طبع مصر ۱۹۳۹

– تاریخ ادبی ایران تألیف پرفسور ادوارد براون (جلد اول) ترجمه
 و تحشیه و تعلیق عالی پاشا صالح . تهران ۱۳۳۳

– تاریخ اسلام . دکتر علی اکبر فیاض . از انتشارات دانشگاه تهران
 – تاریخ التمدن الاسلامی . جرجی زیدان مصر مطبعة الهلال ۱۹۳۱
 ۱۹۴۷

– تاریخ الخلفاء تألیف جلال الدین سیوطی . بتحقیق محمد محیی الدین
 عبدالحمید ۱۹۵۲ طبع مصر

– تاریخ العرب قبل الاسلام . تألیف الدكتور جواد علی . طبع بغداد
 ۱۹۵۰ – ۱۹۵۶ (۵ جلد)

– تاریخ الفی ، نسخه خطی کتابخانه مجلس ، بشماره ۲۲۲ (رك :
 فهرست کتابخانه مجلس تألیف مرحوم اعتصامی ، ص ۱۲۵)

– تاریخ بخارا (ترجمه و تلخیص کتاب) ابوبکر نرشی . بتصحیح
 مدرس رضوی تهران ۱۳۱۷

- تاریخ برامکه . از بهترین منشآت قرن چهارم و پنجم (۴) - .
با مقدمه مفصل تاریخی و ادبی و انتقادی و حواشی و تعلیقات . نگارش میرزا
عبدالعظیم خان گرکانی . طهران ۱۳۱۳
- تاریخ بلعمی ، ترجمه طبری نسخه خطی متلق بکتابخانه مجلس
بشماره ۲۳۱ (رك فهرست اعتصام الملك ص ۱۲۹) - و طبع هند ۱۹۱۶
(طبعی بسیار مغلوپ) ازین کتاب طبع تازه بی هم بتصحیح م. بهار منتشر شده است
- تاریخ بغداد ، تألیف ابی بکر احمد بن علی الخطیب ، طبع مصر
۱۳۴۹ ه . ق
- تاریخ بیهق تألیف ابوالحسن علی بن زید بیهقی . بتصحیح و تعلیقات
(مرحوم) احمد بهمنیار . تهران . مهرماه ۱۳۱۷ شمسی
- تاریخ بیهقی ، تصنیف خواجه ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی دبیر .
باهتمام دکتر غنی و دکتر فیاض . تهران ۱۳۲۴ ه . ش
- تاریخ سیستان . بتصحیح (مرحوم) ملک الشعراء بهار . تهران ۱۳۱۴
شمسی . مؤسسه خاور
- تاریخ طبرستان . تألیف بهاءالدین محمد بن حسن بن اسفندیار کاتب .
بتصحیح (مرحوم) عباس اقبال . تهران ۱۳۲۰ ه . ش (قسم دوم کتاب شامل
ملحقات بر اصل کتاب است)
- تاریخ طبرستان و رویان و مازندان . تألیف سید ظهیرالدین بن سید
نصیرالدین المرعشی . باهتمام برنهارد دارن پترز بورخ ۱۸۵۰
- تاریخ گزیده . تألیف حمدالله مستوفی (چاپ عکسی) باهتمام ادوارد
براون . انتشارات اوقاف گیب ۱۹۱۰-۱۹۱۳ مسیحی (۲ مجلد) طهران ۱۳۲۹
- تبصرة العوام فی معرفة مقالات الانام . منسوب بسید مرتضی بن داعی
حسنی رازی . طبع تهران باهتمام عباس اقبال سنه ۱۳۱۳
- تجارب الامم و تعاقب الهمم . تألیف ابوعلی مسکویه . چاپ عکسی
اوقاف گیب ، ۱۹۰۹ ، ۱۹۱۳ ، ۱۹۱۷ (۳ جلد)
- تجارب السلف . در تواریخ خلفا و وزرای ایشان . تألیف هندوشاه
ابن سنجربن عبدالله صاحبی نخجوانی . بتصحیح واهتمام عباس اقبال . تهران
۱۳۱۳ .
- التنبیه والاشراف . تألیف ابی الحسن علی بن الحسن المسعودی .
المکتبته المصریه بیغداد ۱۹۳۸

- جوامع الحکایات و لوامع الروایات . تألیف نورالدین محمد عوفی
نسخه خطی مجلس بشماره ۶۸۱ (رک فهرست اعتصام الملك ص ۴۳۱)
- چهارمقاله (کتاب-). تألیف احمد بن عمر بن علی النظامی العروزی
السمرقندی . بسعی و اعتماد محمد بن عبدالوهاب قزوینی لیدن ۱۹۰۹ مسیحی
- حدود العالم من المشرق الى المغرب . چاپ عکسی با اهتمام بارتولد .
لنینگراد ۱۹۳۰ - سید جلال طهرانی ۱۳۱۴ طهران ، ایضاً طهران ، دکتر ستوده .
- حماسه ملی ایران . تألیف تئودور نولدکه . ترجمه بزرگ علوی از .
انتشارات داشگاه تهران
- الحیوان (کتاب-) جاحظ . بشرح و تحقیق عبدالسلام محمد هارون
۱۹۳۸ - ۱۹۴۵ (۷ جزء)
- خاندان نوبختی . عباس اقبال . طهران ۱۳۱۱ هجری شمسی
- الخوارج فی الاسلام . تألیف عمر ابوالنصر . مکتبه المعارف .
بیروت ۱۹۴۹
- خرده اوستا . جزوی از نامه مینوی اوستا . تفسیر و تألیف پورداود
بمبئی ۱۹۳۱
- دستواوزراء . غیاث الدین خوند میر . با تصحیح و مقدمه سعید نفیسی
طهران ۱۳۱۷ شمسی
- الدعوة الى الاسلام ، تألیف سیرت . و . و . ارنولد ، تعریب حسن ابراهیم
حسن ، عبدالمجید عابدین ، اسماعیل النحر اوی . مصر ۱۹۴۷
- دیران ابی نواس . بتحقیق و شرح : احمد عبدالمجید الفزالی قاهره ۱۹۵۳
- رسائل البلاء . اختیار و تصنیف محمد کرد علی . الطبعة الرابعة ۱۹۵۴
- لجنة التألیف . (کتاب العرب فی الرد علی الشعوبیه ابن قتیبه ، درین چاپ از
صفحه ۳۴۴ تا صفحه ۳۷۷ طبع شده است)
- رسالة الففران . ابوالعلاء معری . بتحقیق و شرح بنت الشاطی . طبع
دارالمعارف بمصر ۱۹۵۰ مسیحی .
- روضة الصفا . تألیف میرخواند . بهبئی ۱۲۷۰
- زبدة التواریخ حافظ ابرو (نورالدین لطف الله) - نسخه خطی متعلق
بمجلس شورای ملی بشماره ۲۵۷ (رک: فهرست مرحوم اعتصامی ص ۱۴۳)
- زهر الآداب و ثمر الآباب . لابی اسحق الحصری القیروانی ، مفصل و
مضبوط و مشروح بقلم الدكتور زکی مبارک . الطبعة الثانية . مصر ۱۹۲۹-۱۹۳۱
(۴ جزء)

- زين الاخباريا تاريخ گردیزی. تأليف ابوسعید عبدالحی بن الضحاک بن محمود گردیزی بامقدمه میرزا محمدخان قزوینی. طبع تهران ۱۳۲۷
- سبک شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی تصنیف [مرحوم] محمدتقی بهار ملک الشعراء. چاپ تهران ۱۳۲۱-۱۳۲۶ (۳ جلد)
- سنی ملوک الارض والانبیاء [کتاب تاریخ] تألیف حمزة بن حسن الاصفهانی. برلین. مطبعه کاویانی ۱۳۴۰ هجری
- سیاست نامه یاسیر الملوک. تألیف ابوعلی حسن بن علی نظام الملک باهتمام سید عبدالرحیم خلخالی. تهران ۱۳۱۰ شمسی هجری
- السیرة النبویه. لابن هشام. تحقیق وشرح مصطفی السقا-ابراهیم الایاری-عبدالحفیظ شلبي ۱۹۳۶ (۴ جلد)
- شذرات الذهب فی اخبار من ذهب. ابن عماد الحنبلی. طبع قاهره ۱۳۵۰-۱۳۵۱ (۸ جزء)
- شرح نهج البلاغه. ابن ابی الحدید طبع مصر. مطبعة دارالکتب العربیة الكبرى (۴ جلد)
- الشعر والشعراء. ابن قتیبه. تحقیق وشرح احمد محمد شاکر طبع قاهره ۱۳۶۴-۱۳۶۹ (۲ جزء)
- صخی الاسلام، تألیف احمد امین طبع مصر، لجنة التألیف والترجمه والنشر ۱۳۵۱ (جزء اول) ترجمه این کتاب بقلم آقای عباس خلیلی در تهران منتشر شده است. مرداد ۱۳۱۴ شمسی
- العرب قبل الاسلام. جرجی زیدان. مصر ۱۹۰۸ مسیحی
- المقدالفرید (کتاب) ابن عبدربه. لجنة التألیف والترجمه والنشر قاهره ۱۳۵۹-۱۳۷۲ (۷ جزء)
- العقیدة والشریعة فی الاسلام. اجناس جولد تسیهر، نقله الی اللغة العربیة: محمد یوسف موسی - عبدالعزیز عبدالحق - علی حسن عبدالقادر قاهره ۱۹۴۶
- عمدة الطالب فی انساب آل ابیطالب تألیف سید جمال الدین احمد بن علی بن الحسین الداودی الحسنی بمبئی ۱۳۱۸
- عیون اخبار الرضا. ابن بابویه صدوق. طهران ۱۲۷۵
- عیون الاخبار (کتاب-) تألیف ابی محمد عبدالله مسلم بن قتیبة الدینوری قاهره ۱۳۴۳-۱۳۴۹ هجری (۴ جلد)

- فارسنامه ابن البلخی بسعی واهتمام وتصحيح گای لسترانج ورینولد-
الن نیکلسون . کمبریج ۱۹۲۱ . اوقاف گیب .
- فتوح البلدان ، بلاذری طبع دخویه . بریل ۱۸۶۶ مسیحی .
- فجر الاسلام احمد امین . چاپ دوم . جزء اول طبع لجنة التألیف
والترجمة والنشر ۱۹۲۳ – این کتاب بوسیله آقای عباس خلیلی بفارسی ترجمه
شده است . تهران دیماه ۱۳۱۶
- الفخری فی الآداب السلطانیة والدول الاسلامیة . تألیف محمد بن
علی بن طباطبا المعروف بابن الطقطقی . طبع مصر ۱۳۴۰
- الفرق بین الفرق ابی منصور بغدادی . مصر ۱۹۴۸ – ترجمه بی از
این کتاب بنام تاریخ مذاهب اسلام بقلم آقای محمد جواد مشکور در تبریز بسال
۱۳۳۳ شمسی منتشر شده است .
- فرهنگ ایران باستان . نگارش پورداد . بخش نخست تهران
۱۳۲۶ خورشیدی .
- الفصل فی الملل و الاہواء والنحل . للإمام ابن حزم الظاہری
الاندلسی وبہامشہ الملل والنحل للشہرستانی . مصر ۱۳۴۷ – ۱۳۴۸
- (۵ جزء)
- الفہرست . ابن الندیم . طبع مصر . المطبعة الرحمانیہ ۱۳۴۸ هجری
– الکامل فی التاریخ . طبع تورنبرک . لیدن ۱۸۶۶ تا ۱۸۷۶ (۱۳)
جزء و طبع مصر (۹ جزء)
- کتاب البلدان . ابن فقیہ [ابو بکر احمد بن محمد بن اسحاق الہمدانی]
طبع دخویه ، لیدن ۱۸۸۵
- کتاب الخراج ، قاضی ابی یوسف طبع قاہرہ ۱۳۵۲
- کتاب العبر ، ابن خلدون ، طبع بولاق . سنہ ۱۲۸۴ ھ ق (۷ ج)
– کتاب الوزراء والکتاب . ابی عبد اللہ محمد بن عبدوس الجهشیاری
چاپ مصر ، بنفقة المكتبة العربية بغداد . ۱۳۵۸
- گاتھا ، سرودهای ... زرتشت . قدیمترین قسمتی است از نامہ
مینوی اوستا ، تالیف و ترجمہ پوردواد . بمبئی ۱۹۲۷
- گجستک ابالیس . صادق ہدایت بمبئی ۱۳۱۶
- مازیار . مجتبی مینوی و صادق ہدایت چاپ دوم ۱۳۳۳ تهران
– مانی و دین او . دوخطابہ از سید حسن تقی زادہ ، بانضمام متون عربی
وفارسی درباره مانی و مانویت و آنچه بدین موضوع مربوط است . فراہم آوردہ

احمد افشار شیرازی نشریه انجمن ایرانشناسی . تهران ۱۳۳۵
 - مجمل التواریخ والقصص . تألیف سال ۵۲۰ هجری . بتصحیح
 [مرحوم] ملک الشعراء بهار . طهران سال ۱۳۱۸ شمسی
 - مروج الذهب ومعادن الجواهر . ابوالحسن علی بن الحسین مسعودی
 طبع مصر ۱۳۴۶ (۲ جلد) وطبع باریه دومنار - وپاوه دوکورتی . با ترجمه
 فرانسوی پاریس ۱۸۶۱-۱۸۷۶ (۹ جزء)
 - مزدیسنا وتأثیر آن در ادبیات پارسی . دکتر محمد معین ۱۳۲۶
 - المسالك و الممالك (کتاب-) . ابن خردادبه . طبع لیدن سنه

۱۳۰۶ هجری

- مسالك الممالك . لابی اسحاق ابراهیم بن محمد الفارسی الاطخری
 طبع فی مدینه لیدن . سنه ۱۹۲۸ مسیحی
 - المعارف . ابن قتیبه دینوری مصر ۱۳۰۰ هجری
 - معالم القربه فی احکام الحسبه تألیف محمد بن محمد بن احمد القرشی
 عرف بابن الاخوه . بتصحیح روبن لیوی . کیمبریج ۱۹۳۷ (اوقاف گیب)
 - معجم البلدان ، یاقوت حموی . باهتمام ووستنفلد ۱۸۶۶-۱۸۷۱
 (۶ جلد بافهارس)
 - مفاتیح العلوم . ابی عبدالله محمد بن احمد بن یوسف الکاتب
 الخوارزمی طبع مصر ۱۳۴۲
 - مقاتل الطالبیین واخبارهم . وبهامشه منتخب فی المراثی والخطب
 لفتح الدین احمد النجفی . طهران ۱۳۰۷
 - مقالات الاسلامیین واختلاف المصلین . تألیف ابی الحسن علی بن
 اسمعیل الأشعری . بتحقیق محمد محیی الدین عبدالحمید . مصر ۱۹۵۰-۱۹۵۴
 (۲ جزء)

- مقدمه ابن خلدون ، طبع پاریس . باهتمام کاترمر ۱۸۵۸
 - الملل والنحل شهرستانی . طبع لپزیک . سنه ۱۹۲۳
 - وفيات الاعیان ، ابن خلکان . طبع قاهره بتحقیق و تملیق محمد محیی-
 الدین عبدالحمید ۱۳۶۷ [۶ جزء]
 - یسنا . جزوی از نامه مینوی اوستا تفسیر و تألیف پور داود

۱۹۳۸

- یشتها . (جلد اول) قسمتی از کتاب مقدس اوستا تفسیر و تألیف
 پورداود ، بمبئی ۱۹۲۷- [جلد دوم] ۱۹۳۱

ب = زبانهای اروپایی

- Bailey Zoroastrian Problems in the Ninth-Century Books
Oxford, 1943.
- Barthold Turkistan Down to the Mongol invasion. Gibb
Memorial series, 1928
- Basiliev Byzance et les Arabes. (2 vol)
- Bidez - cumont Les Mages Hellenisés Zoroastre. Ostanès
et Hystaspe d'après les traditions Grecque paris 1938
(2 vol.)
- Bouvat Les Barmecides d'après les historiens Arabes et
Persanes. Paris, 1912.
- Boyce The Manichean Hymn cycles in Parthin, Oxford
university press, 1956.
- Browne (E. G.) A literary History of Persia . Cambridge ,
1929. Vol I.
- Caetani Annali dell Islam. Millan , 1950.
- Christensen (A) L'Iran sous les Sassanides. Copenhague ,
1936. Kawadh et le communisme maz dakite :
- Darmesteter Coup d'oeil sur l'histoire de la perse. Paris ,
1885 .
- Dennett (D. C.) Conversion and the Poll Tax in Early Islam.
Harvard university Press, 1950.
- Duchesne -Guillemin: Zoroastre, Paris, 1948.
- Dunlop The History of the jewish khazars . Princeton Uni-
versity, 1954
- Frye (R.) The History of Bukhara, Translated from a per-
sian Abridgement of the Arabic original. Massachu-
sets, 1954 .
- Gibbon The Decline and Fall of the Roman Empire (6 vol.)
Everyman's library.

- Goldzieher Muhammedanische studien. Halle 1889—90
2 vol.
- Herodotus With an English Translation By A. D. Godley
(4 vol.) Loeb classical Library 1946.
- Herzfeld Altpersische inschriften. Berlin, 1938.
- Jackson (w) Zoroastrian studies. New York, 1928.
- Jamasp-Asana Shikand—Gumanik Vijar. Bombay. 1887.
Labourt: Le Christianisme dans l'Empire Perse Paris 1904
- Le Strange The Lands of the Eastern Caliphate. Cambridge,
1930 .
- .Baghdad During the Abbasid caliphate. Oxford, 1924 :
- Lôkkegaard (F r.) Islamic Taxation in the classic period ,
Copenhage 1950 .
- Markwart Wehrot und Arang herausgegeben von H. H.
Schaeder. Leiden, 1938.
- Menasce (J. de) Skand - Gumanik vicar . Text Pazand —
Pahlavi , Transcrit, traduit et commenté. Fribourg ,
1945 .
- Minorsky Hudud al-Alam translated and explained. Gibb
memorial, 1937 .
- Muir (w) The caliphate. its Rise, Decline, and Fall. Edin-
burgh; 1924.
- Nicholson (R. A.) A literary History of the Arabs. Cam-
bridge, 1930 .
- Pelliot (p) Les traditions manichéennes au Foukien Leiden,
1925 .
- Perier(j). Vie d'Al — Hadjdjadj ibn Yousof d'après les
sources arabes. Paris, 1904.
- Sadighi (Gh) Les mouvements Religieux iraniens au IIe et
IIIe siecle de l'Hegire Paris, 1938.
- Sharpe History of the Egypt, London, 1858 (2 vol)

- Spuler (B) Iran in Früh — Islamischer Zeit. Wiesbaden .
1952 .
- Van Vloten Recherches sur la Domination arabe, le chii-
tisme et les croyances messianiques sous le kalifat
des omayyades. Amsterdam, 1894.
- Wellhausen Das Arabische Reich und sein sturz. Berlin,
1902-Die Religiös-Politischen opposition partein 1901
- West (E.w) Pahlavi Text. oxford, 1901.
- Zaehner Zurvan. A Zoroastrian dilemma. oxford, 1953..

ج-مجله‌ها و دائرة المعارف‌ها

- Acta Otientalia Ediderunt Societantes orientales Batava
Danica Norvegica. Brill
- Archiv Orientalni . Journal of the czechoslovak oriental
institute Prague.
- Bulletin of the Oriental and African Studies university of
London. = BSOAS
- Journal Asiatique. publié par la Societé Asiatique. Paris:
- Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and
Ireland. =JRAS
- EnCyclopedie de l'islam. Leide. Paris 1913-1934 (IV Vol)
- Enoyclopedie de l'islam. Nou velle Edition tome. l'olivrai-
son 1-6 Brill 1954-1956.
- Forgotten Religions (including some living primitive Re-
ligions. edited By Vergilius Ferm. New York 1950
- Shorter Encyclpaedia of islam Gibb. and Kramers. Liden.
1953
- ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Ge-
sellschaft

فهرست عمومی

الف

آمل ۲۱۹ ، ۲۷۴
 آموی ۱۶۸ ، ۱۷۲ ، ۱۷۷ ، ۳۷۸
 آهن [قریه -] ۱۵۲
 ابان بن عبدالحمید ۳۲۴
 ابراهیم اشتر ۹۰ ، ۹۱ ، ۹۲
 ابراهیم امام ۱۳۰ ، ۱۳۴ ، ۱۴۹ ح
 ۱۵۲
 ابراهیم بن موسی ۲۲۲
 ابراهیم بن مهدی ۲۲۳
 ابراهیم قتیل باخمیری ۲۱۰
 ابرشهر ۱۰۴
 ابرهه ۱۸ ، ۲۱ ، ۲۲ ، ۲۳ ، ۲۴
 ۲۸ ، ۲۵
 ابله ۴۴ ، ۴۶
 ابناء احرار ۳۰
 ابن ابی الحدید ۱۳۰ ح
 ابن ابی دواد (احمد) ۲۹۵ ، ۲۹۶
 ابن اثیر ۲۴ ، ۳۵ ، ۳۷ ، ۶۲ ح
 ۱۵۹ ، ۱۶۳ ، ۱۶۴ ، ۱۸۲ ،
 ۲۰۲ ، ۲۰۳ ح ۲۳۵ ، ۲۷۲ ،
 ۲۷۴ ، ۲۸۳ ح ۲۹۷ ح ۳۷۶ ،
 ۳۸۱
 ابن اشعث ۱۰۰ ، ۱۰۱ ، ۱۱۸

آثار البلاد ۱۸۰ ح
 آثار الباقیه ۱۱۳ ح ۱۴۲ ح ۱۴۳ ح
 ۱۸۰ ح ۳۸۶
 آذربایجان ۵۷ ، ۶۷ ، ۷۶ ، ۷۷ ،
 ۹۰ ، ۱۷۰ ، ۲۱۸ ، ۲۲۲ ،
 ۲۲۹ تا ۲۳۲ ، ۲۳۹ ، ۲۴۱ ،
 ۲۴۳ ، ۲۵۰ ، ۲۵۱ ، ۲۵۴ ،
 ۲۶۴ ، ۲۶۹ ، ۲۷۸ ، ۲۸۲ ،
 ۲۸۳ ح ۳۶۲ ، ۳۶۹
 آذرفرنبغ ۳۲۹ ، ۳۳۵ ، ۳۳۶
 آذرویه المجوسی ۱۶۴
 آرمیدخت ۳۹
 آسیای صغیر ۲۴۸
 آل برمک ۲۰۷ ، ۲۱۱
 آل حمیر ۲۶
 آل سهل ۲۳۹
 آل ظاهر ۲۵۷ ، ۲۶۸ ، ۲۶۹ و
 نیز رک : طاهریان
 آل عباس ۱۳۵ ، ۱۳۴ ، ۱۹۶ ،
 ۳۷۷
 آل علی ۱۳۱ ، ۲۲۲ ، ۳۷۷

- ابن البلخی ۲۱ ح ۷۶ ح
 ابن الندیم ۲۳۴
 ابن خرم ۱۵۱ ح ۱۶۶ ح
 ابن خرداذبه ۱۲۱ ح
 ابن خلدون ۵ ، ۱۱۶ ، ۱۶۳ ،
 ۲۰۰ ، ۲۰۵ ، ۲۰۶ ، ۲۰۹ ،
 ۳۵۹
 ابن خلکان ۹۸ ح ۱۳۷ ح ۱۴۶ ح
 ۱۴۷ ح ۲۲۵ ح ۳۸۱
 ابن دواد - رك : احمد بن ابی دواد
 ابن زبیر ۸۸ ، ۸۹ ، ۹۰ ، ۹۲ ،
 ۹۳ ، ۹۶
 ابن زیات ۲۸۹ و نیز رك : محمد بن
 عبدالملک زیات
 ابن طباطبا ۲۲۲
 ابن فرات ۳۵۳
 ابن قتیبه ۲۷۲ ح ۳۶۱ ح ۳۶۲ ح
 ابن قتیبه ۳ ح ۱۲۷ ح ۳۴۰ و ح
 ابن مقفع ۳۱۳ ، ۳۲۲ ، ۳۲۳ ،
 ۳۲۴ ، ۳۲۵ ، ۳۸۳
 ابن مهلب ۱۰۱ و نیز رك : یزید بن
 مهلب
 ابن هشام ۲۳ ح
 ابواب فی الصین والترك ۱۴۲ ح
 ابوالحارث ۲۹۲
 ابوالساج دیوداد ۲۸۳ ح
 ابوالسرایا ۲۲۲
 ابوالعاج ۸۲
 ابوالعباس ۱۹۷
 ابوالعباس سفا ح ۱۴۰ ، ۱۴۹ ح
 ۱۸۸ ، ۱۹۲ ، ۱۹۷ ، ۳۷۵
- ابوالغبر ۱۰۰
 ابوالعزا ۶۳۳
 ابوالفرج [اصفهانى] ۱۰۵ ح
 ابوالمعالی [احمد بن محمد کوفى]
 ۳۷۲
 ابوالهذیل ۳۲۵ ، ۳۳۳
 ابوالینبغی ۱۲۱
 ابوبکر ۴۴ ، ۴۵ ، ۷۸ ، ۳۷۷
 ابوتراب داعی ۳۷۵
 ابوتمام طائی ۳۸۰
 ابوجعفر [منصور] ۱۴۴ ، ۱۴۹ ح
 ۱۵۷ ، ۱۵۸ ، ۱۸۸ ، ۱۸۹ ،
 ۱۹۷ ، ۲۸۲ ، ۳۷۵
 ابودلف [قاسم] عجلی ۲۷۸ ، ۲۸۱ ،
 ۳۸۰ ، ۳۸۱
 ابوریحان [بیرونی] ۱۴۲ ، ۱۴۳ ،
 ۱۸۱ ، ۳۱۳ ، ۳۲۲ ، ۳۲۳ ،
 ۳۸۰ ، ۳۸۱
 ابوسلمة خلال ۱۳۱ ، ۱۴۴ ، ۱۴۹ ،
 ۱۹۵ ، ۱۹۶
 ابوعبدالله ۱۶۱
 ابوعبید [بن مسعود ثقفی] ۴۶
 ابوعبیده ۷۲
 ابوعبیده [والی ری] ۱۵۷
 ایوقا بوس ۱۲ ، ۹۵
 ابولؤلؤ [فیروز] ۷۷
 ابومسلم ۱۰۴ ، ۱۰۵ ، ۱۰۷ ،
 ۱۳۰ تا ۱۴۱ مکرر ۱۴۳ تا ۱۶۰
 مکرر ۱۷۸ ، ۱۷۹ تا ۱۸۱ مکرر
 ۱۹۵ ، ۱۹۶ ، ۲۲۱ ، ۲۳۲ ،
 ۲۳۶ ، ۲۳۷ ، ۲۸۲ ، ۳۰۰

ادب‌الکتاب ۱۱۹ ح	۳۷۴
ادوارد براون ۱۸۰ ح	ابومسلم نامه‌ها ۱۳۴ ، ۱۵۳ ،
ادموس ۳۸۱	۱۵۴
اران ۲۵۴	ابوموسی ۶۰ ، ۶۱ ، ۶۲ ، ۶۴ ،
ارجان ۶۲	۶۶
اردبیل ۷۶ ، ۲۸۳ ، ۳۷۹	ابوموسی اشعری ۵۹ ، ۶۳ ، ۷۵
اردشیر ۳۰۵	ابونواس ۱۲۴ ، ۲۰۶ ح
اردشیر [خردسال] ۳۹	ابویوسف [قاضی] ۳۵۹
ارسطو ۳۸۱	ابی‌دلف عجلی ۲۷۸ ، ۲۸۵ و نیز
ارمنستان ۲۳۲ ، ۲۵۰ ، ۲۵۳ ،	رك : ابودلف
۳۶۲ ، ۲۶۲ ، ۲۵۴	ابی‌ساج [دیوداد] ۲۸۳
ارمنیه ۲۲۲ ، ۲۳۹	ابی‌عبید ۳۵۷ ح ۳۷۴
اریاط ۲۰ ، ۲۱ ، ۲۲	ابی‌عون ۱۶۲ ، ۱۶۳
اساور، ۸۷	ابی‌قور ۳۷۹
اسبانبر ۵۳ ح	اتراخدای ۱۶۱
استادسیس ۱۲۱ ، ۱۴۹ ، ۱۵۹	اترجه ۲۶۵
تا ۱۶۵ مکرر ۱۷۹ ، ۱۹۳ ،	اجشم [مروروذی] ۱۶۰
۲۲۹ ، ۲۳۵ ، ۳۰۰	احسن‌التقاسیم ۱۶۹ ح
استخر ۵۹ ، ۶۲ ، ۶۷ ، ۷۵ ،	احمدامین ۳۳۹ ح
۱۶۸	احمدبن‌ابی‌خالداحول، ۲۶۰
استرابون ۳۷۲	احمدبن‌ابی‌دواد ۲۵۳ " ۲۷۸ ،
اسحق بن‌ابراهیم ۲۹۲ ، ۲۹۳ ،	۲۷۹ ، ۲۸۱ ، ۲۸۲ ، ۲۸۵ ،
۲۹۵	۲۸۸ ، ۳۸۰ و نیز رك : بوعبداالله
اسحق بن‌علی ۲۰۳	احنف ۸۹
اسحق ترك ۱۳۲ ، ۱۵۰ ، ۱۴۸ ،	احوال و اشعار رودکی ۱۸۶ ح [رك :
۱۷۹ ، ۱۷۸	سعید نفیسی]
اسدبن‌عبداالله قسری ۱۲۷	اخبارالطوال ۱۶ ح ، ۱۷ ح ۲۹ ح
اسکندر ۲ ، ۳۷۸	۳۱ ح ۳۵ ح ۴۵ ح ۴۶ ح ۵۵ ح
اسماعیل بن‌یسار ۳۴۱	۵۹ ح ۹۲ ح ۱۰۶ ح ۱۴۰ ح
اشرس بن‌عوف ۶۰ ، ۶۱ ، ۶۸	۱۴۶ ح ۱۷۵ ح ۱۷۷ ح ۲۳۶ ،
اشروسنه ۱۷۰ ، ۲۳۲ ، ۲۴۰ ،	۲۳۷ ، ۲۸۲ ح

- البدء والتاريخ ٣٤ ، ٣٥ و ح ،
 ٤٦ ح ٥١ ح
 البيان والتبيين [جاحظ] ٢٩٠ ح
 التنبيه ٩٥ ح
 التنبيه والاشراف ٣١ ح ، ٢٣٨ ح ،
 ٢٥٨ ح
 التنبيه على حدوث التصحيف ١١٠ ح
 التنبيه والرد ٣٢١ ح
 الحيوان ٣٤٢ ح
 الخوارج في الاسلام ٢١٥ ح
 الشعروالشعراء ٣ ح
 العرب قبل الاسلام ١٨ ح
 العقداالفريد ٢٠٣ ح
 الفتى العالم ٢٣٦
 الفخرى ٣٨٣
 الفرج بعدالشدّة ٣٦٣ ح
 الفرق بينالفرق ١٠٣ ح ١٤٤ ح
 ٢٠١ ح ، ٢٧٢ ح
 الفصل ١٦٦ ح
 الفهرست ١١٠ ح ١١٩ ح ١٤٢ ح
 ١٧٩ ح ١٨٦ ح ٢٣٧ ح ٢٥٨ ح
 ٣٢٧ ح
 المسالك والامالك ١٢١ ح
 المشرق [مجلة] ٥٣ ح
 المعارف ١٠ ح ، ٣٨١
 المبتزله ٣٨١
 المقفى الكبير ٣٧٥
 الملل والنحل ١٠٣ ح
 امام حسن ٨٩
 امام حسين ٩١
 ام جيند ٢٥٩
- ٢٤١ ، ٢٤٣ ، ٢٥٧ تا ٢٦٠
 مكرر، ٢٦٤ ، ٢٦٥ ، ٢٦٦ ،
 ٢٨٦ ، ٢٨٧ ، ٢٨٨ ، ٢٨٩ ،
 ٢٩٥ ، ٢٩٦
 اشعث بن قيس ٦٦
 اشناس ٢٦٥ ، ٢٧٨ ، ٢٨٢ ،
 ٢٨٥ ، ٢٨٦
 اصحاب اخدود ١٩
 اصحاب فيل ١٨ ، ٢٢ ، ٢٣
 اصطخر ٧٥ ، نيزرك : استخر
 اصطخرى ٣٦٢ ح
 اصفهان ٥٨ ، ٦٣ ، ٦٤ ، ٦٥ ،
 ٦٧ ، ٧٢ ، ٧٥ ، ٨٢ ح ٩٠ ،
 ٩٤ ، ١٢٤ ، ٢٣٢ ، ٢٣٣ ،
 ٢٦٠
 اصمى ٢٩٠ ح
 اعشى ٣
 اغانى ١٢٠ ح ، ١٢٣ ، ١٢٧ ح ،
 ١٩٣ ح ٣٤٢ ح ٣٥١ ، ٣٥٢ ح
 افراسياب ١٤
 افشارشيرازى [احمد] ٣٠٧ ح
 افشين ٢٣٢ ، ٢٤٠ تا ٢٤٢ ، ٢٤٦ تا
 ٢٥٩ تم-ام صفحات ، ٢٦١ ،
 ٢٦٥ ، ٢٦٦ ، ٢٦٩ تا ٢٧٢ ،
 ٢٧٣ ، ٢٧٥ تا ٢٩١ مكرر
 ٢٩٣ تا ٢٩٨ مكرر ، ٣٤٦ ،
 ٣٨٠
 اقبال [عباس] ٢٧٧ و نيزرك : عباس
 اقبال
 الامامة والسياسة ٩٨ ح ٣٥٩ ح
 الاموال [ابى عبيد] ٣٥٧ ح ٣٧٤

پ	امرؤ القیس بن عمرو ۹
	اموی ۹۶ ، ۱۰۷ ، ۱۴۲ ، ۱۹۷ ،
باب ۵۷	۱۹۸ ، ۳۲۱ ، ۳۴۱ ، ۳۴۲ ،
باب‌الابواب ۳۸۱	۳۷۶
بابك ۲۲۹ ، ۲۳۱ تا ۲۴۲ در تمام	امویان ۸۹ ، ۹۴ ، ۱۰۱ ، ۳۷۶
صفحات، ۲۴۶ تا ۲۵۲ مکرر ،	امیدوارکوه ۲۳۱
۲۶۲ ، ۲۶۴ تا ۲۶۶ ، ۲۶۹ ،	امیر حمزه ۲۱۴
۲۷۰ ، ۲۷۸ ، ۲۸۲ ، ۲۸۳ ،	امین ۱۹۲ ، ۲۲۰ ، ۲۲۸ ، ۲۳۰ ،
۲۹۸ تا ۳۰۰ ، ۳۴۶ ، ۳۶۹	۳۶۴
بابك خرم دین [کتاب] ۲۳۶ ح	انبار ۱۸۸
بابل ۵ ، ۱۹۰ ، ۳۰۸ ، ۳۸۲	انجمن ایرانشناسی ۱۱۱ ح ، ۳۰۷ ح
بادان بن ساسان ۳۶	انجمن سلطنتی آسیائی [مجله -]
بادغیس ۱۴۳ ، ۱۶۰	۳۸۱
باذان ۳۷ ، ۴۳	انجیل ۱۹
باربد ۱۱۰ ، ۱۱۱	اندرز اوشر ۳۱۲
بارتلمی ۳۳۵ ح	انزلاکیه خسرو ۵۳
بارتولد ۳۸۱	انوشیروان ۲۵ ، ۲۸ ، ۳۱ ، ۳۲ ،
بارسیس ۳۴۹	۳۵ ، ۳۶ ، ۳۷ ، نیز رك :
باطنی‌ها ۲۳۳	نوشیروان
باورد ۱۳۹	اوستا ۱۶۹ ، ۳۱۰ ، ۳۱۲ ، ۳۷۳ ،
بحارالانوار ۳۲۲ ح	۳۷۷ ، ۳۷۱ ، ۳۸۲
بحرین ۲	اوهزار ۳۱
بخارا ۱۱۴ ، ۱۲۵ ، ۱۳۵ ، ۱۶۷	اهل تسوبه ۲۳۸ ، ۳۴۲
تا ۱۷۳ در تمام صفحات، ۱۷۵ ،	اهل تناسخ ۱۵۱
۱۸۱ ، ۱۸۳ ، ۱۹۲ ، ۳۷۸	اهل ذمه ۳۵۵ ، ۳۵۶ ، ۳۵۸
بخت‌النصر (بخت‌نصر) ۷ ، ۲۳۸	اهل الذمه فی الاسلام ۳۵۸ ح
بدوی [عبدالرحمن] ۳۸۳	اهواز ۵۹ ، ۷۸
برامکه ۱۹۶ ، ۱۹۸ ح ، ۲۰۱ ،	ایتاخ ۲۴۹ ، ۲۸۵ ، ۲۸۶ ، ۲۹۸
۲۰۲ ، ۲۰۵ ، ۲۰۹ ، ۲۱۹ ،	ایرج ۱۰۵
۲۲۰ ، ۲۹۰ ح ونیز رك: برمکیان	ایوان کسری ۵۴
براون (ادوارد) ۱۴۸ ح	

- بربرستان ۱۴
 برذان ۱۶۰
 برزویه (طبيب) ۳۱۳ ، ۳۲۲ ،
 ۳۲۳
 برقه ۲۹۲
 برمکیان ۱۴۹ ، ۱۹۵ تا ۱۹۸ مکرر،
 ۲۰۰ ، ۲۰۲ ، ۲۰۸ ، ۳۷۹ و
 نیز رك : برامكه
 برهان قاطع ۱۲۲ ح ، ۳۶۰ ح ،
 ۳۷۲ ح
 بزرگمهر بختگان ۱۳۱
 بسام ۱۶۱
 بست ۲۶۳ ، ۳۵۱
 بسفور ۱۹۱
 بشار [بن برد] ۳۲۴ ، ۳۲۵ ،
 ۳۴۲
 بصره ۴۶ ، ۵۶ ، ۶۵ ، ۶۶ ، ۸۲ ،
 ۹۶ ، ۹۷ تا ۱۰۲ مکرر ۱۱۷ ،
 ۱۲۵ ، ۱۲۶ ، ۱۲۷ ، ۱۳۶ ،
 ۱۴۶ ، ۱۸۸ ، ۱۸۹ ، ۲۲۲ ،
 ۳۲۱ ، ۳۴۸ ، ۳۴۹
 بنا ۲۷۸ ، ۲۸۳ ، ۲۸۴ ، ۳۸۳
 بنای کبیر ۲۵۲ ، ۲۹۶
 بغداد ۱۲۰ ، ۱۴۸ ، ۱۸۳ ، ۱۸۸ ،
 تا ۱۹۱ ، ۱۹۷ ، ۲۱۱ ، ۲۱۷ ،
 ۲۱۹ تا ۲۲۵ تمام صفحات ۲۲۸ ،
 ۲۳۰ ، ۲۴۱ ، ۲۴۳ تا ۲۴۵ ،
 ۲۵۶ ، ۲۵۹ تا ۲۶۱ ، ۲۷۳ ،
 ۲۷۷ ، ۲۷۹ ، ۲۹۹ ، ۳۰۰ ،
 ۳۲۱ ، ۳۲۶ ، ۳۲۷ ، ۳۴۶ ،
 ۳۴۸ ، ۳۶۱ ، ۳۶۴ ، ۳۶۵ ،
 ۳۶۶ ، ۳۶۸ ،
 بزدادی ۲۷۲
 بکار بن مسلم ۱۶۱ ، ۱۶۲ ،
 بکر بن وائل ۴۴
 بلاذری ۷۷ ح ، ۷۸ ح ، ۱۰۰ ح ، ۱۱۹ ح
 ۲۵۸ ح ، ۲۶۱ ح ، ۲۶۸ ح ، ۳۱۷ ح
 ۳۶۳ ح ، ۳۶۶ ح
 بلاش آباد ۵۳ ح
 بلال آباد ۲۳۷ ح
 بلخ ۱۰۴ ، ۱۲۵ ، ۱۲۷ ، ۱۳۹ ،
 ۱۹۶ ، ۱۹۷ ، ۲۰۱ ح ، ۲۵۸ ،
 ۳۱۵ ، ۳۱۶ ، ۳۶۰ ، ۳۷۴ ،
 ۳۷۸
 بلدان الخلافة الشرقية ۵۳ ح ، ۵۷ ح
 بلسان ۲۵۸
 بلعمی ۳۱ ، ۳۲ ، ۳۴ ، ۳۵ ، ۷۷ ،
 ۷۸ ، ۲۳۴ ، ۲۳۵ ح ، ۲۳۹
 بمبئی ۳۷۸
 بنجان بن وهرز ۳۵
 بنجیکت ۲۵۸
 بنداد شه. بنداد ۸۲
 بنوامیه ۱۰۲ - ورك : بنی امیه
 بنی العباس ۱۹۳ ح - ورك : بنی عباس
 بنی امیه ۸۴ ، ۸۵ ، ۸۷ ، ۸۹ ، ۹۲ ،
 ۹۳ ، ۹۷ ، ۱۰۱ ، ۱۰۲ ،
 ۱۰۴ تا ۱۰۷ ، ۱۲۳ ، ۱۳۰ ،
 ۱۳۳ ، ۱۳۶ ، ۱۳۸ ، ۱۳۹ ،
 ۱۴۰ ، ۱۴۷ ، ۱۴۸ ، ۱۷۶ ح ،
 ۱۷۸ ، ۱۹۲ تا ۱۹۴ ، ۲۱۵ ح
 ۲۵۸ ، ۳۱۸ ، ۳۲۰ ، ۳۲۱ ،
 ۳۴۶ ، ۳۵۹ ، ۳۵۷ ، ۳۶۱ ،

تاریخ برامکه ۱۹۸ ح ، ۳۷۹
 تاریخ بلعی ۲۷ ح ، ۳۱ ح ، ۳۴ ح
 ۳۷ ح ۱۳۹ ح ۱۸۳ ح ۲۴۰ ح
 تاریخ بیهق ۲۱۶ ح
 تاریخ بغداد ۲۴۴ ، ۳۲۹ ح
 تاریخ بیهقی ۲۱۳ ح ، ۲۷۹ ، ۲۸۱ ح
 تاریخ سیستان ۸۱ ح ۹۹ ح ۱۰۰ ح
 ۱۲۷ ح ۱۶۵ ح ۱۴۲ ح ۲۱۵ ح
 ۲۱۷ ح ۲۱۸ ح ۲۶۳ ح ۳۰۰ ح
 ۳۵۱ و ح
 تاریخ طبرستان ۱۵۵ ح ، ۱۵۸ ح
 ۲۰۸ ح ۲۱۰ ح ۲۳۰ ح ۲۴۱ ح
 ۲۷۲ ح ۲۷۴ ح ۳۵۵ ح
 تاریخ طبرستان [ورویان] ۲۷۷ ح
 تاریخ طبری ۲۷۵
 تاریخ عربستان و قوم عرب ۳۷۲ رك :
 تقی زاده
 تاریخ قم ۳۶۱ ح
 تاریخ گردیزی ۲۸۰ ح ، ۲۸۲ ح
 تاریخ گزیده ۱۰۵ ح ، ۲۲۱ ح
 ۲۲۴ ح
 تاریخ یعقوبی ۸۸ ح ، ۱۰۷ ح ، ۲۲۲ ح
 ۲۶۱ ح ، ۲۶۸ ح ، ۲۸۳ ح ،
 ۲۹۲ ح
 تاسم مور ۱۸۴ ح
 تبصرة العوام ۱۰۳ ح ۱۵۱ ح ۱۸۱ ح
 ۱۸۵ ح ۳۷۷
 تجارب الامم ۲۴۶ ح
 تجارب السلف ۴۹ ح ۸۱ ح ۹۵ ح
 ۱۰۳ ح ۱۴۰ ح ۱۴۶ ح ۱۴۹ ح
 ۱۵۱ ح ۱۸۰ ح ۱۸۹ ح ۲۰۵ ح

پتسخوار گر شاه ۲۶۸
 یرتو اسلام ۳۳۱ ح
 پروکوب ۲۲ ح
 پرویز ۱۲ ، ۳۸ ، ۴۲ ، ۴۳ ،
 ۲۳۳
 پسر بامداد (مزدك) ۳۱۲
 بطرز بورغ ۲۷۷
 پندنامهها ۱۱۱
 پورداود ۳۷۴ ، ۳۷۷ ، ۳۷۸
 پوشنك ۱۳۵
 پوری تین (فرقة) ۲۱۵ ح
 پیروز ۳۹
 پیغامبر ۳۶ ، ۴۳ ، ۶۵ ، ۳۳۷ ...

ت

تاریخ ادبی ایران ۱۴۸ ح ۱۸۰ ح
 تاریخ ادبی براون ۴۳ ح نیز رك :
 تاریخ ادبی ایران
 تاریخ اسلام ۳۷۲ رك : فیاض
 تاریخ الاحاد فی الاسلام [من-] ۳۸۲
 تاریخ التمدن الاسلامی ۱۹۰ ح
 ۳۵۹ ح
 تاریخ الخلفاء ۲۴۵ ح
 تاریخ العرب قبل الاسلام ۳۷۲ رك :
 حوادعلی
 تاریخ الفی ۱۵۸ ح
 تاریخ الوزراء ۲۰۴ ح ۳۶۵ ح
 تاریخ بخارا ۱۱۴ ح ۱۲۵ ح ۱۷۱ ح
 ۱۷۲ ح ۱۸۰ ح ۱۸۱ ح ۱۸۲ ح
 ۱۸۴ ح ۱۸۵ ح ۱۸۶ ح

ج

- ۲۱۰ ح ۲۴۶ ح ۳۵۰ ح ۳۵۵ ح
 تخارستان ۱۷۲ ، ۱۷۷ ، ۳۲۴
 ترتون [س.ا] ح ۳۵۸
 ترکستان ۱۴۱ ، ۱۷۸ ، ۲۵۸ ح
 ۳۱۶ ، ۳۸۱
 ترمذ ۳۲۰
 تروا (شهر) ۱۷۳
 تقی زاده [سیدحسن] ۱۱۱ ح ،
 ۳۰۷ ح ، ۳۷۲
 تمیشه ۷۶ ، ۲۷۴
 تمیم ۱۱۷
 تورفان ۱۱۱ ح
 توماس ۲۴۸
 تهامه ۳
 تهران ۱۱۱ ح ، ۱۱۴ ح ، ۱۲۴ ح
 ۱۲۷ ح ، ۱۴۹ ح ، ۱۸۲ ح ، ۳۵۹ ح
 ۳۷۲
 تیادورس ۱۱۸
 تیسفون ۱۳ ، ۳۸ ، ۵۳ ، ۵۴ ،
 ۵۵ ، ۵۶ ، ۱۴۸ ، ۱۶۸ ،
 ۱۷۷ ، ۱۹۰ ، ۱۹۱ ، ۲۲۸ ،
 ۳۱۵ ، ۳۵۵ ، ۳۶۶
 تینجان ۲۶ ح
 تیوفانس ۱۹
 تیوفوبوس ۲۴۹ ، ۲۵۰
 تیوفیل [بن میخائیل] ۲۴۸ ، ۲۵۰
- جاحظ ۲۹۰ ح ، ۳۳۲ ، ۳۴۲
 جاماسب آسانا ۱۲۳ ح
 جاودان ۲۳۳
 جاویدان بن شهرک ۲۳۹
 جاویدان بن سهل ۲۳۱ ، ۲۳۵ ،
 ۲۳۶ ح ، ۳۶۹
 جبال ۵۷ ، ۲۱۱ ، ۲۴۲
 جبل ۵۸ ، ۲۷۸
 جذیمه ابرش ۹ ، ۲۰۶ ، ۲۰۸
 جرجان ۷۲
 جرجی زیدان ۱۹۰ ، ۲۰۵ ح ،
 ۳۵۹ ح
 جریر بن عبدالله ۶۶
 جزیره ۱۰ ، ۵۳ ، ۲۲۲ ، ۳۱۶
 جعفر ۳۲ ، ۲۸۷
 جعفر برمکی ۱۹۸ ، ۱۹۹ ، ۲۰۰ ،
 ۲۰۲ ، ۲۰۵ ، ۲۰۶ ، ۲۰۸ ،
 ۲۱۱
 جعفر بن ابی طالب ۴۲ ح
 جعفر بن دینار ۲۴۹
 جعفر [بن یحیی] ۱۹۷
 جعفر بن یحیی ۲۰۴
 جعفر صادق ۳۲۲
 جعفر ۱۲۱ ح
 جکسن [ویلیامز] ۳۰۵ ح
 جلولا ۵۵ ، ۵۷ ، ۵۸ ، ۵۹ ، ۷۳ ،
 ۶۳ ، ۸۰
 جواد علی [الدکتور] ۳۷۲
 جوامع الحکایات ۱۴۲ ح ، ۱۸۴ ح

س

ثقیف ۹۰ ، ۱۶۶

حجاز ۱۰ ، ۲۳ ، ۲۴ ، ۲۷ ، ۷۱ ،
 ۷۷ ، ۹۲ ، ۲۲۲ ، ۳۴۲
 حدود العالم ۱۸۴ ، ۳۸۱
 حذیفه بن الیمان ۶۶ ، ۷۶
 حرانیان ۳۰۷ ، ۳۰۸
 -خرزادان = خرزادان
 حریش [سکزی] ۱۶۲ ، ۱۶۳
 حسن [بن افشین] ۲۶۴
 حسن بن حسین ۲۷۴ ، ۲۷۶ ، ۲۷۷
 حسن [بن سهل] ۲۲۰ ، ۲۲۱ ، ۲۲۲ ،
 ۲۲۴ ، ۲۲۵ ، ۳۵۴ ، ۳۶۴
 حسن جارالله ۳۸۱
 حسن حبشی ۳۵۸ ح
 حسین ۸۸ ، ۱۰۲
 حسین بن عبدالله جوهری ۳۵۳
 حسین بن علی ۸۸ ، ۸۹
 حسین بن هشام ۲۹۲
 حلب ۱۸۳
 حلوان ۵۴ ، ۵۸ ، ۵۹ ، ۶۵
 حماسه ایران [نولدکه] ۱۵ ح، ۳۷۹
 حمدالله مستوفی ۴۸ ح، ۵۷ ح، ۱۰۵ ح
 حمدون بن اسمعیل ۲۹۶ ، ۲۹۷ ،
 ۲۹۸
 حمراء دیلم ۸۷ ، ۹۰
 حمزه ۲۲ ، ۲۳ ، ۲۴ ، ۳۵ ، ۳۶
 ۳۷ ، ۲۱۶ ، ۲۱۷ ، ۴۷۲
 حمزه اصفهانی ۸ ، ۱۱۰ ح ۲۹۰ ح
 حمزه بن آذک ۲۱۴ ، ۲۱۵
 حمزه (حارجی) ۲۱۰ ، ۲۱۱
 حمید بن قحطبه ۱۸۲
 حمیر ۱۵ ، ۱۹

۲۳۸ ، ۲۶۶ ، ۳۴۹ ح
 جواهر کلام (علی) ۳۵۹ ح
 جوزجانان ۱۰۴ ، ۱۰۵
 جهشیاری ۲۰۳
 جهم بن صفوان ۳۲۲
 جهورد بن مرار العجلی ۱۵۷ ، ۱۵۸
 جیحون ۱۶ ، ۶۴ ، ۱۲۵ ، ۱۷۰ ،
 ۱۸۱ ، ۱۸۲ ، ۲۴۳ ، ۲۶۷
 حیورجیولوی دلاویدا ۳۷۰

ج

چاچ ۲۵۷
 چغانیان ۱۳۵ ، ۱۳۹ ، ۱۷۴ ،
 ۱۷۷ ، ۲۵۷
 چهارمقاله ۳۵۴ ح
 چین ۱۴۱ ، ۱۴۲ ، ۱۶۸ ، ۲۵۸ ح ،
 ۳۱۵ ، ۳۷۴ ، ۳۷۹

ح

حبش ۲۴ ، ۲۶ ، ۳۴ ، ۳۷
 حبشه ۱۵ ، ۱۶ ، ۱۸ ، ۱۹ ، ۲۰ ،
 ۲۳ ، ۳۳
 حبشیان ۱۹ ، ۲۰ ، ۳۳ ، ۳۴
 حارث بن سریج ۱۳۷
 حارث کندی ۱۱
 حافظ ابرو ۱۶۰ ، ۲۹۸ ح
 حجاج ۸۲ ، ۹۴ ، ۹۵ ، ۹۶ ، ۹۷ ،
 ۹۸ ، ۹۹ ، ۱۰۰ ، ۱۰۱ ،
 ۱۱۳ ، ۱۱۷ ، ۱۱۸ ، ۳۶۹
 حجاج بن یوسف ۸۵ ، ۱۲۲ ، ۱۹۳

خاندان علی ۱۰۱ ، ۱۸۸ ، ۲۳۱	حمیران ۳۴
خاندان کسری ۷۳	حمیریان ۱۵ ، ۱۶ ، ۱۹
خاندان کسروی ۲۳۹	حنظله ۳۶۸
خاندان لخم ۹ ، ۱۱ ، ۱۳	حنیفه ۷۸ ، ۷۹
خاندان نوبختی ۳۲۹ ح، ۳۷۷	حیره ۲ ، ۶ تا ۱۱ مکرر، ۱۳ ،
خانقین ۵۷ ح	۱۴ ، ۱۷ ، ۲۳ ، ۲۵ ، ۲۹ ،
ختلان ۱۲۷ ، ۱۳۵	۳۷ ، ۴۴ تا ۴۷ مکرر ۸۷ ،
خداش ۳۷۵	۳۲۷ ، ۳۷۲
خداینامه ۱۴ ، ۵۱ ، ۱۱۰	
خراسان ۱۶ ، ۴۵ ، ۵۷ ح، ۷۶ ،	خ
۹۴ ، ۹۹ ، ۱۰۱ تا ۱۰۷ تمام	خاتون بخارا ۱۲۵ ، ۱۷۰ ، ۱۷۱ ،
صفحات ۱۲۵ ، ۱۳۰ ، ۱۳۲ تا	۳۷۸
۱۳۸ مکرر ، ۱۴۱ ، ۱۴۴ ،	خاتون داود ۳۶۰
۱۴۵ ، ۱۵۰ ، ۱۵۲ ، ۱۵۳ ،	خازم [بن خزیمه] ۱۶۰ ، ۱۶۱ ،
۱۵۶ ، ۱۵۹ ، ۱۶۰ ، ۱۶۱ ،	۱۶۲ ، ۱۶۳ ، ۱۶۴
۱۶۴ ، ۱۶۶ ، ۱۶۹ تا ۱۷۳	خاش ۲۹۴
تمام صفحات ۱۷۸ ، ۱۷۹ ،	خاقانی ۳۵۰
۱۸۲ ، ۱۸۴ ، ۱۸۸ ، ۱۹۲ ،	خالد ۱۰۶
۱۹۳ ، ۱۹۵ ، ۲۰۰ ، ۲۱۱ تا	خالد بن برمک ۱۹۷
۲۱۶ مکرر ۲۱۷ ، ۲۱۸ ، ۲۲۳ ،	خالد برمکی ۲۰۱ ح، ۲۱۹
تا ۲۲۵ ، ۲۲۹ ، ۲۳۰ ، ۲۳۳ ،	خالد [بن عبدالله] القسری ۱۰۲ ،
۲۴۲ ، ۲۴۳ ، ۲۵۶ ، ۲۵۷ ،	۱۰۵
۲۵۹ ، ۲۶۱ تا ۲۷۰ تمام	خالد [بن ولید] ۱۳ ، ۴۵
صفحات ۲۷۶ ، ۲۹۹ ، ۳۰۰ ،	خاندان برامکه ۱۹۸
۳۲۰ ، ۳۶۳ ، ۳۶۷ ،	خاندان برمکی ۱۹۸ ح
۳۶۹ ، ۳۷۶ ، ۳۷۹	خاندان رسول ۱۹۳
خرخسرو ۳۶ ، ۳۷	خاندان سهل ۱۹۵ ، ۲۲۰ ، ۲۲۱ ،
خرده اوستا ۳۷۴	خاندان طاهر ۲۲۶ ، ۲۳۰ ، ۲۴۲ ،
خرزادین نرسی ۳۱	۲۴۶
خرزادان شهر ۳۶	خاندان عباس ۱۳۷ ، ۱۵۱ ، ۲۲۱ ،
خرقانه ۲۵۸	

خوارزمی ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۲۴، ۲۵۸ ح.
 ح ۳۱۶
 خواف نیشابور ۱۴۲
 خورخسرو ۳۷
 خوزستان ۵۹، ۴۶، ۵۳، ۵۹، ۶۲
 ح ۳۱۵
 خوزی ۱۱۱
 خیدربن کاس ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۵۱
 ۲۵۳، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۷۷
 ۲۹۰

د

دادویه بن هرمز ۳۶، ۳۷
 دارا ۱۵
 داراب دستور پشوتن سنجانا ۳۰۶ ح
 دارک ۲۵۸
 دارمستقر ۱۴۸
 داریوش ۲، ۱۶۹، ۳۷۸
 دانا و مینوک خرد ۳۰۶ ح
 دانیال ۲۳۸
 داود بن عباس ۳۶۰
 دائرة المعارف اسلام ۵۳ ح ۹۳ ح
 ۹۶ ح ۱۰۵ ح ۱۶۴ ح ۱۹۰ ح
 ۲۰۵ ح ۳۳۹ ح ۳۷۹، ۳۸۱
 دجله ۴۵، ۴۶، ۵۳، ۵۴، ۵۹
 ۱۸۹
 درزیجان ۵۳
 دری ۱۰۸، ۱۱۴، ۱۲۲
 دریای سرخ ۱۶
 دریای فارس ۲، ۶۴

خرم (روستای) ۳۷۹، ۳۸۰
 خرم دینان ۱۵۶، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳
 ۲۳۴، ۲۳۶، ۲۳۹، ۲۴۹
 ۲۵۱، ۳۷۷، ۳۷۹
 خرم دینیه ۱۴۳
 خرمیان ۱۸۴، ۲۳۸
 خرمی‌ها ۲۴۷
 خرمیه ۲۳۴، ۲۳۹، ۲۴۸، ۲۵۱
 ۲۷۲، ۳۷۹
 خره زاد [بن فرخ هرم-زد] ۵۴،
 ۵۵

خزر ۶۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۳۸۷
 خسرو ۳، ۱۲، ۱۳، ۲۵، ۲۸، ۲۹
 ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۸۱، ۲۴۱
 خسرو انوشیروان ۱۵، ۱۷، ۲۵
 ۳۰۹ و نیزرک : انوشیروان و
 نوشیروان
 خسرو پرویز ۱۲، ۸۲، ۳۱۵
 خلخالی ۲۳۳ ح، ۳۴۸ ح
 خلیج فارس ۱۸
 خلیل بن هیثم ۲۰۷
 خلیلی (عباس) ۳۳۹ ح
 خواجه نظام‌الملک ۱۵۵، ۲۳۴
 ۲۳۵
 خوارج ۹۶، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۳۴
 ۱۹۳، ۲۱۵ ح ۲۱۶، ۲۱۷
 ۲۱۹، ۲۹۲، ۳۷۶
 خوارری ۱۵۷
 خوارزم ۱۱۳، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۷
 ۱۷۸، ۲۱۱، ۳۷۵
 خوارزمشاه ۱۷۸

	دریای مدیترانه ۱۸
و	دریای هند ۱۶، ۶۴
رافع بن لیث ۲۱۸	دستورالوزراء میرخواند ۱۴۹ ح
رامهرمز ۶۳	دعبل شاعر ۲۴۴ ح
رامین ۲۵۸	دقیقی شاعر ۳۷۷
راوندیه ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۵۷، ۳۷۷	دماوند ۶۵، ۱۶۵، ۲۰۱ ح ۲۶۸
راهنمای کتاب (مجله) ۳۸۲	دهشقی ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۳۷
رباط جلولا ۷۵ ح	۳۶۶، ۳۶۸
ربعی بن عامر ۵۱	دنت ۳۵۶ ح
ربیع حاجب ۳۵۷	دوشن گیمین ۳۸۲
رتبیل ۳۶۶.۹۹	دومة الجندل ۴
رسالة الصحابه ۳۲۳	دیار بکر ۱۸۹
رسالة النفران معری ۲۰۹ ح	دیراعور ۴۷
رسائل البلغاء ۳۴۰ ح	دیرالجمام ۹۹
رستم ۱۴، ۱۵، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱	دیلم ۳۰، ۳۳، ۱۶۵، ۲۰۹، ۲۱۰
۵۴، ۵۲	۲۷۹
رستم فرخ هرمزد ۴۵	دیلمان ۲۳۲
رشید (هارون) ۲۰۱، ۲۰۳، ۲۰۴	دیلمیها ۸۷
۳۶۰، ۳۵۹، ۳۵۸، ۲۱۱، ۲۱۰	دینکرت ۳۱۳، ۳۷۸
رضا ۳۳۱، ۳۳۰	دینور ۲۶۲
رقاش خواهر جذیمه ۹	دینوری ۳۴، ۵۹، ۲۳۶، ۲۳۷
روت ۳۷۹	دیو کس ۳۷۳
روزبه پسر دادویه ۳۲۴	
روزبه پسر مرزبان ۷۱	ذ
روزنبرك ۱۱۴ ح	
روضة الصفا ۱۵۳ ح	ذمیانوس ۱۹
روم ۲، ۳، ۵، ۶، ۱۷، ۲۰، ۲۳، ۲۵،	ذمیها ۳۵۷، ۳۵۶، ۳۱۸، ۹۷
۱۸۸، ۷۷، ۷۰، ۶۵، ۴۲، ۳۴، ۲۸	ذو جدن ۲۱
۲۶۱، ۲۴۹، ۲۴۸، ۲۰۸، ۱۹۱	ذونواس ۱۹، ۲۰، ۲۱
روم شرقی ۲۴۸، ۳۸۰	ذی قار ۴۴
	ذی پزن ۲۴ تا ۲۷ مکرر

- ۳۳۹، ۳۲۷، ۳۲۴، ۳۲۲، ۳۲۱
 ۳۸۲، ۳۷۷
 زنبیل ۹۹ رك: رتبیل
 ۳۲۶، ۳۲۵، ۳۲۴، ۳۲۲، ۳۰۱
 ۳۸۲
 زنگیان ۱۷، ۱۱ تا ۲۶ تمام صفحات
 ۶۵، ۳۶، ۳۴، ۳۳، ۳۰، ۲۸
 زوبن طهاسب ۲۱۴
 زوزن ۱۴۱
 زهر الاداب ۲۰۹
 زهنر [= زنر] ۳۸۱
 زیاد ۱۲۵
 زید ۱۰۵، ۱۰۳، ۱۰۲
 زید بن عدی ۱۳، ۱۲
 زید (بن علی) ۱۰۳، ۱۰۱ ح ۱۳۹،
 ۱۷۸
 زید بن علی بن حسین ۳۷۶، ۱۰۱
 زید بن موسی ۲۲۲
 زین ۳۷
- ژ
- ژورنال آزیاتیک ۲۸۳ ح ۳۱۶ ح
- س
- ساباط (بلاش آباد) ۵۱ ح
 سا بورالجنود ۳۴۲ ح
 ساری ۲۷۴
 ساسان بن بهمن ۳۱
 ساماط ۲۵۸
 سامرا ۲۸۲، ۲۷۶، ۲۷۴، ۲۶۴، ۲۵۵
- رومیان ۳۸، ۱۸، ۱۷
 رومیه ۵۳ ح
 رویان ۲۶۸
 رهام ۱۳۱
 ری ۱۵۲، ۱۵۰، ۹۰، ۷۵، ۷۲، ۶۵
 ۲۳۲، ۲۱۱، ۱۷۰، ۱۶۸، ۱۵۸
 ۳۸۰، ۳۲۷، ۳۱۵، ۲۳۳
 ریحانه ۲۴
- ز
- زاب ۲۸۵، ۱۴۸، ۱۴۱، ۱۴۰
 زابل ۹۸
 زابلستان ۹۹
 زاخاؤو ۳۸۶
 زادن فرخ ۱۱۸، ۱۱۷
 زباء ۹
 زبداء تواریخ ۱۵۳ ح ۲۵۵ ح ۲۹۸
 زبرقان ۱۶۱
 زبطرد ۲۴۹
 زبیده ۲۰۹، ۲۰۸
 زرافشان ۱۶۹
 زرتشت ۱۷۸، ۱۶۹، ۱۵۹، ۱۴۳، ۷۰
 ۳۰۸، ۳۰۷، ۳۰۵، ۳۰۴، ۲۳۲
 ۳۱۷، ۳۱۶، ۳۱۴، ۳۱۲، ۳۱۰
 ۳۷۴، ۳۷۳، ۳۳۵، ۳۳۰، ۳۱۹
 ۳۸۲، ۳۷۷
 زرین ۳۶، ۳۵
 زروان ۳۱۱ ح، ۳۸۱، ۳۸۲
 زروانیه ۱۴۳
 زنداوه ۳۲۰، ۳۰۳، ۱۹۶، ۱۸۴، ۱۲۰

سفا ح ۱۴۵، ۱۴۴، ۳۷۶	۲۸۴
سفیان ۳۲۴	ساوه ۱۵۸
سفیان بن معاویه ۳۲۳	سبک شناسی ح ۱۱۴
سفیانی‌ها ۱۸۸	سپاهان ۲۱۱
سفیدجامگان ۱۸۳	سپهدخورشید ۱۵۹، ۱۶۶، ۳۶۹
سفیدنج ۱۳۸	سپهدشروین ۲۳۰
سلمان فارسی ۷۱، ۷۳	سپهد وهرز ۳۲، ۳۴
سلوکیه ۵۳	سپیدجامگان ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۴
سلیط بن عبدالله ۱۳۸	سخن (مجله) ح ۱۲۳
سلیمان بن صردزاعی ۸۷، ۹۰	سرخاستان ۲۷۴
سلیمان بن علی ۱۴۶	سرخس ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۳۹، ۲۲۴
سلیمان بن کثیر ۱۳۵، ۱۴۴، ۳۷۵	سرخ جامگان ۲۷۲
سلیمان بن وهب ۲۹۷	سرخ علم ۲۳۳، ۲۴۹، ۲۵۴
سلیمان خلیفه ۳۶۷	سرم‌ن رای ۲۴۵
سمرقند ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۳۵، ۱۴۱، ۱۶۸	سریانی ۷
۱۶۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۴ تا ۱۷۷	سعد ۴۸، ۴۹، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶
۲۵۷، ۲۱۸	رك: سعد بن ابی وقاص
سمعانی ۲۳۷	سعد (بن ابی وقاص) ح ۵۷، ۴۷، ۵۸، ۷۸
سمنی ۲۵۸، ۲۷۱	۱۱۶، ۷۹
سمنیه ۲۵۸، ۲۷۱	سعد بن مسعود ۸۹
سمیه ۱۲۶	سعدی (مودابه) ۱۴
سنام ۱۸۲	سعدیه ح ۵۷
سنباد ۱۳۲، ۱۴۴، ۱۴۹، ۱۵۶ تا ۱۵۹	سعید بن جبیر ۸۵، ۱۰۰
مکرر ۱۶۴، ۱۹۳، ۲۲۹، ۲۳۵	سعید بن عثمان ۱۲۵، ۱۷۰، ۱۷۳
۳۰۰، ۲۴۲	سعید بن عاص ۷۶، ۳۵۹
سنبویه ۳۱۸، ۳۲۰	سعید بن مسجح ۱۲۳، ۱۲۴
سنجان ۳۰۳	سعید نفیسی ح ۱۸۶، ح ۲۳۶
سند ۲۵۹، ۹۹، ۳۰۳	سند ۱۶۶، ۱۶۹، ۱۸۱، ۱۸۴،
سمنار ۱۰	۳۷۸، ۳۱۶، ۳۱۵، ۲۸۸
سنی ملوک ح ۸، ح ۲۱	سندی ح ۱۱۴، ح ۱۲۲، ۳۱۵
سواد ۶۰، ۶۴، ۳۵۹، ۳۶۱، ۳۶۲	سندیان ۱۶۹

ش	۳۷۴، ۳۶۳
	سودابه ۱۴
	سهریه ۲۲۴
شاپورا ۳۴۱	سوشیان [نس] ۱۶۵ ، ۳۷۴ ، ۳۷۷
شاپورا اول ۳۰۸ ، ۵۴ ، ۹	۳۷۸
شاپوردزوالا کتاف ۱۰ ، ۲	سوید بن قطبه ۴۴
شارلمانی ۱۹۰	سهل بن سنباط ۲۵۴
شام ۴ ، ۶ ، ۱۸ ، ۱۰ ، ۶۵ ، ۷۱ ، ۹۲ ، ۹۶	سیاست نامه ۱۵۵ وح ، ۱۵۶ وح ،
۹۷ ، ۱۲۰ ، ۱۲۳ ، ۱۲۶ ، ۱۳۶	۲۳۳ ، ۲۳۴ وح ۲۴۵ ح ۲۳۸ ح
۱۴۰ ، ۱۴۵ ، ۱۸۹ ، ۱۹۲ ، ۲۲۴	۲۴۶ ح ، ۲۵۶ ح ۲۴۸
شاه بهرام ۱۲۲ ، ۳۷۴	سیاوش ۱۰۵ ، ۱۷۰
شاهنامه ۱۴ ، ۵۱	سیاه ۶۳ ، ۶۴ ورك: سیاه اسواری و
شذرات الذهب ۲۵۶ ح	سیاه دیلمی
شرف الزمان مروزی ۱۴۲ ح	سیاه اسواری ۷۲
شريك بن شیخ المهری ۱۹۳	سیاه جامگان ۱۳۰ ، ۱۳۱ ، ۱۳۷
شط نامرا ۱۸۹	۱۳۸ ، ۱۳۹ ، ۱۴۰ ، ۱۴۱ ، ۱۴۴
شعوبی ۱۴۹ ، ۳۳۸	۱۷۸ ، ۱۸۴ ، ۱۸۵
شعوبیان ۱۲۱ ، ۳۲۶ ، ۳۳۹ ، ۳۴۱	سیاه دیلمی ۶۳
۳۴۲	سیحان ۳۵ ، ۳۶ ح
شعوبیها ۳۳۹ ، ۳۴۰	سیحون ۲۵۷
شعوبیه ۳۳۹ ح ۳۴۲ ، ۳۴۳	سیراوند ۱۴۲
شکسپیر ۳۶۹ ح	سیه: ابن هشام ۲۱ ح ، ۲۳ ح ۴۲ ح
شکند گمانیک و بیچار ۳۳۲ ، ۳۳۳	سیستان ۱۶ ، ۶۷ ، ۸۰ ، ۹۹ ، ۱۱۷
۳۳۴ ، ۳۳۵	۱۲۶ ، ۱۳۵ ، ۱۶۰ ، ۱۶۴ ، ۱۶۵
شمر کند ۱۶	۲۱۱ ، ۲۱۵ ، ۲۱۷ ، ۲۱۸ ، ۲۶۲
شمر یرعش ۱۶	۲۶۳ ، ۲۹۹ ، ۳۵۱ ، ۳۶۶ ، ۳۶۸
شمعی ۳۰۷	سیف ۲۴ ، ۲۸ ، ۲۹ ، ۳۲ ، ۳۳ ، ۳۴
شوش ۶۲ ، ۶۳ ، ۶۴ ، ۱۶۸ ، ۱۷۰	سیف ذی یزن ۲۸ ، ۳۰ ، ۳۱ ، ۳۲ ، ۳۳
شوشر ۶۰ ، ۶۳ ، ۶۴ ، ۷۲ ، ۹۹	۳۶ ، ۳۷۲ ، ۳۷۳
۱۶۸	سینه ظ: سیه ۶۰ ، ۶۱ ورك: سیاه
شهر براز ۳۹	سیوطی ۲۴۵ ح

ط

طالقان ۱۳۵، ۱۳۹، ۱۶۵
 طاهر [بن الحسين] ۲۲۰، ۲۲۱،
 ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۳۸۰
 طاهريان ۲۲۹، ۲۵۸، ۲۶۲ تا
 ۲۶۵ مکرر، ۲۶۸، ۲۷۴، ۳۶۸
 ۳۶۹
 طائف ۳۸، ۴۲، ۸۹
 طبایع الحيوان ۱۴۲ ح
 طبرستان ۷۶، ۷۲، ۱۵۷، ۱۵۹
 ۲۱۰، ۲۰۹ ح ۲۰۱، ۱۶۶، ۱۶۵
 ۲۱۱، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۹ تا
 ۲۳۳ مکرر ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۶۷ تا
 ۲۷۶ مکرر ۲۹۳، ۳۵۴، ۳۶۹
 طبری ۱۶ ح، ۳۲، ۳۵ ح، ۳۶، ۳۷
 ۴۶ ح، ۵۰ ح، ۵۱ ح، ۵۳، ۶۴ ح
 ۷۶، ۷۷ ح، ۹۲ ح، ۱۰۲ ح، ۱۰۵ ح
 ۱۲۶ ح، ۱۲۷ ح، ۱۵۵، ۱۵۷
 ۱۶۴، ۱۶۳، ۱۶۰، ۱۵۹
 ۱۷۶ ح، ۲۴۸، ۲۴۹ ح، ۲۵۰
 ۲۵۱ ح، ۲۵۴ ح، ۲۷۱ ح، ۲۸۳ ح
 ۲۸۶ ح، ۲۸۹، ۲۹۳، ۲۹۴
 ۳۲۲ ح، ۳۲۶ ح، ۳۷۲، ۳۷۷
 ۳۸۱
 طبقات الشعراء ۱۲۷ ح
 تخارستان ۱۳۹، ۱۶۲، ۱۶۳، ۳۲۴
 رك: تخارستان
 طراديس ۲۵۹
 طرسوس ۲۴۵
 طغشاده ۱۷۰

شهر جور ۳۲۷
 شهرستانی ۱۰۳ ح ۱۸۴ ح
 شیدوش ۱۳۱
 شیرویه ۳۹، ۶۴
 شیرویه پسر خسرو ۵۹
 شیعه آل علی ۱۳۱
 شیعی ۱۳۱، ۱۴۱، ۱۵۵
 شیعیان ۱۳۳
 شیعیان علی ۸۶

ص

صابئان ۳۰۷، ۳۰۸
 صابئین ۳۰۷
 صاحب الزادقه ۳۲۶
 صادق هدایت ۳۳۲ ح ۳۳۵ ح
 صالح ۱۱۸، ۱۱۹
 صالح بن عبدالرحمن ۱۱۷
 صالح بن عجیف ۲۹۳
 صالح منتمی = صالح بن عجیف
 صدیقی [دکتر غلامحسین] ۱۸۰ ح
 صفا [دکتر ذبیح الله] ۱۸۶ ح
 صقلیه ۲۴۸
 صنعا ۲۲؛ ۲۳
 صولی ۱۱۹ ح
 صومالی ۱۵
 صیمر ۶۲۰، ۲۴۴ ح

ض

ضحاک ۲۳۷ ح
 ضحی الاسلام ۳۳۹ ح ۳۴۲ ح

عبدالعظیم قریب گرکانی = قریب
 عبدالکریم بن ابی العوجاء ۳۲۵
 عبدالملک مروان ۹۶، ۹۷
 عبدالله بن شبهه ۱۴۳
 عبدالله [بن] طاهر ۲۶۲ تا ۲۶۵
 مکرر، ۲۶۷، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۳،
 ۲۷۴، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۸۳،
 ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۹۵
 عبدالله بن عامر ۷۵، ۷۶
 عبدالله بن علی ۱۴۵، ۱۴۷
 عبدالله بن مبارک ۲۳۳
 عبدالله مقفع - رک: ابن مقفع
 عبدالله بن مقفع ۱۱۰ ح، ۳۲۲، رک:
 ابن مقفع
 عبدالله بن هیثم بن سام ۳۵۸، ۳۵۹
 عبدالله عامر ۹۹
 عبیدالله بن علا ۳۵۱
 عبیدالله [بن عمر] ۷۸، ۷۹، ۸۰
 عبیدالله [بن زیاد] ۸۸، ۹۰، ۱۲۵
 ۱۲۶، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲
 عثمان ۶۵، ۶۶، ۷۶، ۷۸، ۷۹
 ۸۰، ۳۷۷
 عجللی ۱۳۴
 عجیف بن عنبسه ۲۹۲ ح، ۲۹۳
 عدن ۱۵، ۳۱
 عدی [بن زید] ۹، ۱۲، ۳۲
 عربستان ۷، ۱۳، ۱۵، ۱۸، ۲۷
 ۲۷۲
 عربستان خوشبخت ۱۶، ۱۷
 عراق ۶، ۷، ۱۰، ۱۱، ۱۸، ۳۱، ۴۶،
 ۴۷، ۵۷ ح، ۷۷، ۹۰، ۹۴، ۹۵

طلحه ۶۵
 طلیحہ بن خوباد ۶۶
 طوس ۶۵، ۱۰۴
 طوس [پسر عم سپهبد خورشید] ۱۵۹
 طوس [شهر] ۲۲۵

ع

عام الفیل ۲۳، ۲۴
 عباس اقبال ۱۲۱ ح، ۳۳۲ ح، ۳۷۷ ح
 ۳۸۳
 عباد بن زیاد ۱۲۵، ۱۲۶
 عباس بن طرخان ۱۲۱ ح
 عباس بن عبدالمطلب ۷۹
 عباس بن مأمون ۲۹۲
 عباس بن محمد ۲۲۲
 عباس [عم پیغمبر] ۱۵۱ ح
 عباسه ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۸
 عباسی ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۴۰، ۱۹۵
 ۳۰۲، ۳۲۱، ۳۲۲
 عباسیان ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۳۱، ۱۳۴
 ۱۴۳، ۱۴۵، ۱۹۲، ۱۸۸، ۱۹۱
 ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۹، ۲۱۵ ح
 ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۲۸، ۲۳۹، ۳۴۱
 ۳۴۷، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۷،
 ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۸۲
 عبدالرحمن اشعث ۹۹، ۱۰۰
 عبدالرحمن بن ابوبکر ۷۸، ۷۹
 عبدالرحمن بن محمد بن اشعث ۹۸،
 ۱۰۰
 عبدالرحمن بن سمره ۸۰

عمر بن الملا ١٦١، ١٦٥، ٢٣٣	٩٦، ٩٩، ١٠٠، ١٠٤، ١٠٦
عمر [بن خطاب] ٨٦، ١١٦	١١٧، ١١٩، ١٢٣، ١٢٦، ٣٢٠
عمر بن عبدالنزیز ١٧٦، ٢٦٧	١٣٣، ١٣٦، ١٤٠، ١٤١، ١٧٠
عمر خطاب ٦٥	١٨٨، ١٩٢، ٢١٣، ٢٢٢، ٢٢٤
عمر بن زرارہ ١٠٤	٢٢٥، ٢٢٩، ٢٣٩، ٣٣٨، ٣٢٥
عمر بن عاص ٧٩	٣٥٩، ٣٦٢، ٣٦٤، ٣٦٧، ٣٦٩
عمر بن عدی ٩	عصر المأون ٣٦٧ ح
عمر بن کلثوم ١١	عصمت سپہ سالار ٢٥١
عمر بن مسلم ١٦٢	عقد الفريد [ال-] ٨٣ ح، ٨٩ ح
عمر بن معدیکرب ٦٦	علوی ٢١٦
عمر بن هند ١١ ح	علویان ١٤٤، ٢٠٩، ٢٢٣
عوفی ١٤٢، ١٨٤	علی ٦٥، ٧٩، ٨٧، ٨٩، ٩٠
عیسیٰ ٢٥٠، ٣٠٧، ٣٠٨، ٣١١، ٣١٤	٣١٨، ١٣٣
٣١٥، ٣١٦، ٣٣٠	علی [امام] ٣٢٣
عیسیٰ بن معقل عجلی ١٣١	علی الرضا ٢٢٤، ٢٢٥
عین الوردہ ٨٧	علی بن حسین ٨٨
عیون اخبار الرضا ٣٣٠ ح	علی بن عیسیٰ ٢١١، ٢١٢، ٢١٣
عیون الاخبار ٨٢ ح، ١٣٠ ح	٢١٥، ٢١٦، ٢١٧
غ	علی بن عیسیٰ بن ماہان ٢١١، ٣٨٠
غالب [خال مأمون] ١٦٠	علی بن موسیٰ الرضا ٢٣٩، ٣٢٩
غلاة ١٣٤، ١٥٥، ١٩٧	علی بن موسیٰ ٢٢٣
غان ٦	علی بن ہشام ٢٩٢
غیلان دمشقی ٣٢٠	علی پاشا صالح ١٤٨ ح
ف	عمار بن یاسر ٦٠، ٦٣، ٦٥
فاذوسبان ٧٢، ١٣٥	عمار بن تمیم القیسی ٩٩
فارس ٤٤، ٥٧، ٥٩، ٦٢، ٦٧، ٩٢	عمان ٤، ٦٦
٩٩، ١١٦، ١٢٠، ٢١٧، ٢٤٩	عمدة الطالب ١٠٣ ح
	عمر ٤٥، ٤٦، ٤٧، ٥٢، ٥٣، ٥٧
	٥٨، ٦٠، ٦١، ٦٣، ٦٦، ٧٣
	٧٧ تا ٨٠، ١١٦، ٣٥٩
	عمر ابو النصر ٢١٥ ح

- فارسنامه [ابن بلخی] ح ۲۱ ، ح ۳۰ ، ح ۳۱ ، ح ۷۶ ،
 فارسیات ۱۲۴
 فاطمه دختر بومسلم ۲۳۶
 فاطمه دختر پینمبر ۲۳۶
 فاطمیه ۲۳۶
 فتوح البلدان ح ۸۷ ، ح ۲۶۱
 فرات ۷ ، ۴۴ ، ۴۶ ، ۷۲ ، ۱۰۳ ،
 ۱۸۹
 فرای [ریچارد] ح ۱۱۴ ، ح ۱۸۶
 فرخ هرمزد ۳۹
 فردوسی ۱۳
 فرس ۱۷۰ ، ۵۱ ، ۴۶
 فرعون ۲۹۲
 فرغانه ۱۶۶ ، ۱۶۹ ، ۲۵۷ ، ۲۸۳
 فرنک ۱۹۰
 فرهنگ ایران باستان ۳۷۷
 فضائل بلخ ۳۶۰ ح
 فضل [برمکی] ح ۱۲۱ ، ح ۲۱۱ ،
 ۲۲۱ ، ۲۲۳ ، رك : فضل بن یحیی
 فضل بن سهل ۱۶۰ ، ۲۲۰ ، ۲۲۱
 ۲۲۴ ، ۲۵۹ ، رك : فضل -
 ذوالریاسیتین
 فضل بن یحیی ۱۹۷ ، ۱۹۸ ، ۲۰۰
 ۲۰۶ ، ۲۰۷ ، ۲۱۰ ، ۲۱۱ ، ۲۱۲
 ۲۱۳
 فضل پسر کادس ۲۶۰
 فضل ذوالریاسیتین ۲۲۴
 فضل ربیع ۲۱۲
 فضیل ۳۵۹
 فلسطین ۱۸ ، ۳۶۳
- فلسفی [نصرالله] ح ۲۰۹
 فنیقی ۱۹
 فون کرمر ۳۶۸
 فهلو ۱۱۰ ح
 فیاض [دکتر علی اکبر] ح ۲۱۳
 ح ۲۸۱ ، ح ۳۷۲
 فیروز ۷۸ ، ۷۹ ، ۱۰۱ ، ۱۰۹
 فیروزان ۶۵ ، ۶۶
 فیروزیزدجرد ۲۰۰
- ق
- قابوس ۱۲
 قادی ۸۰ ، رك : قادیه
 قادیه ۴۷ ، ۴۸ ، ۷۳ ، ۸۷ ، ۳۶۶
 ۳۶۸
 قارن بن ونداد هرمز ۲۶۷
 قاسم [پسرهاون الرشید] ۳۶۲
 قاسم بن ابراهیم ۳۸۳
 قاسم عجلی ۲۷۹ ، ۲۸۰ ، رك : ابودلف
 قاسم عیسی رك : قاسم عجلی
 قاهره ۸۳ ح ، ۸۹ ح
 قباد ۱۱ ، ۳۰۵ ، ۳۳۸
 قباد پسر فیروز ۲۲ ، ۳۱
 قتیبة [بن مسلم] ۹۴ ، ۱۱۳ ، ۱۳۶
 ۱۷۳ ، ۱۷۴ ، ۱۷۵ ، ۱۷۷ ، ۳۶۹
 قحطان ۹۸
 قدامة بن جعفر ۳۴۷
 قدریه ۳۱۸
 قرآن ۲۳ ، ۵۵ ، ۹۷ ، ۱۱۲ ، ۱۱۴
 ۱۱۶ ، ۱۲۳ ، ۳۱۷ ، ۳۱۹ ، ۳۲۱

کایتانی ۷۷ ح	، ۳۳۰ ، ۳۲۸ ، ۳۲۶ ، ۳۲۳
کتاب الرد على الردية ح ۳۸۳	، ۳۳۹ ، ۳۳۸ ، ۳۳۷ ، ۳۳۴
کتاب الخراج ح ۳۵۸ ح ۳۵۹ ح ۳۴۷	قریب [عبدالعظیم] ۱۹۸ ح ۳۱۴ ح
کتاب التوبه ح	۳۷۹ ح ۳۸۳
کتاب التوبه ح	قریش ۳۱۵
کتاب التوبه ح	قزلرباط ۵۷ ح
کتاب من ذكرك ح	قزوین ۱۵۷
کربلا ۸۷ ، ۸۹ ، ۱۰۱	قزوینی [مرحوم محمد] ۱۲۶ ح ،
کرج ۳۸۰	۱۲۷ ح
کرمان ۶۷ ، ۷۲ ، ۹۹ ، ۲۱۱ ،	قسطنطینییه ۲ ، ۱۹۱ ، ۱۹۲ ، ۲۴۹ ،
۳۵۸ ، ۲۱۸ ، ۲۱۷ ، ۲۱۴	قصر ابيض ۵۴
کرمانی ۱۳۷	قصر خورنق ۸۷
کرونوس ۳۱۲	قلیس ۲۲ ، ۲۳
کریس تنسن ۳۵ ح ۳۰۹ ح ۳۸۱	قم ۵۹ ، ۶۵ ، ۷۵ ، ۳۶۰
کسری ۲ ، ۲۹ ، ۳۱ ، ۱۹۱ ،	قومس ۷۲
۳۳۸ ، ۳۴۲ ح	
کسکر ۴۶ ، ۶۶	ک
کش ۱۳۵ ، ۱۳۹ ، ۱۶۹ ، ۱۷۷ ،	
۱۸۰ ، ۲۵۷	
کعبه ۲۲ ، ۲۳ ، ۲۴ ، ۱۴۹ ،	کابل ۳۷۹
۲۰۱ ، ۱۵۵	کاخ ابن بخیله ۷
کفیه [نام فرقه] ۳۷۵	کاخ خورنق ۷ ، ۱۰
کلبانیه ۶۳ ، ۶۵	کاخ سفید ۷ ، ۵۵
کلدانیان ۳۰۷ ، ۳۰۸ ، ۳۱۲ ،	کازه ۱۷۹
۳۲۲ ، ۳۸۲ ،	کاشان ۵۹ ، ۶۷
کلپله و دمنه ۲۹۰ ، ۳۱۴ ح ۳۲۲ ح	کالیگولا ۲۰۸
۳۸۳	کامل [التواریخ] ابن اثیر ۳۵ ،
کمبریج ۲۱ ح	۷۶ ح ۱۶۰ ح ۱۶۳ ح ۲۱۶ ح
کمبوجیه ۵ ، ۱۵	۲۳۵ ح ۲۷۲ ح ۲۹۷ ح ۳۶۴ ح
کنده ۱۱ ، ۱۳ ، ۳۸	۳۶۵ ح
کپنهاک ۳۵۶ ح	کانارد ۳۶۶
کودک دانا ۲۳۳	کاوس ۱۴ ، ۱۵ ، ۲۶۰ ، ۲۶۱

ل

لاش ۲۳۰
 لاله رخ ۱۸۴ ح
 لامنس ۹۶ ح
 لاپیزیک [لپیزیک] ۱۶ ح ۱۴۲ ح
 ۳۸۶
 لخمی ۹۹ رك : عماره قیسی
 لسترنج ۵۷ ح
 لندن ۱۸۵ ح
 لوسین بووا ۳۷۹
 لونان طبری ۱۵۷
 لیدن ۱۶ ح ۲۹۷ ح ۳۵۴ ح

م

مار کوارت ۳۶ ح ۱۸۲ ح
 مائندران ۱۴ ، ۲۷۰
 مازیار ۲۲۹ ، ۲۳۰ ، ۲۳۲ ، ۲۴۰ تا
 ۲۴۲ ، ۲۴۷ ، ۲۵۶ ، ۲۶۷ تا
 ۲۷۷ مکرر ، ۲۸۲ ، ۲۸۴ ،
 ۲۸۹ ، ۳۰۰ ، ۳۴۶ ، ۳۶۹
 مازیاریه ۲۷۲
 ماسبندان ۶۵
 مأمون [خایفه] ۱۵۹ ، ۱۶۰ ، ۱۹۰ ،
 ۱۹۲ ، ۲۲۱ ، ۲۲۲ تا ۲۵۵
 مکرر ، ۲۲۸ تا ۲۳۲ مکرر ،
 ۲۳۹ ، ۲۴۰ ، ۲۴۴ ، ۲۴۸ ،
 ۲۵۹ ، ۲۶۰ ، ۲۶۱ ، ۲۶۷ تا
 ۷۰ مکرر ، ۲۷۸ ، ۳۱۷ ،
 ۳۲۷ تا ۳۳۱ در تمام صفحات ،

کورتن ۱۰۳ ح

کوسن دو پرسوال ۴۳ ح
 کوفه ۷ ، ۱۳ ، ۴۷ ، ۵۳ ، ۵۶ ،
 ۵۸ ، ۶۵ ، ۶۶ ، ۷۵ ، ۸۵ تا
 ۹۳ مکرر ، ۱۰۰ تا ۱۰۳ مکرر ،
 ۱۰۶ ، ۱۳۴ ، ۱۴۰ ، ۱۴۱ ،
 ۱۴۹ ح ۱۵۱ ، ۱۸۸ ، ۲۲۲ ،
 ۳۵۰
 کومش ۱۵۷
 کومون [وبیدز] ۳۸۱
 کوه ابوقبیس ۹۶
 کوه رضوی ۱۳۳
 کوه سام ۱۸۲
 کوهیار ۲۷۲ ، ۲۷۶ ، ۲۹۴
 کیان ۱۲۰
 کیسانی‌ها ۱۳۳

گ

گائنه زرتشت ۳۱۷
 گجستک ابالیش ۳۳۵
 گردیزی ۲۶۲ ، ۲۶۳
 گرگان ۶۵ ، ۷۶ ، ۲۰۹ ، ۲۱۱ ،
 ۲۱۷ ، ۲۳۲ ، ۲۳۳
 گلدزبهر ۳۳۹ ح ، ۳۸۱
 گودرز ۱۳۱
 گیبون ۲۵۰ ح
 گیلان ۳۲
 گیورگیس ۳۱۰

، ۳۴۱ ، ۳۲۹ ، ۳۲۷ ، ۳۲۱	، ۳۵۰ ، ۳۴۳ ، ۳۴۲ ، ۳۳۶
۳۷۳	۳۶۴ ، ۳۵۹ ، ۳۵۴
محمد ۴۲ ، ۴۴ ، ۳۳۰	مانویان ۱۱۱ ح ، ۱۸۵ ، ۳۰۸
محمد امین ۲۷۸ ، ۳۸۰	، ۳۲۲ ، ۳۲۹ ، ۳۲۶ ، ۳۲۰
محمد بن ابراهیم بن مصعب ۲۷۵	۳۷۸ ، ۳۳۵
محمد بن بعیث ۲۵۱	مانی ۳۸ ، ۷۰ ، ۱۸۶ ، ۲۵۸
محمد بن جعفر ۲۲۲	، ۳۰۷ ، ۳۰۸ ، ۳۱۰ ، ۳۱۱
محمد بن جهم برمکی ۳۸۰	، ۳۲۶ ، ۳۲۵ ، ۳۲۳ ، ۳۲۰
محمد بن حمید ۲۶۲	۳۸۲ ، ۳۸۰ ، ۳۲۷
محمد [بن] حنفيه ۸۸ ، ۹۰ ، ۹۳	مانی و دین او ۱۱۱ ح ۳۰۷ ح
محمد بن خالد ۱۰۶	ماوراءالنهر ۱۵۰ ، ۱۶۸ ، ۱۶۹
محمد بن شداد ۱۶۴	، ۱۷۰ ، ۱۷۱ ، ۱۷۲ ، ۱۷۵
محمد بن عبدالله ورتانی ۲۸۳	، ۱۷۸ تا ۱۸۶ تمام صنجات
محمد بن عبدالملك زیات ۲۷۸	، ۱۹۳ ، ۲۱۱ ، ۲۵۷ ، ۲۶۱
، ۲۹۱ ، ۲۸۹ ، ۲۸۸ ، ۲۸۲	۳۶۸ ، ۳۶۸ ، ۲۷۶ ، ۲۷۰
۳۵۲	ماه فروردین ۱۴۱
محمد بن علوان ۳۷۵	ماهوی سوری ۱۶۸
محمد بن عمر ۱۶۳	ماهین ۶۵
محمد بن یحیی بن خالد ۲۱۰	مبرقع [یدانی] ۳۶۵
محمد بن یوسف ۲۵۱ ، ۲۵۰	متوکل ۲۹۱ ، ۲۸۸ ، ۲۸۹
محمد پسر حجاج ۹۸ ، ۹۹	۳۸۳
محمد پسر سلیمان بن کثیر ۳۷۵	متون پهلوی ۱۲۳ ح
محمد زکی ۲۱۰	مثنی ۴۵
محمد نفس زکیه ۲۱۰	مثنی بن حارثه ۴۴ ، ۴۶
محمد و صیف ۳۶۸	مجله دانشکده ادبیات [تهران]
مختار ۸۷ ، ۸۸ تا ۹۳ مکرر	۱۲۴ ح
مدائن ۳ ، ۴۵ ، ۴۶ ، ۵۳ تا ۵۸	مجموعه التواریخ [والتقصص] ۲۰ ح
مکرر ، ۶۴ ، ۷۳ ، ۸۱ ، ۸۹	۳۱ ح ۷۶ ح ۱۴۴ ح ۱۴۵ ح
، ۱۱۰ ح ۱۱۶ ، ۱۹۱ ، ۲۳۷	۲۹۰ ح ۳۷۳ ، ۳۷۶
۳۴۷	مجوس ۷ ، ۱۱۳ ، ۱۱۴ ، ۱۱۶
مدائنی ۱۳۹ ، ۳۷۷	، ۱۹۷ ، ۱۵۲ ، ۱۴۳ ، ۱۴۲

- مدیترانه ۳۷۷ ، ۱۳۹ ، ۲۳
 مدینه ۴۵ ، ۴۶ ، ۴۷ ، ۵۱ ، ۶۱ ،
 ۶۲ ، ۶۵ ، ۶۷ ، ۷۳ ، ۷۷ ،
 ۸۰ ، ۸۴ ، ۹۶ ، ۱۰۲ ، ۱۰۳ ،
 ۱۲۳
 مدینه السلام ۱۹۰
 مراحل ۱۵۹
 مرداس ۲۳۷ ، ۳۷۹
 مردانشاه ۶۶ ، ۱۱۸ ، ۱۱۹
 مرزبان بن ترکش ۲۹۱ ، ۲۹۵
 مرزبان بن وهرز ۳۵ ، ۳۷
 مرزوان ۳۶
 مرعشی ۲۷۶
 مرقیون ۳۲۷
 مرو ۶۷ ، ۶۰ ، ۱۰۴ ، ۱۳۴ ،
 ۱۳۵ ، ۱۳۸ ، ۱۳۹ ، ۱۴۰ ،
 ۱۴۱ ، ۱۵۳ ، ۱۶۸ ، ۱۷۹ ،
 ۲۲۳
 مروان ۱۰۷ ، ۱۳۰ ، ۱۴۰
 مروان بن محمد ۱۰۶ ، ۱۴۰ ، ۲۵۹
 ونیز رك : مروان حمار
 مروان حمار ۱۴۸ و رك : مروان
 خلیفه
 مروان خلیفه ۱۴۰ و رك : مروان
 مروج الذهب ۲۷ ح ، ۳۰ ح ، ۳۳ ح ،
 ۳۶ ، ۸۲ ح ، ۸۸ ح ، ۸۹ ح ،
 ۹۴ ح ، ۹۷ ح ، ۱۰۰ ح ، ۲۰۸ ح ،
 ۲۲۵ ح ، ۲۴۵ ح ، ۲۵۴ ح ،
 ۲۵۸ ح ، ۲۶۵ ح ، ۲۷۱ ح ، ۲۷۴ ح ،
 ۲۹۷ ح ، ۳۲۸ ح ، ۳۲۹ ح ،
- ۳۸۳
 مرورود ۱۳۵ ، ۱۳۹ ، ۱۶۰ ،
 [ومروالروذ] ۱۶۳
 مروك ۲۹۰
 مزدك ۱۱ ، ۳۸ ، ۷ ، ۱۵۶ ،
 ۱۸۱ ، ۲۳۲ ، ۲۳۳ ، ۲۳۴ ،
 ۲۷۲ ، ۳۰۸ ، ۳۰۹ ، ۳۱۰ ،
 ۳۳۶ ، ۳۷۹ ، ۳۸۲
 مزدیسنا و تأثیر آن در ادبیات فارسی
 ۳۷۴
 مسالك الاعصار ۳۷۹
 مسخیه ۱۴۳
 مسرور خادم ۱۹۹ ، ۲۰۷
 مسروق ۲۲ ، ۲۴ ، ۲۵ ، ۲۸
 مسعودی ۲۷ ، ۳۵ ، ۳۶ ، ۱۰۵ ح ،
 ۲۱۷ ح ، ۲۳۸
 مسلم بن زیاد ۱۷۲
 مسلم بن عقیل ۸۹
 مسلم بن قتیبه ۱۴۶
 مسلمة بن عبد الملك ۳۶۳
 مسیح بن نجبة الفزاری ۸۷
 مسیح ۱۷ ، ۱۹ ، ۲۱ ، ۸۲ ،
 ۳۱۵ ح
 مصر ۱۴ ، ۱۶ ح ، ۱۸ ، ۳۶۴ ح ،
 ۸۲ ح ، ۹۸ ح ، ۱۰۵ ح ،
 ۱۱۶ ح ، ۱۴۰ ، ۱۴۶ ح ،
 ۱۶۳ ح ، ۱۶۶ ح ، ۲۰۳ ح ،
 ۲۰۴ ح ، ۲۱۶ ح ، ۲۲۵ ح ،
 ۲۶۱ ، ۳۱۶ ح ، ۳۲۸ ح ، ۳۲۹ ح
 مصعب بن زبیر ۹۲ ، ۹۶
 مصفان ۲۰۱ ح ، ۲۳۰

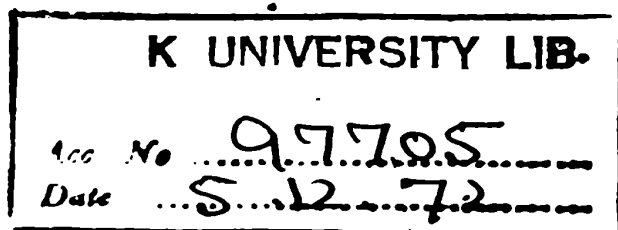
۲۳۸	مضری ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۳۷، ۱۳۸،
مقدمه [ابن خلدون] ح ۵، ح ۱۱۶، ح،	۱۳۹، ۲۵۷
۲۰۱، ح ۲۰۵، ح و رك : ابن	مطهر [بن فاطمه] ۲۳۶، ۲۳۷،
خلدون	معاذجیل ۳۷
مقریزی ۱۰۳، ح ۳۷۵،	معالم القربه ۳۵۸ ح
مقنع ۱۴۰، ۱۴۹، ۱۷۹ تا ۱۸۶	معاویه ۸۰، ۱۲۳، ۱۲۵،
در تمام صفحات ۱۸۶ ح ۱۹۳،	معاویه بن عبدالله ۱۶۱
۲۲۹، ۲۳۵، ۳۶۹،	معبد جهنی ۳۱۸، ۳۲۰،
مکه ۴، ۲۳، ۲۴، ۳۷، ۳۸،	معتر ۳۸۳
۴۲، ۸۹، ۹۰، ۹۶، ۱۰۳،	معجم البلدان ۵۹ ح
۱۲۳، ۱۲۴، ۱۳۴، ۲۰۵،	معدیکرب ۲۴
۳۲۲، ۳۷۸،	معتم ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۴۰، ۲۴۳،
ملطی ۳۲۱ ح	تا ۲۴۶ مکرر، ۲۵۰ تا ۲۵۲،
ملکشاه [سلجوقی] ۵۷ ح	۲۵۵، ۲۶۱، ۲۶۴، ۲۶۶،
ملکیکرب ۱۶	۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰،
منتخبات شارل شفر ۳۶۰ ح	۲۷۱، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۷۸،
منذر ۱۱، ۱۲، ۸۷،	۲۷۹ تا ۲۸۸ در تمام صفحات،
منذر بن ماء السماء ۱۱	۲۹۲، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸،
منذر بن نعمان ۱۰	۳۳۶، ۳۴۷ تا ۳۵۰، ۳۵۲،
منصور ۱۳۱، ۱۳۸، ۱۴۵، ۱۴۶،	۳۵۹، ۳۶۴، ۳۶۹، ۳۸۰،
۱۴۷، ۱۴۸، ۱۵۱، ۱۵۲،	معن بن زائده ۳۵۱
۱۵۵، ۱۵۶، ۱۶۰، ۱۶۳،	معین [دکتر محمد] ۳۷۲، ۳۷۴،
۱۹۲، ۱۹۳، ۳۲۰، ۳۲۱،	مغیره [بن شعبه] ۴۹، ۵۰، ۶۶،
۳۲۲، ۳۲۳، ۳۵۱، ۳۲۷،	۷۷، ۷۹
منکجور ۲۸۲، تا ۲۸۴ در تمام	مفاتیح [العلوم] ح ۱۵۱، ح ۲۵۸،
صفحات ۲۹۸	ح ۳۱۶
موالی ۸۴، ۸۶، ۹۱ تا ۹۸ در تمام	مفضل بن مهلب ۹۹
صفحات ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۱۷،	مقاتل الطالبین ۱۰۳ ح ۱۰۵
۱۳۴، ۱۳۹، ۱۶۶، ۱۷۷،	مقالات اشعری ۱۵۱ ح ۲۱۶، ح
۱۸۸، ۱۹۵، ۲۲۸، ۳۲۵،	مقتدر [خلیفه] ۳۵۰، ۳۵۱،
موسی ۲۱۰، ۳۳۰،	مقدسی ۱۶۹ ح ۱۸۴، ۲۳۳،

نسا ۱۳۹	۲۸۵، ۱۸۹، ۱۰۲، ۸۸	وصل
نسف ۱۸۰	، ۱۶۳، ۱۶۱، ۱۶۰، ۱۵۶	مهدی
نشابور ۱۳۲، ۱۳۴، ۱۳۹، ۱۵۴	۳۲۱، ۳۲۰، ۲۳۳، ۱۹۲، ۱۸۳	
نصر بن سیار ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۳۶	۳۶۳، ۳۵۵، ۲۲۸، ۳۲۵، ۳۲۲	
۱۳۷، ۲۵۹	۳۱۰، ۲۳۵	مهر فیروز
نصیبین ۲۲۲، ۲۹۳	۱۵۸، ۱۵۶	مهدی [وعود]
نظام ۳۳۳	ح ۱۲۳، ح ۱۲۱	مهری [مجله]
نظام الملك ۲۳۸	ح ۱۸۶، ح ۳۳۹	
نعمان ۱۰، ۱۲، ۱۳، ۲۹، ۸۷		مهران رازی ۵۷
نعمان اءور ۱۰		مهران گشنسب ۳۱۰
نعمان بن امرؤ القیس ۱۰		مهران مهرویه ۴۶
نعمان بن مقرن ۶۶		مهرگان کدک ۶۲
نعمان بن منذر ۱۲، ۲۵		مهلب بن ابی صفره ۱۳۶
نفیسی (سعید) ۲۳۶ ح		میکنده [عبدالاحسین] ۳۷۹
نقد ادبی ۳ ح		میافارقین ۲۲۲
نکیسا ۱۱۰، ۱۱۱		میمد ۲۳۷
نمرود ۳۱۹		میمونه ۹۸
نوبهار ۱۹۶، ۲۰۱، ۴۷۸، ۳۷۹ ح		مینورسکی ۱۴۲ ح ۳۸۱
نود نود ۲۵۵		مینوک خرد ۳۰۶
نوشاد ۳۶۰		مینوی [مجتبی] ۱۲۴ ح ۳۱۴ ح
نوشجان ۳۶		
نوشروان ۳۸، ۳۱۰، ۳۱۳		ن
نوشیروان ۲، ۶، ۱۱، ۱۲، ۲۶، ۲۷		نبطی ۹، ۹۷، ۱۱۷، ۳۴۰
۲۹، ۳۰، ۳۳، ۳۳۲		نجاشی ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۴۲ ح
نوادکه ۱۵ ح ۳۰۷		نجد ۳
نهار بن حصین ۱۶۱، ۱۶۳		نجران ۲۰
نهاوند ۶۶، ۶۷، ۷۰، ۷۲، ۷۴، ۷۵، ۷۷		نجف ۱۶ ح
۸۰، ۱۴۶، ۱۶۸، ۱۷۹، ۱۷۷		نخشب ۱۳۵، ۱۳۹، ۱۶۹، ۱۷۷
۳۴۶، ۳۶۶، ۳۷۳		۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۴
نهروان ۳۱		نرسی ۱۰
نیرک ۳۸۱		نرسی [نام ترسایی] ۳۱۵
		نرون ۲۰۸

۵	نیشابور ۱۰۴، ۱۴۲، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۵، ۱۵۸، ۱۶۱، ۲۶۲، ۲۶۴
هادی ۳۲۸	نیمروز ۱۴، ۲۱۱
هادی خلیفه ۱۹۴	و
هارون ۱۹۰، ۱۹۲، ۱۹۷ تا ۲۰۰	وائق ۲۴۴، ۲۹۶
مکرر ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۵، ۲۰۸	واجب ۲۸۶ ح
۲۰۹، ۲۱۱، ۲۱۸، ۲۳۰، ۲۸۷	واسط ۵۶، ۱۰۲، ۱۸۹
۲۹۷، ۳۲۶، ۳۶۳	واصل بن عطا ۳۲۴
هارون الرشید ۲۱۰، ۲۱۳، ۲۳۳	وان رنکل ۳۷۳
هارون پسر فاطمه ۲۳۵	وان فلوتن ۱۷۷ ح، ۱۹۳ ح
هاشم [بن حکیم] ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۷۷	۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷
هاشم بن محور الخلی ۲۵۹	رزیر آل محمد ۱۴۹
هاشمیان ۲۰۳	وست ۳۰۶، ۳۷۴
هاشمیه ۱۵۱، ۱۸۸	ولهاوزن ۹۶ ح
هاشو ۳۱۵	ولید ۱۰۶
هاماوران ۲، ۱۳، ۱۴ تا ۲۰ در	ولید بن عبدالملک ۳۶۱
تمام صفحات ۲۴، ۳۱، ۳۲	ولید بن یزید ۱۰۴، ۱۰۵، ۳۲۱
هداد ۱۱	ولیسجان ۳۵، ۳۶ و ح
هدایت [مرحوم صادق] ۱۲۲ ح	ونداد هرمزد ۱۳۱، ۲۳۰
۱۲۳ ح	وندیو خسرو ۵۳ ح
هرات ۱۰۴، ۱۳۵، ۱۳۹، ۱۶۰،	وه اردشیر ۵۳
۲۲۷	وه انتیو خسرو ۵۳
هرثمه ۲۲۲	وهرز ۲۲، ۳۰، ۳۲، ۳۴، ۳۵،
هرثمه بن اعین ۲۲۳	۳۶، ۳۷
هرقل ۴۲	وهرزبن به آفرید ۳۱
هرمز ۳۷، ۳۸	وهرزبن کامکار ۳۰
هرمز پسر انوشیروان ۳۶	وهرز دیلمی ۳۰
هرمز آباد ۲۷۴	وینجان ۳۷
هرمزبان ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۷۲	
۷۸، ۷۹، ۳۴۱، ۳۴۲ ح	
هرمزبن نرسی ۱۰	

- ۳۸، ۴ یثرب
 یحیی ۱۰۵، ۱۰۴
 یحیی [برمکی] ۱۲۱ ح، ۱۹۸،
 ۲۱۱، ۲۱۰، ۲۰۶، ۲۰۲، ۲۰۰
 ۲۱۳، ۲۱۲
 یحیی بن خالد ۱۹۷
 یحیی [بن زید] ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۴
 ۱۰۵، ۱۳۹، ۳۷۶
 یحیی بن عبدالله حسنی ۲۱۰، ۲۱۱
 یزدان بخت ۳۲۷، ۳۲۹، ۳۳۲
 یزدان بن باذان ۳۲۲
 یزد جرد ۵۹
 یزدگرد ۴۵، ۳۹، ۵۴، ۵۷ تا ۵۹
 ۱۶۹، ۱۶۸، ۶۷، ۶۴، ۶۳
 یزدگرد اول ۲، ۱۰، ۳۰۵، ۳۱۵
 یزدگرد شهریار ۷۲
 یزید بن عبدالملک ۱۰۵
 یزید بن مزید شیبانی ۲۰۸
 یزید بن معاویه ۱۲۵
 یزید بن مفرغ ۱۲۵، ۱۲۶
 یزید بن مهلب ۲۳۰، ۳۶۷
 یزید بن ولید ۱۰۶
 یسنا ۳۰۴ ح، ۳۷۳
 یشتها ۳۷۴، ۳۷۸
 یعقوب بن داود ۳۵۵
 یعقوبی ۱۶ ح، ۵۲ ح، ۵۳ ح، ۱۰۵ ح
 ۱۴۸ ح، ۱۶۰، ۲۵۷، ۲۹۳، ۲۹۴
 ۳۵۹ ح، ۳۸۱
 یغما [مجله] ۱۲۵، ۳۷۸
 یکسوم ۲۲، ۲۴، ۲۵، ۲۸، ۳۰
 یماهه ۹۶
- هرمز چهارم ۱۲
 هرمزد اردشیر ۳۱۵
 هزار و یکشب ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۹
 ۱۹۴ ح ...
 هشام ۱۰۶
 هشام ابن عبدالملک ۳۴۱
 هشام [خلیفه اموی] ۱۰۲، ۱۰۴، ۱۹۲
 هفتخوان اسفندیار ۲۸
 هفتخوان رستم ۲۸
 هفتالیان ۱۶۹
 هلال بن علقمه ۵۲
 همائی [جلال] ۳۳۹ ج
 همدان ۶۴، ۶۷، ۱۰۵، ۲۳۲، ۲۳۳
 ۲۶۹، ۳۸۰
 هند ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۳، ۹۹، ۱۸۳
 ۳۱۰، ۳۱۵، ۳۷۴، ۳۷۹
 هندوان ۱۲۱
 هندوستان ۱۸، ۱۲۱
 هنینک ۱۱۴ ح
 هوشیدر ۱۶۵، ۳۷۴، ۳۷۸
 هوشیدر ماه ۱۶۵، ۳۷۸
 هوفمان ۳۱۰ ح
 هومی چاچا ۳۲۵ ح
 هومیروس ۱۷۳
 هیثم بن شعبه ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳
 هیربدان ۱۱۲
 هیرمند ۲۶۳، ۲۹۹
- ۱۵
 یادگار زریران ۱۱۱
 یاقوت ۱۶ ح، ۵۹ ح، ۱۱۰

یوسف ۱۰۶	۱۳۹،۱۰۶،۱۰۵ یمانی‌ها
یوسف البرم ۱۹۳	۱۰۶ یمانیان
یوسف بن ابراهیم برم ۱۶۷	یمن ۴، ۶، ۱۱، ۱۳ تا ۲۷ تمام
یوسف بن عمر ۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۷	صفحات ۳۰ تا ۳۸ مکرر ، ۴۳
یوسف بن عمر ثقفی ۱۰۶	۳۷۲، ۲۲۲، ۹۶، ۶۵
یونان ۳۱۰، ۳۱۲	یوستین قیصر روم ۱۷
	یوستی نیان ۱۸، ۱۹

۲۵۰۴ ریال